

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 10-2 том 2

Одеса
2014

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України
відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 463 від 25.04.2013 р.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 2 від 18.11.2014 р.

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **А. Ф. Крижановський**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – заступник голови ради; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **В. Д. Берназ**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **Д. А. Зайцев**, д-р техн. наук, проф.; **В. М. Запорожан**, д-р мед. наук, проф., акад. АМН України; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р тех. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **І. В. Ступак**, д-р філол. наук, доц.; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.; **О. В. Токарев**, Засл. діяч мистецтв України.

Головний редактор серії – д-р юрид. наук, проф., Заслужений юрист України, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Міжнародного гуманітарного університету **Т. С. Ківалова**

Заступник головного редактора серії – канд. юрид. наук, доц., перший проректор Міжнародного гуманітарного університету **А. А. Березовський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

А. Ф. Крижановський, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., Заслужений діяч науки і техніки України; **О. К. Вишняков**, д-р юрид. наук, проф.; **В. В. Дудченко**, д-р юрид. наук, проф., Заслужений юрист України; **А. В. Дулов**, д-р юрид. наук, проф., Заслужений юрист Республіки Білорусь (Білорусь); **В. М. Дрьомін**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.; **В. Д. Берназ**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.; **Т. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, доц., Заслужений юрист України; **С. І. Клім**, канд. юрид. наук; **Н. А. Орловська**, д-р юрид. наук, доц.; **В. В. Печерський**, канд. юрид. наук, доц. (Білорусь); **В. О. Туляков**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., Заслужений діяч науки і техніки; **О. І. Харитонова**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.; **Г. І. Чанишева**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф.; **Mark Weston Janis William F.**, Starr Professor of Law (США).

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету»,
допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16818-5490Р від 10.06.2010

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія: «Юриспруденція», 2014

© Міжнародний гуманітарний університет, 2014

**ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Чанишева Г. І.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
Заслужений діяч науки і техніки України

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. У статті визначаються поняття та види колективних трудових правовідносин. Вносяться пропозиції щодо їх законодавчого закріплення в чинному Кодексі законів про працю України та проекті Трудового кодексу України.

Ключові слова: індивідуальні трудові правовідносини, колективні трудові правовідносини, види колективних трудових правовідносин.

Постановка проблеми. У сучасний період перед наукою трудового права стоїть важливе завдання розробки юридичного механізму регулювання нової системи трудових відносин, яка формується на принципах соціального діалогу, а саме чіткого визначення предмету трудового права, сфери його дії, методу, принципів правового регулювання, системи галузі. Зазначені питання набувають особливої актуальності та значимості в умовах кодифікації національного трудового законодавства.

Стрижневим питанням науки трудового права є визначення кола суспільних відносин, які складають предмет галузі, оскільки без цього неможливо зрозуміти, що являє собою трудове право України як самостійна галузь у системі національного права. Складовою предмету трудового права є колективні трудові відносини, дослідження яких є актуальним напрямком дослідження сучасної науки трудового права.

Метою статті є визначення поняття та видів колективних трудових правовідносин, а також внесення пропозицій щодо їх законодавчого закріплення.

Виклад основного матеріалу. У науці трудового права сформульовані дві концепції предмету цієї галузі. Найбільш поширеною в науковій і навчальній літературі є концепція «трудова відносина та тісно пов'язані з ними відносини».

Так, представники львівської школи трудового права визначають предмет галузі як комплекс суспільних відносин, основу якого складають трудові відносини, що виникають внаслідок укладення трудового договору, до якого входять також відносини, які тісно пов'язані з трудовими відносинами та існують для забезпечення функціонування останніх. До відносин, тісно пов'язаних з трудовими, вчені відносять відносини працевлаштування; відносини щодо навчання на виробництві, підвищення кваліфікації та перекваліфікації; відносини з вирішення трудових спорів і відносини соціального партнерства та встановлення умов праці [1, с. 20–21].

Харківські вчені-трудовики до предмету трудового права як галузі права відносять трудові відносини, тобто суспільні відносини, що виникають, розвиваються та припиняються у зв'язку з безпосередньою діяльністю людей у сфері праці, а також відносини у сфері праці, пов'язані з трудовими [2, с. 11–13]. Вчені визнають колективні правовідносини у сфері праці, але відносять їх до правовідносин, пов'язаних з трудовими.

Існують різні погляди на перелік і зміст відносин, тісно пов'язаних з трудовими, але всі автори дотримуються тієї точки зору, що внаслідок їх нерозривного зв'язку з власне трудовими відносинами вони також належать до предмету трудового права. При цьому жодна інша галузь права не знає такої класифікації суспільних відносин, що становлять її предмет. Практично всі інші галузі права мають предмет регулювання у вигляді кола однорідних суспільних відносин.

Інші вчені в предметі трудового права України виділяють індивідуальні та колективні трудові відносини. Ідея колективних трудових відносин була висунута і обґрунтована в радянській науці трудового права (С.О. Іванов, Л.Я. Гінцбург, Р.З. Лівшиць, Ю.П. Орловський, А.І. Цепін, А.В. П'ятаков) [3]. Учені розглядали трудові правовідносини як загальну категорію, що включає індивідуальні та колективні правовідносини. Змістом перших є безпосередня трудова діяльність робітників і службовців, а сторонами – підприємство і працівник. Змістом других – участь трудящих в управлінні виробництвом, включаючи контроль за додержанням законодавства про працю, організація, встановлення та застосування умов праці; сторони – адміністрація та профспілковий комітет, трудовий колектив, його представницькі органи.

У вітчизняній науці трудового права значний внесок у розвиток ідеї колективних трудових відносин зробив А.Р. Мацюк, який у 1984 році представив глибоке обґрунтування поділу трудових правовідносин на індивідуальні та колективні, визначив поняття і систему останніх, їх місце в предметі трудового права, суб'єкти, підстави класифікації [4].

У сучасний період концепція предмета трудового права як сукупності індивідуальних і колективних трудових відносин обґрунтована в науковій та навчальній літературі з урахуванням міжнародних трудових стандартів, законодавчого досвіду країн з розвиненою ринковою економікою, постсоціалістичних держав [5, с. 54–76]. Виділені види індивідуальних і колективних трудових відносин, досліджено їх особливості, структура і співвідношення [6, с. 9–51].

Концепція колективних трудових відносин з урахуванням нових соціально-економічних факторів, нормативної бази на підставі формування системи соціального діалогу у сфері праці, розширення договірного регулювання трудових відносин, появи нових колективних суб'єктів трудового права (організацій роботодавців, їх об'єднань, органів соціального діалогу), необхідності розробки ефективного юридичного механізму забезпечення трудових прав працівників отримала додатковий розвиток і обґрунтування в монографії та докторській дисертації автора статті.

Враховуючи всевітню увагу до проблеми забезпечення прав людини, слід підкреслити важливість концепції колективних трудових відносин у зв'язку з необхідністю належного забезпечення не тільки індивідуальних, але й колективних

трудова права та інтересів, більшість яких відноситься до основних прав людини. Забезпечення індивідуальних і колективних трудових прав відповідно до міжнародних стандартів є одним з основних завдань трудового права. Таким чином, визнання індивідуальних і колективних трудових відносин як складової частини предмета трудового права сприяє ефективній реалізації системи індивідуальних і колективних трудових прав та інтересів.

Таким чином, у сучасний період систему реально існуючих суспільних відносин у сфері застосування найманої праці складають індивідуальні та колективні трудові відносини. Індивідуальні трудові відносини виникають між працівником і роботодавцем з приводу реалізації індивідуальних трудових прав. Видами індивідуальних трудових відносин є відносини із: професійного підбору кадрів роботодавцем; укладення, зміни та припинення трудового договору; нормування і оплати праці; робочого часу; часу відпочинку; охорони праці та здоров'я працівників на виробництві; дисципліни праці; професійного навчання та підвищення кваліфікації працівників; матеріальної відповідальності сторін трудового договору; вирішення індивідуальних трудових спорів.

Реалізація працівниками, роботодавцями колективних трудових прав здійснюється в рамках колективних трудових правовідносин. Можна назвати їх види з: участі працівників в управлінні підприємством, установою, організацією; участі трудових колективів у встановленні і зміні умов праці; ведення колективних переговорів з укладення колективних угод і колективних договорів; виконання колективних угод і колективних договорів; діяльності професійних спілок, їх об'єднань із представництва та захисту прав та інтересів працівників; діяльності організацій роботодавців, їх об'єднань із представництва та захисту прав та інтересів роботодавців; вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

Колективний характер цих відносин обумовлений їх суб'єктивним складом, забезпеченням колективних інтересів працівників, які об'єктивно існують і вимагають відповідного правового опосередкування. Інтереси колективу – самостійна категорія інтересів, які не завжди збігаються з інтересами роботодавця і працівника.

Виходячи з того, що змістом зазначених правовідносин є колективні трудові права і кореспондуючі ним обов'язки, колективні трудові правовідносини видається можливим визначити як урегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації їх суб'єктами колективних трудових прав відповідно до чинного законодавства.

Внаслідок укладення трудового договору (контракту) працівник набуває як індивідуальні, так і колективні трудові права, стає учасником конкретних видів індивідуальних і колективних трудових правовідносин. Ці відносини виникають у зв'язку із застосуванням праці, зумовлюють одне одного і не можуть існувати окремо. Без колективних трудових відносин індивідуальні трудові відносини не можуть нормально функціонувати відповідно до чинного законодавства. Водночас індивідуальні трудові відносини є тим фундаментом, на якому існують колективні відносини. Не можна заперечувати первинність, верховенство індивідуальних трудових відносин, саме з них починається трудове право – з укладення трудового договору між роботодавцем і працівником.

Під час функціонування індивідуальних трудових відносин простежується їх нерозривний зв'язок, єдність і взаємодія з колективними трудовими відносинами. У сучасних умовах індивідуальні трудові правовідносини не можуть існувати без колективних через те, що для всіх роботодавців є обов'язкови-

ми положення колективних угод, які укладаються на національному, галузевому, територіальному рівнях. Чимало положень трудового законодавства щодо робочого часу, часу відпочинку, оплати праці, охорони здоров'я працівників у процесі праці та інших умов праці можуть бути реалізовані на підприємстві (в організації) лише шляхом укладення колективного договору. Його відсутність слід розглядати як невиконання вимог чинного законодавства.

Колективні відносини, як й індивідуальні, також мають трудову природу. Вони регулюються нормами трудового права, виникають у процесі праці у зв'язку з трудовою діяльністю. Їх змістом є колективні трудові права і кореспондуючі ним обов'язки. Саме трудова природа прав, щодо реалізації яких виникають колективні правовідносини, і кореспондуючих прав обов'язків обумовлюють трудовий характер цих правовідносин.

У той же час колективні трудові відносини відрізняються від індивідуальних за підставами виникнення, суб'єктивним складом, змістом, сферою дії. Підставою їх виникнення може бути прояв колективного інтересу (наприклад, пропозиція однієї із сторін угоди, колективного договору почати колективні переговори, пропозиція виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника), роботодавця прийняти той чи інший локальний нормативно-правовий акт). У деяких випадках підстави виникнення індивідуальних і колективних трудових правовідносин збігаються (як уже зазначалося, у результаті укладення трудового договору працівник стає суб'єктом індивідуальних трудових правовідносин, у складі трудового колективу – суб'єктом колективних трудових правовідносин, зокрема, з приводу участі в управлінні підприємством (установою, організацією). Однак не можна погодитися з М.В. Лушніковою, яка визнає трудовий договір підставою виникнення усіх видів колективних трудових правовідносин [7, с. 15]. Трудовий договір слід вважати однією із підстав виникнення зазначених правовідносин.

Одним із важливих питань у теорії колективних трудових правовідносин є питання про їхні види, адже без цього неможливо визначити структуру, основні ознаки зазначених правовідносин та сформулювати інші теоретичні положення.

На думку Є.Б. Хохлова, колективні трудові правовідносини виникають у тих двох сферах, які опосередковуються нормами трудового права: це ринок праці і сфера управління (хазяйська сфера роботодавця) [8, с. 134]. Далі вчений слушно відзначає: оскільки цільове призначення зазначених правовідносин – забезпечити взаємозв'язування і примирення у межах права різного роду інтересів, які не просто не співпадають, але й суперечать один одному (причому всі ці інтереси визнаються соціально значимими), остільки носії таких інтересів мають розглядатися як соціальні партнери, а вся система подібного роду відносин – як соціальне партнерство у сфері праці.

Висновок про взаємозв'язок зазначених правовідносин з правовідносинами із соціального діалогу у сфері праці є одним із головних у теорії колективних трудових правовідносин. Соціальний діалог у сфері праці доцільно розглядати як систему колективних трудових відносин між працівниками, роботодавцями та їх представниками, органами виконавчої влади, іншими суб'єктами цих відносин, що виникають у процесі реалізації їх колективних трудових прав та інтересів. Правовідносини із соціального діалогу у сфері праці реально існують як конкретні види колективних трудових правовідносин.

Класифікація будь-яких правових категорій має здійснюватися за чітко визначеними критеріями. Як видається, класифікацію колективних трудових правовідносин доцільно здійс-

новати за такими критеріями: залежно від суб'єктного складу; залежно від змісту; залежно від рівня, на якому виникають і функціонують зазначені правовідносини.

Російські вчені з точки зору суб'єктного складу вирізняють колективні трудові правовідносини, що виникають: 1) між окремим роботодавцем і працівниками організації, а також її відокремленого структурного підрозділу (філіалу, представництва). Правовий зв'язок між зазначеними суб'єктами має форму колективного договору; 2) між об'єднанням роботодавців і об'єднанням працівників. У деяких випадках як третя сторона у виникаючих правовідносинах виступає і держава в особі своїх виконавчих органів. Юридичною формою такого правовідношення є колективна угода.

Проте зазначена класифікація видається недосконалою. Коло суб'єктів колективних трудових правовідносин є більш широким, включає й інших суб'єктів. Аналіз чинного трудового законодавства України дає підстави для виділення таких суб'єктів колективних трудових правовідносин, як сторони і суб'єкти соціального діалогу, визначені в ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні»; організації профспілки (ці організації визначаються в ст. 1 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», хоча в ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» про них не згадується); профспілкові органи; профспілкові представники; інші представники (представник) працівників; роботодавець; уповноважені органи роботодавця; органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; органи соціального діалогу (Національна тристороння соціально-економічна рада та територіальні тристоронні соціально-економічні ради); примирні органи з вирішення трудових спорів (конфліктів). У зв'язку з цим за суб'єктним критерієм можна виділити й інші види колективних трудових правовідносин, а не тільки два, зазначених вище, види.

Змістом колективних трудових правовідносин є права та обов'язки їх суб'єктів. Специфікою змісту зазначених правовідносин є те, що в їх рамках відбувається реалізація працівниками, роботодавцями та їх представниками колективних трудових прав. Йдеться про такі колективні трудові права, як право працівників і роботодавців на свободу об'єднання, право працівників на участь в управлінні організацією, право працівників і роботодавців на колективні переговори і укладення колективних договорів, право працівників і роботодавців (їх представників) на інформацію і консультації, право працівників і роботодавців на вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) (Європейською соціальною хартією (переглянутою) передбачено право працівників і роботодавців на колективні дії, включаючи право на страйк), право працівників отримувати інформацію та консультації під час колективного звільнення.

Залежно від того, яке колективне трудове право входить до змісту колективних трудових правовідносин, можна виділити їхні види: з участі працівників, їх представників в управлінні підприємством, установою, організацією; з ведення колективних переговорів з укладення колективних угод і колективних договорів; із діяльності професійних спілок, їх об'єднань щодо представництва і захисту прав та інтересів працівників; із діяльності організацій роботодавців, їх об'єднань щодо представництва і захисту прав та інтересів роботодавців; із вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

Залежно від рівня, на якому виникають і функціонують колективні трудові правовідносини, можна виділити види зазначених правовідносин: такі, що виникають і функціонують на національному, галузевому, територіальному та локальному рівнях.

У сучасній літературі існують й інші підходи до сутності колективних трудових правовідносин. На думку В.М. Лебедева, між суб'єктами колективного трудового права виникає єдине колективне трудове правовідношення, яке є складним. Воно складається із низки пов'язаних і взаємно обумовлених правовідносин елементарного виду. Але це не самостійні правовідносини, а елементи єдиного складного правовідношення. У змісті колективного трудового правовідношення вчений вважає доцільним виділяти такі його елементи: організаційний, матеріальний, майновий, економічний, інформаційний, охорони життя і здоров'я учасників праці [9, с. 85]. Такий підхід ґрунтується на розумінні колективного трудового правовідношення як єдиного, а не «розщепленого» правовідношення.

У Законі України «Про соціальний діалог в Україні» термін «колективні трудові відносини» не застосовується, проте, на думку автора, правовідносини із соціального діалогу у сфері праці реально існують як конкретні види колективних трудових правовідносин.

На відміну від індивідуальних трудових правовідносин, колективні трудові правовідносини виникають та функціонують на різних рівнях. Ураховуючи положення ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», необхідно визначити сторони та суб'єктів колективних трудових правовідносин на національному, галузевому, територіальному та локальному рівнях.

Термін «колективні трудові відносини» вперше застосовується в проекті Трудового кодексу України. Книга шоста проекту, яка містить три глави «Соціальний діалог», «Колективні переговори та укладення колективних договорів та угод», «Колективні трудові спори, конфлікти» (ст.ст. 324–382), називається «Колективні трудові відносини». Назва і зміст Книги шостої проекту ТК України свідчить про прагнення його розробників врахувати міжнародні трудові стандарти, передусім норми конвенцій і рекомендацій МОП, а також досвід правового регулювання трудових відносин у постсоціалістичних країнах та країнах із розвинутою ринковою економікою, сучасні тенденції науки трудового права.

Чинний КЗпП неодноразово піддавався критиці в літературі за відсутність чіткого визначення кола суспільних відносин, що ним регулюються (ст. 1), і кола осіб, на яких поширюються норми трудового законодавства (ст. 3). Як видається, розробникам проекту ТК України не вдалося уникнути помилок своїх попередників, не зважаючи на те, що в ст. 2 проекту, на відміну від ст. 1 КЗпП, визначається коло суспільних відносин, що регулюються Кодексом. У ст. 2 проекту ТК України міститься перелік із 9 видів суспільних відносин, який є примірним, оскільки в зазначеній статті йдеться про відносини «з інших питань, визначених цим Кодексом».

З такою позицією розробників законопроекту навряд чи можна погодитися. Трудовий кодекс України повинен стати основою новітнього національного трудового законодавства, а для цього в ньому необхідно чітко і вичерпно визначити коло суспільних відносин, які ним регулюються. Якщо в ст. 2 не згадуються колективні трудові відносини, то логічно виникає питання: чи регулюються зазначені відносини цим Кодексом? Негативної відповіді не може бути, оскільки, як вже відзначалось, законопроект містить окрему Книгу шосту з відповідною назвою. Тому ст. 2 проекту ТК України слід доповнити, включивши в коло суспільних відносин, що регулюються Кодексом, колективні трудові відносини.

Висновки. Таким чином, розробники проекту ТК України відмовились від концепції «Трудові відносини та інші, тісно пов'язані з ними суспільні відносини», а закріпили в ст.ст. 1, 2, 6, що Трудовий кодекс і трудове законодавство регулюють

трудова відносина. Зі змісту проекту ТК України можна дійти висновку про те, що йдеться про регулювання індивідуальних і колективних трудових відносин, хоча розробникам проекту не вдалося послідовно відобразити концепцію індивідуальних і колективних трудових відносин у законопроекті, і в цій частині проект ТК України потребує доопрацювання. У зв'язку з цим пропонується ст. 2 «Відносини, що регулюються Трудовим кодексом України» проекту ТК України викласти в такій редакції: «1. Цей Кодекс регулює індивідуальні та колективні трудові відносини».

Книгу шосту «Колективні трудові відносини» проекту ТК України видається доцільним доповнити окремими статтями, в яких встановлено норми про поняття та види колективних трудових правовідносин.

Література:

1. Трудове право України: Академічний курс : [підр. для студ. юрид. спец. вищ.навч. закл.] / [П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін.] ; за ред. П.Д. Пилипенка. – К. : Концерн Ін Юре, 2004. – 465 с.
2. Трудове право : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [В.В. Жернаков, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та ін.] ; за ред. В.В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – 496 с.
3. Гинцбург Л.Я. Социалистическое трудовое правоотношение. – М. : Наука, 1977. – С.159. ; Иванов С.А., Лившиц Р.З., Орловский Ю.П. Советское трудовое право : вопросы теории. – М., 1978. – С.100–112 (автор главы Р.З. Лившиц) ; Иванов С.А., Лившиц Р.З. Конституция СССР и вопросы трудового права // Советское государство и право. – 1978. – № 4. – С.14–18 ; Иванов С.А., Лившиц Р.З. Личность в советском трудовом праве. – М., 1982. – С. 131–142 ; Цепин А.И. О коллективно-трудовых правоотношениях / В кн.: Проблемы трудового права и права социального обеспечения. – М. : ИГПАН СССР, 1975. – С.80–86 ; Цепин А.И., Пятаков А.В. Трудовое право и трудовой коллектив. – М. : Наука, 1986. – 95 с.
4. Мацюк А.Р. Трудовые правоотношения развитого социалистического общества / А.Р. Мацюк. – К. : Наукова думка, 1984. – 280 с.

5. Болотіна Н.Б. Трудове право України : [підручник] / Н.Б. Болотіна. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 860 с.
6. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект : [монографія] / Г.І. Чанишева. – Одеса : Юридична література, 2001. – 328 с.
7. Лушникова М.В. Правовой механизм социального партнерства в регулировании трудовых и социально-обеспечительных отношений (сравнительно-правовое исследование): автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук / М.В. Лушникова. – М., 1997.
8. Трудовое право России : [учебник] / под ред. С.П. Маврина, Е.Б. Хохлова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2012. – 608 с.
9. Трудовое право : [учебник] / под ред. В.М. Лебедева. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2011. – 464 с.

Чанишева Г. И. Понятие и виды трудовых правоотношений

Аннотация. В статье определяются понятие и виды коллективных трудовых правоотношений. Вносятся предложения по их законодательному закреплению в действующем Кодексе законов о труде Украины и проекте Трудового кодекса Украины.

Ключевые слова: индивидуальные трудовые правоотношения, коллективные трудовые правоотношения, виды коллективных трудовых правоотношений.

Chanisheva H. Concept and types of labor relationship

Summary. The concept and types of collective labor relations are defined in the article. Proposals are made for their introduction into legislation in the current Code of Laws on Labour and the draft Labour Code of Ukraine.

Key words: individual labor relations, collective labor relations, types of collective labor relations.

*Северюков Д. Г.,**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ У БЕЛЬГІЇ

Анотація. У статті досліджується історичний розвиток соціальної держави в Бельгії. Бельгійська система соціального захисту почала формуватись на початку XX століття у рамках корпоративних схем соціального страхування та взаємної допомоги. Після завершення Другої світової війни була заснована модель соціального захисту, яка ґрунтувалась на бісмарківських принципах. З початку 1980-х років було розпочато процес модернізації соціальної держави.

Ключові слова: соціальна держава, соціальний захист, соціальне страхування, соціальне забезпечення, соціальна політика.

Постановка проблеми. До завершення Другої світової війни національна система соціального захисту в Бельгії була фактично відсутня (на державному рівні був прийнятий лише закон про обов'язкове пенсійне страхування шахтарів у 1911 році). Соціальний захист був зосереджений у численних приватних, спільних для підприємців та робітників професійних схемах, у діяльності робітничих товариств взаємодопомоги (*mutualites*), профспілок та місцевих органів влади. Однією з найбільш відомих та значимих соціальних інновацій, принципи яких були сприйняті й в інших країнах, була так звана Гентська система страхування від безробіття. У 1901 році в м. Гент було засновано систему прямих субсидій членам профспілок зі спеціально створеного комунального фонду. Система забезпечувала фіксованого допомогою кожного безробітного робочого в доповнення до суми, яку він отримав від профспілки.

Метою написання цієї статті є узагальнене дослідження процесу становлення соціальної держави у Бельгії та її реформування в умовах комплексної кризи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до Гентської системи страхування від безробіття субсидії надавались щорічно та вираховувались на основі допомог, сплачених торік. Однак в економічно депресивні роки подібна система стикалась із великими труднощами. Резерви не робились, і в разі збільшення запитів про компенсації фонди витрачали свої фінансові запаси. У м. Льєж у 1909 році була розроблена інша організація субсидування: виплати прив'язувались як до розміру членських профспілкових внесків, так і до сплачених допомог. Ці муніципальні субсидії виплачувались зазвичай профспілкам, а не безпосередньо безробітним робочим. Льєзький план не набув такого поширення, як Гентська система [1].

Принципи Гентської системи були за декілька років імплементовані в деяких німецьких, італійських містах, пізніше в Голландії та Данії. Організації робітників та роботодавців за місцевої влади створили систему соціального захисту, об'єднавши наявні професійні практики страхування від різних соціальних ризиків: старості, хвороб, інвалідності, безробіття. У 1944 році представники профспілок та об'єднань роботодавців узгодили свої позиції щодо принципів майбутньої системи та прийняли Пакт про соціальну солідарність. Ключова роль

соціальних партнерів у створенні системи вплинула на децентралізований характер її управління та подальший розвиток.

Бельгія є бісмарківською або християнсько-демократичною соціальною державою. Захист ґрунтується на принципі страхування від професійних ризиків, яке фінансується через сплачування внесків від роботодавців та робітників. Програми соціального захисту тісно пов'язані із зайнятістю та відповідним заміщенням доходу та націлені на робітника чоловічої статі для того, щоб зберегти традиційну сімейну модель. Порівняно з північними країнами соціальні послуги є недорозвинутими. Натомість система головним чином орієнтована на грошові трансфери [2, с. 230].

Система позастрахового соціального захисту складається з національних та регіональних програм підтримки мінімального доходу на підставі перевірки нужденності. Закон про соціальну допомогу, який гарантував певний мінімум доходу громадянам, у 2002 році був доповнений правом на соціальне включення. Закон про гарантований мінімум пенсійного забезпечення спрямований на допомогу особам, які не є учасниками схем соціального страхування або їх «страхова» історія не дозволяє підтримувати певний рівень життя. Право на допомогу при народженні дитини гарантовано відповідним законом. Крім того, на місцевому рівні встановлені державним законодавством мінімальні соціальні стандарти можуть бути доповнені та розширені.

Послуги довгострокового догляду в Бельгії організовуються на федеральному, регіональному та місцевому рівнях. Значна частина таких послуг надається як частина державної системи обов'язкового медичного страхування на федеральному рівні (Федеральний закон про обов'язкове медичне страхування від 14 липня 1994 року), що фінансується з внесків до фондів соціального забезпечення та з джерел загального оподаткування. Якщо державне медичне страхування охоплює практично все населення, то покриття системи довгострокового догляду сьогодні є також майже універсальним. Це сталося завдяки тому, що з 2008 року обов'язкове державне медичне страхування в повному обсязі було поширене на самозайнятих осіб, які раніше не були захищені від «малих ризиків» [3, с. 1–18].

Центральне місце в системі соціального захисту посідає пенсійне страхування. Пенсійна система побудована на бісмарківських принципах соціального страхування, що передбачають фінансування пенсій через внески та прив'язку розміру пенсії до заробітної плати. Пенсійне страхування було спрямоване на забезпечення здобутих прав та привілеїв у минулому. Проте останнім часом, як і в інших континентальних країнах, існує тенденція переходу від практики статусної підтримки до забезпечення мінімального доходу. Пенсії першого рівня, а для багатьох і другого, уже не здатні забезпечувати звичні життєві стандарти, що стимулює розвиток приватних схем пенсійного страхування.

Пенсійна реформа 1996 року збільшила необхідний трудовий стаж для жінок (з 40 до 45 років), мінімальний стаж

для раннього виходу на пенсію (з 20 до 35 років) та запровадила менш вигідні правила нарахування пенсій. У 2003 році ухвалюється закон (так званий Закон Ванденбрука), покликаний зменшити тиск на систему державних пенсій за рахунок поширення професійних пенсій. Робітники отримали можливість отримувати більш високий розмір пенсій у разі збільшення суми внесків та обирати різні пенсійні плани [4, с. 335–338]. Наприкінці 2011 року уряд прем'єр міністра Е. Ді Рупо підготував чергову структурну реформу пенсійної системи. Нові норми передбачають поступове підвищення віку дострокового виходу на пенсію та відповідного трудового стажу (з 35 до 40 років).

Суттєві зміни в організації пенсійного страхування стали логічним наслідком соціальної політики економії, що розпочалась наприкінці 1970-х – на початку 1980-х роках. Зупинення економічного зростання, масове безробіття зумовили початок політики скорочення соціальних видатків, що стало пріоритетним завданням, та реструктуризації системи соціального страхування у відповідь на якісно інші економічні умови та появу нових соціальних ризиків. Сплеск масового безробіття разом зі зростанням її тривалості збільшили видатки та швидко зумовили дисбаланс між витратною та дохідною сторонами системи, підриваючи її бюджетну стабільність. Що ще більш важливо, відбулась трансформація природи ризику безробіття: фрікційне безробіття перетворилось на структурне. Безробітне населення доповнилось періодом постнафтового шоку та новими учасниками ринку праці, які ніколи не мали шансів здобути на допомогу з безробіття з фондів соціального страхування – жінки та випускники шкіл. Зі зростанням нетрадиційного безробіття (тобто не лише втрати роботи чоловіком-годувальником) автоматичний зв'язок, який існував між появою ризику та нужденністю (потенційною бідністю), перестав існувати, викликавши великий конфлікт між функцією системи щодо підтримки доходу та її завданнями щодо недопущення бідності. Відповідно до цих численних дисфункцій бельгійська система соціального страхування в разі безробіття вступила у фазу радикальної трансформації. Система еволюціонувала із системи соціального страхування, яка в цілому відповідала класичним бісмарківським взірцям, у систему захисту мінімального доходу, хоча фінансовий та управлінський виміри залишились бісмарківськими. Інакше кажучи, виплати з безробіття більшою мірою виконували функцію допомоги за нужденності, ніж підтримки доходів, але внески залишились прив'язаними до зарплат. Трансформація відбувалась поступово, але кумулятивний ефект призвів до фундаментальних перетворень [5, с. 58].

У 1990-х роках був взятий курс на активне врегулювання ринку праці з метою найкращих умов для висококваліфікованих робітників. Для більшості робітників передпенсійного віку були запропоновані вигідні схеми дострокового виходу на пенсію. На початку 2000-х політика була змінена. Якщо згідно зі старими планами, люди похилого віку мали звільнити місця для молодих, то з того часу стала домінувати ідея, що старі робітники мають працювати якомога довше. Уряд розширив можливості для зменшення робочих годин для робітників віком старше 50 років та стимулював роботодавців працевлаштовувати старих безробітних: з квітня 2002 року для них було передбачене суттєве зменшення соціальних відрахувань, якщо вони наймають осіб, яким виповнилось 58 років та вище. Безробітних осіб віком старше 50 років заохочували до праці тим, що погодження на роботу з низькою оплатою не вплине негативно на вирахування розміру пенсії [6, с. 71].

Наприкінці 1990-х на початку 2000-х років соціальна

політика зробила акцент на активації трудової діяльності, погіршуючи умови отримання виплат у разі безробіття та зобов'язуючи тимчасово безробітних погоджуватись на запропоновану роботу. Однією із цілей соціальної допомоги є реінтеграція бенефіціаріїв до основної (страхової) частини системи соціального захисту через програми активації [7, с. 90]. При цьому слід зазначити, що концепція активації неоднаково сприймається на півночі та на півдні Бельгії. На фламандській півночі політики наголошували на посиленні відповідальності у сфері надання медичних послуг, страхуванні в разі безробіття, необхідності зобов'язувати працювати безробітну молодь, не викликаючи негативну реакцію з боку профспілок та лівих сил. На франкомовному півдні, навпаки, ці ідеї часто зображувались як соціально регресивні [8, с. 47].

Роль соціальних партнерів (особливо організацій роботодавців) залишається вагомим не лише в адмініструванні системи, але й в її модернізації. Держава повинна завжди шукати консенсусу із соціальними партнерами, щоб розпочати реформи. Бельгійська держава замислювалась як мінімальна держава з невеликою публічною адміністрацією та її радикальна трансформація ніколи не передбачалась. Незважаючи на посилення публічної сфери, держава ніколи не була здатна подолати владу організацій, а тому змушена була діяти радше як посередник, ніж лідер [9, с. 77].

Висновки. Реформи різної глибини та інтенсивності були проведені в усіх галузях системи соціального захисту Бельгії. Загалом зміни системи не принесли дивідендів інсайдерам, тобто традиційно головним клієнтам бісмарківської соціальної держави. Навпаки, численні реформи були спрямовані на покращення ефективності системи щодо забезпечення мінімального доходу тих, кого зазвичай називають аутсайдерями, наприклад жінок, молоді та тривалих безробітних [10, с. 148].

Література:

1. Social Security In America / Reports & Studies. The Committee on Economic Security (CES) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ssa.gov/history/reports/ces/cesbookc1.html>.
2. Hemerijck A. Continental Welfare at a Crossroads: the Choice between Activation and Minimum Income Protection in Belgium and the Netherlands. A Long Goodbye to Bismarck? / A. Hemerijck, I. Marx // The Politics of welfare reform in Continental Europe. – Amsterdam Univer. Press. 2010. – P. 129–156.
3. Willeme P. The Long – Term Care System for the Elderly in Belgium / P. Willeme // ENEPRI Research Report. – 2010. – № 70. – 22 p.
4. Andersen K.M. Belgium: linguistic veto players and pension reform / K.M. Andersen, S. Kuipers, I. Schulze, W. van den Nouland // The Handbook of West European Pension Politics. Oxford University Press, 2006. – P. 297–348.
5. Marx I. Belgium: the quest for sustainability, legitimacy and a way out of «welfare without work» / I. Marx // The Handbook of European Welfare States. – Routledge, 2009. – P. 49–64.
6. Hoop R. Social Policy in Belgium and the Netherlands: Third way or not? / R. Hoop ; edited by G. Bonoli and M. Powell // Social Democratic Party Policies in Contemporary Europe. – Routledge. 2004. – P. 43–65.
7. Pochet P. Belgium: increasing critique by the OECD / P. Pochet // The OECD and European Welfare States : Globalization and Welfare. – Edward Elgar Publishing, 2004. – P. 89–100.
8. Pestieau P. The Welfare State in the European Union / P. Pestieau // Economic and Social Perspectives. – Oxford University Press, 2006. – 169 p.
9. Marier P. Pension politics: Consensus and social conflict in Ageing Societies / P. Marier. – Routledge. 2008. – 240 p.
10. Hemerijck A. Continental Welfare at a Crossroads: The Choice between Activation and Minimum Income Protection in Belgium and the Netherlands / A. Hemerijck, I. Marx // A Long Goodbye to Bismarck? The Politics of welfare reform in Continental Europe. – Amsterdam Univer. Press, 2010. – P. 129–156.

Севрюков Д. Г. Развитие социального государства в Бельгии

Аннотация. В статье исследуется историческое развитие социального государства в Бельгии. Бельгийская система социальной защиты начала формироваться в начале XX века в рамках корпоративных схем социального страхования и взаимной помощи. После завершения Второй мировой войны была основана модель социальной защиты, которая основывалась на бисмарковских принципах. С начала 1980-х годов был начат процесс модернизации социального государства.

Ключевые слова: социальное государство, социальная защита, социальное страхование, социальное обеспечение, социальная политика.

Sevryukov D. Development of the welfare state in Belgium

Summary. The article examines the historical development of the welfare state in Belgium. Belgian social security system was formed in the early twentieth century as part of corporate social insurance schemes and mutual assistance. After the end of World War II was based model of social protection, which was based on the principles bismarkivskyh. Since the early 1980s began a process of modernization of the welfare state.

Key words: welfare state, social security, social insurance, social security, social policy.

*Гаєвая А. В.,
кандидат юридических наук, доцент кафедри права
факультета інтегральної підготовки
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГЛОБАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ОПЛАТЫ ТРУДА

Аннотация. Статья посвящена некоторым аспектам глобальной интеграции оплаты труда, изучению принципов правового регулирования мировой оплаты труда.

Ключевые слова: глобальная интеграция, оплата труда, рыночная экономика, европейский опыт, мировой рынок, рабочая сила.

Постановка проблемы. В связи с определением Украиной стратегической цели – интеграции в ЕС, включая членство в этом международном объединении, – важной задачей является приведение отечественного законодательства в соответствие с правом Европейского Союза, что приводит к реформированию правовой системы страны в целом. Путь к европейской интеграции предполагает реальное обеспечение и защиту основных прав и свобод человека, создание правового, социального и демократического государства, которое займет достойное место в мировом сообществе.

Исследованию проблемы заработной платы всегда уделялось значительное внимание. Вопросы заработной платы нашли отражение в современных научных работах таких ученых, как В.Н. Божко, Н.Б. Болотина, Н.Д. Гетманцев, В.В. Жернаков, Н.И. Иншин, С.Я. Козак, И.И. Копайгора, В.В. Лазор, Л.И. Лазор, С.С. Лукаша, А.Г. Мацюк, П.Д. Пилипенко, С.Н. Прилипко, В.Г. Ротань, Я.В. Симутина, А.Е. Сонин, Н.М. Хуторян, О.Н. Ярошенко и других специалистов по трудовому праву. Однако, несмотря на широкий спектр существующих научных публикаций, ряд проблем в указанной сфере требует решения и усовершенствования. Указанным и обусловлены своевременность и важность комплексного исследования широкого круга вопросов, связанных с улучшением глобальной интеграции оплаты труда в условиях рыночной экономики.

Цель статьи заключается в обобщении европейского опыта и поиске путей усовершенствования глобальной интеграции оплаты труда в новых социально-экономических условиях. Для достижения этой цели поставлены следующие основные задачи:

- показать соотношение европейского и отечественного регулирования оплаты труда;
- изучить принципы правового регулирования мировой оплаты труда;
- определить фундаментальные факторы, определяющие изменение форм и систем оплаты труда в Украине.

Изложение основного материала исследования. Исследование глобальной интеграции оплаты труда среди прочего предусматривает полномасштабное реформирование правовой системы Украины на основе принципов и стандартов, утвердившихся на общеевропейском уровне на основе современного демократического международного права в результате деятельности европейских региональных международных организаций. К ним, кроме Европейского Союза, относятся и Совет Европы, а также Организация по безопасности и сотрудничеству

в Европе. Понятие «интеграция», которое пришло на смену понятию «международное сотрудничество», не отражающее сущности новых явлений, и, разумеется, как выход за пределы сотрудничества, вплоть до образования единой структуры, отмечается надгосударственными признаками.

Интеграция (от лат. *integrum* – целое, *integratio* – восстановление) – это 1) сочетание, взаимопроникновение; 2) объединение, объединение политических, экономических, государственных и общественных структур в рамках региона, страны, мира. Правовая интеграция является разновидностью интеграционных процессов, основанных на принципах объединения частей в единое целое.

Мировой рынок в оплате труда – это система отношений, возникающих по поводу согласования спроса и предложения мировых трудовых ресурсов, условий формирования рабочей силы, оплаты труда и социальной защиты, возникших из-за неравномерности количественного и качественного размещения рабочей силы в странах мира и разногласия в национальных подходах ее воспроизведения.

Установлено, что процессы расширения Европейского Союза приводят к тому, что его право постепенно, закономерно, объективно влияет на правовые системы соседних государств, в том числе и Украины как государства, которое вступило в тесное и перспективное сотрудничество с ЕС.

В соответствии со ст. 9 Конституции Украины действующие международные договоры, согласие на обязательность которых предоставлено Верховной Радой Украины, являются частью национального законодательства государства. Если международным договором или международным соглашением, в которых принимает участие Украина, установлены иные правила, чем те, что содержит национальное законодательство о труде, применяются правила международного договора или международного соглашения (ст. 8-1 Кодекса законов о труде Украины). Таким образом, в Основном законе государства и Кодексе законов о труде Украины закреплён принцип приоритета международно-правовых норм перед нормами национального законодательства.

Нормы конвенций Международной организации труда (далее – МОТ) играют важную роль в решении проблемы унификации норм трудового права различных государств. Однако основная проблема унификации трудового законодательства – это нежелание ратифицировать конвенции, которые, по мнению отдельных стран, тормозят их экономическое развитие. Безусловно, нельзя исключать и политические факторы, связанные с ратификацией этих международно-правовых документов. Так, в 1933 году постановление Вашингтонской конференции о 8-часовом рабочем дне ратифицировали не ведущие промышленные государства, а такие страны, как Бельгия, Греция, Румыния, Словакия, Чили [1, с. 106]. До сих пор США ратифицировали только 14 конвенций МОТ, но в настоящее время 2 не действуют (на сегодня их принято 189), в то время как боль-

шинство стран Западной Европы ратифицировали в среднем по 60–70 конвенций [2, с. 68].

По заключению экспертов МОТ, многие государства сталкиваются с трудностями при принятии решения о ратификации конвенций в силу их слишком жесткого характера. Опыт показывает, что даже страны, законодательство которых соответствует важнейшим положениям того или иного международно-правового акта, порой не могут ратифицировать (или принять) его из-за причин незначительных разногласий между его четко сформулированными положениями и нормами национального законодательства, и сложившейся практике на данный момент (Австралия, Новая Зеландия) [3, с. 60].

В 1966 году под эгидой Международного бюро труда была создана Международная ассоциация трудовых отношений (далее – МАТО), цель которой заключается в изучении и обобщении всего нового, что появляется в мире в сфере трудовых отношений. Каждые 3 года МАТО проводит представительские конгрессы ученых-специалистов в этой сфере и публикует отчеты о своей работе [2, с. 17].

Статьи 1 и 2 Рекомендации МОТ № 135 об установлении минимальной заработной платы с особым учетом развивающихся стран (1970 год) [4] предусматривают соответствующие цели установления минимальной заработной платы. Законодательное закрепление минимальной заработной платы должно быть одним из элементов политики, направленной на борьбу с бедностью и на обеспечение удовлетворения потребностей всех трудящихся и их семей. Основной целью установления минимальной заработной платы должно быть предоставление работающим по найму лицам необходимой социальной защиты по минимально допустимым уровням заработной платы.

Фундаментальными факторами, определяющими изменения форм и систем оплаты труда, является видоизменение общественных форм последней, связанные с изменениями в общественном производстве, с новыми интеллектуальными функциями человека в процессе труда и новыми критериями оценки его трудового вклада. Изучение опыта стран ЕС и США позволяет выявить лучшие системы организации и оплаты труда и понять, какие именно из них можно адаптировать к сфере наших исследований и разработок с учетом специфики национальной экономики. Наиболее характерной тенденцией в организации оплаты труда стран с развитой экономикой является индивидуализация заработной платы, особенно для высококвалифицированных специалистов, заключающаяся в индивидуализации их найма и повышения заработка. Индивидуализация организации труда происходит также из-за изменений в мотивации труда: использование таких факторов мотивации, как самореализация, интерес, стремление к содержательной работе, возможности распоряжаться своим рабочим и свободным временем и другое [5].

Конкретные модели организации оплаты труда имели место в странах Запада на протяжении многих десятилетий. Они отличаются разнообразием, и зависят от роли государства в регулировании экономических процессов, степени экономического развития конкретной страны, ее традиций и национальных особенностей, авторитета профсоюзов и тому подобное. В результате в этих государствах существует большое разнообразие методов регламентирования зарплаты. Для предоставления последним в Украине возможности «работать» в соответствии со стандартами ЕС, важным является изучение опыта высоко развитых европейских стран, воплощение в жизнь кардинальных изменений в сфере государственной регламентации оплаты труда и ее надлежущей организации [6, с. 106].

Европейские страны проходили определённые этапы ста-

новления системы оплаты труда, в которых происходил их своеобразный естественный отбор, исключались негативные моменты и одновременно отбирались и совершенствовались новые системы, которые отличались наибольшей эффективностью. Использование опыта стран ЕС в условиях современной Украины является важным аспектом совершенствования государственного механизма, эффективности отечественной экономики, повышение качества и уровня жизни населения.

Наиболее развитый механизм государственного регулирования доходов населения, в частности оплаты труда, сложился во Франции, Германии, Нидерландах, скандинавских странах, Японии и некоторых странах Азии и Латинской Америки, которые активно развиваются. В США, Канаде, Австралии, где не было потрясений, вызванных революциями, гражданскими и мировыми войнами, государственная регламентация доходов играет решающую роль в периоды ухудшения конъюнктуры, повышение инфляции и безработицы. В Украине, несмотря на рыночную трансформацию экономики, государственное регулирование доходов трудящихся играло ключевую роль в течение всего периода независимости. Однако применяемые государством меры так и не смогли установить в Украине уровень оплаты труда, который бы отвечал высококонкурентным странам мира. Среди перечисленных нами стран-членов Организации экономического сотрудничества и развития и Содружества Независимых Государств, Украина занимает последнее место по уровню среднемесячной заработной платы.

Выводы. Подытоживая вышеизложенное, можно сказать, что европейский выбор Украины, в частности, заключается во всестороннем вхождении правовой системы нашего государства в европейское правовое пространство, ее адаптации к европейским правовым стандартам, и именно по этим направлениям должна происходить правовая реформа в нашей стране. К сожалению, глобальная интеграция оплаты труда в Украине проходит очень медленно по сравнению с базовыми стандартами международно-правового регулирования оплаты труда. Социальная справедливость в стране крайне низкая, экономический рост сегодня отсутствует, взаимосвязь экономической и социальной политики слишком слаба. Адаптация законодательства Украины к законодательству Европейского Союза является длительным и последовательным процессом приближения ее правовой системы, включая законодательство, правотворчество, юридическую «технику», практику применения правовой системы ЕС в соответствии с критериями, предъявляемыми Европейским Союзом к государствам, которые намерены к нему присоединиться.

Литература:

1. Гришин З. Социалистическая организация и дисциплина труда и вопросы советского трудового права: [монография] / З. Гришин. – М.: Гос. сов. зак-во, 1934. – 187 с.
2. Современные тенденции в регулировании коллективных трудовых отношений в мире // Труд за рубежом. – 1994. – № 2. – С. 17–102.
3. Малютин Н.Н. Охрана материнства на производстве / Н.Н. Малютин // Труд за рубежом. – 1999. – № 3 (43). – С. 57–72.
4. Рекомендація щодо встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються (№ 135): прийнята на 54 сесії Ген. конф. МОП 22. 06. 1970 р. // Конвенції та рекомендації, ухвал. МОП 1965–1999. – Т. 2. – Женева: Міжнар. бюро праці 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_252.
5. Монастирська Г.В. Творці інновацій: оплата праці в ЄС, США і Україні / Г.В. Монастирська // Вісник Хмельницького нац. Університету. Серія «Економічні науки». – 2009. – № 5 (Т. 2). – С. 87–91.
6. Шимановська Р. Зарубіжний досвід державного регулювання заробітної плати / Р. Шимановська // НАДУ при Президентіві України: зб. наук. пр. – 2009. – № 1. – С. 105–114.

Гасвая О. В. Деякі аспекти глобальної інтеграції оплати праці

Анотація. Стаття присвячена деяким аспектам глобальної інтеграції оплати праці, вивченню принципів правового регулювання світової оплати праці.

Ключові слова: глобальна інтеграція, оплата праці, ринкова економіка, європейський досвід, світовий ринок, робоча сила.

Gayevaya A. Some aspects of the global integration of payment for labor

Summary. The article is devoted to the acute problems of the global integration of payment for labor and the study of the principles of the legal regulation of payment for labor in the world.

Key words: global integration, payment for labor, market economy, European experience, world market, labor force.

Дейнега М. А.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри аграрного, земельного
та екологічного права імені академіка В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню європейських правових стандартів у сфері соціального страхування, аналізу положень актів Європейського Союзу в частині закріплення соціальних прав, а також визначенню особливостей правових механізмів соціального страхування в окремих країнах-членах Європейського Співтовариства.

Ключові слова: соціальне страхування, правове забезпечення, європейські стандарти, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Процес створення ефективної системи соціального забезпечення в Україні залежить від багатьох чинників. Одним із них є використання досвіду зарубіжних країн, де ця система працює тривалий час і має позитивні результати. Значний інтерес викликає система соціального забезпечення, яка формується в межах Європейського Союзу (далі – ЄС). Європейська інтеграція є одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики України, а гармонізація законодавства – об'єктивно необхідним кроком для підготовки до вступу в ЄС. У липні 1994 р. між Україною та ЄС було укладено Угоду про партнерство та співробітництво (далі – Угода), що становить правове підґрунтя стосунків між Україною та ЄС. Відповідно до ст. 51 Угоди Україна зобов'язується забезпечити поступове приведення свого законодавства у відповідність до законодавства Європейського Співтовариства. Угода про партнерство та співробітництво визначила напрями співпраці в 28 сферах, у тому числі у сфері соціального забезпечення. У рамках Плану дій «Україна – ЄС», ухваленому в лютому 2005 р. Радою з питань співпраці між Україною та ЄС, передбачено адаптацію соціального законодавства України до законодавства ЄС і впровадження європейських моделей у національну правову систему.

Метою статті є дослідження особливостей соціального забезпечення в законодавстві Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хартією основних прав ЄС від 7 грудня 2000 р. [1] проголошено, що кожен, хто проживає та легально пересувається в межах ЄС, має право на соціальне забезпечення та соціальні блага відповідно до правил, визначених правом ЄС та національними законами і практикою [2, с. 24].

Правову основу соціального забезпечення ЄС становлять Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 р. (далі – ЄСХ) [3], Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. (далі – ЄСХ(п)) [4], Європейський кодекс соціального забезпечення від 16 квітня 1964 р. (у редакції від 6 листопада 1990 р.) (далі – Кодекс) [5], Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників від 9 грудня 1989 р. (далі – Хартія працівників) [6] тощо.

Тривалий час ЄСХ була головним документом ЄС у сфері забезпечення соціальних та економічних прав. Намагаючись надати більш дієвого захисту правам і створити ефективний юридичний механізм такого захисту, Радою Європи 3 травня 1996 р. була схвалена і відкрита для підписання ЄСХ(п) [7, с. 38].

Це міжнародна угода, яка об'єднала всі права, що були закріплені в ЄСХ, Додаткових протоколах до ЄСХ 1988 та 1995 рр., а також поправки, що були схвалені Комітетом з ЄСХ. При цьому нині юридично і фактично діють два документи – ЄСХ та ЄСХ(п), однак у більшості країн-членів ЄС перевага надається переглянутій Хартії. ЄСХ(п) містить 31 соціальне право і зобов'язання держав щодо їх гарантування.

Кодекс 1964 р. було прийнято з метою досягнення більшої єдності між країнами-членами ЄС «заради сприяння соціальному прогресу» [8, с. 65]. Кодекс містить мінімальні соціальні стандарти, які держави повинні забезпечувати у зв'язку з настанням соціальних ризиків.

Хартія працівників 1989 р. стала першою спробою міждержавного співробітництва з питань соціального забезпечення і захисту працівників у рамках ЄС. Згідно із цим документом кожний працівник ЄС має право на «адекватний» соціальний захист і незалежно від статусу і розміру роботодавця користуватися «адекватним» рівнем соціальної допомоги. Крім того, у Хартії працівників 1989 р. визначені основні принципи, на яких ґрунтується законодавство ЄС у сфері соціального забезпечення. Зокрема, недопущення дискримінації за національною ознакою; гарантування соціального забезпечення незалежно від місця проживання працівника; взаємозаліку страхових періодів; належності до однієї країни; недопущення погіршення становища тощо [8, с. 66].

При цьому слід зазначити, що деякі з принципів були відображені ще в Договорі про заснування Європейського Співтовариства від 25 березня 1957 р. (далі – Договір) [9]. Так, у ст. 42 Договору зазначається про право на соціальне забезпечення працівників-мігрантів та його відповідність двом принципам: створення можливостей для набуття та збереження права на соціальні виплати шляхом врахування всіх положень щодо соціального забезпечення, передбачених у національних законах країн-членів ЄС, та надання виплат особам, які є резидентами, на території будь-якої країни-члена ЄС.

Положення ст. 42 Договору знайшли своє відображення в Регламенті Ради ЄС про застосування схем соціального забезпечення щодо осіб, які працюють за наймом, та їхніх сімей під час пересування в межах Співтовариства від 14 червня 1971 р. № 1408/71 [10]. Цим актом було визначено, що метою створення соціального законодавства ЄС є не гармонізація законодавства країн-членів до європейського, а координація національного порядку соціального забезпечення з європейським, а також гарантування того, що внески до фондів соціального страхування, зроблені особою в одній із країн-членів ЄС, даватимуть право на соціальний захист у будь-якій країні-члені ЄС. При цьому застосовується принцип верховенства права ЄС.

Регламент № 1408/71 визначає перелік суб'єктів у сфері соціального забезпечення, суть виплат та принципи, на яких базується соціальне забезпечення. Так, Регламент охоплює такі групи осіб, як наймані працівники, самозайняті особи (особи,

які забезпечують себе роботою самостійно), члени сім'ї та один із подружжя, який пережив іншого. Працівники та самозайняті особи повинні бути громадянами країни-члена ЄС. Регламент № 1408/71 враховує будь-які національні схеми соціального страхування. Схема може бути обов'язковою і добровільною, із внесками з боку працівників і без таких внесків. Може включати різні види виплат. Ці фактори не є визначальними. Важливий сам факт страхування.

З метою повного дослідження правових засад соціального забезпечення в ЄС необхідним є з'ясування особливостей правових схем соціального забезпечення в окремих європейських країнах.

У 2005 р. на засіданні Економічного та фінансового комітету (Ecofin) у Манчестері бельгійський учений-економіст А. Сапір представив для Європейської комісії типологізацію режимів добробуту – моделей соціальної політики, що відрізняються ступенем втручання держави в соціально-економічну сферу суспільства та ступенем соціальної захищеності громадян, забезпеченості свободи соціального вибору різних верств населення та впливу соціальних процесів на економічний розвиток країни [11, с. 369]. Дослідник виділив такі моделі соціальної політики країн-членів ЄС: континентальна (Австрія, Німеччина, країни Бенілюксу), англосаксонська (Великобританія, Ірландія), скандинавська (Данія, Швеція, Фінляндія) і південноєвропейська (Греція, Іспанія, Італія, Португалія).

Соціальне забезпечення в країнах континентальної моделі має найбільш ранній розвиток і набуло своєрідних класичних форм. Загальна риса, що притаманна для країн континентальної моделі, – це жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту й тривалістю професійної діяльності [12, с. 117]. При цьому навіть у межах однієї моделі соціальної політики окремі країни мають відмінності в системі правового забезпечення.

Правовий механізм соціального страхування в Німеччині закріплений насамперед у Соціальному кодексі 1976 р. та окремих спеціальних законах. Основою системи соціального забезпечення в Німеччині є обов'язкове соціальне страхування. Згідно із Соціальним кодексом роботодавця зобов'язаний застрахувати найманого працівника на випадок виникнення низки соціальних збитків. Під терміном «соціальне страхування» маються на увазі п'ять видів страхових договорів щодо медичного страхування, обов'язкового страхування на випадок хвороби або старості, пенсійного страхування, страхування на випадок втрати роботи, обов'язкового страхування від наслідків нещасного випадку на виробництві.

Особливості має пенсійне страхування. Відповідно до Соціального кодексу пенсійна система в Німеччині має трирівневу систему: державне обов'язкове пенсійне страхування (пенсійне забезпечення державних службовців – федеральний рівень і пенсійне забезпечення робітників – земельний рівень), виробниче пенсійне страхування (так звані «пенсії від підприємств») і приватне страхування. Пенсійний вік однаковий і для жінок, і для чоловіків – 65 років. Пенсії за віком є чотирьох видів: звичайна пенсія; пенсія застрахованим із великим стажем; пенсія за віком інвалідам; пенсія шахтарям, які мають значний стаж роботи під землею. Формула обчислення пенсії складається з трьох показників. Це сума особистих коефіцієнтів (сума винагороди за трудову діяльність); фактор виду пенсії (для пенсії за віком – 1, для пенсії при частковому зниженні працездатності – 0,5); актуальна вартість пенсії (для переведення пенсії, вираженої в сумі особистих коефіцієнтів у суму грошей). Німецька модель соціального забезпечення викликає особливий інтерес, оскільки поєднує високу економічну ефективність із розвинутою системою соціального забезпечення [8, с. 67].

У Нідерландах система соціального страхування не підпадає під класичну континентальну схему, але є однією з найрозвиненіших у ЄС за масштабами виплат і має багато своєрідних рис. Соціальне страхування здійснюється у двох організаційно-фінансових формах: система державного страхування і система страхування найманих працівників. Державне страхування здійснюється на підставі трьох основних законів: Закон про пенсії в старості 1987 р., Закон про пенсії в разі втрати годувальника 1992 р. і Закон про спеціальні медичні витрати 2003 р. Відповідно до зазначених актів державне соціальне страхування реалізується у таких напрямках: пенсійне забезпечення, соціальне страхування на випадок втрати годувальника та інвалідності. Внески сплачує безпосередньо застрахована особа. Пенсії виплачуються всім особам, які досягли пенсійного віку – 65 років. Розмір пенсії розраховується у відсотках до мінімальної заробітної плати з урахуванням періоду проживання в країні і страхового стажу – по одному відсотку за кожний рік. Максимальна пенсія призначається особам, які прожили в Нідерландах 50 років і вносили внески.

Система соціального страхування найманих працівників охоплює осіб, що працюють за трудовим договором. В обов'язковому порядку наймані працівники підлягають страхуванню на випадок захворювання, безробіття та інвалідності. Головним джерелом фінансування цієї системи є страхові внески роботодавців (19%) і найманих працівників (7%) з фонду заробітної плати [13, с. 6].

У Бельгії запроваджені такі види загальнообов'язкового страхування: пенсійне страхування (за віком; удівцям, удовам); страхування на випадок безробіття; у зв'язку з інвалідністю; на медичне обслуговування; допомога на дітей тощо. Фонд соціального страхування Бельгії наповнюється за рахунок відрахувань працюючих (13,7%), роботодавців (24,7%), держави. Кошти надходять на рахунок Національної служби соціального захисту. Тобто мова йде про наявність соціального бюджету в межах державного бюджету. При цьому 73% державного бюджету – це страхові фонди соціального бюджету. У Бельгії найнижчий показник бідності в ЄС. Дуже висока заробітна плата і мінімальний розмір пенсії. Однак у Бельгії дуже високі ставки податків, що викликає незадоволення певних верств населення [8, с. 67].

Незважаючи на відмінності в моделях соціального забезпечення країн-членів ЄС, в останні роки відбувається зближення соціальної політики та активізація діяльності в таких сферах соціального захисту, як збереження суспільного добробуту; впровадження ринкових відносин у систему соціального страхування; поширення приватного пенсійного страхування; широке впровадження інновацій у соціальній політиці; підтримка активної зайнятості та створення умов для реалізації економічних ініціатив громадян [14, с. 176].

Поряд із досягненнями у сфері соціального забезпечення в європейських країнах є низка проблем: значне збільшення витратків пенсійного страхування; складність забезпечення своєчасного та повного внесення страхових внесків; неефективність контролю під час управління фондами соціального страхування через механізм соціального партнерства [12, с. 117].

Висновки. В Україні формується система соціального страхування континентального типу за зразком Німеччини. Звичайно, неможливо перенести систему соціального забезпечення розвинених країн на правове поле нашої держави. Проте, безумовно, позитивний досвід слід використовувати, вибудовуючи власну систему.

Література:

1. Хартія основних прав Європейського Союзу : міжнародний документ від 7 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
2. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволодинний стандарт / С. Добрянський // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 3(74). – С. 23–30.
3. Європейська соціальна хартія : міжнародний документ від 18 жовтня 1961 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
4. Європейська соціальна хартія (переглянута) : міжнародний документ від 3 травня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
5. Європейський кодекс соціального забезпечення : міжнародний документ від 16 квітня 1964 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
6. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників : міжнародний документ від 9 грудня 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
7. Болотіна Н.Б. Європейська соціальна хартія (переглянута) і Україна / Н.Б. Болотіна, М.М. Феськов // Юридична наука. – № 3/2011. – К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2011. – С. 36–47.
8. Москаленко О.В. Європейські стандарти обов'язкового соціального страхування / О.В. Москаленко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право». – Вип. 18. – Х., 2012. – С. 61–67.
9. Договір про заснування Європейського Співтовариства : міжнародний документ від 25 березня 1957 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
10. Регламенті Ради ЄС про застосування схем соціального забезпечення щодо осіб, які працюють за наймом, та їхніх сімей під час пересування у межах Співтовариства : міжнародний документ від 14 червня 1971 р. № 1408/71 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
11. Andre Sapir. Globalization and the Reform of European Social Models / Andre Sapir // Journal of Common Market Studies, Wiley Blackwell. – 2006. – Vol. 44(2). – P. 369–390.
12. Чалюк Ю.О. Особливості соціальної політики ЄС / Ю.О. Чалюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2013. – С. 115–118.
13. Діденко Н.Г. Досвід соціальної інтеграції громадян у моделі «соціальної гармонії» в Нідерландах / Н.Г. Діденко // Збірник наукових матеріалів Донецького державного університету управління. Серія «Державне управління». – Вип. 180. – Донецьк : ДДУУ, 2011. – С. 5–12.
14. Шутаєва О.О. Моделі соціальної політики ЄС: основні напрямки трансформації / О.О. Шутаєва, В.В. Побірченко // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Экономика и управление». – Том 26 (65). – 2013. – № 1. – С. 174–182.

Дейнега М. А. Особенности правового обеспечения социального страхования в Европейском Союзе

Аннотация. Статья посвящена исследованию европейских правовых стандартов в сфере социального страхования, анализу положений актов Европейского Союза в части закрепления социальных прав, а также определению особенностей правовых механизмов социального страхования в отдельных странах-членах Европейского Сообщества.

Ключевые слова: социальное страхование, правовое обеспечение, европейские стандарты, Европейский Союз.

Deinega M. Features of the legal regulation of social insurance in the European Union

Summary. The article discusses researches of European legal standards in the field of social insurance, analyzes the provisions of European Union acts in terms of securing social rights and defining features of legal mechanisms of social insurance in some member states of the European Community.

Key words: social insurance, legal regulation, European standards, European Union.

*Новіков Д. О.,**кандидат юридичних наук,**старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін,**господарського та трудового права**Харківського національного педагогічного університету**імені Г. С. Сковороди*

ШТРАФ ЯК ВИД ДИСЦИПЛІНАРНОГО СТЯГНЕННЯ: ВЕЛІННЯ ЧАСУ ЧИ ЧЕРГОВИЙ ПРОЯВ КОНЦЕПЦІЇ «ГНУЧКОСТІ» (ДЕРЕГУЛЮВАННЯ) У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті з аксіологічно-правової точки зору розкрито питання про можливість визнання в науковій доктрині та внесення до чинного трудового законодавства штрафу як виду дисциплінарного стягнення. Доведений концептуальний зв'язок пропозицій закріплення штрафу як виду дисциплінарного стягнення з посиленням «гнучкості» в трудовому праві.

Ключові слова: баланс інтересів, стабільність трудових правовідносин, гнучкість, штраф.

Постановка проблеми. Сучасні зрушення в реформуванні правового регулювання суспільних відносин у сфері праці потребують ретельної перевірки всіх можливих варіантів розвитку наукової та правотворчої думки. Помилки у виробленні доктринальної моделі та нормативно-правових актів у сфері праці можуть мати неосяжні негативні наслідки для багатьох поколінь українців. Необдумане впровадження західних механізмів, як і вперта жага збереження традиційних заходів впливу на соціально-виробничі відносини, позначатимуться на всій системі соціального захисту населення та ефективності вітчизняної економіки. Завдання трудового права на сучасному етапі – усе піддавати сумніву, як старе, так і нове. Так, усе більшого наголосу набувають дискусії щодо необхідності перегляду наукових позицій на трудову дисципліну та методи її забезпечення. Здебільшого на підставі досліджень досвіду зарубіжних країн, проведених І.Я. Кисельовим [1, с. 179], та спостереження незаконної і нібито ефективної практики вітчизняних роботодавців у науці трудового права виникають пропозиції щодо доцільності закріплення штрафу в якості дисциплінарного стягнення. Однак, на мій погляд, це лише «верхівка айсбергу», яка полягає в корегуванні загальної парадигми правового регулювання трудових відносин у бік її так званої «гнучкості».

Дискусійна проблематика перспектив розширення видів дисциплінарних стягнень представлена у вітчизняній науці в дослідженнях О.І. Процевського, О.М. Лук'янчикова, О.Т. Панасюка, Н.О. Мельничук.

Мета статті полягає в дослідженні з аксіологічно-правової точки зору питання про можливість визнання в науковій доктрині та внесення до чинного трудового законодавства штрафу як виду дисциплінарного стягнення. Досягнення означеної мети передбачає окреслення основних аспектів феномену «гнучкості» в трудовому праві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прихильниками теорії штрафів як виду дисциплінарного стягнення така позиція обґрунтовується тим, що штрафи справляють більш вражаючий вплив і одразу дають відчуті втрати майнового характеру, що відображається на більшій вмотивованості працівника дотримуватись встановлених роботодавцем правил

[2, с. 180], а також здійснюють виховний вплив до порушника, який превалює над метою відшкодування майнової шкоди [3, с. 47]. Таке розуміння мети штрафів у деякій мірі відповідає відомому висновку В.І. Леніна, що «призначення штрафів – не винагороджувати за збиток, а створити дисципліну, тобто підпорядкування робочих господареві, змусити робочих виконувати хазяйські накази, слухатися його під час роботи» [4, с. 21]. Однак якщо прослідити подальшу думку В.І. Леніна, то описана ним ситуація виникла «разом із великими фабриками і заводами, разом із великим капіталізмом, разом із повним розколом між багатіями-господарями і босяками-робітниками, штрафи виявилися результатом повного розвитку капіталізму і повного поневолення робочого» [4, с. 59].

Дійсно, грошові штрафи офіційно з'явилися на теренах України 3 червня 1886 р., у пік розвитку капіталістичних відносин у Російській імперії, коли було прийнято Закон «Про затвердження проекту правил про нагляд за заводами фабричної промисловості і про взаємні стосунки фабрикантів і робітників», за яким завідувачу фабрикою надавалося право накладати грошові стягнення власною владою за порушення правил внутрішнього трудового розпорядку та порядку на фабриці. А в статтях 143–148 Статуту про промислову працю 1913 р. грошові стягнення могли накладатись на робітників за несправну роботу, прогул, порушення порядку та не повинні були перевищувати в цілому однієї третини заробітку [5]. Щодо практики застосування штрафів до 1886 р., то тоді фабриканти могли брати штрафи за що хотіли та в якій завгодно кількості. Як пише В.І. Ленін, «фабриканти брали штрафи в потворних розмірах і наживали на штрафах величезні доходи. Штрафи призначалися іноді просто «за розсудом хазяїна», без вказівки причини штрафу. Штрафи доходили іноді до половини заробітку, так що робітник із заробленого рубля віддавав хазяїнові п'ятдесят копійок у вигляді штрафів» [4, с. 22].

У перші ж роки існування радянської влади штрафи як дисциплінарні стягнення були скасовані, а К.М. Варшавський чітко визнав, що система штрафів «породжує свавілля і деморалізує наймача; відносно трудяшого вона не має того дисциплінуючого значення, яке їй приписується – недбайливого робітника штраф не виправляє, а доброго здатний тільки озлобити» [6, с. 120]. А.Н. Романов зауважує: «Спроба відновити подібну штрафам практику за допомогою механізму позбавлення премій з'явилася в СРСР у 1960-і рр. Такими засобами держава воліла підвищити трудову дисципліну за допомогою різного роду обмежень і позбавлень. Ці норми містились у підзаконних актах, які безсумнівно суперечили КЗпП і на практиці лише розширювали директивну владу та свавілля адміністрації підприємств і організацій. Результат від таких позбавлень був нульовий: трудова дисципліна залишалася на колишньому рів-

ні, імітація праці зберігалася, ніхто не прагнув до активності, трудові витрати залишалися мінімальними. Про успіхи та досягнення робітнички та службовці перестали думати, тому що ініціатива була подавлена карою» [7, с. 121].

У цьому сенсі проголошене сьогодні підвищення «вмотивованості працівника дотримуватись встановлених роботодавцем правил» за рахунок застосування штрафів не відповідає самій суті категорії мотивації, яка полягає в забезпеченні максимальної віддачі персоналу підприємства через розуміння та можливе задоволення керівництвом їх потреб, мотивів, інтересів, звичок [8, с. 33]. Як влучно писав середньовічний схоласт Фома Аквінський: «Благо не завжди є істинним благом, але іноді – істинним, а іноді – гаданим. І згідно цьому з мети слідує погана дія. Хоча мета і є зовнішньою причиною, дії притаманна належна пропорція і ставлення до мети» [9, с. 214]. Застосування штрафів для підтримання дисципліни праці жодним чином не спонукає працівників до добросовісної праці, а зовсім навпаки заганає всі невіршені на підприємстві проблеми під прес остраху.

Про це свідчить не лише досвід у виробничій, але й інших сферах людської діяльності сивої давнини. Так, з II ст. до н.е. на території сучасної Палестини сформувалась релігійна община кумранитів – прихильників первісного іудаїзму, які вимагали від своїх членів найсуворішого дотримання організаційних установлень та віровчень. За будь-яке порушення передбачались покарання: скорочення харчового раціону, тимчасове відлучення, вигнання з общини [10, с. 52]. «Скорочення харчового раціону» певною мірою відповідає сучасному уявленню про сутність штрафу. Адже разом із каральним впливом застосування штрафу ще й позбавляє людину можливості нормально відновити власні сили чи шляхом зменшення надаваної їжі (як у кумранитів) чи шляхом утримання частини заробітної плати, яка витрачається працівником, насамперед на годування та задоволення інших негайних потреб людини, достатність яких, до речі, гарантується ст. 48 Конституції України. Відповідно, І.С. Свенцицька зазначає, що, «прагнучи встановити рівність, кумранити насправді відмовлялися від неї, вимагаючи беззаперечної покорності старшим; прагнучи виховання особистої відповідальності кожної людини, високої духовності релігійного культу, вони придушували особистість і вимагали дотримання свого ритуалу не менш, якщо не більш, жорстко, ніж фарисеї вимагали дотримання ритуалу ортодоксального іудаїзму» [10, с. 53]. Не дивно, що в I ст. н.е. община кумранитів розпалась.

З іншого боку, в общинах первісних християн каральних стягнень не передбачалось. У Другому посланні до фессалонікійців апостол Павло пропонує застосовувати до винних такий засіб впливу, як «мати на зауваженні, тимчасово не спілкуватися з ним, щоб присоромити та напоумити» [10, с. 110], що можна зіставити з такими методами забезпечення трудової дисципліни в ст. 140 чинного Кодексу законів про працю України, як переконання, виховання, створення обстановки нетерпимості до порушень трудової дисципліни та суворої товариської вимогливості до працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки. Філософ М. Монтень писав: «Якщо ви бажаєте, щоб дитина боялася сорому та покарання, не привчайте її до цих речей» [11, с. 155].

Таким чином, те, що було реаліями XIX ст., категорично засуджувалось на початку XX ст. та критикувалось мудреями різних епох, не може визнаватись справедливим та нормальним у XXI ст., коли Конституцією України проголошено, що людина є найвищою соціальною цінністю. О.М. Лук'янчиков слушно підмітив, що «прихильникам штрафів слід пам'ятати, що наприкінці XIX сторіччя працівники вимагали зниження розміру

штрафів до 5%, а на початку XX сторіччя вимагалось вже скасування штрафів» [12, с. 142]. Тому штрафи на сьогодні можуть трактуватись лише в якості антигуманної кари та примусу, що в трудових відносинах мало б свідчити, що у відносинах працівник-роботодавець має бути елементом повинності, який давав би роботодавцю право вимагати від працівника чогось незалежно від його волі.

Враховуючи вищевикладене, слід зосередити увагу не просто на невідповідності теорії штрафів загальним засадам трудового права, що є очевидним, а скоріш на її відповідності сучасним тенденціям так званої «гнучкості» в трудовому праві.

Витоки означеної концепції позначились у західних державах під час економічної кризи початку 70-х рр. XX ст., коли прискорення процесу глобалізації поставило на порядок денний питання про пошук нової, більш діючої, ніж фордистсько-тейлорівська, моделі управління виробництвом, як у межах окремого підприємства, так і в загальнонаціональних масштабах. К. Клеман зазначає: «Тверда» тейлорівська організація праці та ієрархічна система контролю сприймалися працівниками як прояв експлуатації та обмеження свободи. Тверда позиція профспілок і досить активне втручання держави в трудові відносини та в економіку, що перешкоджає розвитку вільного ринку, не влаштували роботодавців: вони критикували неповороткість системи, яка не дозволяла виробництву гнучко реагувати на зміни світової кон'юнктури» [13, с. 40]. Як бачимо, «гнучкість» – це більшою мірою соціально-виробнича, а не правова конструкція, яка сформувалась як результат протистояння різних соціальних сил у боротьбі за контроль над організацією праці.

Так, британській соціолог З. Бауман пише: «Гаслом дня стала «гнучкість», що стосовно ринку праці означає кінець трудової діяльності у відомому і звичному для нас вигляді, перехід до роботи за короткостроковими, миттєвими контрактами або взагалі без таких, до роботи без всяких обговорених гарантій, але тільки до «чергового повідомлення» [14, с. 36]. Чи як вказує американський економіст Дж. Стігліц, «посилення гнучкості ринку праці означає зниження ступеню захисту робочого місця, заробітної плати та доходу найманих працівників» [15, с. 392]. Іспанський філософ М. Кастельс, у свою чергу, виражає більш глибоку думку, що «гнучкість може бути звільняючою силою, але може нести і репресивну тенденцію, якщо ті, хто переписує правила, завжди при владі» [16, с. 292].

Слід звісно ще раз підкреслити, що в чистому розумінні «гнучкість» – це всього лише спрощена форма організації праці та виробництва, вона не гарна й не погана сама по собі. Поганою вона стає тоді, коли порушується оптимальне співвідношення, баланс сил між сторонами, які укладають трудовий договір, оскільки те, що добре для однієї зі сторін (наприклад, роботодавця) не обов'язково буде добрим для іншої (наприклад, працівника) або для суспільства в цілому. Як справедливо відзначають О.М. Лушніков та М.В. Лушнікова, «у кожному сегменті ринку праці глибина гнучкості повинна бути порівнянна із правовими гарантіями, що є діалектичною єдністю зовнішнього прояву виробничої та соціальної функції трудового права» [17, с. 643].

Висновки. Яким би не був красивий евфемізм «гнучкість» під час його вживання в науці трудового права, він виражає єдиний можливий варіант розвитку подій – посилення правового дерегулювання трудових відносин. Введення штрафу як дисциплінарного стягнення є лише одним з елементів цього явища, яке характеризується послабленням соціального захисту працівників. Так, У. Бек відмічав: «Норми охорони праці при децентралізованих формах праці не піддаються контролю громадськості, а витрати за їх порушення або дотримання лягають

на плечі самих трудящих» [18, с. 228]. Лише негайна активізація соціального діалогу між державою, представниками працівників та роботодавцями зможуть послабити наростаючий вплив тенденції дерегулювання в трудовому праві, відновити баланс інтересів сторін трудових правовідносин та припинити розмови про можливість введення штрафу як дисциплінарного стягнення. У сенсі означеної проблематики потребують подальшого дослідження й інші прояви «гнучкості» в правовому регулюванні трудових відносин.

Література:

- Киселёв И.Я. Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов / И.Я. Киселев. – М. : Дело, 1999. – 728 с.
- Мельничук Н.О. Пропозиції щодо правового врегулювання застосування штрафів до працівників / Н.О. Мельничук // Часопис Київського університету права : український науково-теоретичний часопис / . – К. : Київський ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – № 4. – С. 179–182.
- Панасюк О.Т. Правове регулювання застосування штрафів до працівників / О.Т. Панасюк // Право України. – 2006. – № 8. – С. 44–47.
- Ленин В.И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В.И. Ленин. – Издание 5-е. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1958– . – Т. 2 : Объяснение закона о штрафах, взимаемых с рабочих на фабриках и заводах. – 1958. – С. 19–60.
- Киселев И.Я. Устав о промышленном труде с правилами и разъяснениями / Киселев И.Я. // Трудовое право России. – М., 2001. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/ustav.htm>.
- Варшавский К.М. Трудовое право СССР / К.М. Варшавский. – Л. : Академия, 1924. – 180 с.
- Романов А.Н. Неосновательное обогащение работодателя в России. Способы обогащения. Ответственность. XXI век : монография / А.Н. Романов ; отв. ред. Г.В. Хныкин. – 2-е изд., стереотип. – М. : ФЛИНТА, 2011. – 186 с.
- Заботін О.М. Менеджмент : [навч. посібник] / О.М. Заботін, І.В. Сіренко. – Миколаїв : НУК, 2007. – 128 с.
- Аквинский Фома. Сумма теологии / Фома Аквинский ; пер. с лат. А.В. Апполонов. – М. : Сигнум Веритатис, 2008. – 752 с.
- Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории / И.С. Свенцицкая. – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
- Монтень Мишель. Опыты : в 3 кн. / Мишель Монтель. – М. : Наука, 1979 – . – Кн. 1–2. – 1979. – 711 с.
- Лук'янчиков О.М. Про недоцільність розширення переліку дисциплінарних стягнень / О.М. Лук'янчиков // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 141–144.
- Клеман К. Труд не на рабочем месте / К. Клеман // Отечественные записки. – 2007. – № 4. – С. 37–55.
- Стиглиц Дж. Ю. Ревущие девяностые. Семена развала / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. и примеч. Г.Г. Пирогова. – М. : Современная экономика и право, 2005. – 424 с.
- Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс ; пер. с англ. А. Матвеева ; под ред. В. Харитоновой. – Екатеринбург : У-Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.
- Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- Лушникова М.В. Очерки теории трудового права / М.В. Лушникова, А.М. Лушников. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 938 с.
- Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

Новиков Д. А. Штраф как вид дисциплинарного взыскания: влечение времени или очередное проявление концепции «гибкости» (дерегулирования) в трудовом праве.

Аннотация. В статье с аксиологически-правовой точки зрения раскрыт вопрос о возможности признания в научной доктрине и внесении в действующее трудовое законодательство штрафа как вида дисциплинарного взыскания. Доказана концептуальная связь предложений закрепления штрафа как вида дисциплинарного взыскания с усилением «гибкости» в трудовом праве.

Ключевые слова: баланс интересов, стабильность трудового правоотношения, гибкость, штраф.

Novikov D. Fine as disciplinary penalty: the trend of time or another manifestation of the concept of “flexibility” (deregulation) in labor law

Summary. The article discusses in an axiological and legal way the possibility of recognition in the scientific doctrine and in making an addition in labor law fines as a form of disciplinary penalty. The author proves the conceptual link suggestions of fixing fines as a form of disciplinary penalty and increased “flexibility” in labor law.

Key words: balance of interests, labor relations stability, flexibility, fine.

*Дейнека В. М.,**здобувач кафедри трудового права
та права соціального забезпечення**Національного університету «Одеська юридична академія»*

БЕЗПОСЕРЕДНІ ПЕРЕГОВОРИ ЯК СПОСІБ УРЕГУЛЮВАННЯ РОЗБІЖНОСТЕЙ МІЖ ПРАЦІВНИКОМ І РОБОТОДАВЦЕМ

Анотація. У статті характеризуються безпосередні переговори як спосіб вирішення розбіжностей між працівником і роботодавцем. Вносяться пропозиції щодо удосконалення правового регулювання безпосередніх переговорів між працівником і роботодавцем за чинним Кодексом законів про працю України і проектом Трудового кодексу України.

Ключові слова: індивідуальні трудові спори, безпосередні переговори, працівник, роботодавець.

Постановка проблеми. Чинний Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) містить окрему главу XV «Індивідуальні трудові спори», нормами якої працівникові надане право захищати індивідуальні трудові права та інтереси шляхом звернення до комісії з трудових спорів і місцевих судів. Якщо комісія з трудових спорів у цей час практично не діє, то судовий захист є найбільш ефективною формою захисту працівниками своїх трудових прав та інтересів. Недостатня дієвість інших форм захисту обумовлюється і відсутністю їх належного правового забезпечення, зокрема відповідної правової регламентації механізму врегулювання розбіжностей шляхом безпосередніх переговорів працівника і роботодавця.

Проблеми розгляду індивідуальних трудових спорів досліджуються в роботах В.Д. Архіпова, М.Й. Бару, Н.Б. Болотіної, В.Я. Бурак, С.А. Голошапова, П.Ф. Єлісейкіна, О.М. Куренного, І.В. Лагутіної, В.В. Лазор, П.Д. Пилипенка, С.М. Прилипка, В.Г. Ротаня, В.І. Смолярчука, І.О. Снігірьової, А.І. Ставцевої, В.М. Скобелкіна, В.М. Толкунової, О.М. Ярошенка та інших.

Метою статті є дослідження безпосередніх переговорів працівника і роботодавця як способу врегулювання розбіжностей, що виникли між ними, та внесення пропозицій щодо удосконалення їх законодавчого регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Главою XV чинного КЗпП закріплюється порядок розгляду індивідуальних трудових спорів, хоча в зазначеній главі відсутнє визначення поняття цього виду спорів. Поняття індивідуальних трудових спорів визначається в проекті Трудового кодексу України (далі – проект ТК України), до якого включено Книгу дев'яту «Індивідуальні трудові спори», що складається з трьох глав: глава 1 «Загальні положення»; глава 2 «Примірні процедури з розгляду індивідуальних трудових спорів»; глава 3 «Розгляд індивідуальних трудових спорів у судах» (ст.ст. 417–436).

У частині першій ст. 417 проекту ТК України індивідуальний трудовий спір визначається як трудовий спір між працівником і роботодавцем, що виникає при здійсненні трудових відносин, а в окремих випадках до їх початку або після їх припинення. Далі в частині другій зазначеної статті йдеться про предмет індивідуального трудового спору, яким можуть бути питання укладення, зміни, припинення трудового договору, встановлення або зміни умов праці, оплати праці, виконання вимог трудового законодавства, угод, колективного чи трудового договору, інших вимог працівником або роботодавцем щодо порушення їх прав.

Таке визначення поняття індивідуального трудового спору викликає заперечення. У сучасній юридичній літературі трудовим спором визнаються неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів між працівником і роботодавцем розбіжності з приводу застосування норм трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці, із заявою про розгляд яких працівник або роботодавець звернувся до компетентного органу з розгляду трудових спорів [1, с. 665].

Не можна також погодитися із визначенням у частині другій ст. 417 проекту ТК України предмету індивідуального трудового спору.

У науці трудового права індивідуальні трудові спори за предметом спору поділяються на спори про застосування чинного трудового законодавства (юридичні спори) і спори про встановлення або зміну умов праці (економічні спори). Як відзначають А.М. Лушніков і М.В. Лушнікова, предмет трудового спору пов'язаний або із застосуванням чинного трудового законодавства, локальних нормативних актів, або із встановленням нових умов праці, не врегульованих законодавством або іншим актом [2, с. 999]. Виходячи зі змісту частини другої ст. 417 проекту ТК України, до індивідуальних трудових спорів віднесено обидві категорії спорів. Однак чітко предмет індивідуального трудового права в статті не визначений. Не можна також погодитися із виокремленням у частині першій ст. 417 спорів щодо укладення, виконання, зміни, розірвання трудового договору, оскільки зазначені спори за предметом також є спорами про застосування чинного трудового законодавства. Отже, предметом індивідуального трудового спору можуть бути питання застосування норм чинного трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці.

Видається доцільним визначити поняття індивідуальних трудових спорів у частині першій ст. 417 як неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності між працівником і роботодавцем щодо застосування норм трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці, які вирішуються в органах з розгляду трудових спорів (комісії з трудових спорів, суді).

Слід звернути увагу на те, що в частині першій ст. 417 у понятті індивідуального трудового спору не йдеться про «неврегульовані розбіжності» між працівником і роботодавцем, а також про звернення працівника або роботодавця із заявою до компетентного органу з розгляду трудових спорів.

У науці трудового права набула поширення концепція виникнення трудового спору, обґрунтована В.І. Смолярчуком [3, с. 11–12], відповідно до якої розмежовуються два поняття: «неврегульовані розбіжності» і «трудові спори». Тобто йдеться про різні за своєю природою явища, оскільки до звернення за вирішенням розбіжностей до компетентних органів спору ще немає – він виникає тільки тоді, коли неврегульовані розбіжності вирішуються спеціальним юрисдикційним органом. Така концепція підтримується сучасними українськими дослідниками. Відповідно моментом виникнення індивідуального трудового спору вважається звернення із заявою до відповідного

органу, що наділений повноваженнями з розгляду трудового спору.

Оскільки за цією концепцією не існує спора поза спеціального юрисдикційного (або примирного) органу, то і законодавець не визначає в нормативному порядку процедуру вирішення спору зусиллями його сторін без утворення або звернення до спеціальних органів. Зазначене розмежування трудового спору і неврегульованих розбіжностей відображено, зокрема, у ст. 381 Трудового кодексу Російської Федерації, ст. 377 Трудового кодексу Республіки Білорусь, ст. 173 Трудового кодексу Казахстану, в яких закріплено процесуально-правову концепцію трудового спору.

На нашу думку, найбільш прийнятною є матеріально-правова концепція спору про право, за якою розбіжності сторін розглядаються в рамках матеріально-охоронного правовідношення [4]. Виходячи з цього розуміння спору про право, трудовий спір виникає як явище матеріального характеру, існує між суб'єктами матеріального охоронного правовідношення і залишається таким, незалежно від того вирішується він самими сторонами або передається на розгляд уповноваженого органу. З передачею трудового спору до уповноваженого органу (примірно-посередницького, юрисдикційного) спір не перетворюється в правове явище, а стає предметом процесуальних правовідносин. Спір може бути вирішений у різних формах: шляхом досягнення угоди між сторонами при безпосередніх переговорах або шляхом винесення рішення органом, який розглядає спір, але незалежно від форми вирішення спір має місце в обох випадках. При цьому кожна з форм повинна бути забезпечена правовим механізмом її реалізації.

Зміст зазначених вище статей проекту ТК України дозволяє дійти висновку, що розробники законопроекту врахували другу концепцію виникнення трудового спору і спробували в ст. 423 частково врегулювати доюрисдикційне вирішення індивідуального трудового спору зусиллями самих сторін. Відповідно до ст. 423 проекту ТК України працівник може звернутися до комісії з трудових спорів із заявою про розгляд індивідуального трудового спору, якщо відповідні розбіжності не були врегульовані в ході безпосередніх переговорів з роботодавцем протягом двох тижнів з дня звернення працівника.

Проте позиція розробників законопроекту є непослідовною, оскільки в ст. 359 «Поняття колективного трудового спору, конфлікту» колективний трудовий спір визначається вже як неврегульовані розбіжності, що виникли між сторонами соціального діалогу.

Вирішення трудового спору зусиллями сторін, що сперечаються, слід віднести до неюрисдикційної форми захисту трудових прав та інтересів. Йдеться про матеріально-охоронні способи вирішення трудових спорів. Як відзначав П.Ф. Єлісейкін, право на захист – це така можливість, яка може бути реалізована не тільки через юрисдикційний орган, а й у рамках матеріально-правових взаємовідносин зацікавлених осіб [5, с. 69]. У зв'язку з цим А.М. Лушніков і М.В. Лушнікова в правовий механізм вирішення соціально-трудова спорів включають дві групи способів (форм) захисту: матеріально-охоронні способи захисту зацікавленими особами своїх прав і охоронюваних законом інтересів; процесуальні способи захисту, що застосовуються спеціально уповноваженими юрисдикційними органами [6, с. 340–341]. Перші реалізуються в рамках доюрисдикційного врегулювання трудових спорів без звернення сторін правовідносин за захистом до компетентного юрисдикційного або примірно-посередницького органу.

За юридичною природою доюрисдикційне регулювання являє собою узгоджувальний порядок вирішення трудового спо-

ру, який передбачає досягнення сторонами взаємоприйнятної угоди і виконання зобов'язаною особою своїх обов'язків. Тобто йдеться про реалізацію взаємного праводомагання сторін трудового договору.

Згідно із частиною другою ст. 224 КЗпП трудовий спір підлягає розглядові в комісії по трудових спорах, якщо працівник самостійно або за участі профспілкової організації, що представляє його інтереси, не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з власником або уповноваженим ним органом. Однак цей порядок доюрисдикційного регулювання індивідуального трудового спору не має обов'язкового характеру і не перешкоджає зверненню працівника до комісії з трудових спорів або суду. Працівникові надане право звернутися до комісії з трудових спорів у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а в спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком (ч. 1 ст. 225 КЗпП). Чинний КЗпП не містить жодної норми, яка б встановлювала порядок і строки доюрисдикційного вирішення індивідуального трудового спору шляхом безпосередніх переговорів його сторін.

На відміну від індивідуальних трудових спорів Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. врегульовано процедуру доюрисдикційного вирішення колективного трудового спору (конфлікту), яка є обов'язковою. Законом встановлено процедуру переговорів сторін до утворення примирних органів: порядок формування вимог найманих працівників, профспілок (ст. 4), порядок і строки розгляду вимог найманих працівників або профспілки (ст. 5), примирні процедури вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Тобто визначається процедура переговорів до утворення примирних органів через механізм взаємних прав і обов'язків сторін. Закріплені в цих статтях обов'язки представників роботодавця забезпечені санкціями на випадок їх невиконання шляхом притягнення до дисциплінарної або адміністративної відповідальності (ч. 2 ст. 31). Недотримання сторонами колективного трудового спору порядку доюрисдикційного вирішення колективного трудового спору має правові наслідки для працівників, а саме визнання страйку незаконним (ст. 22 Закону).

Як ст. 224 чинного КЗпП, так і ст. 423 проекту ТК України передбачено регулювання розбіжностей у ході безпосередніх переговорів лише до звернення працівника до комісії з трудових спорів. Що стосується звернення до суду, то досудовий порядок не визнається обов'язковим, достатньо наявності факту порушення прав працівника чи реальної загрози порушення його прав і свобод. Суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку (п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»).

Можливість врегулювати розбіжності шляхом безпосередніх переговорів необхідно надати працівникові і перед зверненням до суду. І фактично така можливість у працівника є, однак відсутність відповідних норм у главі XV КЗпП і главі 3 «Розгляд індивідуальних трудових спорів у суді» проекту ТК України дозволяє роботодавцю залишити вимоги працівника без розгляду.

Таким чином, досудовий розгляд індивідуальних трудових спорів включає дві стадії: 1) доюрисдикційне вирішення індивідуального трудового спору шляхом безпосередніх переговорів працівника з роботодавцем із врегулювання розбіжностей, що виникли; 2) звернення працівника із заявою до комісії із

трудовах спорів і вирішення індивідуального трудового спору комісією із трудових спорів.

Недоліком чинного КЗпП є відсутність у ньому норм про порядок, строки вирішення розбіжностей, що виникли між працівником і роботодавцем, у ході безпосередніх переговорів. У проекті ТК України зазначено прогалину не усунуто, встановлено тільки строк врегулювання розбіжностей, що виникли. Таким чином, працівник вправі звернутися до роботодавця за вирішенням розбіжностей, що виникли, але цьому праву не кореспондує обов'язок роботодавця вступити в безпосередні переговори. Як видається, ст. 423 слід було б доповнити нормою, якою зобов'язати роботодавця надати письмову відповідь працівникові протягом двох тижнів після звернення. Відсутність у ст. 423 проекту ТК України санкцій на випадок невиконання роботодавцем обов'язку надати працівникові відповідь у визначений строк значно знижує ефективність норми, що міститься в зазначеній статті.

Представляє інтерес зарубіжний досвід законодавчого регулювання безпосередніх переговорів працівника з роботодавцем. Так, Кодекс праці Республіки Болгарії 1987 р. передбачав попередні переговори працівника з роботодавцем як обов'язкову стадію вирішення трудового спору. Факт досягнення сторонами згоди засвідчувався протоколом, який мав силу рішення комісії з трудових спорів. Вважалося, що вимогу працівника відторгнуто, якщо адміністрація в семиденний строк з моменту отримання копії заяви працівника не прийняла ніякого рішення. Аналогічні пропозиції про внесення відповідних процедурних правил проведення безпосередніх переговорів працівника з роботодавцем до ст. 385 Трудового кодексу Російської Федерації або про встановлення цих правил локальним нормативним актом (Положенням про комісію з трудових спорів) висловлюються й російськими вченими [7, с. 36].

У Великій Британії Законом «Про трудові трибунали» 1996 р. передбачено, що першим і обов'язковим етапом при розгляді скарг працівників повинні бути переговори між сторонами конфлікту, спрямовані на досягнення взаємоприйнятної угоди з його вирішення. До звернення до трибуналу працівникові пропонується спробувати вирішити трудовий спір на досудовій стадії протягом певного строку в рамках Консультативної, узгоджувальної та арбітражної служби (ACAS) [8].

Висновки. Таким чином, у проекті ТК України пропонується врегулювати доюрисдикційний порядок вирішення індивідуального трудового спору наступним чином: передбачити безпосередні переговори працівника і роботодавця як спосіб вирішення розбіжностей між працівником і роботодавцем, що є обов'язковою стадією розгляду індивідуального трудового спору; встановити обов'язок роботодавця вступити в переговори з працівником і у двотижневий термін надати письмову відповідь на вимоги працівника; закріпити право працівника на звернення до органів з розгляду індивідуальних трудових спорів, якщо працівник самостійно або за участю свого представника не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з роботодавцем протягом двох тижнів після звернення; вирішити питання про юридичну силу узгодженого і належно оформленого сторонами рішення, досягнутого в ході переговорів.

Необхідність законодавчого врегулювання стадії вирішення індивідуального трудового спору зусиллями самих сторін є очевидною, враховуючи нормативне закріплення відповідної процедури щодо вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) Законом України «Про порядок вирішення колек-

тивного трудового спору (конфлікту)» від 3 березня 1998 р. Відповідні норми містяться і в Главі 3 «Колективні трудові спори, конфлікти» Книги шостої «Колективні трудові відносини» проекту ТК України. Отже, необхідним є законодавче оформлення процедури безпосередніх переговорів сторін із вирішення не тільки колективного, а й індивідуального трудового спору.

В умовах ринкової економіки примирні способи вирішення трудових спорів, як колективних, так й індивідуальних, не повинні відкидатися, а, навпаки, їх слід розвивати та вдосконалювати. Законодавче врегулювання безпосередніх переговорів як способу вирішення розбіжностей між працівником і роботодавцем сприятиме подальшому розвитку соціального діалогу на виробничому рівні, зменшенню кількості трудових спорів, що розглядаються судами.

Література:

1. Болотіна Н.Б. Трудове право України : підручник / Н.Б. Болотіна. – К. : Знання, 2008. – 860 с.
2. Лушников А.М., Лушнікова М.В. Курс трудового права : в 2 т. / А.М. Лушников. – М. : Статут, 2009. – Т. 2 : Коллективное трудовое право. Индивидуальное трудовое право. Процессуальное трудовое право. – 1151 с.
3. Смолярчук В.И. Законодательство о трудовых спорах / В.И. Смолярчук. – М., 1966.
4. Елисейкин П.Ф. Гражданское процессуальное правоотношение / П.Ф. Елисейкин. – Ярославль, 1973 и др.
5. Елисейкин П.Ф. Природа доюрисдикционного урегулирования разногласий / П.Ф. Елисейкин // Вопросы развития и защиты прав граждан. – Калинин, 1975.
6. Лушников А.М., Лушнікова М.В. Курс трудового права : в 2 т. / А.М. Лушников. – М. : Статут, 2009. – Т.1 : Сущность трудового права и история его развития. Трудовые права в системе прав человека. Общая часть. – 2-е изд., перераб. и доп. – 879 с.
7. Костян И., Пискарев И., Шеломов Б. О специализированных судах по трудовым делам и Трудовом процессуальном кодексе / И. Костян // Хозяйство и право. – 2003. – № 8.
8. Черняева Д.В. Новейшие тенденции развития трудового права Великобритании / Д.В. Черняева // Труд за рубежом. – 2006. – № 3. – С. 128–130.

Дейнека В. М. Непосредственные переговоры как способ урегулирования разногласия между работниками и работодателем

Аннотация. В статье характеризуются непосредственные переговоры как способ урегулирования разногласий между работником и работодателем. Вносятся предложения по совершенствованию правового регулирования непосредственных переговоров между работником и работодателем по действующему Кодексу законов о труде Украины и проекту Трудового кодекса Украины.

Ключевые слова: индивидуальные трудовые споры, непосредственные переговоры, работник, работодатель.

Deineka V. Direct negotiations as a way of settlement of dispute between employee and employer

Summary. Direct negotiations as a way of dispute settlement between the employee and the employer are characterized in the article. Proposals are made on improvement of legal regulation of direct negotiations between the employee and the employer under the current Code of Laws on Labour of Ukraine and the draft Labour Code of Ukraine.

Key words: individual labor disputes, direct negotiations, employee, employer.

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ,
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

---

*Калишук Л. А.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ВИБІР СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ТА КРИТЕРІЇ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

Анотація. У статті досліджується значення вибору способу захисту та його критерії при здійсненні захисту екологічних прав громадян. Наведено пропозиції щодо вдосконалення екологічного законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: екологічні права громадян, способи захисту екологічних прав, критерії вибору способу захисту.

Постановка проблеми. Застосування юридичних способів захисту екологічних прав громадян є одним з актуальних та гострих питань сьогодення. Безперечно, проголосивши на конституційному рівні екологічні права людини і громадянина, визнавши їх найвищою соціальною цінністю, Україна підтвердила своє прагнення розвинути демократичну і правову державу, центральною ланкою в системі якої є забезпечення, дотримання та захист основних прав людини і громадянина. Незважаючи на позитивні зрушення, що відбулися у сфері регулювання екологічних прав громадян, низка питань, пов'язаних із їх реалізацією і захистом, зокрема з визначенням способів такого захисту, їх систематизацією врегульовані неповною мірою. Національне законодавство, хоча і відповідає нормам міжнародного права у сфері захисту екологічних прав громадян, потребує подальшого наукового осмислення з метою вироблення єдиного та дієвого механізму такого захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що наукова доктрина нині не напрацювала єдиних підходів із питань застосування способів захисту екологічних прав громадян. Хоча окремі аспекти захисту зазначених прав були предметом багатьох наукових досліджень, зокрема висвітлювалися такими вченими, як Г.В. Анісімова, Н.В. Барбашова, М.І. Васильєва, А.П. Гетьман, С.Г. Грицкевич, Н.Р. Кобецька, С.М. Кравченко, М.В. Краснова, Л.П. Решетник, А.І. Черемнова та іншими, однак мали переважно фрагментарний характер.

З урахуванням зазначеного, метою статті є аналіз юридичних способів захисту екологічних прав, їх вибору та критеріїв його ефективності з метою розробки теоретичних положень та пропозицій щодо удосконалення правового регулювання відносин у сфері застосування способів захисту екологічних прав громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна галузь права містить норми, що регламентують застосування способів захисту суб'єктивних прав. В еколого-правовій сфері захист екологічних прав громадян гарантує ст. 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ч. 3 якої передбачає можливість поновлення в суді порушених прав громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища, та низка інших нормативно-правових актів. Системний аналіз екологічного законодавства засвідчує відсутність узагальненого переліку способів захисту названих прав, що ускладнює вирішення питання щодо системи таких способів та вибору конкретного способу захисту.

Стаття 9 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачає можливість застосування положень цього кодексу

до врегулювання відносин, що виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Оскільки способи захисту екологічних прав в узагальненому вигляді екологічним законодавством не визначені, отже, вони випливають із загальних способів захисту цивільних прав, що закріплені в ст. 16 ЦК України. У свою чергу, відносини у сфері застосування способів захисту екологічних прав громадян потрапляють у сферу правового регулювання цивільного законодавства і положення зазначеної норми підлягають застосуванню під час вирішення правових питань, пов'язаних із застосуванням способів захисту екологічних прав громадян.

Безпосередньо перелік способів захисту особистого немайнового або майнового права та інтересу закріплений у ст. 16 ЦК України, відповідно до положень ч. 2 якої способами захисту цивільних прав та інтересів може бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Зазначений перелік не є вичерпним, оскільки згідно з п. 2 ч. 2 зазначеної статті суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Загалом наявність узагальненого переліку способів захисту цивільних прав та інтересів, що представлений у ст. 16 ЦК України, у юридичній літературі оцінюється позитивно, оскільки такий перелік має значення орієнтиру для учасників цивільних правовідносин і правозастосовних органів під час вибору адекватного способу захисту в конкретному випадку [1, с. 100]. У свою чергу, ефективність захисту порушеного права часто залежить від того, яким саме способом суб'єкт буде його захищати [2, с. 121], а вибір конкретного способу повинен бути ефективним у його кінцевому результаті. Відповідно, кожен повинен мати можливість здійснити власний вибір і використати для захисту своїх прав той спосіб, що буде оптимальним у кожній конкретній ситуації для вирішення спору і врегулювання конфлікту [3, с. 45].

Особа вправі обрати один чи декілька способів захисту порушеного права. При цьому може скористатися як способом, що прямо визначений спеціальною правовою нормою, або ж у разі відсутності такого скористатися одним або сукупністю способів, визначених в узагальненому вигляді в нормах ст. 16 ЦК України. І в кожній конкретній ситуації, як справедливо зазначають Г.Г. Комаровська та М.Г. Павлов, «вкрай важливо правильно визначити способи захисту порушеного права, оскільки можна отримати відмову в задо-

воленні позовних вимог, навіть якщо, по суті, думаєте правильно, але неправильно обґрунтовуєте правову позицію і відповідно надасте докази, які не мають відношення до даної конкретної ситуації» [4, с. 12].

Правозастосовна практика з питань застосування способів захисту екологічних прав є неоднозначною, нерідко засвідчує допущення помилок під час застосування того чи іншого способу захисту порушених екологічних прав громадян. Зокрема, рішенням Корабельного районного суду м. Миколаєва від 18 травня 2009 року в справі № 22ц-1822/09 задоволено позов ОСОБА_4 до ОСОБА_3 про зупинення будівництва багатоквартирного житлового будинку котеджного типу на суміжних земельних ділянках по вул. Липовій, 2-а, 2-б, 3, 5 у м. Миколаєві з підстав того, що будівництво житлового будинку на вказаних земельних ділянках, як зазначав позивач, здійснюється з порушенням встановлених будівельних норм, санітарних правил та цільового призначення землі, що може призвести до порушення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та принципу добросусідства. За результатами оскарження цього рішення відповідачем до Апеляційного суду Миколаївської області, у зв'язку з відсутністю підстав для задоволення позову ОСОБА_4 вибраним нею способом, рішенням Апеляційного суду Миколаївської області від 27 серпня 2009 року [5] апеляційну скаргу ОСОБА_3 задоволено. Рішенням Корабельного районного суду м. Миколаєва від 18 травня 2009 року скасовано й ухвалено нове рішення, згідно з яким у позові ОСОБА_4 до ОСОБА_3 про зупинення будівництва багатоповерхового житлового будинку на суміжній земельній ділянці відмовлено. Апеляційний суд Миколаївської області виходив з того, що відповідно до положень ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового інтересу, обравши спосіб захисту цивільного права чи інтересу, у тому числі і припинення дії, яка порушує право. На підставі наявних у справі доказів суд дійшов висновку, що будівництво вказаного житлового будинку завершено, тобто відсутні дії, які можуть порушити права ОСОБА_4, а тому підстав для задоволення позову цієї особи обраним нею способом немає.

Яскравим прикладом суперечливих підходів із питань застосування способів захисту екологічних прав та їх вибору слугуватимуть і подальші матеріали судової практики. Так, згідно з рішенням Орджонікідзевського районного суду м. Маріуполь Донецької області від 1 липня 2010 року у справі № 2-393/10 [6] відмовлено в задоволенні позову ОСОБА_9, ОСОБА_10, ОСОБА_11, ОСОБА_12, ОСОБА_13, ОСОБА_14, ОСОБА_15, ОСОБА_4, ОСОБА_16, ОСОБА_17, ОСОБА_18, ОСОБА_19, ОСОБА_1, ОСОБА_20, ОСОБА_21, ОСОБА_22, ОСОБА_23, ОСОБА_24, ОСОБА_25, ОСОБА_26, ОСОБА_27, ОСОБА_28, ОСОБА_29, ОСОБА_2, ОСОБА_30, ОСОБА_31, ОСОБА_32 до ЗАТ «Київстар Дж.Ес.Ем.», третя особа – ТОВ «Грін» про захист права на безпечне для життя і здоров'я довкілля шляхом заборони будівництва базової станції мобільного зв'язку на території ТОВ «Грін». Ухвалюючи рішення, суд виходив із того, що на момент подання позову базова станція стільникового зв'язку ЗАТ «Київстар Дж.Ес.Ем.» не збудована та не введена в експлуатацію шляхом прийняття будівельних робіт, а позовні вимоги, як зазначає суд, ґрунтуються виключно на припущеннях щодо можливої шкоди життю і здоров'ю позивачів із приводу діяльності ще неіснуючого об'єкту.

Відповідно до рішення Ірпінського міського суду Київської області від 4 грудня 2013 року в справі № 367/8314/13-ц [7] відмовлено в задоволенні позову ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про заборону здійснювати діяльність із надання послуг із миття ав-

томобілів, технічного обслуговування та ремонту автомобілів, що порушує право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Під час ухвалення рішення суд виходив із того, що позивачем не надано доказів того, що ОСОБА_2 здійснює діяльність із миття та ремонту автомобілів, яка порушує права позивачки. Крім того, на думку суду, законом не передбачено такий спосіб захисту права, як заборона здійснювати діяльність, а є можливим лише за рішенням суду припинити діяльність особи, однак із такою вимогою позивач не звертається.

Проведений аналіз засвідчує, що сучасний стан правозастосовної практики з питань захисту екологічних прав і вибору адекватного способу такого захисту значно відстає від потреб сьогодення та характеризується неоднозначністю та суперечливістю, що нерідко слугує підставою для поширення в правовій доктрині думок щодо декларативності екологічних прав та низьких показників їх реалізації та захисту.

Частина 1 ст. 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» гарантує громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Надаючи громадянам певні екологічні права, законодавство встановлює для них також і необхідну свободу поведінки, що забезпечує перетворення цих можливостей у дійсність, визначаючи при цьому правові гарантії здійснення цих прав [8, с. 44].

Свобода вибору способів захисту, як слушно зазначає

А.П. Вершинін, виникає в силу принципів самостійності і диспозитивності учасників цивільного обігу, а також у результаті закріплення в різних джерелах способів захисту й окремих правил про їх вибір заінтересованими особами, однак вибір конкретного способу захисту реалізується в межах, встановлених чинним законодавством, що обумовлені конкретними обмежувальними правилами [9, с. 22].

Насамперед мова йде про належне здійснення громадянами своїх суб'єктивних прав. Загальне правило щодо належного здійснення суб'єктивних прав закріплене в ст. 68 Конституції України, відповідно до ч. 1 якої кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Екологічне законодавство не містить приписів щодо меж здійснення громадянами своїх екологічних прав загалом та обмежень у здійсненні дій щодо захисту екологічних прав зокрема. На відміну від екологічного законодавства, цивільне законодавство в ст. 13 ЦК України передбачає такі межі. Зокрема, цивільні права особа здійснює в межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Не допускаються дії особи, що здійснюються з наміром завдати шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Під час здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватись від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині.

У юридичній літературі одним із критеріїв належного здійснення суб'єктивного права визначають саме відсутність зловживання правом. Про зловживання правом, як зазначав В.П. Грибанов, мова може йти тільки в разі, коли уповноважений суб'єкт, діючи в межах належного йому суб'єктивного права, у межах тих можливостей, що складають зміст цього права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права. Особливість зловживання правом при цьому виявляється в тому, що воно виникає на підставі здійснення суб'єктивного права, тобто на підставі дозволеної законом поведінки [10, с. 46, 55].

М.С. Малєїн під зловживанням правом розумів здійснення свого права одним суб'єктом всупереч інтересам іншого суб'єкту чи суспільства. Для зловживання правом, на думку

вченого, необхідно як мінімум володіти ним, оскільки будь-яке зловживання за відсутності права є поведінкою всупереч праву і, відповідно, підпадає під звичайне правопорушення [11, с. 63–64, 67].

У науці цивільного права виділяють два види зловживання правом: 1) умисне завдання шкоди іншій особі в процесі реалізації свого права; 2) зловживання правом, пов'язане з використанням недозволених форм його реалізації, але в межах загально дозвеного типу поведінки щодо цього права. В еколого-правовій доктрині вагомий внесок у розвиток правових ідей щодо здійснення громадянами екологічних прав і зловживання ними зробила Г.В. Анісімова. Зловживання громадянами екологічними правами, як вважає вчений, є особливим видом правопорушення, під яким необхідно розуміти здійснення своїх прав способами, що суперечать призначенню цих прав, у результаті чого завдається шкода правам і законним інтересам громадян, держави, суспільства [8, с. 122].

Чинний ЦК України, крім приписів щодо заборони зловживання правами, закріплює і правові норми щодо наслідків зловживання правами, у тому числі й у сфері захисту суб'єктивних прав та інтересів. Зокрема, у випадку недодержання особою вимог здійснення права суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. Згідно із ч. 3 ст. 16 ЦК України суд може відмовити в захисті цивільного права і інтересу особи внаслідок порушення положень закону щодо меж здійснення прав. Такі положення цивільного законодавства підлягають застосуванню і в разі зловживання громадянами правом на захист екологічних прав. Наприклад, зловживання під час здійснення права на захист і, відповідно, вибір конкретного способу захисту матиме місце в разі здійснення права на захист екологічних прав шляхом посягання на права, у тому числі й екологічні, інших осіб, у випадку звернення до суду з вимогою про припинення дії, зокрема через задрощі тощо.

Безумовно, з метою вдосконалення чинного законодавства у сфері правового регулювання відносин щодо застосування юридичних способів захисту екологічних прав громадян правові приписи щодо зловживання під час здійснення екологічних прав та їх наслідків повинні віднайти своє закріплення безпосередньо в нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Окрім вищезазначеного, вибір еколого-правового способу захисту екологічних прав громадян повинен ґрунтуватися на загальних засадах справедливості, добросовісності та розумності.

На сьогодні чіткого визначення понять справедливості, добросовісності та розумності немає. Як правильно зауважує Д.Д. Лупеник, ці поняття є не лише правовою категорією, а й філософською, етичною, і суто юридичний аспект буде їх збіднювати. Вимога справедливості, добросовісності та розумності законодавства виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі всіх осіб у цивільних правовідносинах; закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; поєднання створених норм, спрямованих на забезпечення реалізації права, з шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо [12, с. 108].

Вибір способу захисту повинен ґрунтуватися на конституційних принципах рівності всіх суб'єктів перед законом, що закріплені у ст. 21 Конституції України, відповідно до положень якої всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, та ст. 24 Основного Закону держави, згідно з якою громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Частина 4 ст. 13 ЦК України закріплює положення, згідно з яким під час здійснення цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Поняття «моральні засади суспільства» є продуктом звичаєвого права, що являє собою сукупність звичаїв, яким надана обов'язкова сила актами законодавства, що охоплює як народні звичаї, так і офіційну ідеологію суспільства, відображену в Конституції України та інших законодавчих актах України [13, с. 18]. Отже, дотримання моральних засад суспільства також можна віднести до дій, що обмежують право на захист і, відповідно, право на вибір способу захисту екологічних прав громадян.

Вибір способу самозахисту порушених екологічних прав, як і вибір способів захисту, залежить від характеру і змісту права, що підлягає захисту, характеру дій, а також наслідків такого порушення. На відміну від способів захисту, узагальнений перелік способів самозахисту екологічних прав ані екологічним, ані цивільним законодавством не визначений і це є цілком зрозумілим, оскільки «неможливо врахувати і вказати в законі всі порушення прав, які можуть бути вчинені, і всі способи самозахисту від можливих порушень», а правильність вибору того чи іншого способу самозахисту є вкрай важливою, так як під час недотримання вимог закону щодо його вибору «дії із захисту порушених прав можуть перерости в правопорушення (зловживання правом, самоуправство)» [14, с. 38].

Як вбачається, такі правові категорії, як справедливість, добросовісність і розумність повинні віднайти своє відображення в нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» як основні засади правового регулювання екологічних правовідносин у сфері застосування способів захисту названих прав.

Завершенням дії механізму захисту цивільних прав повинно стати реальне (формальне і фактичне) поновлення порушених суб'єктивних цивільних прав [15, с. 177]. Відповідно, вибір способу захисту екологічних прав громадян має бути спрямований на захист суб'єктивного екологічного права.

З урахуванням доктринальних підходів критеріями вибору конкретного способу (способів) захисту порушених екологічних прав громадян доцільно визначати: 1) норми права, що регулюють екологічні відносини у сфері застосування юридичних способів захисту екологічних прав громадян; 2) зміст екологічних прав, що підлягають захисту; 3) характер дії, що спричинила порушення, невизнання, оспорювання екологічних прав чи інші негативні для них наслідки; 4) суб'єктний склад осіб, діями чи бездіяльністю яких порушені екологічні права громадян чи створені перешкоди для їх реалізації; 5) наслідки порушення екологічних прав громадян; 6) забезпечення відновлення порушених екологічних прав, усунення перешкод у їх реалізації.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив необхідність вирішення питання щодо системи способів захисту екологічних прав громадян у нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Закріплення сукупності таких способів захисту як системи надасть змогу розкрити сутність і відмінні ознаки зазначеної системи та в кінцевому результаті сприятиме ефективному захисту екологічних прав. У свою чергу, критерії ефективності вибору конкретного способу захисту порушених прав чи їх сукупності доцільно вбачати в юридичних наслідках такого вибору. Безумовно, вибір способу захисту екологічних прав громадян буде ефективним тоді, коли оптимально та в повному обсязі забезпечуватиме відновлення екологічних прав громадян, усуватиме перешкоди в їх реалізації.

Література:

1. Краснова С.А. Принципы построения системы гражданско-правовых способов защиты: анализ доктрины и судебно-арбитражной практики / С.А. Краснова // Закон. Теория и практика. – 2007. – № 4. – С. 95–101.
2. Першутов А.Г. Различные способы защиты нарушенного права / А.Г. Першутов // Закон. – 2009. – № 1. – С. 121–128.
3. Савченко С.А. О некоторых отдельных способах защиты гражданских прав и интересов / С.А. Савченко, И.В. Тордия // Закон и право. – 2009. – № 9. – С. 45–48.
4. Комаровская Г.Г. Право на здоровую окружающую среду / Г.Г. Комаровская, Н.Г. Павлов. – Минск : Медисонт, 2007. – 24 с.
5. Справа №22ц-1822/09 // Архів Корабельного районного суду м. Николаєва.
6. Справа № 2-393/10 // Архів Орджонікідзевського районного суду м. Маріуполь Донецької області.
7. Справа № 367/8314/13-ц // Архів Ірпінського міського суду Київської області.
9. Анисимова А.В. Осуществление гражданами экологических прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсовое право» / А.В. Анисимова. – Х., 1996. – 168 с.
10. Вершинин А.П. Выбор способа защиты гражданских прав / А.П. Вершинин. – СПб. : СФПК СПбГУ, 2000. – 384 с.
11. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – 411 с.
12. Маленин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Маленин. – М. : Юрид. лит., 1981. – 216 с.
13. Луспеник Д.Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці / Д.Д. Луспеник. – Х. : Харків-юридичний, 2005. – 432 с.
14. Цивільне право України : [підручник] / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.

15. Свердлык Г. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация / Г. Свердлык, Э. Страунинг / Хозяйство и право. – 1999. – № 1. – С. 35–41.
16. Вавилин Е.В. Проблемы защиты гражданских прав / Е.В. Вавилин // Правоведение. – 2009. – № 1. – С. 174–178.

Калишук Л. А. Выбор способа защиты экологических прав граждан и критерии его эффективности

Аннотация. В статье исследуется значение выбора способа защиты и его критерии при осуществлении защиты экологических прав граждан. Приведены предложения по совершенствованию экологического законодательства в указанной сфере.

Ключевые слова: экологические права граждан, способы защиты экологических прав, критерии выбора способа защиты.

Kalyshuk L. Choosing the method for protection of the environmental rights of citizens and the criteria of its effectiveness

Summary. The article deals with the importance of the choice of a method for protection and its criteria in realization of protection of environmental rights of citizens. There are a number of proposals concerning the improvement of environmental legislation in this area.

Key words: environmental rights of citizens, methods of protection of environmental rights, criteria of choosing the method for protection.

*Чумаченко І. Є.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ВОД

Анотація. Стаття присвячена сучасним тенденціям транскордонного співробітництва з державного контролю у сфері використання та охорони вод.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, водні об'єкти, транскордонні водні об'єкти, державний контроль за використанням та охороною вод.

Постановка проблеми. Нині обмежені водні ресурси й погіршення якості внутрішніх природних вод, у тому числі підземних, ставлять Україну в залежність від джерел води, стік яких формується за її межами. І від того, яку національну політику в цій сфері буде проводити Україна в особі її відповідних державних органів, залежить подальший соціально-економічний розвиток держави. В умовах нарощування антропогенних навантажень на природне середовище, розвитку суспільного виробництва, негативних тенденцій щодо забезпечення якістю водних ресурсів необхідно перейти на нову ефективну систему управління й контролю у сфері водокористування, яка б ґрунтувалась на принципах міжнародного права охорони довкілля, а також транскордонному співробітництві водокористування та охорони вод.

Основою для написання статті стали наукові праці О. Васенко, І. Дубовіча, Н. Локтевої, Н. Малишевої, А. Ячика та інших.

Метою статті є аналіз правового регулювання транскордонного співробітництва під час здійснення державного управління та контролю в галузі використання та охорони водних об'єктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Водний кодекс України [1] встановлює, що всі води (водні об'єкти) на території країни є національним багатством народу України, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального благополуччя. Якщо річка, тобто її води і землі, якими вона протікає, розміщені тільки на території однієї держави, то ця країна здійснює весь контроль над нею на підставі водного законодавства шляхом застосування комплексу правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з використанням і охороною водних ресурсів. Таким чином, водне законодавство ґрунтується на праві виняткової власності держави на внутрішні води.

Насамперед не завжди вирішеним є питання про співвідношення прав на водні ресурси, які мають у своєму розпорядженні країни, розміщені у верхів'ях і пониззях міжнародного басейну. Загалом у світі 145 держав поділяють між собою водні ресурси міжнародного (трансграничного) річного басейну. Важливою особливістю водних ресурсів України є те, що значна частина стоку найбільших річок, зокрема Дніпра та Дунаю, формується за межами країни. Тому доводиться користуватися водою тієї якості, що надходить до України. Через підвищену кількість опадів та зменшене випаровування питоми значення стоку у верхів'ях річки звичайно значно більші, ніж у пониззях. Отже, співвідношення можливостей кожної держави значною мірою залежить від її географічного розташування, оскільки різні частини басейну неоднаково впливають на режим річкового стоку

та якість води. Так, одна з основних водних артерій України – річка Дніпро – зі своєї території одержує лише близько 20% річного стоку, решта надходить із Білорусі та Росії [2, с. 28]. Серед країн Співдружності Незалежних Держав Україна на власними водними ресурсами посідає одне з останніх місць.

Кожна держава шукає способи найбільш раціонального освоєння річкового басейну шляхом планування всебічного й повного використання водних ресурсів. Це пов'язано з тим, що в багатьох країнах відчувається нестача води і є серйозні труднощі з пошуком та освоєнням нових джерел водопостачання. Найбільшою загрозою для держави, розміщеної в пониззях міжнародної річки, є надмірне вилучення річкового стоку та його забруднення великою кількістю водокористувачів вище за течією. Щодо цього в міжнародній практиці прийнято вважати, що надмірне вилучення річкового стоку є різновидом його забруднення [3, с. 4]. Вилучення річкового стоку може відбуватися різними шляхами і є дуже серйозним, іноді з мало передбачуваними наслідками, які стосуються інтересів навіть держав, розмішених за межами такого річкового басейну. Безсистемний і необмежений відбір води, особливо в разі розвитку водомістких галузей, призводить не тільки до вичерпання водних ресурсів загалом в басейні, а й до серйозного перерозподілу їх у просторі та часі. Особливо це проявляється під час будівництва великих водоймищ та штучних водоводів (каналів), що здійснюють перекидання стоку до інших басейнів або районів з обмеженими водними ресурсами.

Такі фактори, як надмірне вилучення річкового стоку, забруднення, інтенсивне будівництво, спрямоване на перерозподіл водних ресурсів, прямо чи побічно зачіпають інтереси всіх держав, розмішених у міжнародному басейні. Рівень господарського використання водних ресурсів і стан природного середовища великою мірою залежать від поведінки держав, території яких розміщені в межах міжнародного басейну [3, с. 5]. Тому, керуючись власним законодавством, більшість країн на основі двостороннього і багатостороннього співробітництва діє на принципах загального права на води та землі міжнародної річки. З цієї причини в розділі VI ст. 112 Водного кодексу України [1] зазначено: «Якщо міжнародним договором, у якому бере участь Україна, встановлено інші норми, ніж ті, які передбачені законодавством України, то застосовуються норми міжнародного договору».

Використання транскордонних річок із збільшенням числа ініціатив, що стосуються режимів управління річковими басейнами, та числа організацій, що відповідають за двостороннє (або багатостороннє) управління транскордонними водними ресурсами, є предметом співробітництва. Коріння подібної практики слід шукати в Гельсінських Правилах 1966 року, які заклали фундамент для розвитку міжнародних принципів управління загальними водотоками і вплинули на вироблення окремих договорів за річками [4, с. 52]. Ці правила згодом

одержали подальший розвиток завдяки численним зусиллям міжнародного співробітництва, насамперед роботі Комісії ООН з міжнародного законодавства, підсумком діяльності якої в 1997 році стало ухвалення Конвенції ООН про правила несудноплавного використання міжнародних річок [4, с. 52]. Ще одним підсумком усвідомленої необхідності об'єднання зусиль з управління річковими басейнами за останні роки стало заснування в 1996 році міжнародної мережі водогосподарських організацій. Також у 1998 році відбулася міжнародна конференція з водних ресурсів і стійкого розвитку, на якій було заявлено, що «необхідною умовою для раціонального управління й ефективної охорони трансграничних водних ресурсів є узгоджена позиція надрічкових країн» [4, с. 54].

Однією з базових міжнародних конвенцій трансграничних вод (поверхневі або підземні води, які перетинають кордони між двома і більше державами або розташовані на таких кордонах) є Конвенція про охорону та використання трансграничних водотоків та міжнародних озер [5]. Ця конвенція розширює можливості трансграничної співпраці України з державами-сусідами в басейнах головних рік (Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Тиса, Дунай), а також Чорного та Азовського морів.

Міжнародне партнерство в галузі «Навколишнє середовище і здоров'я» на рівні міністрів із навколишнього середовища та охорони здоров'я постійно реалізовується на конференціях. Ключовим питанням порядку денного третьої конференції (Лондон, 1999 рік) був розгляд, ухвалення та підписання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції про охорону і використання трансграничних водотоків та міжнародних озер 1992 року (далі – Протокол) [6]. Необхідність розроблення та укладання такого Протоколу була зумовлена загрозливим станом водних екосистем Європейського континенту, гострою потребою об'єднання й координації зусиль, спрямованих на зупинення деградації водних об'єктів, збалансоване використання водних ресурсів із метою охорони здоров'я людини та сталого суспільного розвитку на континенті [4, с. 56]. Положення Протоколу не суперечать законодавству України, відповідають національним пріоритетам у реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища та здоров'я її громадян. Підписаний на конференції Протокол є обов'язковим документом конференції для країн, які його підписали.

У ст. 2 Протоколу визначено поняття «трансграничні води» як будь-які поверхневі або підземні води, які позначають або перетинають кордони між двома чи більше державами або розташовані на таких кордонах, у тих випадках, коли трансграничні води впадають безпосередньо в море, межі таких трансграничних вод обмежуються прямою лінією, що перетинає їхнє гирло між точками, розташованими на лінії малої води на їхніх берегах [6].

Недотримання умов трансграничного співробітництва, правил користування водними ресурсами, їх кількісних та якісних показників створюють підґрунтя для виникнення міждержавних непорозумінь. А вирішувати трансграничні проблеми у сфері водокористування неможливо зусиллями однієї окремої держави. До основних проблем трансграничного співробітництва у сфері використання та охорони водних ресурсів можна віднести: неузгодженість між організаціями, які здійснюють паралельний моніторинг трансграничних вод, про терміни відбору, методи аналізу тощо; ускладнений та обмежений обмін інформацією про кількісні та якісні характеристики трансграничних водних ресурсів; відсутність загальної бази даних моніторингу трансграничних басейнів річок; відсутність відповідної технічної бази моніторингу, включаючи систему обробки

даних тощо; відсутність пріоритетів і цілеспрямованих стратегічних програм дій та механізмів їх реалізації щодо ефективного управління і контролю трансграничних вод; слабка здатність ефективно спільно (прикордонні області, райони, населені пункти держав-сусідів) діяти в разі аварійного забруднення; низький рівень використання даних водо-ресурсного моніторингу в процесі розробки й ухвалення рішень; недостатньо забезпечений доступ громадськості до екологічної інформації про стан якості водних ресурсів у прикордонних регіонах тощо.

У ст. 13 Протоколу визначені напрями співробітництва, що стосуються трансграничних вод, зокрема щодо обміну інформацією і знаннями щодо трансграничних вод та пов'язаними з ними проблемами; введення в дію спільних або погоджених планів управління водогосподарською діяльністю, а також систем нагляду в надзвичайних ситуаціях; адаптацію угод та інших домовленостей стосовно трансграничних вод із метою ліквідації будь-яких суперечностей з основними принципами Протоколу [6].

Ефективне управління і контроль у сфері водокористування на прилеглих до кордону територіях неможливе без спільних зусиль держав-сусідів, спрямованих на впровадження стратегічних програм дій та механізмів їх реалізації. Одним із найважливіших механізмів управління і контролю успішності реалізації таких дій може бути моніторинг трансграничних вод. Мережа спостережень за якістю трансграничних вод повинна бути адаптована до вимог проведення трансграничного моніторингу. Тобто потрібно періодично відстежувати реальний стан водних ресурсів, які б дозволяли надавати оцінку якості трансграничних вод. Тому для досягнення належних результатів потрібні реформи в системі трансграничного співробітництва щодо використання, охорони та відтворення водних ресурсів, ефективність функціонування якого є необхідною умовою для забезпечення екологічної безпеки, сталого розвитку водокористування і якісного життя населення. Концепція сталого розвитку водокористування полягає в тому, що водні ресурси повинні використовуватись такими способами, які б забезпечили потреби сучасних і майбутніх поколінь [7, с. 96].

Висновки. З вищевикладеного можна зробити висновок про те, що контроль у сфері використання й охорони трансграничних водних об'єктів повинен базуватися на принципі трансграничного співробітництва. Правовою основою трансграничного співробітництва в Україні є Конституція України, міжнародні договори України, що регулюють відносини в цій сфері, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України: Закон України «Про трансграничне співробітництво» від 24 червня 2004 року, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми розвитку трансграничного співробітництва на 2011–2015 роки» від 15 вересня 2010 року, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку трансграничного співробітництва на 2011–2015 роки» від 1 грудня 2010 року та інші нормативно-правові акти.

Державна програма розвитку трансграничного співробітництва була розроблена та прийнята з метою створення спільної системи управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. У результаті виконання Програми передбачається забезпечити охорону навколишнього природного середовища та вжиття заходів для його відновлення, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів, організації екологічного контролю та моніторингу, запобігання забрудненню територій техногенних катастроф та зон стихійного лиха.

Література:

1. Водний кодекс України від 6.06.1995 № 213/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
2. Шикломанов И.А. Влияние водохранилищ на годовой сток рек СССР. / И.А. Шикломанов, Г.М. Веретенникова // Тр. ГГИ. – 1987. – Вып. 239. – С. 27–28.
3. Васенко О. Транскордонний діагностичний аналіз / О. Васенко // Дніпро: партнерство в ім'я відродження. – 2002. – № 3. – С. 4–8.
4. Яцик А.В. Екологічні аспекти водогосподарських проблем в Україні / А.В. Яцик. // Вісті академії інженерних наук України. – 1994. – Вып.2. – С. 45–64.
5. Конвенція про охорону і використання транскордонних водотоків та міжнародних озер від 17.03.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_273.
6. Про ратифікацію Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції про охорону і використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 року: Закон України від 9.07.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 30.
7. Дубовіч І.А. Сучасні проблеми транскордонного еколого-економічного співробітництва у сфері використання й охорони водних ресурсів / І.А. Дубовіч. // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 3. – Т. 2. – С. 93–97.

Чумаченко И. Е. Трансграничное сотрудничество при осуществлении государственного контроля в сфере использования и охраны вод

Аннотация. Статья посвящена современным тенденциям трансграничного сотрудничества в государственном контроле в сфере использования и охраны вод.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, водные объекты, трансграничные водные объекты, государственный контроль за использованием и охраной вод.

Chumachenko I. Transboundary cooperation in the implementation of state control in the sphere of water using and protection

Summary. The article is devoted modern tendencies in transboundary cooperation in the sphere of the state control of the water use and protection

Key words: transboundary cooperation, water bodies, transboundary water bodies, state control of water use and protection.

*Костенко С. О.,**кандидат юридичних наук,**старший викладач кафедри правознавства**Житомирського національного агроекологічного університету**Стрільчук В. А.,**кандидат юридичних наук,**старший викладач кафедри правознавства**Житомирського національного агроекологічного університету*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ ПІД ЧАС ЕКСПОРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ

Анотація. У статті розкрито роль відшкодування державою ПДВ під час стабілізації аграрного ринку та здійснення фінансових інтервенцій.

Ключові слова: податок на додану вартість, державні аграрні інтервенції, Аграрний фонд України, Податковий кодекс України.

Постановка проблеми. У зв'язку з Революцією гідності, яка стала детермінантою кардинального переосмислення концепцій подальшого розвитку різноманітних сфер суспільного життя, у тому числі й аграрної сфери, перед Україною постає гостра необхідність вирішення низки першочергових, невідкладних завдань. А вже після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом задля розвитку економіки український ринок чекає повне переформатування. Оскільки тільки незначна кількість українських виробників дотримується євростандартів, то більшість українських товарів не зможе конкурувати з європейськими. І якщо нічого не змінювати як на законодавчому рівні, так і на практиці, то це загрожуватиме повальному банкрутству та закриттю українських товаровиробників. Хоча задовольнити попит виключно товарами власного українського виробництва все одно, безсумнівно, не вдасться, що може дещо похитнути і без того слабку вітчизняну економіку. Саме тому Україна, маючи великий аграрний потенціал, повинна максимально скористатися ним. Одне з ключових питань в аграрній сфері, що може частково і зменшити державні видатки, і стимулювати аграрне виробництво є питання вдосконалення правового регулювання здійснення державних аграрних інтервенцій.

Питанням правового регулювання здійснення державою аграрних інтервенцій займалися такі провідні вітчизняні вчені, як В.М. Єрмоленко, В.Ю. Уркевич, А.М. Статівка, Т.О. Осташко, А.І. Берлач, Ю.І. Кудріна та інші. Проте ще й досі не всі проблеми правового регулювання здійснення державних аграрних інтервенцій розкриті, у тому числі і вплив процедури відшкодування податку на додану вартість (далі – ПДВ) під час експортної діяльності вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників на обсяги фінансових інтервенцій та на обсяги вирощення зернових загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку коротко розкриємо суть державних аграрних інтервенцій. Відповідно до авторського визначення державні аграрні інтервенції – це виключний економіко-правовий вплив держави в умовах перевищення допустимого коливання цін об'єктів державного цінового регулювання, метою якого є стабілізація цих цін та

підтримка вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника і споживача шляхом застосування фінансових або товарних інтервенцій. Інакше кажучи, головне завдання державних аграрних інтервенцій полягає в захисті аграрного ринку від різких цінових коливань як у бік подорожчання цін на сільськогосподарську продукцію, так і в бік її здешевлення. Якщо на внутрішньому ринку не вистачає певних сільськогосподарських товарів (це, як правило, тоді, коли запаси виробників уже продані, а новий урожай ще не зібраний), а отже, попит переважає над пропозицією, то ціни на такі товари стрімко зростають, стаючи економічно не доступними для пересічних споживачів і створюючи продовольчу небезпеку в країні. Коли ж ситуація складається навпаки, тобто на внутрішньому ринку відбувається перенасичення такими товарами (пропозиція значно переважає над попитом, це, як правило, тоді, коли урожай є рясним та щойно зібраним), то ціни стрімко падають, від чого сільськогосподарські вітчизняні товаровиробники несуть великі збитки, що в багатьох випадках призводить до банкрутства, відповідно, і до скорочення обсягів виробництва в цій галузі, призводячи до дефіциту вітчизняних товарів і залежності від країн-постачальників. Саме для попередження таких крайніх ситуацій покликаний механізм державних аграрних інтервенцій [1, с. 41–42]. Власне, в останньому випадку держава в особі Аграрного фонду України скуповує відповідні сільськогосподарські товари до інтервенційного фонду – такі дії називаються фінансовими інтервенціями. У першому ж випадку Аграрний фонд України викидає на внутрішній ринок з інтервенційного фонду відповідні товари – такі дії називаються товарними інтервенціями.

Потрібно зазначити, що для того, щоб ефективно здійснити фінансові інтервенції, тобто в тому обсязі, що зможе вплинути на підвищення ціни на відповідний сільськогосподарський товар, Аграрному фонду України потрібно затратити значну суму коштів. Як правило, тих коштів, що виділяються Кабінетом Міністрів України для цих цілей недостатньо, а отже, фінансові інтервенції не в змозі виконати в повному обсязі свого призначення. Внаслідок чого державою здійснюються великі видатки, які практично не змінюють ситуацію на аграрному ринку, тобто такі видатки є практично безрезультативними. Для того, щоб змінити таку ситуацію без залучення додаткових коштів із державного бюджету потрібно правильно проводити експортно-імпорتنу політику Україні. Зокрема, що стосується вищевикладеної ситуації, то її вирішити можна таким чином. За умови значного урожаю (тобто значного перевищення пропозиції над попитом, а отже, і значного зниження ціни на від-

повідний сільськогосподарський товар) державі доцільно не брати на себе весь тягар закупівлі надлишку такої продукції, стимулювати сільськогосподарських товаровиробників експортувати свою продукцію. Таким чином держава зекономить власні кошти, ситуація на аграрному ринку стане стабільною (оскільки застосування експорту продукції та фінансові інтервенції разом принесуть свої результати), а виділені Кабінетом Міністрів України кошти на фінансові інтервенції забезпечать наповнення інтервенційного фонду. Варто зазначити, що за правильного правового регулювання експортних відносин не лише держава може зекономити бюджетні кошти, а й сільськогосподарський товаровиробник матиме можливість отримати відповідний прибуток, що позитивно відзначиться на аграрному секторі економіки в цілому. Постає єдине питання: яким чином держава може стимулювати експорт сільськогосподарської продукції? Відповідь є досить простою – у налагодженні механізму відшкодування ПДВ під час експортної діяльності вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників. Проте питання відшкодування ПДВ є не настільки простим. Пропонуємо трішки заглибитися в історію.

Так, наприкінці 2011 року Верховна Рада України внесла зміни до Податкового кодексу України, яким звільняла експортні операції із зернових та олійних культурах від сплати ПДВ, а отже, і його відшкодування з боку держави. Термін дії норми закінчувався 1 січня 2014 року. В уряді зазначене обмеження пояснювали дефіцитом коштів у держбюджеті.

19 січня 2013 року Верховною Радою України прийнято закон, автором якого є голова парламентського комітету з податкової і митної політики В.Ю. Хомутиннік, «Про внесення змін до Податкового кодексу про ставки окремих податків», який також регулює питання оподаткування операцій під час експорту зернових та олійних. Президент України В.Ф. Янукович підписав закон 27 грудня, а 28 грудня 2014 року він був опублікований в офіційній пресі.

Відповідно до закону В.Ю. Хомутинніка з 1 січня 2014 року звільняються від оподаткування операції із зерновими (крім рису та гречки) і технічними культурами (рапс і соняшник), крім поставок та експорту зерна та олійних їх виробниками, або компаніями, які купили товар у виробників. Таким чином, на компенсації ПДВ могли претендувати сільгосппідприємства – виробники, а також компанії, які безпосередньо придбали аграрну продукцію в сільгоспвиробників [2].

Проте, зважаючи на складну економічну ситуацію в країні, викликану, зокрема, і війною на Сході, Міністерство фінансів України пропонувало знову відмовитися до 2016 року від відшкодування ПДВ під час експорту зерна [3], пояснюючи це тим, що, не відшкодовуючи ПДВ під час експорту зерна, держава зекономить 18 млрд грн. Такі дії Мінфіну України викликали хвилю протестів та занепокоєння аграріїв. Адже в 2013 році падіння цін за різними видами зерна становило до 40%, при цьому суттєво зросла собівартість продукції. Незважаючи на високий урожай, більшість українських аграріїв закінчили 2013 рік із суттєвими збитками. Під загрозою закриття опинилися близько 7 тис. малих фермерських господарств. На думку членів аграрного комітету парламенту, скасування системи повернення ПДВ спричинить численні банкрутства сільськогосподарських підприємств і зростання безробіття в секторі, який надає роботу понад 4 млн українців [4].

Така реакція аграріїв змусила Уряд України переглянути свою позицію щодо відшкодування ПДВ і тому вдалися до такого компромісу. У Податковому кодексі України так і залишилася норма, запропонована В.Ю. Хомутинніком, сформульована таким чином: «Звільняються від оподаткування опе-

рації з постачання на митній території України та вивезення в митному режимі експорту зернових культур товарних позицій 1001–1008 згідно з УКТ ЗЕД та технічних культур товарних позицій 1205 і 1206 відповідно до УКТ ЗЕД, крім постачання та вивезення в митному режимі експорту таких зернових та технічних культур сільськогосподарськими підприємствами-виробниками та підприємствами, які безпосередньо придбали такі зернові та технічні культури у сільськогосподарських підприємств-виробників, а також крім постачання таких зернових та технічних культур Аграрним фондом у разі їх придбання з податком на додану вартість» [5].

Проте в доповнення до цієї норми Законом України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» було прийняте таке положення: «Тимчасово до 1 жовтня 2014 року від оподаткування податком на додану вартість звільняються операції з постачання на митній території України зернових культур товарних позицій 1001–1008 згідно з УКТ ЗЕД та технічних культур товарних позицій 1205 і 1206 00 згідно з УКТ ЗЕД, крім першого постачання таких зернових та технічних культур сільськогосподарськими підприємствами-виробниками та підприємствами, які безпосередньо придбали такі зернові та технічні культури в сільськогосподарських підприємств-виробників, а також крім постачання таких зернових та технічних культур Аграрним фондом у разі їх придбання з податком на додану вартість».

Операції з вивезення в митному режимі експорту зернових та технічних культур, зазначених в абзаці першому цього пункту, звільняються від оподаткування податком на додану вартість, крім вивезення сільськогосподарськими підприємствами-виробниками таких зернових та технічних культур, вирощених на землях сільськогосподарського призначення, які перебувають у їх власності або постійному користуванні на дату такого експорту» [6].

Тобто оподаткування операцій із постачання на митній території України зернових культур залишаються без змін: оподатковуються за нульовою ставкою лише виробники та підприємства, які безпосередньо придбали такі зернові та технічні культури в сільськогосподарських підприємств-виробників, а також постачання таких зернових та технічних культур Аграрним фондом України в разі їх придбання з податком на додану вартість. А от оподаткування операцій у митному режимі експорту зазнало певних змін. Так, у Законі України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» з'явилася додаткова вимога до експортерів, які претендують на відшкодування ПДВ – це те, що вони мають бути виробниками таких зернових та технічних культур, а також що ці культури повинні бути вирощені на землях сільськогосподарського призначення, які перебувають у їх власності або постійному користуванні. Саме ця прив'язка до землі дуже звужила потенційних експортерів-претендентів на відшкодування ПДВ, оскільки більшість великих аграрних холдингів зерно закуповують, а не вирощують на власних землях. Також незрозуміло, чи вважається тривала оренда за версією законодавців постійним користувачем. Якщо не є, то практично ніхто з великих холдингів на відшкодування ПДВ претендувати не може [2]. Хоча варто підкреслити, що така норма була тимчасовою і діяла лише до 1 жовтня 2014 року. Після цієї дати в дію вступила норма Податкового кодексу України.

Отже, історія законодавчого регулювання відшкодування ПДВ ілюструє неоднозначне його сприйняття різними суб'єктами аграрних відносин. Так, з одного боку, таке відшкодування стимулює вітчизняних товаровиробників до експорту сільськогосподарської продукції, зокрема зерна, адже такий

платник податку не лише не сплачує його до державного бюджету (оскільки ці операції оподатковуються за нульовою ставкою), а й отримує від держави відповідне відшкодування. З іншого – таке відшкодування потребує значних фінансових витрат із державного бюджету. Проаналізуємо ці «дві сторони однієї медалі».

Щодо фінансових наслідків відшкодування ПДВ для держави, то потрібно зазначити таке. У разі якщо пропозиція зерна значно переважає над попитом, тобто був високий урожай, внаслідок чого ціна на зернові значно знизилась, то відповідно до законодавства держава зобов'язана скупити весь надлишок такої продукції до інтервенційного фонду не за ринковою ціною, а за вказаною в Законі України «Про підтримку сільськогосподарства України». Відповідно, такі затрати держави будуть значно переважати за витрати на відшкодування ПДВ, адже ціна за продукцію є завжди вищою, ніж сума ПДВ, яка вже закладена в початкову ціну за продукцію. Отже, не дивлячись на додаткові витрати з державного бюджету на відшкодування ПДВ, державі це «обійдеться дешевше», ніж скуповувати зерно в такому об'ємі, щоб він зміг вирівняти попит та пропозицію та тим самим підняти в ціні зерно. Більше того, закупивши зерно в таких великих об'ємах, держава буде й надалі нести колосальні збитки, оскільки в подальшому це зерно потрібно розмістити та зберігати на відповідних складах, що потребує додаткових коштів. Також під час відшкодування ПДВ за експорту зернових сільськогосподарський товаровиробник зацікавлений в експортуванні відповідної продукції, тим самим пропозиція на ринку зменшується, а ціна піднімається й Аграрному фонду України вже не потрібно буде здійснювати фінансові інтервенції у великих об'ємах, чим державою економиться значна сума коштів. Тобто правильне законодавче регулювання ПДВ може не лише економити державні кошти, а й забезпечити виконання завдань, поставлених перед фінансовими інтервенціями.

Проте питання полягає не лише в тому чи відшкодовувати ПДВ державі за експорт відповідної продукції чи ні, а й у тому, що ця процедура є не досить прозорою. Багато нарікань звучало від експортерів зерна з приводу великої заборгованості держави за відшкодування ПДВ; міжнародні трейдери висловлюються проти такого відшкодування, оскільки побоюються корупційних схем, де відшкодування можуть отримати лише ті великі вітчизняні агрохолдинги, які належать певним можновладцям; також сама процедура відшкодування ПДВ є доволі затяжною та формально-обтяжливою.

Щодо питання, яка норма правильніше регулює відшкодування ПДВ експортерам зерна – Податковий кодекс України чи Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» – вважаємо таким кодекс. Адже прив'язка до першого постачання значно скорочує ланцюг посередників, що впливає на деяке підвищення відповідної продукції. А прив'язка в законі до власної землі дуже звужує коло претендентів на відшкоду-

вання ПДВ з бюджету (про що говорилося вище), у зв'язку із чим таке відшкодування не зможе вплинути на стабілізацію аграрного ринку та, відповідно, підняття ціни на внутрішньому аграрному ринку.

Висновки. Отже, з усього вищевикладеного можна зробити висновок, що законодавче регулювання ПДВ потребує нагального подальшого вдосконалення, проте однозначно можна стверджувати, що відшкодування ПДВ державою під час експорту відповідної сільськогосподарської продукції повинно бути, адже воно не лише економить кошти державі, а й впливає на стабілізацію аграрного ринку та допомагає реалізовувати поставлені завдання перед Аграрним фондом України під час здійснення фінансових інтервенцій.

Література:

1. Костенко С.О. Правове регулювання здійснення державних аграрних інтервенцій в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / С.О. Костенко. – К., 2012. – 187 с.
2. Як платитимуть ПДВ експортерам зерна і хто замінить кримських виноробів // Асоціація сільськогосподарських товаровиробників та переробників Сумської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://astpso.sumy.ua/983>.
3. Мінфін пропонує відмовитися до 2016 р. від відшкодування ПДВ при експорті зерна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2014/03/22/321645>.
4. Нардепи закликали Кабмін не скасовувати повернення ПДВ при експорті зерна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.ua/agro/900657-nardepi-zaklikali-kabmin-ne-skasovuvati-povernennya-pdv-pri-eksporti-zerna.html>.
5. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
6. Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1166-18>.

Костенко С. О., Стрильчук В. А. Правове регулювання возмещения НДС при экспортной деятельности отечественных сельскохозяйственных товаропроизводителей

Аннотация. В статье раскрыта роль возмещения государством НДС при стабилизации аграрного рынка и осуществления финансовых интервенций.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, государственные аграрные интервенции, Аграрный фонд Украины, Налоговый кодекс Украины.

Kostenko S., Strilchuk V. Rights refund of VAT on exports of domestic agricultural producers

Summary. In the article the role of state compensation of VAT on agricultural market stabilization and implementing financial interventions.

Key words: value added tax, state agricultural interventions, Agrarian Fund of Ukraine, Tax Code of Ukraine.

*Золотарьова Д. М.,**аспірант кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

СУТНІСТЬ ПРАВА ТИМЧАСОВОГО КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЕЮ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ РОЗВІДУВАЛЬНИХ РОБІТ

Анотація. Стаття присвячена визначенню сутності права тимчасового користування землею для проведення розвідувальних робіт. Проаналізовано правові підстави та порядок виникнення права користування тимчасово зайнятою земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт. Окреслені проблеми, які потребують вирішення під час виникнення права тимчасового користування земельною ділянкою.

Ключові слова: земельна ділянка, геологічне вивчення надр, розвідувальні роботи, землекористування.

Постановка проблеми. Для задоволення деяких державних або громадських потреб іноді виникає необхідність тимчасового використання земель, оскільки характер діяльності, яка буде проводитись на цих землях, носить тимчасовий характер. Прикладом наведеного використання зазвичай вважають такий вид надрокористування, як геологічне вивчення надр, яке здійснюється з обов'язковим використанням певної земельної ділянки.

Аналіз чинного Земельного кодексу України свідчить, що зазначені землі не виділені в самостійну категорію земель. Окрім того, чинне законодавство не містить законодавчого визначення права тимчасового користування землею для проведення розвідувальних робіт, які проводяться з метою геологічного вивчення надр. Проте із змісту статті 97 Земельного кодексу України випливає, що таке право фактично існує і відрізняється за своїми ознаками від інших, законодавчо визнаних видів права землекористування.

Стан дослідження. У науковій літературі дослідження правового режиму земель, пов'язаних із надрокористуванням проводили такі науковці, як В.І. Андрейцев, Н.П. Барабаш, Г.С. Башмаков, С.О. Боголюбов, Б.В. Лісковець, Н.Б. Мухітдінов, В.К. Філатова, О. П. Шем'яков, М.В. Шульга та інші. Водночас у земельно-правовій науці відсутнє комплексне дослідження, яке стосується характеристики права тимчасового користування землею для проведення розвідувальних робіт.

Мета. Безумовно, визначення сутності права тимчасового користування землею для проведення розвідувальних робіт має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Вирішення цієї проблеми сприятиме формуванню положень щодо поняття і юридичних ознак земель, наданих для проведення розвідувальних робіт, удосконаленню правового регулювання земельних відносин, об'єктом яких виступають названі землі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із аналізу змісту ч. 1 ст. 97 Земельного кодексу України випливає, що здійснення спеціалізованими підприємствами, установами та організаціями геологорозвідувальних, пошукових, геодезичних та інших розвідувальних робіт можливе на тимчасово зайнятій земельній ділянці незалежно від того, з якою метою вона фактично використовується. Така ділянка може належати приватному власнику, або ж використовуватися землекористувачем, який отримав земельну ділянку із земель, наприклад, державної чи комунальної власності. У першому випадку оформлення земельних прав здійснюється шляхом укладення договору між

спеціалізованими підприємствами, установами та організаціями та носієм земельних прав на тимчасове зайняття земельної ділянки для зазначених робіт, у другому – йдеться про можливість виконання таких робіт у межах відповідної земельної ділянки за погодженням із землекористувачем. Отже, у всіх випадках чинне законодавство вважає легітимним тимчасове зайняття відповідної земельної ділянки для використання її з певною метою – проведення розвідувальних робіт. Таким чином, надрокористувачу перед тим, як безпосередньо розпочати розвідувальні роботи (тобто почати тимчасово користуватися землею), необхідно врегулювати питання щодо тимчасового зайняття конкретної земельної ділянки.

Наголошуючи на тому, що строки і місце проведення розвідувальних робіт визначаються угодою сторін, стаття 97 Земельного кодексу України не визначає, на жаль, характер і сутність цієї угоди. У літературі зроблено слушний висновок про наявність зобов'язального права під час тимчасового використання земельних ділянок для проведення розвідувальних робіт. Воно відрізняється від інших, законодавчо визнаних видів права землекористування, зокрема від оренди та постійного землекористування.

Аналіз практики свідчить, що деякі територіальні органи земельних ресурсів вимагають від підприємств, що здійснюють розвідувальні роботи, укладення, наприклад, договорів оренди землі. З таким підходом погодитися не можна, так як ч. 2 ст. 97 Земельного кодексу України наводить зовсім інший (набагато коротший) перелік істотних умов договору про використання земельної ділянки, ніж передбачено для договору оренди землі. Отже, незважаючи на тимчасовий характер відносин у сфері використання земель, в обох випадках названі види землекористування характеризуються певними відмінностями. Крім того, слід зазначити, що розвідувальні роботи в межах відповідної земельної ділянки можуть бути проведені і за погодженням із землекористувачем. В останньому випадку про оренду землі взагалі мова не йде.

З цього приводу Р.І. Марусенко та А.М. Мірошниченко визначають право тимчасового користування земельними ділянками для проведення розвідувальних робіт як зобов'язальне право невиключного строкового володіння та користування земельною ділянкою для проведення таких робіт [1, с. 264]. З наведеним підходом необхідно погодитись, адже договір на тимчасове зайняття (використання) земельної ділянки виступає підставою виникнення зобов'язальних відносин. Водночас слід зазначити, що такі умови угоди, як строки та місце проведення розвідувальних робіт не можуть визначитися виключно за волевиявленням сторін. Відповідні параметри із цього приводу мають бути зафіксовані в спеціальному дозволі на користування надрами (стаття 16 Кодексу України про надра).

Виходячи з положень статті 20 Кодексу України про надра, можна дійти висновку, що надра надаються в користування на підставі спеціального дозволу на користування ділянкою надр, а в окремих випадках – і акта надання гірничого відводу або ж на підставі угоди про розподіл продукції з оформленням спеціального дозволу на користування надрами та акта про надання

гірничого відводу (спеціальне користування надрами). Особливістю геологічного вивчення надр є те, що воно на відміну від інших видів надрокористування проводиться без виділення гірничого відводу. Суттєвим видається і той факт, що тимчасово зайнята для розвідувальних робіт земельна ділянка не вилучається в землекористувача і не викуповується у власника. Вона залишається у власності або користуванні відповідного суб'єкта, а спеціалізоване підприємство, установа чи організація, яка проводить розвідувальні роботи, лише тимчасово її займає на певних умовах і використовує для геологічного вивчення надр.

Процес проведення розвідувальних робіт носить складний характер та може здійснюватися лише спеціалізованими підприємствами, установами та організаціями. Отже, під суб'єктами права тимчасового користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт, виходячи із загальних положень щодо визначення суб'єктів права природокористування, запропонованого, наприклад, В.І. Андрейцевим [2, с. 73], слід розуміти юридичних і фізичних осіб, які в установленому законом порядку набули права користування надрами для геологічного вивчення надр і зобов'язані виконувати визначені законом вимоги щодо комплексного, екологічно безпечного вивчення та охорони надр.

Таким чином, суб'єктами тимчасового користування землею для проведення розвідувальних робіт виступають особи, які наділені правосуб'єктністю та юридично спроможні реалізувати визначений законом певний обсяг повноважень щодо користування надрами, тобто вони повинні бути наділені спеціальною правосуб'єктністю. Суб'єкт, що має намір провести розвідувальні роботи, повинен відповідати таким вимогам: по-перше, наявність статусу суб'єкта підприємницької діяльності для фізичної особи та спеціальної правоздатності юридичних осіб, що зазначається в їх статуті чи положенні; по-друге, наявність дозволу на використання надр із метою геологічного вивчення надр; по-третє, відповідної матеріально-технічної бази (спеціального обладнання, устаткування та приладів) та фінансово-економічної можливості.

При цьому слід зазначити, що законодавство не встановлює спеціальних вимог до організацій, які проводять геологічне вивчення надр, у вигляді сертифікації або ліцензування їх діяльності.

Контроль за здійсненням геологічного вивчення надр здійснюється шляхом проведення моніторингу та наукового супроводження виконання особливих умов користування надрами, яке здійснюється спеціалізованими державними геологічними підприємствами, установами та організаціями.

Моніторинг та наукове спостереження як системне регулярне спостереження за об'єктом надрокористування і виконанням особливих умов, передбачених спеціальним дозволом на геологічне вивчення надр, проводиться згідно з відповідним Положенням, затвердженим наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 11.03.2013 р. [3].

Характеризуючи право тимчасового користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт, необхідно зауважити, що для реалізації геологічного вивчення надр використовуються земельні ділянки, які здебільшого належать до земель сільськогосподарського чи лісгосподарського призначення. Такий підхід є виправданим з огляду на те, що проведення розвідувальних робіт у межах зазначених земель обійдуться для суб'єктів значно дешевше, аніж у межах, наприклад, населених пунктів. Таким чином, названі землі певний строк будуть використовуватися не за цільовим призначенням.

Принципове конституційне положення про те, що «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» (ст. 14), передусім і найбільш безпосе-

редньо стосується земель сільськогосподарського призначення. Як відомо, головне цільове призначення цих земель – використання для потреб сільськогосподарського виробництва, можливість якого зумовлена їх природними властивостями. Також основним і першочерговим обов'язком власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення є «забезпечення використання їх за цільовим призначенням», що закріплено в пункті 1 статті 90 Земельного кодексу України. За невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням Земельним кодексом України та іншим законодавством України встановлена відповідальність (зокрема, стаття 211 Земельного кодексу України). Отже, виникає питання, чи треба змінювати цільове призначення земель, які надаються в тимчасове користування? Відповідаючи на це питання необхідно зазначити, що, по-перше, сам власник чи землекористувач не має права змінювати цільове призначення своєї земельної ділянки; по-друге, закон закріплює певний порядок зміни цільового призначення земель; по-третє, процедура зміни цільового призначення земель достатньо ускладнена, дорога і тривала. Таким чином, немає потреби змінювати цільове призначення земель, які надаються в тимчасове користування. У цьому випадку достатньо в договорі про тимчасове користування земельною ділянкою вказати мету такого користування (проведення розвідувальних робіт). Виходячи із цього, можна зробити висновок, що таке «нецільове» використання земельної ділянки є легітимним, оскільки його допускає закон. Проте це зумовлює низку проблем: по-перше, яким чином мають визначатися та відшкодовуватися збитки, заподіяні тимчасовим зайняттям земельної ділянки не за цільовим призначенням; по-друге, яке принципове правило має застосовуватись під час визначення розміру вказаних збитків; по-третє, відкритим залишається питання щодо повернення земельної ділянки за приналежністю після закінчення строку тимчасового зайняття.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що право тимчасового користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт характеризується своєю специфікою. Враховуючи наявність сукупності специфічних ознак і рис, які притаманні праву тимчасового користування земельних ділянок для проведення розвідувальних робіт, необхідно зазначити, що сутність зазначеного права користування полягає в такому:

- підставою виникнення права тимчасового користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт є договір між власником земельної ділянки або погодження із землекористувачем та спеціалізованою організацією;
- проведення розвідувальних робіт вимагає від їх виконавців наявності спеціальної правосуб'єктності;
- строки і місце проведення розвідувальних робіт визначаються угодою сторін, але відповідні параметри із цього приводу мають бути зафіксовані в спеціальному дозволі на користування надрами;
- тимчасове використання земельної ділянки (як просторово-територіального базису) не залежить від цільового призначення земель;
- під час тимчасового зайняття (використання) земельної ділянки для проведення розвідувальних робіт не виникає необхідності змінювати її цільове призначення;
- строки і місце проведення розвідувальних робіт визначаються угодою сторін, але відповідні параметри із цього приводу мають бути зафіксовані в спеціальному дозволі на право користування надрами;
- земельна ділянка має бути повернена власнику (землекористувачу) у попередньому стані тощо.

Література:

1. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – 5-те видання, змінене і доповнене. – К. : Алерта, 2013. – 544 с.
2. Андрейцев В.І. Екологічне право: курс лекцій у схемах. Загальна частина : [навч. посіб.] / В.І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
3. Про затвердження Положення про проведення моніторингу та наукового супроводження надрокористування : наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 11.03.2013. р. № 96 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 25. – Ст. 856.

Золотарева Д. М. Сущність права временного використання земель для проведення розведувальних робіт

Анотація. Стаття посвячена определению сущности права временного использования земель для проведения разведывательных работ. В статье проанализированы правовые основы и порядок возникновения права пользования

временно занятым земельным участком для проведения разведывательных работ. Обозначены проблемы, требующие решения при возникновении права временного пользования земельным участком.

Ключевые слова: земельный участок, геологическое изучение недр, разведывательные работы, землепользование.

Zolotariova D. The essence of the right of temporary use of land for exploration

Summary. The article is devoted to defining the essence of law temporary use of land for exploration. The article analyzes the legal basis and procedure for the right use of temporarily occupied land for exploration. Outlined the problems that need to be addressed in the event of a temporary right to use the land.

Key words: land lot, geological studies, exploration work, land use.

*Коломієць Я. Л.,**здобувач кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРО ПРАВОВУ РЕГЛАМЕНТАЦІЮ ЗАБОРОНИ НА ПРОВАДЖЕННЯ ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ НА ПЕВНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Анотація. У статті на підставі характеристики правової регламентації заборони на провадження виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників на певних територіях внесені пропозиції щодо вдосконалення законодавства України в цій сфері.

Ключові слова: виробничо-господарська діяльність, сільськогосподарський товаровиробник, заборона на провадження виробничо-господарської діяльності, території, що зазнали радіоактивного забруднення.

Постановка проблеми. Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських товаровиробників здійснюється переважно з використанням земельних ділянок сільськогосподарського та іншого цільового призначення. Проте в окремих випадках, зважаючи на радіоактивне забруднення окремих земельних ділянок чи розташування на них об'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, об'єктів інженерної інфраструктури тощо, діяльність із вирощування, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції на них обмежується шляхом її заборони. Тому питання характеристики правової регламентації заборони на провадження виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників на певних територіях має новизну та значну актуальність. Дослідження цих питань має як теоретичне, так і практичне значення. Перше полягає в розвитку теоретичних уявлень щодо заборони виробничо-господарської діяльності на певних територіях, а друге – у вирішенні наявних правозастосовних проблем та вдосконаленні правового регулювання відповідних суспільних відносин.

Окремі питання правової регламентації заборони на провадження виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками на певних територіях висвітлювалися в земельно-правовій доктрині, при цьому переважно під час коментування відповідних положень Земельного кодексу України [1; 2] чи розгляду правового режиму окремих категорій земель [3]. При цьому комплексного аналізу правової регламентації заборони на провадження виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками на певних територіях у доктрині аграрного права поки що не здійснювалося. Усе викладене в сукупності вказує на новизну та актуальність теми запропонованої статті.

Мета статті – комплексна характеристика правової регламентації заборони на провадження виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками на певних територіях та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переходячи до основного викладу, зазначимо, що правовий режим земель оборони визначено ст. 77 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III [4], згідно із ч. 1 якої землями оборо-

ни визнаються землі, надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військово-навчальних закладів, підприємств та організацій Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України. Пунктом 4 названої статті кодексу визначено, що порядок використання земель оборони встановлюється законом.

Правильно вказує А.М. Мірошниченко, що законом, згаданим у ч. 4 ст. 77 Земельного кодексу України, мав стати Закон України «Про використання земель оборони». Проте названий закон, хоча і прийнятий, практично не має регулятивного значення, оскільки є механічним відтворенням положень названої статті кодексу та викладенням бланкетних норм [1, с. 207].

В аспекті характеристики правового регулювання обмежень у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників слід навести ч. 1 ст. 4 Закону України «Про використання земель оборони» від 27 листопада 2003 р., № 1345-IV [5], де визначено, що військові частини за погодженням з органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади і в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, можуть дозволяти фізичним і юридичним особам вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях, наданих їм у постійне користування. Таким чином, логічно постає питання щодо підстав провадження такої діяльності та використання названих земельних ділянок.

Так, М.З. Романюк вказує, що в запропонованому ним Законі України «Про правовий режим земель для потреб оборони та безпеки» необхідно передбачити, що органи державної влади та місцевого самоврядування в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, можуть передавати фізичним і юридичним особам в оренду земельні ділянки із земель оборони для вирощування сільськогосподарських культур, випасання худоби, заготівлі сіна та інших цілей [3, с. 12]. Однак із такою пропозицією можна погодитися лише частково, оскільки вона фактично змінює зміст наведеного раніше припису ч. 1 ст. 4 Закону України «Про використання земель оборони», де зазначено не про передачу земель оборони в користування іншим особам, а про можливість фізичних і юридичних осіб здійснювати на таких земельних ділянках діяльність із вирощування сільськогосподарських культур, випасати худобу та заготовляти сіно після отримання відповідного дозволу військової частини (за погодженням з органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади). Тобто йдеться про особливий порядок здійснення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками на окремих земельних ділянках, що належать до земель оборони. Тому очевидно, що потребує затвердження Кабінетом Міністрів України передбачений Законом України «Про використання земель оборони» Порядок надання військовими частинами дозволу фізичним і юридичним особам на використання земель оборони.

Як вказує Н.М. Вербицька, «зони зі спеціальним режимом використання – це загальне поняття охоронних, санітарно-захисних зон, зон санітарної охорони, що передбачає обмежений режим землекористування та господарської діяльності для задоволення публічних і приватних інтересів» [6, с. 126–127]. Охарактеризуємо це питання детальніше.

Стаття 112 Земельного кодексу України поняття охоронних зон не закріплює, вказуючи лише, що охоронні зони створюються: а) навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій тощо з метою охорони і захисту їх від несприятливих антропогенних впливів; б) уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодження, а також зменшення їх негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти. Нормативні приписи щодо встановлення охоронних зон містяться в ст. 13 Закону України «Про гідрометеорологічну діяльність» від 18 лютого 1999 р. № 443-XIV [7], ст. 10 Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. № 1280-IV [8], ст. 11 Закону України «Про транспорт» від 10 листопада 1994 р. № 232/94-ВР [9], ст. 22 Закону України «Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів» від 17 лютого 2011 р. № 3041-VI [10], ст. 6 Закону України «Про залізничний транспорт» від 4 липня 1996 р. № 273/96-ВР [11] та ін.

Зокрема, ст. 90 Водного кодексу України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР [12] визначено, що в прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм та на островах серед іншого забороняється: 1) розорювання земель (крім підготовки ґрунту для залуження і заліснення), а також садівництво та городництво; 2) зберігання та застосування пестицидів і добрив; 3) влаштування літніх таборів для худоби. У прибережних захисних смугах уздовж морів, морських заток і лиманів та на островах у внутрішніх морських водах забороняється, зокрема, застосування стійких та сильнодіючих пестицидів (ст. 90 Водного кодексу України).

На відміну від охоронних зон, зони санітарної охорони створюються навколо об'єктів, де є підземні та відкриті джерела водопостачання, водозабірні та водоочисні споруди, водоводи, об'єкти оздоровчого призначення та інші, для їх санітарно-епідеміологічної захищеності. У межах зон санітарної охорони забороняється діяльність, яка може призвести до завдання шкоди підземним та відкритим джерелам водопостачання, водозабірним і водоочисним спорудам, водоводам, об'єктам оздоровчого призначення, навколо яких вони створені (пп. 1 та 2 ст. 113 Земельного кодексу України). Так, ст. 36 Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 р. № 2918-III [13] визначено, що в межах першого поясу санітарної охорони забороняється випасання, водопій худоби та інші види водокористування, що впливають на якість води, застосування пестицидів, органічних і мінеральних добрив.

Статтю 114 Земельного кодексу України встановлено, що санітарно-захисні зони створюються навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових і електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань тощо, з метою відокремлення таких об'єктів від територій житлової забудови. Правовий режим земель санітарно-захисних зон визначається законодавством України. Як указується в науково-практичному коментарі Земельного кодексу України, не допускається використання для вирощування сільськогосподарських культур, пасовищ для худоби земель санітарно-захисної зони підприємств, що забруднюють навколишнє середовище високотоксичними

речовинами та речовинами, що мають віддалену дію (соли важких металів, канцерогенні речовини, діоксини, радіоактивні речовини та інше). Можливість сільськогосподарського використання земель санітарно-захисних зон, що не забруднюються переліченими речовинами, необхідно визначати за погодженням із територіальними органами Мінагрополітики і МОЗ України [2, с. 314].

Дослідниками запропоновано зони особливого режиму використання земель, про які йдеться в ст. 115 Земельного кодексу України, визначати як території з обмеженим режимом використання, які встановлюються навколо військових об'єктів із метою їх фізичної охорони, а також захисту населення та територій від впливу таких об'єктів [1, с. 277]. Метою встановлення таких зон є необхідність забезпечення функціонування об'єктів Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна, охорони державного кордону України, а також захисту населення, господарських об'єктів і довкілля від впливу аварійних ситуацій, стихійних лих і пожеж, що можуть виникнути на цих об'єктах [2, с. 316].

Наприклад, відповідно до ст. 18 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. № 1777-XII [14], п. 15 Положення про прикордонний режим, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. № 1147 [15], встановлено, що утримання і випасання худоби в межах прикордонної смуги можливе лише в місцях, визначених місцевими державними адміністраціями разом із відповідними підрозділами Державної прикордонної служби, за сприятливої епізоотичної ситуації на цій території та за умови належного загородження цих місць власниками худоби.

Отже, вважаємо, що законодавство України доволі жорстко обмежує здійснення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками на землях оборони, в межах охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон, зон особливого режиму використання земель. Можна погодитися з тим, що метою встановлення земельних зон із спеціальним режимом використання є забезпечення безпеки та нормальної експлуатації об'єктів інфраструктури, безпека людей та охорона навколишнього середовища від негативного впливу цих об'єктів [6, с. 126].

Законодавством України закріплено й інші обмеження щодо здійснення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників на певних територіях, зокрема в спеціальних сировинних зонах, зонах надзвичайної екологічної ситуації.

Особливий режим здійснення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарськими товаровиробниками встановлено й на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення. Адже цілком справедливо, що, з одного боку, ведення сільського господарства в екологічно ураженому доквіллі загрожує екологічній безпеці продуктів харчування, а із іншого – додаткове сільськогосподарське навантаження на екологічно уражену екосистему може тільки посилити негативні процеси [16, с. 436].

Зважаючи на це, ст. 12 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 р. № 791а-XII [17] встановлено, що в зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення забороняється ведення сільськогосподарської діяльності без спеціального дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління зоною відчуження та зоною без-

умовного (обов'язкового) відселення. Такі спеціальні дозволи видає Державне агентство України з управління зоною відчуження згідно з Порядком видачі спеціальних дозволів на провадження окремих видів діяльності на території зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2000 р. № 1869 [18].

Висновки. Викладене дозволяє підсумувати, що законодавством України встановлено заборону щодо здійснення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників як на окремих категоріях земель (землях оборони), так і на окремих територіях (у межах охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон, зон особливого режиму використання земель, спеціальних сировинних зон, зон надзвичайних екологічних ситуацій, на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення). При цьому в окремих випадках така діяльність є зовсім забороненою (у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення), а в інших – лише її окремі види (спорудження зрошувальних і осушувальних систем; висадження дерев і багаторічних насаджень; проведення сільськогосподарських земляних робіт; розташування польових станів (таборів), утримання худоби; складання кормів, добрив; розміщення пересувних та стаціонарних пасік; розорювання земель, садівництво та городництво; застосування пестицидів, органічних і мінеральних добрив, засобів захисту рослин та інше).

Усі названі обмеження встановлені з метою гарантування дотримання публічних інтересів (забезпечення обороноздатності держави, функціонування транспортної та іншої інфраструктури, санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, гарантування як екологічної безпеки загалом, так і екологічної безпеки виробленої сільськогосподарської продукції й продуктів харчування тощо) під час здійснення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Потребує затвердження Кабінетом Міністрів України передбачений Законом України «Про використання земель оборони» Порядок надання військовими частинами дозволу фізичним і юридичним особам на використання земель оборони.

Перспективою подальших наукових розвідок у напрямі порушених проблем може бути використання отриманих результатів у майбутніх дослідженнях, а також характеристика правового регулювання видачі документів дозвільного характеру у сфері виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Література:

1. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – 3-тє вид., змін. і доп. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 516 с.
2. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / [Н.В. Ільків, Я.З. Гаєцька-Колотило] ; за ред. В.М. Кравчука. – К. : Істина, 2007. – 632 с.
3. Романюк М.З. Правовий режим земель оборони України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / М.З. Романюк ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2013. – 20 с.
4. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

5. Про використання земель оборони // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 209.
6. Вербицька Н.М. Правова природа земельних зон із спеціальним режимом використання / Н.М. Вербицька // Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін : матер. Республ. наук.-практ. конф. (25–26 листопада 2010 р., м. Харків) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. – С. 126–128.
7. Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 16. – Ст. 95.
8. Про телекомунікації : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 12. – Ст. 155.
9. Про транспорт : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 51. – Ст. 446.
10. Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 37. – Ст. 371.
11. Про залізничний транспорт : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 40. – Ст. 183.
12. Водний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
13. Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – Ст. 112.
14. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
15. Положення про прикордонний режим, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 року № 1147 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 30. – Ст. 1127.
16. Аграрне право : [підруч.] / за ред. О.О. Погрібного. – К. : Істина, 2007. – 448 с.
17. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 16. – Ст. 198.
18. Про затвердження Порядку видачі спеціальних дозволів на провадження окремих видів діяльності на території зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення : Постанова Кабінету Міністрів України №1869 від 20.12.2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 51. – Ст. 2219.

Коломиєц Я. Л. О правовой регламентации запрета на осуществление производственно-хозяйственной деятельности сельскохозяйственных товаропроизводителей на отдельных территориях.

Аннотация. В статье на основе характеристики правовой регламентации запрета на осуществление производственно-хозяйственной деятельности сельскохозяйственных товаропроизводителей на определенных территориях внесены предложения по усовершенствованию законодательства Украины в этой сфере.

Ключевые слова: производственно-хозяйственная деятельность, сельскохозяйственный товаропроизводитель, запрет на осуществление производственно-хозяйственной деятельности, территории, подвергшиеся радиоактивному загрязнению.

Kolomyets Ya. On legal regulation of prohibition on production and business activities of agricultural producers on certain territories

Summary. On the basis of characteristics of legal regulation of prohibition on production and business activity of agricultural producers on certain territories the proposals on improvement of Ukrainian legislation in this area are suggested in the article.

Key words: industrial and economic activity, agricultural producer, prohibition on production and business activity, contaminated areas.

*Сидоренко В. В.,**здобувач кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ САМОВІЛЬНО ЗАЙНЯТИХ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК

Анотація. Стаття присвячена сутності та особливостям «повернення самовільно зайнятих земельних ділянок», реалізації земельно-правової відповідальності щодо повернення самовільно зайнятих земельних ділянок.

Ключові слова: самовільне зайняття земельних ділянок, повернення самовільно зайнятих земельних ділянок, земельно-правова реституція, земельне правопорушення.

Постановка проблеми. У процесі дослідження будь-якого юридичного явища одним із вадливих та першочергових завдань постає визначення його поняття. Зазвичай визначення поняття являє собою логічну операцію, у результаті якої розкривається поняття, наводиться перелік ознак, які входять до його складу та характеризують конкретне явище.

У літературі слушно підкреслюється, що завдяки операції визначення поняття з'ясовуються універсальні ознаки явища, його істотні та загальні властивості, найбільш характерні складники й елементи [1, с. 66]. Оскільки визначення юридичного явища не може вичерпати всіх його ознак, важливо виділити типові його ознаки. Не є винятком і поняття «повернення самовільно зайнятих земельних ділянок», зміст якого недостатньо розкритий у земельно-правовій літературі.

Теоретичною основою дослідження стали праці відомих вітчизняних науковців – представників земельно-правової науки: В.І. Андрейцева, П.Ф. Кулинича, А.М. Мірошниченка, В.В. Носіка, М.В. Шульги та інших. Однак названі вчені зосереджували свою увагу передусім на характеристичі самого самовільного зайняття земельної ділянки як самостійного правопорушення.

Метою статті є розкриття змісту поняття «повернення самовільно зайнятих земельних ділянок» у контексті сучасного етапу становлення та розвитку земельних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із різновидів негативних наслідків самовільного зайняття земельних ділянок закон називає повернення їх тим особам, права яких порушені. Так, ст. 212 Земельного кодексу України (далі – ЗК України), яка має назву «Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок», передбачає, що самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Приведення земельних ділянок у придатний для використання стан, включаючи знесення будинків, будівель і споруд, здійснюється за рахунок громадян або юридичних осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок провадиться за рішенням суду.

Як бачимо, зазначена норма включає відносно самостійні три частини, у яких, по-перше, підкреслюється обов'язковість такого заходу, визначаються адресати повернення самовільно зайнятих земельних ділянок та підкреслюється, що повернення здійснюється без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування такими земельними ділянками, по-друге, закон пов'язує повернення самовільно зайнятих земель-

них ділянок із належним станом таких ділянок («придатний для використання стан») та покладає обов'язок на порушників (громадян або юридичних осіб) щодо приведення відповідних ділянок за їх рахунок у стан, придатний для використання. У цьому випадку стан придатності визначається цільовим призначенням земельної ділянки, її відповідністю проектам землеустрою та станом ділянки до самовільного зайняття; по-третє, передбачає обов'язковий судовий порядок повернення.

Термінологічний зворот «повернення земельних ділянок» застосовується в законодавстві. Так, у якості самостійного земельного правопорушення п. «д» ст. 211 Земельного кодексу України називає порушення строків повернення тимчасово займаних земель, а ст. 54 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) встановлює адміністративну відповідальність за «несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель».

У земельно-правовій літературі питання щодо сутності та особливостей «повернення самовільно зайнятих земельних ділянок» як правового явища залишається спірним. Так, ще представники радянської земельно-правової науки повернення земельної ділянки законному користувачу відносили до заходів земельно-правової відповідальності. Наявність такої відповідальності за порушення земельного законодавства обґрунтовувалося земельно-правовою доктриною тим, що земля, будучи особливим об'єктом суспільних відносин, вимагає специфічного державно-правового впливу на правопорушників, оскільки застосування загальної цивільно-правової відповідальності є недостатнім. Окрім того, земля як частина природи нерозривно пов'язана з іншими природними об'єктами, тому земельно-правова відповідальність пов'язана зі спеціальною юридичною відповідальністю, що спрямована на охорону цих об'єктів.

Реалізацію земельно-правової відповідальності щодо повернення самовільно зайнятих земельних ділянок прибічники цієї відповідальності пов'язували із застосуванням так званої земельно-правової реституції [7, с. 316–317]. Схоже твердження зустрічається і в сучасній земельно-правовій літературі. Так, Ю.С. Шемшученко вважає, що відповідно до земельного законодавства в разі самовільного зайняття земельної ділянки застосовується до правопорушника цивільно-правова реституція – самовільно зайнята земельна ділянка повертається її законному власнику чи землекористувачу, у тому числі орендареві, без відшкодування втрат, здійснених за час незаконного користування [4, с. 715].

З приводу викладеного підходу слід зазначити таке. Як впливає із енциклопедичних джерел, слово «реституція» має латинське походження й означає відновлення, повернення. Під час застосування в цивільному праві цим терміном позначається відновлення стану речей, що існував до вчинення правочину, недійсного за законом або визнаного таким у судовому порядку. Її сутність полягає в тому, що кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном,

виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (ч. 1 ст. 216 Цивільного кодексу України). У цьому випадку йдеться про двосторонню реституцію, яка є загальним майновим наслідком недійсної правочину, що застосовується у всіх випадках, якщо інші наслідки недійсності правочину не передбачені законом. Чинний Цивільний кодекс України (далі – ЦК) на відміну від ЦК УРСР (1963 р.) не передбачає таких наслідків недійсності правочинів, як одностороння реституція та неможливість реституції [12, с. 297]. Раніше (до 2004 р.) за Цивільним кодексом УРСР 1963 р. існувала одностороння реституція, коли лише одна сторона правочину поновлювалася в стані до вчинення правочину, а все, що набувала інша сторона, зверталось в дохід держави. На сьогодні ж це питання є вкрай заплутаним, оскільки можливість односторонньої реституції як наслідку недійсності господарського зобов'язання, вчиненого з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, за наявності наміру в обох сторін передбачається ч. 1 ст. 208 Господарського кодексу України. Не важко помітити, що законодавець у Господарському кодексі України некритично переніс норму ст. 49 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. На це зверталась увага в літературі [9, с. 100]. Що ж до сутності односторонньої реституції, то у випадку повернення майна лише одній стороні правочину зі стягненням усього, що належало іншій стороні, у дохід держави, останнє являє собою санкцію. Так звана «земельно-правова реституція» ґрунтується на приписах цивільного законодавства. Саме цивільний закон виокремлює двосторонню та не передбачає односторонню реституцію, говорячи про відновлення первісного стану.

Якщо бути логічно послідовним, то можна було б розглядати повернення самовільно зайнятої земельної ділянки як обов'язок порушника повернути в односторонньому порядку земельну ділянку, на яку в нього немає прав. Проте називати таке повернення земельно-правовою реституцією навіть умовно навряд чи правильно. Сумнівним також видається віднесення повернення самовільно зайнятих земельних ділянок до «земельно-правової» відповідальності, питання про існування якої теж залишається спірним.

Відомо, що в особи, яка скоїла самовільне зайняття земельної ділянки, не виникли і не могли виникнути права на земельну ділянку. У неї виник лише додатковий обов'язок понести встановлену законом відповідальність та повернути в належному стані земельну ділянку особі, права якої були порушені. Скоріше всього повернення земельної ділянки – це один з елементів відновлення порушеного права. Та обставина, що згідно із законом повернення самовільно зайнятої земельної ділянки провадиться за рішенням суду свідчить про те, що йдеться про специфічну державно-правову санкцію, передбачену земельним законодавством, реалізація якої здійснюється у встановленому порядку. На думку О.О. Погрібного, повернення самовільно зайнятої земельної ділянки означає припинення діяльності правопорушника на цій земельній ділянці, приведення її в стан, придатний для використання згідно із ч. 2 ст. 212 ЗК України, відшкодування заподіяних збитків відповідно до глави 24 ЗК України [3, с. 579–580].

Викликає інтерес та схвалення позиція А.М. Мірошниченка, який вважає, що у випадку з поверненням самовільно зайнятої земельної ділянки мова може йти лише про усунення перешкод у користуванні цією ділянкою. Автор стверджує, що в будь-якому випадку «земельно-правова реституція» ґрунтується насамперед на положеннях цивільного законодавства і не може бути віднесена до суто «земельно-правової» відповідальності [5, с. 457]. Вважаємо, що під час визначення юридичної

сутності повернення самовільно зайнятої земельної ділянки слід враховувати передусім те, що в порушника, який самовільно зайняв земельну ділянку, не виникли і не могли виникнути відповідні права на неї. Саме тому в законі йдеться про повернення самовільно зайнятої земельної ділянки, а не про припинення права власності чи права користування нею.

Оскільки згідно із законом самовільно зайняті земельні ділянки повертаються їх власникам чи землекористувачам, то це означає фактичне відновлення порушених прав власників земельних ділянок чи землекористувачів. Перелік прав власників земельних ділянок та землекористувачів в узагальненому вигляді закріплений відповідно до ст. 90 та ст. 95 ЗК України. Цими нормами передбачено, що порушені права як власників земельних ділянок, так і землекористувачів підлягають відновленню в порядку, встановленому законом. Такий порядок встановлений ст. 212 ЗК України. Відновлення порушених земельних прав – процес складний та багатограний. Він включає не тільки відновлення майнових прав власника, а й відновлення стану земельної ділянки як об'єкта права власності чи права користування і нарешті відновлення попереднього стану відносин, які існували до самовільного зайняття земельної ділянки. Повернення самовільно зайнятої земельної ділянки її власнику чи користувачеві – це фактично правовий наслідок у вигляді публічно-правової земельної санкції, яка застосовується до порушників публічного порядку.

У земельно-правовій літературі висловлена думка щодо сутності терміну повернення самовільно зайнятої земельної ділянки. Так, А.М. Мірошниченко та Р.І. Марусенко вважають, що вживання цього терміну в ст. 212 ЗК України є умовністю. Оскільки самовільне зайняття земельної ділянки означає не заволодіння нею, а створення більших чи менших перешкод власникові чи іншому законному володільцю в користуванні нею, то проти самовільного зайняття слід застосовувати негаторний позов – позов про усунення перешкод, а не ввідикаційний позов – про витребування, «повернення» земельної ділянки [6]. Дійсно, фізично «повернути» земельну ділянку, яка локалізована за місцем розташування, має свої межі та конфігурацію, навряд чи можливо. Проте з визнанням Цивільним кодексом України землі нерухомістю питання, які стосуються охорони права власності на цей об'єкт нерухомості, вирішуються з урахуванням приписів цивільного законодавства.

Поверненню самовільно зайнятої земельної ділянки має передувати її звільнення, наприклад від самовільно збудованих будинків, будівель і споруд, інших об'єктів нерухомості та приведення її в придатний для використання стан. Факт і момент повернення самовільно зайнятої земельної ділянки має бути обов'язково зафіксований, наприклад, відповідним актом, складеним за участю власника земельної ділянки чи її користувача. Саме із цим моментом пов'язується відновлення порушених прав особи.

Отже, повернення самовільно зайнятої земельної ділянки можна розглядати як один зі специфічних заходів щодо усунення порушень земельного законодавства.

У літературі останнім часом активно обговорюється така правова категорія, як кондикція. Вона має латинське походження й означає вимогу про повернення. Йдеться в цьому випадку про зобов'язання з безпідставного збагачення. В енциклопедичних джерелах кондикція визначається як абстрактний цивільний особистий позов у формулярному процесі, спрямований на певну грошову суму або річ [7]. Кондикційні зобов'язання – це зобов'язання з безпідставного придбання або збереження майна [11]. Змістом кондикційного зобов'язання вважається право потерпілої особи (кредитора) на повернення

безпідставно отриманого або збереженого майна й обов'язок боржника повернути безпідставно одержане майно [9].

Під час аналізу ситуації, коли законодавець допускає можливість володіння та користування земельною ділянкою без правостановлюючих документів, але й без ознак правопорушення (делікту) О.В. Бринцев констатує наявність трьох умов, що є підставою для виникнення кондикційного зобов'язання (набуття чи збереження майна; набуття чи збереження відбувається за рахунок іншої особи; відсутні правові підстави для збереження майна). На його думку, у випадку із безпідставним, але безделіктним набуттям прав володіння і користування землею якраз проявляються наведені три умови. Відбувається заволодіння чи продовження володіння і користування раніше набутою земельною ділянкою. Стає володарем або продовжує володіти землею не власник, а інша особа (користувач). Правові підстави володіння і користування, визначені чинним законодавством (ст. 125 ЗК України), у користувача відсутні.

Автор вважає, що в разі законного (безделіктного) набуття права користування земельною ділянкою без правостановлюючих документів і без порушень вимог закону з боку набувача між набувачем (користувачем) та державою, як власником землі, виникають кондикційні правовідносини. Згідно із ч. 1 ст. 1213 Цивільного кодексу України змістом вимог, які виникають із безпідставного збагачення, є повернення потерпілому майна в натурі. Однак, як слушно зазначає автор, у земельних відносинах у випадках безделіктного набуття права користування земельною ділянкою, це, як правило, або є неможливим, або позбавлене сенсу [2]. Дійсно, як можна повернути набуто таким чином земельну ділянку у випадку, коли на ній знаходиться придбане на законних підставах нерухоме майно?

Висновки. Отже, повернення самовільно зайнятої земельної ділянки можна розглядати як натуральне відшкодування безпідставно набутого незаконного користування землею. У разі ж використання земельної ділянки без правостановлюючих документів слід вести мову про компенсацію вартості такого права згідно із ч. 2 ст. 1213 Цивільного кодексу України.

Література:

1. Хоменко І. Логіка для юристів / І. Хоменко. – К., 2001. – 224 с.
2. Бринцев О.В. Застосування кондикцій в земельних правовідносинах / О.В. Бринцев // Земельні відносини: правове регулювання та судова практика : матеріали наук.-практ. конференції (10–11 червня 2009 р., м. Чернігів). – С. 342–343.
3. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Видання шосте, доповнене. – Х. : ТОВ «Одісей». – 2009. – 249 с.

4. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.І. Семчика. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 896 с.
5. Мірошніченко А.М. Земельне право України : [підручник] / А.М. Мірошніченко. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 712 с.
6. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – К. : Правова єдність. – 2009. – 496 с.
7. Общая теория советского земельного права / отв. ред. Г.А. Аксенов, И.А. Иконичкая, Н.И. Краснов. – М. : Наука, 1983. – 357 с.
8. Підпригора О.А. Юридична енциклопедія : в 6 т. / О.А. Підпригора ; редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.». – 2001– . – Т. 3. – 2001. – 792 с.
9. Спасибо-Фатеева И.В. Кодексы на хуторе близ Европейского Союза // Юридическая практика. – 2004. – № 15. – С. 16–17; Шевченко Я. Обсуждаем противоречия между Гражданским и Хозяйственным кодексами Украины / Я. Шевченко, И. Спасибо-Фатеева // Юридичний радник. – 2006. – № 4. – С. 24–34.
10. Харитонов Є.О. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар / Є.О. Харитонов ; за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина. – 928 с.
11. Шевченко Я.М. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Я.М. Шевченко ; редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.». – 2001– . – Т. 3. – 2001. – 792 с.
12. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2003– . – Т. 5. – 2003. – 736 с.

Сидоренко В. В. Правовые проблемы возвращения самовольно занятых земельных участков

Аннотация. Статья посвящена сущности и особенностям «возвращения самовольно занятых земельных участков», реализации земельно-правовой ответственности по возвращению самовольно занятых земельных участков.

Ключевые слова: самовольное занятие земельных участков, возвращение самовольно занятых земельных участков, земельно-правовая реституция, земельное правонарушение.

Sidorenko V. Legal problems of returning illegally occupied land

Summary. Article is devoted to the nature and characteristics of the “return of illegally occupied land”, the implementation of land and legal responsibility for the return of illegally occupied land.

Key words: unauthorized occupation of land, return of unauthorized occupation of land, land and legal restitution, land offense.

*Стрельник В. В.,**здобувач кафедри екологічного права**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ ЗА ОХОРОНОЮ НАДР

Анотація. Стаття присвячена питанню правового регулювання та практичної реалізації дисциплінарної відповідальності у сфері контролю та нагляду за охороною надр.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, екологічний контроль та нагляд, охорона надр України, дисциплінарний проступок.

Постановка проблеми. На сучасному етапі ситуація в гірничодобувних регіонах України знаходиться в критичному стані. Відсутність ефективно діючих правових засобів регулювання екологізації виробництва, захисту навколишнього природного середовища, низька екологічна свідомість управління, високий рівень концентрації промисловості, непродумане, екологічно необгрунтоване розміщення й нарощування виробничих потужностей, фінансування і здійснення надрохоронних заходів за залишковим принципом призвели до високого техногенного навантаження на надра.

Видобуток вугілля супроводжується значним негативним впливом на навколишнє середовище і призводить до порушення природної рівноваги, що виявляється у виснаженні і забрудненні підземних вод, рік і водоймищ, затопленні і заболочуванні прилеглих до підприємств територій, зневоднюванні і засоленні ґрунтів, забрудненні атмосфери.

Важливою ефективною правовою гарантією виконання встановлених вимог та засобів, забезпечення контролю та нагляду у сфері охорони надр, визнається юридична відповідальність за порушення норм законодавства про надра України.

Проте в надровому законодавстві відсутні чіткі вимоги, що стосуються необхідності комплексного використання багатств надр, і не встановлена ефективна юридична відповідальність за їх порушення [1, с. 67].

Питання юридичної відповідальності у сфері надрокористування тривалий час є предметом дослідження таких учених, як В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкова, А.П. Гетьман, В.В. Костицький, М.В. Краснова, О.Ю. Макаренко, Н.Р. Малишева, С.В. Разметаєв, М.М. Шафоростова, Ю.С. Шемшученко.

Однак у науковій літературі питанню правового регулювання та практичної реалізації дисциплінарної відповідальності у сфері контролю та нагляду за охороною надр не приділялося достатньої уваги.

Оскільки екологічні проблеми в Україні взаємопов'язані зі зростанням кількості дисциплінарних екологічних правопорушень, метою статті є дослідження питання дисциплінарної відповідальності під час виявлення правопорушень у сфері контролю та нагляду за охороною надр.

Виклад основного положення дослідження. Поширеною в науковій літературі точкою зору є трактування юридичної відповідальності за екологічні правопорушення як один із видів юридичної відповідальності, за допомогою

якого держава забезпечує добровільне або примусове виконання винними особами вимог екологічної безпеки, режиму використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та інших обов'язків визначених законом.

Застосування заходів юридичної відповідальності за порушення вимог надрового законодавства України на практиці має підпорядковуватись правовим системним началам, які закріплені на законодавчому рівні і є універсальними та обов'язковими щодо всіх суб'єктів, яких вони так чи інакше стосуються.

Так, ст. 65 Кодексу України про надра [2] визначають підстави відповідальності за порушення законодавства про надра. Порушення законодавства про надра зумовлює адміністративну, цивільно-правову, кримінальну та дисциплінарну відповідальність.

Юридична відповідальність у сфері контролю та нагляду за охороною надр має свою специфіку, обумовлену особливостями екологічного правопорушення як обов'язкової підстави для застосування санкцій до порушників надрового законодавства. Ці особливості пов'язані зі специфікою законодавства про надра.

Це насамперед пов'язано з безпекою праці, а також невідтворюваністю надр, недостатнім рівнем знань про процеси, що відбуваються в літосфері, і неможливістю визначити напрями їх змін у разі антропогенного втручання, з неможливістю ефективно впливати на стан надр [3, с. 221].

Тривалі терміни експлуатації шахт призвели до зростання глибини розробки, наслідком чого є підвищення температури порід, висока загазованість, небезпека раптових викидів вугілля, газу і гірничих ударів. Складні гірничо-геологічні умови сприяють зниженню ефективності роботи шахт галузі.

Зі збільшенням глибини розробки зростають об'єктивні передумови небезпечних подій і погіршуються умови праці. Випадки катастрофічних подій, що відбуваються від необережності або внаслідок дії некерованих факторів, наприклад раптових викидів вугілля і газу, що призводять до загибелі значного числа людей, збільшуються [4, с. 110].

У таких умовах застосування дисциплінарної відповідальності вбачається найбільш ефективним порівняно з іншими видами юридичної відповідальності. Вона може бути застосована оперативно щодо всіх категорій працівників та службовців, що вчинили той чи інший проступок [5, с. 276].

Відповідно до ст. 51 Гірничого закону України [6] за порушення гірничого законодавства працівники гірничих підприємств несуть дисциплінарну відповідальність згідно з Положенням про дисципліну працівників гірничих підприємств [7], що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Організувати безпечне виробництво на гірничому підприємстві, не вдаючись до дисциплінарної відповідальності,

достатньо складне завдання. Виконання робіт у шкідливих і небезпечних умовах потребує від власників або уповноважених ними органів та виконавців робіт високої організованості, суворого дотримання вимог нормативно-правових актів з охорони праці [7].

Отже, дисциплінарна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності є особливим елементом у структурі правової системи, важливим фактором, що забезпечує правомірну поведінку. Вона характеризується наявністю підстави – дисциплінарного проступку, особливих санкцій – дисциплінарних стягнень, суб'єкта дисциплінарного проступку та суб'єкта дисциплінарної влади, який уповноважений застосовувати дисциплінарне стягнення в установленому порядку [8, с. 39].

Самостійність та своєрідність дисциплінарної відповідальності у сфері контролю та нагляду за охороною надр обумовлюється низкою обставин. Усі суб'єкти трудових відносин повинні чітко усвідомлювати весь спектр прав, які їм надаються, обов'язків, які на них покладаються, а також можливість притягнення до юридичної відповідальності за протиправні дії.

За своїм спрямуванням дисциплінарна відповідальність має забезпечити дотримання внутрішнього трудового розпорядку і є однією з правових форм примусу, що застосовується до несумлінних працівників за порушення трудового розпорядку та інших обов'язків [9, с. 412].

Дисциплінарні стягнення застосовуються до осіб за невиконання чи неналежне виконання покладених на працівників обов'язків, перевищення повноважень, визначених у законах, нормативних актах, посадових інструкціях, якщо їхні дії не містять складу адміністративного проступку або злочину.

Згідно зі ст. 14 Закону України «Про державну службу» [10] дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, внаслідок чого він працює.

До службовців, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть застосовуватися такі заходи дисциплінарного впливу: попередження про неповну службову відповідність; затримка до одного року в присвоєнні чергового рангу або в призначенні на вищу посаду.

На відміну від інших видів відповідальності дисциплінарні стягнення застосовуються лише за ті порушення, які сталися в період робочого часу.

Закон не встановлює складів дисциплінарної провини, як це має місце стосовно адміністративних порушень і злочинів. Тому об'єкт правопорушення тут завжди подвійний: правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства і правила охорони надр.

Відмінністю такого виду відповідальності також є те, що її підстави, коло суб'єктів, види та перелік стягнень визначаються численними актами законодавства, проте останнім, на відміну від кримінального чи адміністративного законодавства, не встановлюється конкретний перелік дисциплінарних проступків у галузі охорони надр, за які настає відповідальність.

Крім того, особливістю дисциплінарної відповідальності за екологічні правопорушення є її застосування за одним

лише фактом вчинення правопорушення незалежно від настання екологічних наслідків.

Тобто підставою для застосування дисциплінарного стягнення може виступати виключно факт вчинення дисциплінарного проступку у сфері контролю та нагляду за охороною надр.

Отже, посадові особи екологічного контролю та нагляду у сфері охорони надр можуть нести дисциплінарну відповідальність у порядку, встановленому Законами України, Кодексом законів про працю, відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку для працівників та службовців, на підставі дисциплінарних статутів і спеціальних положень.

Межі застосування дисциплінарної відповідальності за екологічні правопорушення обмежуються сферою взаємовідносин між роботодавцем і працівником виключно в частині настання факту невиконання чи неналежного виконання останнім своїх трудових (посадових, службових) обов'язків, пов'язаних із виконанням функцій екологічного контролю чи нагляду за охороною надр, а також порушення вимог екологічного законодавства, дотримання якого є обов'язком такого працівника відповідно до положення, статуту, посадової інструкції, правил внутрішнього трудового розпорядку.

Це стосується невиконання чи неналежного виконання посадовими особами та працівниками підприємств, установ та організацій своїх обов'язків, організаційно-правових, економічних, екологічних та інших заходів, спрямованих на збереження природної цінності надр як елемента навколишнього природного середовища, забезпечення раціонального використання, попередження та виснаження, забруднення, відновлення мінерально-сировинної бази в інтересах задоволення економічних та екологічних інтересів населення, запобігання негативного впливу природних факторів та антропогенної діяльності на надра, збереження в недоторканому вигляді окремих ділянок надр, підтримання стабільності геологічних процесів охорони навколишнього середовища.

Дисципліна часто забезпечується не стільки свідомістю і порядністю осіб, що працюють, скільки усвідомленням можливої відповідальності за порушення трудового розпорядку.

Отже, екологічна безпека підприємства залежить від рівня екологічної свідомості посадовця, що наділений функцією контролю та нагляду, а також від добросовісного ставлення до обов'язків щодо охорони довкілля.

Якщо уважно проаналізувати положення Гірничого закону України [6], то можна констатувати, що в ньому відсутні норми, які б надавали право органу екологічного контролю та нагляду зупиняти чи обмежувати виробничу діяльність на гірничому підприємстві через незадовільний стан екологічної безпеки.

При видобутку корисних копалин, розробці родовища важливим є дотримання екологічних норм, уникнення на території, де запланована діяльність, використання застарілих і неекологічних технологій, що може призвести до негативних екологічних наслідків.

До того ж суттєвою прогалиною Гірничого закону України [6] є невизначеність обов'язків власника (керівника) гірничого підприємства. Перевірка якості контролю та нагляду в діяльності надровидобувного підприємства на відповідність нормам екологічного права повинна проводитися на підприємстві регулярно.

Враховуючи викладене, вважаємо необхідним нормативно зобов'язати керівництво підприємства під час кожної зміни оцінювати ефективність здійснення екологічного контролю та нагляду за виробничим середовищем із метою

забезпечення безпечної експлуатації шахти, виявлення небезпеки та оцінювання рівня впливу на навколишнє середовище.

В Україні спостерігається зниження рівня екологічної безпеки гірничодобувної діяльності, низькими темпами здійснюється реконструкція і модернізація виробництва, впровадження безвідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, розмір інвестицій у природоохоронні заходи за останнє десятиріччя суттєво зменшився.

Несприятлива ситуація у сфері дотримання надроохоронного законодавства відображає недосконалість реакції на кризову екологічну ситуацію в країні.

Усвідомлюючи особливе значення відповідального ставлення до виконання обов'язків працівників у сфері контролю та нагляду за охороною надр, дисциплінарна відповідальність у таких умовах набуває важливого значення та потребує більш активного застосування. Її ефективність суттєво впливає на рівень забезпечення контрольно-наглядової діяльності підприємства у сфері охорони надр.

Посилити екологічний контроль і нагляд над зовнішньою та внутрішньою безпекою підприємства, гарантувати працівникам безпеку виробництва можливо за допомогою запровадження на підприємстві аудиту.

Так, за результатами проведених внутрішніх незалежних перевірок може бути ініційоване питання дисциплінарного впливу на посадових осіб, винних у порушенні екологічного законодавства. Надані висновки та рекомендації щодо функціонування системи внутрішнього екологічного контролю та нагляду дозволять запобігти фактам виникнення помилок чи інших недоліків у діяльності структурних підрозділів гірничих підприємств.

Таким чином, застосування аудиту забезпечить належний рівень контролю та нагляду за виконанням вимог законів та інших нормативно-правових актів із промислової безпеки й охорони праці в процесі виробничої та іншої діяльності.

Здійснення екологічної оцінки ефективності повноти та обґрунтованості заходів, що вживаються для забезпечення вимог промислової безпеки та охорони праці на підприємстві посилять функціонування системи його внутрішнього контролю та нагляду, урахування екологічних ризиків у процесі прийняття управлінських рішень.

Створення банку даних про гірничі підприємства, що порушили законодавство у сфері охорони надр дозволить проводити аналіз виконання взятих підприємствами-надрокористувачами зобов'язань перед державою, постанов контролю-наглядових органів за своєчасним усуненням порушень. Це підвищить ефективність заходів з охорони надр та екологічну безпеку виробництва.

Висновки. Аналіз інституту дисциплінарної відповідальності у сфері контролю та нагляду за охороною надр дає підстави зробити висновок, що на заводі його ефективного використання стають такі проблеми, як еколого-правовий нігілізм, недостатній відомчий екологічний контроль та нагляд за дотриманням вимог законодавства з охорони надр.

Дисциплінарна відповідальність у сфері контролю та нагляду за охороною надр – це встановлений на законодавчому рівні особливий правовий стан суб'єктів дисциплінарних правовідносин, що визначає обов'язок правопорушників зазнати юридично несприятливих наслідків у формі втрат осо-

бистого характеру за скоєння дисциплінарного проступку та направлений на забезпечення реалізації в порядку та на умовах, передбачених законодавством, суб'єктивних прав та обов'язків відповідних суб'єктів.

Головна мета, яка має бути запроваджена в норми про дисциплінарну відповідальність працівників у сфері контролю та нагляду за охороною надр, – це ефективний вплив на стан дисципліни працівників за належного рівня гарантій для них у разі притягнення до відповідальності.

Потребують чіткого законодавчого визначення підстав дисциплінарної відповідальності посадових осіб у сфері екологічного контролю та нагляду за охороною надр, до того ж відсутнє правове закріплення поняття дисциплінарного проступку.

Дисциплінарний проступок як підстава дисциплінарної відповідальності посадової особи є винним протиправним порушенням працівником службової та трудової дисципліни. Крім того, доцільно законодавчо закріпити коло службових обов'язків, винне порушення яких складатиме дисциплінарний проступок.

Разом з посиленням дисциплінарної відповідальності в сфері контролю та нагляду а охороною надр вважаємо доцільним активізувати систему профілактичних заходів, спрямованих на усунення причин та умов, що сприяють вчиненню екологічних проступків.

Збалансоване поєднання профілактичної роботи з наглядово-контрольною діяльністю в сфері охорони надр визнається оптимальною формою роботи органів по здійсненню екологічного контролю та нагляду в сфері охорони надр.

Література:

1. Сыродоев Н. А. Правовой режим недр / Н.А. Сыродоев. – М. : Юридическая литература, 1969. – 168 с.
2. Кодекс України про надра // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
3. Макаренко О.Ю. Застосування відповідальності за порушення законодавства про використання та охорону надр / О.Ю. Макаренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 37. – С. 221–224.
4. Шафоростова М.М. Підвищення еколого-економічної ефективності діяльності гірничодобувних підприємств у сфері використання природних ресурсів / М.М. Шафоростова, С.В. Леженін, Р.М. Колупаєв // Проблеми екології. – 2013. – № 1. – С. 109–120. – [Електронний ресурс] Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pe_2013_1_17.pdf.
5. Мухитдинов Н. Избранные труды : [учебное пособие] : в 9 т. / Н. Мухитдинов. – Изд. 2-е, доп. – Алматы, 2010. – Т. 3 : Горное право Республики Казахстан. – 2010. – 300 с.
6. Гірничий закон України від 6 жовтня 1999 року №1127XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 50. – Ст. 433.
7. Положення про дисципліну працівників гірничих підприємств : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 294 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1347-11>.
8. Петришина-Дюг Г.Г. Дисциплінарна відповідальність у трудовому праві: поняття та принципи / Г.Г. Петришина-Дюг // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича : зб. наук. праць. Серія «Правознавство». – 2008. – Вип. 461. – С. 39–43
9. Прокопенко В.І. Трудове право України : [підручник] / В.І. Прокопенко. – Х. : Консул, 1998. – 480 с.
10. Про державну службу : Закон України від 16. 12. 1993 № 3723-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1862-15>.

Стрельник В. В. Правовое регулирование дисциплинарной ответственности в сфере контроля и надзора за охраной недр Украины

Аннотация. Статья посвящена вопросу правового регулирования и практической реализации дисциплинарной ответственности в сфере контроля и надзора за охраной недр.

Ключевые слова: дисциплинарная ответственность, экологический контроль и надзор, охрана недр Украины, дисциплинарный проступок.

Strelnik V. Legal regulation of disciplinary responsibility in sphere of control and surveillance under subsoil's protection in Ukraine

Summary. This article is devoted to the issue of legal regulation and practical implementation disciplinary responsibility in sphere of control and surveillance under subsoil's protection.

Key words: disciplinary responsibility, ecological control and surveillance, subsoil's protection, offense.

*Кузнецов В. В.,**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ**Чабанюк В. Д.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ*

ЗВОРОТНА ДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ В ЧАСІ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. У статті розглянуто проблему зворотної дії кримінального закону в часі. Встановлено, що положення чинного Кримінального кодексу України цілком відповідають нормам Конституції України, положенням міжнародних актів, які ратифіковані Україною рішенням Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини. Констатовано факт виникнення нових проблем у теорії кримінального права та в правозастосуванні окремих кримінальних законів при визначенні їх дії в часі. Обґрунтовано можливість застосування зворотної дії кримінального закону в часі після набрання чинності Закону України від 15 листопада 2011 р. Доведено, що вирішення питання щодо справедливості такої зворотної дії кримінального закону в часі та відповідно до її принципу верховенства права повинно знайти у відповідному рішенні Конституційного Суду України. Внесено пропозиції щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Ключові слова: кримінальний закон, чинність закону, дія закону, зворотна дія закону, скасування кримінальної відповідальності, пом'якшення кримінальної відповідальності, межі дії закону.

Постановка проблеми. Проблема зворотної дії закону про кримінальну відповідальність у часі давно вже набула гостроти та практичної значимості в теорії кримінального права та в правозастосуванні [1; 2].

Слід пригадати звернення Верховного Суду України з конституційним поданням до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 58, п. 22 ч. 1 ст. 92, ч. 2 ст. 152 Конституції України, ч. 2 ст. 4, ч. 1, 4 ст. 5, ч. 3 ст. 74 Кримінального кодексу (далі – КК) України, ч. 2 ст. 73 Закону України «Про Конституційний Суд України». Проблема полягала в наступному: 29 грудня 1999 р. Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Основному Закону, застосування такого покарання, як смертна кара. До моменту набрання чинності Закону України від 4 квітня 2000 р., згідно з яким запроваджувалося довічне позбавлення волі, максимальним покаранням було позбавлення волі строком на 15 років. У цей період суди по-різному застосовували норми закону про кримінальну відповідальність: одні призначали довічне позбавлення волі, інші – 15 років. Тому Верховний Суд України отримав чималу кількість відповідних заяв із клопотаннями про перегляд таких справ, навіть змінив вироки 15 особам. Одним з резонансних питань цієї проблематики були ймовірні перспективи справи А.Ю. Онопрієнко, який у період з 1989 по 1996 роки вбив 52 людини. Як відомо, А.Ю. Онопрієнко спочатку був засуджений до смертної кари 31 березня 1999 року, а потім смертний вирок був змінений на довічне позбавлення волі.

Тому Конституційний Суд України у своєму рішенні від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011 визнав таку практику невідповідною Основному Закону [3].

Також певний суспільний резонанс викликало порушення слідчим Служби безпеки України кримінальної справи від 22 травня 2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 роках, тобто за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України [4]. Факт порушення відповідної кримінальної справи викликав численні дискусії серед фахівців у галузі права. Як відомо, ст. 442 «Геноцид» була передбачена 5 квітня 2001 р. у вітчизняному законі про кримінальну відповідальність. Українське кримінальне законодавство до 1 вересня 2001 р. не містило кримінально-правової норми, яка б встановлювала відповідальність за геноцид. Тому якщо керуватися національним законодавством, то притягнути будь-кого до кримінальної відповідальності за діяння, яке на момент вчинення законодавством не визнавалося злочином, неможливо [5].

Можна наводити й інші резонансні випадки, які свідчать про існування проблеми тлумачення принципу зворотної дії закону про кримінальну відповідальність у часі [6, с. 160–163]. Однак нас зацікавила практика розгляду кримінальних справ, порушених до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 р. за вчинення злочинів, передбачених статтями КК України, санкції яких зазнали змін. Таке правозастосування свідчить про неоднакове тлумачення норм матеріального права. В одному випадку особі може бути призначене покарання у виді штрафу в межах розмірів, встановлених у санкції статті, в іншому разі – у межах максимального розміру, визначеного в Загальній частині КК у редакції, що діяла до набуття чинності вказаним Законом [7, с. 1].

У радянський період цю проблематику досліджували в докторських дисертаціях А.О. Тілле («Действие советского закона во времени и в пространстве», Москва, 1966) та М.І. Блум («Действие советского уголовного закона во времени и в пространстве», Рига, 1975). Крім цього, питання зворотної дії кримінального закону в часі спеціально досліджувалися в працях Я.М. Брайніна, І.І. Горелика, М.Д. Дурманова, С.Г. Келіної, М.І. Ковальова, В.П. Коняхіна, В.М. Кудрявцева, Ю.Г. Ляпунова, В.І. Малихіна, А.А. Піонтковського, Ю.А. Соколова, І.С. Тишкевича та інших.

За останні роки в Російській Федерації з'явилися кандидатські дисертації О.В. Журавльової («Действие уголовного закона Российской Федерации во времени», Москва, 1997) та М.Г. Мельникова («Действие уголовного закона во времени и в пространстве», Рязань, 1999), докторська дисертація О.І. Бой-

цова («Уголовный закон: субстанциональный, атрибутивный и нормативный аспекты действия», Санкт-Петербург, 1996).

В Україні проблеми зворотної дії кримінального закону в часі розглядали у своїх кандидатських дисертаціях В.М. Василяш («Чинність кримінального закону України в часі», Київ, 1995) та Ю.А. Пономаренко («Зворотна дія кримінального закону в часі», Харків, 2001). Аналогічна проблематика досліджувалася також у працях В.І. Борисова, В.К. Грищука, С.В. Дячука, О.О. Житнього, М.І. Мельника, А.А. Музики, С.П. Погрібняка, А.М. Ришелюка, О.Я. Светлова, М.І. Хавронока та інших.

Однак окремі питання зворотної дії кримінального закону в часі об'єктивно не могли бути піднятими в більшості дисертаційних та інших монографічних наукових досліджень, оскільки постали вже в останні роки у зв'язку з прийняттям Конституції України, винесенням низки відомих рішень Конституційним Судом України та прийняттям КК України 2001 року. Очевидно, що саме набуття чинності КК України поставило численні питання, пов'язані з його зворотною дією в часі. Особлива складність цієї проблеми не дозволила Вищому спеціалізованому суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своїх відповідних листах дати чітку відповідь щодо її вирішення [8; 9].

Тому **метою статті** є дослідження дії в часі окремих норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 р.

Виклад основного матеріалу. Зміст питання, яке розглядається, стосується в цілому чинності кримінального закону в часі та зворотної дії кримінального закону в часі.

На нашу думку, вирішення цього питання повинно відповідати певним принципам.

По-перше, потрібно враховувати конституційний принцип, який реалізований в Основному Законі України (закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58 Конституції України)) та у відповідних офіційних роз'ясненнях (як зазначив Конституційний Суд України в справі про призначення судом більш м'якого покарання, окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину. Справедливе застосування норм права – це недискримінаційний підхід, неупередженість. Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та межі покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати в справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного (абз. 5 пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004)) [10].

По-друге, слід зважати на міжнародно-правові принципи, які закріплені в нормативних актах (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права зазначає: якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш м'яке покарання, дія цього закону поширюється на зазначеного злочинця (п. 1 ст. 15). Також у Резолюції 1984/50 Економічної і Соціальної Ради ООН «Заходи, що гарантують захист прав тих, хто засуджений до страти» від 25 травня 1984 р. закріплено, що якщо після вчинення злочину були внесені зміни до законодавства, які передбачають більш м'які міри покарання, то вони повинні поширюватися й на правопорушника, який вчинив цей злочин (п. 2). Згідно зі ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. особі не може призначатися покарання, суворіше від того, яке застосовувалося на час вчинення

кримінального правопорушення) та рішеннях Європейського суду з прав людини (цей Суд вважає, що стаття 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. є важливою частиною принципу верховенства права. Він також підтвердив, що зазначена стаття Конвенції допускає принцип ретроспективності більш м'якого кримінального закону; згідно з рішенням Суду в справі «Скоппола проти Італії» від 17 вересня 2009 р. (заява № 10249/033) у разі наявності відмінностей між діючим на час вчинення злочину кримінальним законом та кримінальним законом, що набрав чинності перед винесенням остаточного судового рішення, суди повинні застосовувати той закон, положення якого є більш сприятливими для обвинуваченого. При цьому складовим елементом принципу верховенства права є очікування від суду застосування до кожного злочинця такого покарання, яке законодавець вважає пропорційним).

Пам'ятаючи ці принципи, спробуємо їх екстраполювати на чинне кримінальне законодавство України та відповідну судову практику його застосування.

Згідно з ч. 1 ст. 5 КК України закон про кримінальну відповідальність, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотню дію в часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Тобто це положення чинного КК України цілком відповідає нормам Конституції України, положенням міжнародних актів, які ратифіковані Україною, рішенням Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Однак напрошується питання щодо справедливості застосування в конкретному випадку зворотної дії Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 р. у часі. Як відомо, в Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; норми Конституції України є нормами прямої дії; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй (ст. 8 Основного Закону України). Отже аргументація більшості суддів Судової палати в кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (не можна застосовувати «гуманізацію» лише до виду покарання, оскільки є неправильною подвійна «гуманізація», спочатку відповідно до вказаного Закону від 15 листопада 2011 р. – до виду, а потім згідно зі ст. 5 КК України – і до розміру покарання) має право на існування [7, с. 2].

З іншого боку, згідно ч. 3 ст. 5 КК України закон про кримінальну відповідальність, що частково пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, а частково посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, має зворотню дію в часі лише в тій частині, що пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи.

Отже, встановлення вказаним Законом від 15 листопада 2011 р. часткове пом'якшення кримінальної відповідальності за рахунок заміни одного виду покарання (позбавлення волі на певний строк) іншим (штрафом) цілком дозволяє застосовувати зворотню дію закону у часі. Також збільшення максимальної межі розміру штрафу згідно з новою редакцією ст. 52 КК України посилює кримінальну відповідальність у порівнянні з редакцією ст. 52 КК України. Тому в такій ситуації зворотна дія кримінального закону в часі є недопустимою.

Висновки. На підставі викладеного слід констатувати такі узагальнення:

1) положення чинного КК України цілком відповідають нормам Конституції України, положенням міжнародних актів, які ратифіковані Україною, рішенням Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини;

2) з одного боку, встановлення Законом України від 15 листопада 2011 р. часткового пом'якшення кримінальної відповідальності за рахунок заміни одного виду покарання (позбавлення волі на певний строк) іншим (штрафом) дозволяє застосувати зворотню дію закону в часі; з іншого боку, збільшення максимальної межі розміру штрафу, згідно з новою редакцією ст. 52 КК України посилює кримінальну відповідальність у порівнянні з попередньою редакцією цієї статті, тому зворотня дія кримінального закону в часі є недопустимою;

3) вирішення питання щодо справедливості такої зворотної дії кримінального закону в часі та відповідності її принципу верховенства права повинно знайти у відповідному рішенні Конституційного Суду України.

Література:

1. Пономаренко Ю.А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія / Ю.А. Пономаренко. – К. : Атіка, 2005. – 288 с.
2. Митрофанов І.І. Закон України про кримінальну відповідальність : навчальний посібник / І.І. Митрофанов, В.В. Локтіонова. – Кременчук : вид. Щербатих О.В., 2011. – 356 с.
3. Рішення Конституційного Суду у справі про офіційне тлумачення положень КК України 1960 року щодо їх дії в часі у взаємозв'язку із положеннями ч. 1 ст. 58, п. 22 ч. 1 ст. 92, ч. 2 ст. 152 Конституції України, ч. 2 ст. 4, ч.ч. 1, 4 ст. 5, ч. 3 ст. 74 КК України 2001 року (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) від 26 січня 2011 року № 1-рп/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до рішення : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-11>.
4. Служба безпеки України порушила кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article>.
5. Кузнецов В.В. Чи можна моральність суспільства захищати не правовими засобами / В.В. Кузнецов // Перспективні інновації в науці, освіті, культурі, спорті, туризмі та транспорті '2009 : сб. научн. трудов по материалам междунар. науч.-практ. конф. (г. Одесса, 15–30 июня 2009 г.) ; Т. 9 : Юридические и политические науки. – Одесса : Черноморье, 2009. – С. 79–81.
6. Житний О.О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія / О.О. Житний ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : Одиссей, 2013. – 376 с.
7. Лист В.о. Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ до Науково-консультативній раді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 листопада 2011 р. вих. № 223–1730/04–12. – К. : [б.в.]. – 3 с.
8. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Щодо прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 року № 4025-VI» від 2 березня 2011 р., вих. № 132–283/04–12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0283740-12>.
9. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про доповнення до інформаційного листа

ВССУ від 2 березня 2012 року № 132–283/04–12» від 29 квітня 2013 р., вих. № 223–697/04–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v-697740-13>.

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

Кузнецов В. В., Чабанюк В. Д. Обратная сила уголовного закона во времени: современные проблемы правоприменения

Аннотация. В статье рассмотрена проблема обратной силы уголовного закона во времени. Установлено, что положения действующего Уголовного кодекса Украины вполне соответствуют нормам Конституции Украины, положениям международных актов, ратифицированных Украиной, решениям Конституционного Суда Украины и Европейского суда по правам человека. Констатируется факт возникновения новых проблем в теории уголовного права и в правоприменении отдельных уголовных законов при определении их действия во времени. Обоснована возможность применения обратной силы уголовного закона во времени после вступления в силу Закона Украины от 15 ноября 2011 г. Доказано, что решение вопроса о справедливости такой обратной силы уголовного закона во времени и соответствия ее принципу верховенства права должно найти в соответствующем решении Конституционного Суда Украины. Внесены предложения по совершенствованию законодательства и практики его применения.

Ключевые слова: уголовный закон, сила закона, действие закона, обратное действие закона, устранение уголовной ответственности, смягчение уголовной ответственности, пределы действия закона.

Kuznetsov V., Chabanyuk V. Retroaction of the criminal law: modern problems of enforcement

Summary. In the article is devoted to problems of retroaction of the criminal law. It is established that the provisions of the Criminal Code of Ukraine are consistent with the Constitution of Ukraine, the provisions of international acts ratified by Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights. The fact is ascertained the emergence of new problems in the theory of criminal law and enforcement law individual in determining force of the law. The possibility of retroaction of the criminal law after the entry into force of the Law of Ukraine on November 15, 2011. We prove that the solution of the question of the validity of such retroaction of the criminal law and its compliance with the rule of law must be found in the decision of the Constitutional Court of Ukraine. The article deals with objective and subjective evidence of a crime investigated.

Key words: criminal law, action of law, force of law, retroaction of law, elimination of criminal liability, mitigation of criminal liability, limits of law action.

*Головко М. Б.,**кандидат юридичних наук,**завідувач кафедри кримінального права та правосуддя**Навчально-наукового інституту права та соціальних технологій**Чернігівського національного університету*

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (НА ОСНОВІ ОФІЦІЙНИХ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ ДЕРЖАВНОЇ СУДОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЗА 2010-2013 РОКИ)

Анотація. У статті розкриваються окремі аспекти запобігання злочинам у сфері правосуддя шляхом аналізу обліково-статистичної звітності Державної судової адміністрації України. Аналізується сучасний стан здійснення організаційних заходів щодо характеристики основних показників про стан та динаміку кримінальних правопорушень за 2010–2013 рр. Проаналізовано нормативні документи Державної судової адміністрації та Пленуму Верховного Суду України, що визначають заходи запобігання кримінальним правопорушенням проти правосуддя.

Ключові слова: кримінальне провадження, злочини проти правосуддя, Державна судова адміністрація, стан здійснення правосуддя, підсумки роботи.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України [1] людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Сенса правової держави виявляється в розвинутості механізмів правового захисту людської свободи, а також у сприянні законодавству, здатному забезпечити для громадян рівні можливості соціального самовираження, тобто однакову правову захищеність й індивідуальну відповідальність. Функціональне призначення судової системи спрямоване на своєчасний і дієвий захист цих прав і свобод шляхом розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських справ і справ про адміністративні правопорушення. Означене можливо іменувати як здійснення правосуддя. Разом із тим у судовій практиці не поодинокі виникають випадки неналежного дослідження й оцінки доказів, неправильного застосування норм кримінального та кримінально-процесуального права, не завжди вживаються заходи щодо запобігання правопорушень.

Загалом одним із основних завдань судової системи є відновлення порушених прав і свобод людини та громадянина. Однак загальновідомим є факт про наявність у судовій діяльності певних недоліків та упущень. Так, як зазначено в Постанові Пленуму Верховного Суду України, судами у своїй діяльності не завжди виконуються вимоги закону про всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин справи, наявні випадки призначення до судового розгляду справ з порушенням вимог чинного законодавства, несвоєчасне виготовлення протоколів судових засідань, порушення строків направлення справ у вищу інстанцію [2]. У Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ міститься вказівка й на причини виникнення порушень у сфері здійснення правосуддя, до яких віднесено недоліки у фінансовому, організаційному, кадровому та законодавчому забезпеченні судів державою [3].

Тематика запобігання злочинам проти правосуддя була предметом дослідження таких науковців: М.І. Бажанова,

А.М. Бойко, А.В. Воронцова, В.О. Глушкова, О.О. Дудорова, А.П. Закалюка, О.Г. Кальмана, В.Ф. Кириченка, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцева, М.І. Мельника, П.П. Михайленка, В.О. Навроцького, М.І. Панова, А.В. Савченка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація та інших. Водночас, незважаючи на достатньо глибоке дослідження ними окремих аспектів злочинів проти правосуддя, залишилися недостатньо вивченими питання запобігання цим злочинам, зокрема за допомогою аналізу статистичних даних Державної судової адміністрації України за 2010–2013 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повноваження судів щодо здійснення правосуддя передбачені Конституцією України і законами України, однак аналіз підсумків роботи судів за 2010–2013 рр. дає підстави констатувати про наявність вчинення кримінальних правопорушень проти правосуддя. Кримінальний кодекс України в розділі XIII містить перелік злочинів, що відносяться до злочинів проти правосуддя. Ними є: завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності; примушування давати показання; порушення права на захист; постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови; втручання в діяльність судових органів; незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду; погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного; умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного; посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя; невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під варту; розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист; невиконання слідчим вказівок прокурора; невиконання судового рішення; завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину; завідомо неправдиве показання; відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків; перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку; розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування; незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації; ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості; ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі; злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань; дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань; втеча з місця позбавлення волі або з-під варту; втеча із спеціалізованого лікувального закладу; порушення правил адміністративного нагляду; приховування злочину; втручання в діяльність захисника або представника

особи; погроза або насильство щодо захисника чи представника особи; умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи; посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги [4].

Наведений перелік дає підстави для формулювання визначення про те, що злочини проти правосуддя за своєю сутністю є суспільно-небезпечними діяннями, які посягають на процесуальну діяльність органів досудового розслідування, прокуратури, суду, органів виконання судових рішень, судового розгляду, прийняття й виконання рішень суду в цивільних, кримінальних та адміністративних справах. Сутність запобігання злочинам проти правосуддя зводиться до розроблення і здійснення заходів, пов'язаних з протидією, виявленням та розслідуванням злочинів проти правосуддя, обмеженням та усуненням криміногенних явищ і процесів, що їх зумовлюють. Одним зі способів запобігання є інформаційно-статистичне забезпечення проведення звітів про стан здійснення судочинства, у тому числі й щодо результатів судового розгляду кримінальних проваджень і засуджених по них осіб за злочини проти правосуддя.

Саме завдяки статистичному аналізу рівня, динаміки, структури, розміру шкоди та їх відшкодування можливо оперувати інформацією про рівень вчинення злочинів проти правосуддя. Дані, що становлять судову статистику, відображають ті процеси, що відбуваються при здійсненні правосуддя. Використання такої статистичної інформації має важливе значення для своєчасного виявлення тенденцій, що виникають у судовій діяльності, їх аналізу та вжиття необхідних заходів для усунення недоліків у роботі, підвищення рівня здійснення судочинства. Аналіз стану здійснення судочинства та даних судової статистики щодо злочинів проти правосуддя здійснює Державна судова адміністрація України. Правовою базою її діяльності в цій сфері є Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Положення про Державну судову адміністрацію України, Наказ Державної судової адміністрації України «Про затвердження форм звітності про розгляд апеляційними та місцевими (крім господарських) судами судових справ і матеріалів та Інструкції щодо їх заповнення і подання» [5] з останніми змінами та доповненнями від 24.04.2014.

Дані, що становлять судову статистику, відображають ті процеси, що відбуваються при здійсненні правосуддя. Використання такої статистичної інформації має важливе значення для своєчасного виявлення тенденцій, що виникають у судовій діяльності, їх аналізу та вжиття необхідних заходів для усунення недоліків у роботі, підвищення рівня здійснення судочинства. Вважаємо за доцільне здійснити аналіз статистичних даних Державної судової адміністрації України за період 2010–2013 рр. з метою з'ясування стану ефективності запобігання злочинам проти правосуддя за вказані роки.

Аналіз судової статистики за даними Державної судової адміністрації України дає підстави простежити динамічність злочинів проти правосуддя. Так, злочини проти правосуддя характеризуються незначною питомою вагою в загальній структурі вчинених злочинів і становить наступні показники за період 2010–2013 рр.

За статистичними даними про стан здійснення правосуддя цей показник у 2010 р. становив 4,7% від загальної кількості кримінальних справ (233,1 тис. без урахування справ, повернутих у порядку ст. 232 Кримінального процесуального кодексу України), тобто 10 955 кримінальних справ про злочини проти правосуддя. За оглядом структури кримінальних справ, що перебували в судах, злочини проти правосуддя у 2010 р. характеризувалися динамікою зростання порівняно з попереднім періодом на 2,1% [6].

Аналіз статистичних даних про стан здійснення правосуддя у 2011 р. в Україні дає підстави констатувати про зменшення кількості справ про злочини проти правосуддя у відсотковому відношенні порівняно з попереднім роком на 0,3%, їх частка становила 4,4% від усіх кримінальних справ. Однак у зв'язку зі збільшенням кількості кримінальних справ, що були на розгляді в загальних місцевих судах у 2011 р., порівняно з попереднім (2010 р. – 233,1 тис., 2011 р. – 251,4 тис.) число кримінальних справ про злочини проти правосуддя становило 11 004 [7].

За даними судової статистики на розгляді судів першої інстанції у 2012 р. в Україні знаходилося 152,9 тис. кримінальних справ (без урахування справ, повернутих у порядку ст. 232 Кримінально-процесуального кодексу України) та 40,2 тис. матеріалів кримінального провадження. Таке розмежування даних пояснюється набранням чинності 20 листопада 2012 р. нового Кримінального-процесуального кодексу України. Однак зміст злочинів проти правосуддя залишався незмінним. Тож відсоток справ у кримінальному провадженні щодо злочинів проти правосуддя у 2012 р. становив 1,4% (2 750 кримінальних справ) від розгляду усіх кримінальних справ [8].

Вивчення огляду даних про стан здійснення правосуддя у 2013 р. в Україні вказує на тенденцію щодо подальшого скорочення обсягу справ і матеріалів, що надходять до місцевих та апеляційних судів загальної юрисдикції. Так, на розгляді в судах першої інстанції знаходилося 174,3 тис. матеріалів кримінальних проваджень, з них 3 941 – у справах про злочини проти правосуддя, що у відсотковому відношенні становить 2,3% від загальної кількості кримінальних проваджень, що надійшли на розгляд до судів загальної юрисдикції. При цьому цікавим фактом є й те, що показник від загальної кількості розглянутих кримінальних проваджень з ухваленням вироків у 2013 р. вказує в порівнянні з 2012 р. на динаміку росту питомої ваги на 15,9% [9].

Аналіз даних Єдиного державного реєстру судових рішень щодо структури злочинів проти правосуддя, передбачених розділом XIII Кримінального кодексу України, за період 2010–2013 рр. вказує на найбільшу питому вагу (73,8%) семи видів злочинів із тридцяти: ст. 374 КК України – 2 831; ст. 373 КК України – 2 538; ст. 372 КК України – 2 182; ст. 394 КК України – 1 716; ст. 395 КК України – 1 637; ст. 384 КК України – 1 569; ст. 385 КК України – 1 059. Разом з тим у період з 2010 по 2011 рр. можливо відмітити динаміку зростання цих видів злочинів, а в період з 2012–2013 рр. спостерігається їх незначне зменшення. І це пов'язано не з підвищенням рівня здійснення правосуддя в державі, а зі зменшенням надходження кількості матеріалів кримінальних проваджень у зв'язку з лібералізацією кримінального законодавства і практики його застосування.

Принагідним буде в контексті теми дослідження звернути увагу й на покарання, що є одним із способів протидії злочинності, а з'ясування практики застосування покарань за вчинення злочинів проти правосуддя на основі статистичних даних Державної судової адміністрації дає підстави для визначення доцільності гуманізації кримінальної відповідальності як засобу запобігання злочинам проти правосуддя шляхом підвищення морального впливу на суб'єктів цього виду злочинів. Варто підтримати позицію науковця С. С. Мірошніченка, який стверджує, що більшість санкцій статей КК України, що передбачають відповідальність за вчинення злочинів проти правосуддя, переважним чином закріплює такі види покарання, як позбавлення волі, обмеження волі і арешт і наголошує на потребі впровадження громадських і виправних робіт. Такий науковий підхід обґрунтовано аналізом практичних даних щодо застосування покарань за вчинення злочинів проти правосуддя. Згідно з даними судової

статистики, у 2011 р. суди застосовували такі види покарань: позбавлення волі на певний строк – до 295 осіб (10,2%); обмеження волі – 180 (6,5%); арешт – 1 524 (53,1%); виправні роботи – 32 (1,1%); громадські роботи – 24 (0,8%); штраф – 157 (5,4%). Аналогічні співвідношення між видами покарань, призначених за вчинення злочинів проти правосуддя, мають місце і у 2010 р. Додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю застосовано до 27 (1%) засуджених. Звільнено від відбування покарання з випробуванням 611 засуджених або 21,3%. Звільнено від відбування покарання внаслідок амністії та інших підстав 30 осіб (1,2%) [10]. З огляду даних про стан здійснення правосуддя щодо розгляду судами України кримінальних справ, слід звернути увагу і на кількість засуджених осіб за злочини проти правосуддя в період з 2010–2013 рр. Так, за вчинення злочинів, передбачених ст. ст. 381, 387 Кримінального кодексу України, не засуджено жодної особи, а найбільшу питому вагу серед видів злочинів проти правосуддя становлять злочини, передбачені ст. ст. 395, 374 КК України. Підтвердження висловленого обгрунтуємо на основі статистичних даних 2011 р. Із загальної кількості зареєстрованих у 2011 р. злочинів проти правосуддя (1 627) органами прокуратури закінчено досудове розслідування та направлено до суду 659 справ про злочини проти правосуддя (ст. 371–400 КК), з яких лише 4 справи за ст. 375 КК – постановленням суддею (суддями) завідомо неправосудного рішення, вироку, ухвали або постанови; 97 справ за ст. 382 КК – невиконання судового рішення; інші – про злочини, не пов'язані з порушенням права на справедливий суд [11].

Висновки. Наведене дає підстави для наступних висновків.

Злочини проти правосуддя характеризуються незначним рівнем поширення в судовій практиці, за статистичними даними за період 2011–2013 рр. такі кримінальні справи є поодинокими.

Відсутність законодавчо закріпленого визначення «злочини проти правосуддя» та їх висока латентність значно знижує рівень ефективності превентивних заходів.

Опосередкованим засобом протидії злочинам вказаного виду є аналіз статистичних даних щодо здійснення правосуддя, що дає можливість з'ясувати динаміку злочинів проти правосуддя.

Аналіз статистичних даних Державної судової адміністрації України про стан здійснення правосуддя за 2010–2013 рр. вказує на незначну наявність у матеріалах кримінального провадження кількості злочинів проти правосуддя. У відношенні до кількості кримінальних справ, що надходили на розгляд загальних місцевих судів, цей показник становить: у 2010 р. – 10 955 кримінальних справ, 2011 р. – 11 004 кримінальних справ; 2012 р. – 2 750 кримінальних справ (матеріалів кримінального провадження); 2013 р. – 3 941 матеріалів кримінального провадження.

Проведений аналіз статистичних даних Державної судової адміністрації України за 2010–2013 рр. дає об'єктивну інформацію про стан здійснення правосуддя з питань з'ясування питомої ваги злочинів проти правосуддя у складі кримінального судочинства. Отримані статистичні дані є основою для визначення стратегій, тенденцій та тактики запобігання злочинам проти правосуддя.

Література:

1. Конституція України : Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-97>.

3. Про стан здійснення правосуддя Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у 2011 році та завдання на 2012 рік : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 1 від 10.02.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002740-13>.
4. Кримінальний кодекс України : Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Про затвердження форм звітності про розгляд апеляційними та місцевими (крім господарських) судами судових справ і матеріалів та Інструкції щодо їх заповнення і подання : ДСА України; Наказ, Форма, Інструкція від 05.06.2006 № 55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0724-06>.
6. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2010 р. В Україні : Державна судова адміністрація України // Влада. Людина. Закон. – № 2 (105), 2011. – С. 56–64.
7. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/Oglayd.
8. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/Oglayd.
9. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/Oglyad34.
10. Мірошніченко С.С. Злочини проти правосуддя : теоретичні і прикладні проблеми запобігання і протидії / С.С. Мірошніченко. – К. : НАПУ, 2012. – 32 с.
11. Основні показники роботи органів досудового слідства за 12 місяців 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua>.

Головко М. Б. Предотвращение преступлений против правосудия в Украине (на основе официальных статистических данных государственной судебной администрации по 2010–2013 годы)

Аннотация. В статье раскрываются отдельные аспекты предупреждения преступлений в сфере правосудия путем анализа учетно-статистической отчетности Государственной судебной администрации Украины. Анализируется современное состояние осуществления организационных мероприятий по характеристике основных показателей о состоянии и динамике уголовных правонарушений 2010–2013 гг. Проанализированы нормативные документы Государственной судебной администрации и Пленума Верховного Суда Украины, определяющие меры предотвращения уголовных правонарушений против правосудия.

Ключевые слова: уголовное производство, преступления против правосудия, Государственная судебная администрация, состояние правосудия, итоги работы.

Golovko M. B. Prevention of crimes against justice in Ukraine (based on official statistics of the State Judicial Administration for 2010-2013)

Summary. The research paper deals with some aspects of prevention of crimes in the field of justice by analysing the statistical reporting of the State Judicial Administration of Ukraine. The current state of implementation of the arrangements for the characteristics of the main indicators of the status and dynamics of criminal offenses for 2010–2013 are analysed. The regulations of the State Judicial Administration and the plenary sessions of the Supreme Court of Ukraine are reviewed which define measures to prevent criminal offenses against justice.

Key words: criminal proceedings, crimes against justice, State Judicial Administration, state of justice, results of work.

*Павликівський В. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових
дисциплін та адміністративного права
Харківського економіко-правового університету*

СВОБОДА СЛОВА ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НЕДОТОРКАНОСТІ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ (АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН)

Анотація. Вивчається вплив кримінально-правових норм про недоторканність приватного життя на свободу слова та діяльність журналістів. Автором проведений порівняльно-правовий аналіз кримінальних законів європейських країн щодо кримінальної відповідальності за порушення недоторканності приватного життя. Встановлено, що практично кожна країна Європи має норми про кримінальну відповідальність за збирання, зберігання та розповсюдження конфіденційної інформації про особу. Робиться висновок про те, що права на свободу слова та недоторканність приватного життя визнаються фундаментальними правами людини, які не вступають у протиріччя між собою, а є невід'ємними, притаманними будь-якій людині. Підтверджено необхідність подальшого впровадження рішень Європейського Суду з прав людини в національне законодавство.

Ключові слова: свобода слова, право на інформацію, конфіденційна інформація, недоторканність приватного життя, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми. Розбудова соціальної, демократичної, правової держави в Україні характеризується низкою проблем, у вирішенні яких важливу роль відіграють засоби масової інформації. Завдяки ЗМІ люди отримують доступ до цінностей культури, підвищують свій рівень соціального розвитку. Масова комунікація дає змогу сучасній людині встановлювати та підтримувати зв'язок із широким соціальним середовищем, кордони якого розміщені далеко за межами їх безпосереднього оточення. Людство перебуває на початку розвитку «третьої» системи культури поряд з усною та письмовою, – культури засобів масової інформації [1, с. 664].

Право на свободу слова та інформації, як і будь-які інші права людини, не є безмежними і в правовій державі здійснення будь-яких прав завжди пов'язане з певними обмеженнями. Частина 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначає, що здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду. Журналіст зобов'язаний з особливою ретельністю дотримуватись вимог закону, які обмежують журналістську діяльність, а також етичних норм, що регулюють його відносини як з джерелами інформації, так і з «героями» своїх публікацій, а також з аудиторією ЗМІ. Тільки відчуваючи

ці етично-правові межі, в яких може здійснюватись журналістська діяльність, він може реалізувати цілі, заради яких взагалі існують засоби масової інформації. Одним з таких обмежень є проголошене в ст. 8 цієї ж Конвенції право людини на повагу до приватного і сімейного життя. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Проблемам, пов'язаним з розвитком і функціонуванням ЗМІ в сучасному суспільстві, присвячено цілий ряд фундаментальних і прикладних робіт, велику кількість наукових статей з юридичних, політичних, соціологічних наук та державного управління. Проблематику кримінально-правового захисту діяльності засобів масової інформації займалися П. Берзін, Р. Вереша, С. Головатий, С. Лихова, Т. Лазутіна, А. Марущак, Л. Костенко, О. Красильникова, Д. Кукушкін, Н. Кушакова та інші.

Мета дослідження. Вивчення досвіду європейських країн з питань кримінальної відповідальності за порушення недоторканності приватного життя та її впливу на свободу слова та діяльність журналістів.

Завданням дослідження є проведення порівняльно-правового аналізу кримінальних законів європейських країн про недоторканність приватного життя.

Виклад основного матеріалу. Ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) визнає право кожного на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Європейський Суд з прав людини у своїй практиці постійно підкреслює роль мас-медіа як охоронця громадських інтересів у демократичній державі. Тому завдання ЗМІ полягає в інформуванні аудиторії про все те, що викликає громадський інтерес у соціумі. У рішеннях Європейського Суду неодноразово наголошувалося, що журналісти не зобов'язані доводити істинність та правдивість своїх оціночних суджень, що представники влади будь-якого рангу повинні цілком нормально сприймати критичні виступи преси на свою адресу, вони повинні бути більш відкритими щодо критики ЗМІ, аніж інші пересічні громадяни, що не можна забороняти друкувати інформацію, яка вже була оголошена чи надрукована, навіть якщо вона порушує національну безпеку, що право на інформацію має пріоритет над правом збереження таємниці судочинства, що журналіст має право не розкривати джерела своєї інформації, що людина має

право отримувати будь-яку інформацію, яку їй хочуть повідомити, що расистські та нацистські висловлювання, що ображають релігійні почуття людей, перебувають під захистом статті 10 [2, с. 139].

На думку Євросуду (а ці положення є також обов'язковими для національних судів країн-членів Ради Європи), важлива місія ЗМІ щодо інформування аудиторії з питань, що викликають інтерес у суспільстві, вимагає свободи преси та вільної журналістської діяльності. І це є необхідними умовами дотримання свободи слова в Україні. Особливо до недавнього часу, коли ця проблема в нашій державі набула гостроти, коли порушувалися права журналістів, була запроваджена політична цензура, здійснювалися замах на життя представників ЗМІ. У лютому 2001 р. Європейський Союз виступив із заявою про ситуацію зі свободою слова в Україні, в якій наголосив, що треба гарантувати журналістам можливість працювати в безпечних, захищених і вільних від залякування умовах [2, с. 139].

Україна, проголосивши свободу слова та ратифікувавши міжнародні акти з прав людини, підтвердила європейський вибір щодо обмежень свободи слова. Так, Конституція України, закони України «Про інформацію» та «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» повністю відтворюють положення Європейської конвенції стосовно можливості обмеження свободи слова. Право на інформацію може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ч. 2 ст. 34 Конституції України, ч. 2 ст. 6 Закону України «Про інформацію», ч. 1 ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»).

Європейське законодавство та практика його застосування свідчить про те, що діяльність журналістів досить часто пов'язана з публікацією інформації, яка має не тільки суспільний інтерес, але й обмежену сферу свого використання. У таких випадках завжди постає питання відповідальності ЗМІ та журналіста за незаконне розповсюдження такої інформації. Саме необхідність захисту репутації людини дозволили українському законодавцю обмежити свободу слова та встановити кримінальну відповідальність за порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України). Суспільна важливість діяльності ЗМІ, прагнення України долучитись до європейського співтовариства та необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, все це вимагає більш детального вивчення кримінальних законів європейських країн з цих питань.

Порівняльно-правовий аналіз кримінальних законів європейських країн підтверджує особливу увагу європейських законодавців до питань кримінально-правового захисту недоторканності приватного життя. Кожний кодекс має окремі розділи, глави, які стосуються охорони приватного життя та особистої таємниці. Зокрема, розділ XVII КК Голландії «Розголошення таємниці» [3], розділ п'ятнадцятий КК ФРН «Порушення недоторканності і таємниці приватного життя» [4], розділ X КК Іспанії «Злочини проти недоторканності приватного життя, права на особисте зображення та недоторканність житла» [5], третій розділ КК Швейцарії «Злочинні діяння проти честі та в області таємниці і приватної сфери» [6], відділення 1 глави VI КК Франції «Про посягання на приватне життя» [7], глава XXIV КК Литовської республіки «Злочини проти недоторканності приватного життя особи» [8], глава 27 КК Данії «Злочини проти особистої

честі та певних особистих прав» [9]. Слід зазначити, що вказані розділи встановлюють відповідальність не тільки за посягання на таємницю приватного життя, але й на інші види таємниць, зокрема листування, кореспонденції, житла та недоторканності власного зображення (ст. ст. 165–166 КК Литовської республіки, ст. ст. 226–1, 226–4 КК Франції, § 202 КК ФРН, ст. 197 КК Іспанії, § 263, § 264d КК Данії). Крім того, окремі кодекси в зазначених розділах містять норми про відповідальність за придбання та використання спеціальних технічних засобів для негласного отримання інформації (ст. 197 КК Іспанії, ст. 179 *sexies* КК Швейцарії, ст. 226–3 КК Франції). Розташування зазначених норм у розділах про захист приватного життя дає відповідь на питання: чому законодавець встановлює кримінальну відповідальність за вказані діяння, у тому числі за придбання, зберігання та використання приладів для негласного зняття інформації? Український законодавець, на відміну від європейського, переслідував інші цілі, які не став приховувати, а тому і розташував норму про відповідальність за незаконне придбання, збут або використання спеціальних технічних засобів отримання інформації у розділі «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян». Таке рішення ще раз підкреслило дійсні наміри можновладців, які намагалися в Україні заборонити відеофіксацію та розповсюдження в соціальних мережах неправомірних дій представників влади [10].

Як зазначалося нами в попередніх дослідженнях, основною проблемою застосування норми, передбаченої ст. 182 КК України, є відсутність чіткого переліку відомостей, які можуть визнаватися конфіденційною інформацією про особу. Аналогічна проблема спостерігається в кримінальних законах європейських країн. У більшості випадків використовуються терміни: «недоторканність приватного життя» (ст. 197 КК Іспанії), «таємні відомості» (ст. 197 КК Іспанії), «відомості про приватне життя людини» (ст. 168 КК Литовської республіки), «інтимність приватного життя» (ст. 226–1 КК Франції), «таємна або приватна сфера життя» (ст. 179 *quater* КК Швейцарії), «таємниці особистого життя» (§ 203 КК ФРН). Окремі законодавці частково конкретизують зміст таких відомостей, посилюючи відповідальність за їх розповсюдження, зокрема відомості особистого або сімейного характеру (ч. 2 ст. 197 КК Іспанії), відомості особистого характеру, що розкривають ідеологію, релігію, вірування, стан здоров'я, походження або сексуальне життя людини (ч. 5 ст. 197 КК Іспанії). На нашу думку, перелічити усі відомості, що стосуються приватного життя людини, просто неможливо, при цьому варто врахувати досвід іспанського законодавця, який не просто визначив зміст таємної інформації, але й виділив найбільш закриту її сферу, посиливши до максимуму відповідальність за розповсюдження відомостей, що стосуються сімейного життя, питань віросповідання, стану здоров'я тощо (ч. 2 та ч. 5 ст. 197 КК Іспанії). Схожий шлях обрано швейцарським законодавцем, який виділяє особливо охоронювані особисті данні або відомості про особу, які не є загальнодоступними в якості самостійного предмету злочинного посягання (ст. 179 *novies* КК Швейцарії).

Окремо слід зазначити, встановлення відповідальності за посягання на недоторканність особистого зображення та конфіденційність слова. Так, ст. 202 КК Іспанії, ст. 226–8 КК Франції передбачають відповідальність за публічне використання чужого зображення без згоди особи, а ст. 226–1 КК Франції та § 201 КК ФРН встановлюють відповідальність за незаконний запис, перехват або передачу слів, висловлених приватним або конфіденційним чином.

На відміну від кримінального кодексу України, більшість зарубіжних законів, не роз'єднує відповідальність за порушен-

ня недоторканності приватного життя та порушення таємниці листування. У цьому випадку виникає питання, наскільки злочинним може бути порушення таємниці листування, якщо воно не пов'язане з розкриттям особистих відомостей людини та не стосується недоторканності приватного життя. Так, ч. 1 ст. 197 КК Іспанії зазначає, що «той, хто з метою розкриття таємних відомостей або порушення недоторканності приватного життя іншої особи без її відома заволодіває її документами, листами, повідомленнями по електронній пошті або перехоплює телефонні повідомлення...». Вважаємо, що право на таємницю листування є самостійним правом людини, яке не залежить від змісту інформації, що знаходиться в документах, а тому порушення цього права в будь-якому випадку повинно визнаватися злочинним.

Характерним для аналізованих законів є вказівка на використання спеціальних засобів (аудіо, відео) для отримання зазначених відомостей (ст. 197 КК Іспанії, п. 2 ст. 226–1 КК Франції, § 201 КК ФРН). В окремих випадках зазначена обставина є обов'язковою для притягнення особи до кримінальної відповідальності (ст. 197quater КК Швейцарії «Порушення таємної та приватної сфери шляхом використання звукозаписної та знімальної апаратури»). Особлива увага приділяється вчиненню зазначених дій за допомогою засобів масової інформації. Ч. 2 ст. 226–2 КК Франції в таких випадках вимагає встановлювати коло винних осіб за допомогою спеціальних законів про ЗМІ (відповідальність видавця, журналіста, тощо).

У багатьох випадках відповідальність за порушення недоторканності приватного життя пов'язана з певними ознаками суб'єкту злочину. Якщо в Україні відповідальність за вказані дії настає будь-якої особи, яка досягла віку кримінальної відповідальності, то КК Іспанії виділяє в якості обтяжуючої обставини вчинення зазначених дій особами, що управляють або відповідають за інформаційні, електронні або телевізійні картотеки, архіви або реєстри (ч. 4 ст. 197 КК Іспанії), а КК ФРН взагалі встановлює відповідальність лише певних осіб під час виконання своїх службових або професійних обов'язків, зокрема, лікаря, психолога, адвоката, соціального працівника, педагога (§ 203 КК ФРН). За законодавством Франції, Литви відповідальність за порушення недоторканності приватного життя несуть також юридичні особи (ст. 168 КК Литовської республіки, ст. 226–7 КК Франції).

Покарання за вказані злочини, пов'язані з правовим обмеженням свободи слова, традиційно передбачають два основних види покарань – штраф або тюремне ув'язнення. І тільки КК Голландії передбачає підставу звільнення від кримінальної відповідальності у випадку, якщо особа розкриває таємницю в суспільних інтересах (ч. 2 ст. 273).

Не відображена, як і в кримінальному кодексі України, різниця в публічному інтересі до приватного життя пересічної людини та політика або представника влади. Правильно зазначає О. Тертичний: «Досягнення мети морального плану як першочергової особливо важливо у випадку розслідування дій державних діячів. Яскравий приклад такого типу розслідувань – відомий скандал «Монікагейт» у США. Але навряд чи якомусь-би журналісту прийшло в голову організувати розслідування, якщо би він довідався, що та ж Моніка Левінські вступила в інтимний зв'язок зі шлюсарем з Білого дому. І хоча моральна порядність «до лица» кожному, у людей, що займають чільні державні або політичні пости, вона повинна бути особливо очевидною, такою, що не викликає ніякого сумніву» [11]. Саме тому Європейський Суд вказує на більшу толерантність стосовно розповсюдження відомостей про політиків, які повинні бути більш відкритими. Для посадових осіб, як зазна-

чає Європейський Суд з прав людини, кордони подібного втручання преси в їх життя та критики (часто навіть такої, що не засновується на фактах) набагато ширше, бо вважається, що, погодившись на високі посади, вони добровільно дають згоду на те, щоб їх слова і вчинки підлягали ретельному розслідуванню з боку ЗМІ. Право громадськості контролювати уряди своїх країн більш вагомим, ніж право окремих урядовців на недоторканість свого приватного життя чи захист від несправедливої критики [2, с. 138].

Висновки. Правові обмеження в діяльності журналістів необхідно відрізнити від того, що називається «судовим переслідуванням» журналістів, коли норми права застосовуються для зведення рахунків з неугодами авторами публікацій у ЗМІ. Найбільш суттєвими обмежувальними чинниками діяльності ЗМІ є встановлення кримінальної відповідальності журналістів за розповсюдження інформації.

Однією з найактуальніших проблем у здійсненні журналістської діяльності є дотримання таємниці приватного життя.

Право на недоторканість приватного життя громадян має суттєву відмінність від права на приватність представників влади. Європейський Суд з прав людини (рішення якого є обов'язковими для України) неодноразово наголошував, що представники влади будь-якого рангу повинні цілком нормально сприймати критичні виступи преси на свою адресу, вони повинні бути більш відкритими щодо критики ЗМІ, аніж інші пересічні громадяни. Вказане положення повинно бути відображене в кримінальних законодавствах країн, що ратифікували міжнародні угоди з дотримання свободи слова та діяльності журналістів.

Рішення Європейського Суду передбачають випадки, які виключають кримінальну відповідальність за порушення недоторканності приватного життя. Розповсюдження суспільно значущої інформації, запобігання вчиненню злочинних діянь, публікація інформації, яка раніше вже була опублікована іншими засобами масової інформації, повинні бути визначені в законі як обставини, що виключають відповідальність за порушення недоторканності приватного життя.

Розповсюдження конфіденційної інформації посадовою особою (володільцем або розпорядником персональних даних), яка має доступ до такої інформації внаслідок виконання службових або професійних обов'язків, повинно визнаватися обтяжуючою обставиною порушення недоторканності приватного життя.

Нагальною є вимога подальшого впровадження рішень Європейського Суду з прав людини в національне кримінальне законодавство та законодавство європейських країн стосовно свободи слова та її обмежень.

Література:

1. Бойчук І.В. Форми, методи та способи впливу засобів масової інформації на політичну свідомість громадян України // Держава і право. – Вип. 54. – С. 664–670.
2. Приступенко Т.О. ЗМІ та влада: право на інформацію // Культура народів Причорномор'я. – Кримський научний центр Національної академії наук і Міністерства освіти і науки України (Симферополь), Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского (Симферополь), Межвузовский Центр «Крым» (Симферополь). – Симферополь : Межвузовский Центр «Крым». – 2007. – № 101. – С. 134–142.
3. Уголовный кодекс Голландии / под ред. Б.В. Волженкин, пер. с англ. И.В. Мироновой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 253 с.
4. Уголовный кодекс ФРГ / пер. с нем. и предисловие А.В. Серебрянникова. – М. : Зерцало, 2000. – 208 с.
5. Уголовный кодекс Испании / под ред. Н.Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова. – М. : Зерцало, 1998. – 218 с.
6. Уголовный кодекс Швейцарии / пер. с нем. и предисловие А.В. Серебрянникова. – М. : Зерцало, 2000. – 138 с.
7. Уголовный кодекс Франции / под ред. Л.В. Головки; пер. с фр. и

- предисловие Н.Е. Крыловой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 650 с.
8. УК Литовской республики / под ред. В. Павлониса, предисловие Н.И. Мацнева, пер. с лит. В.П. Казанскене. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 470 с.
  9. Уголовный кодекс Дании / под ред. С.С. Беляев, пер. с дат. и англ. С.С. Беляева и А.Н. Рычевой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.
  10. Батчаев В. Фотополювання на мільціонера: МВС проти // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1338551235>.
  11. Тертычный А.А. Расследовательская журналистика : [учебное пособие для вузов] / А.А. Тертычный. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 384 с.

Павликовский В. И. Свобода слова и уголовно-правовая охрана неприкосновенности частной жизни (анализ уголовного законодательства европейских стран)

Аннотация. Изучается влияние уголовно-правовых норм о неприкосновенности частной жизни на свободу слова и деятельность журналистов. Автором проведен сравнительно-правовой анализ уголовных законов европейских стран об уголовной ответственности за нарушение неприкосновенности частной жизни. Установлено, что практически каждая страна Европы имеет нормы об уголовной ответственности за сбор, хранение и распространение конфиденциальной информации о лице. Делается вывод о том, что права на свободу слова и неприкосновен-

ность частной жизни признаются фундаментальными правами человека, которые не вступают в противоречие между собой, а являются неотъемлемыми, присущими любому человеку. Подтверждена необходимость дальнейшего внедрения решений Европейского Суда по правам человека в национальное законодательство.

Ключевые слова: свобода слова, право на информацию, конфиденциальная информация, неприкосновенность частной жизни, уголовная ответственность.

Pavlikovskyi V. Freedom of speech and criminal-law protection of privacy (analysis of the criminal legislation of European countries)

Summary. Examines the impact of criminal law about privacy to freedom of speech and activity of journalists. The author conducted a comparative legal analysis of the criminal laws of the European countries on criminal responsibility for offence of privacy. It was found that almost every country in Europe has the criminal liability for collection, storage and dissemination of confidential information about a person. The rights to freedom of speech and privacy are fundamental right of human, inherent to any person. The study confirms that decisions of the European Court of Human Rights with regard to freedom of speech must be implemented into national law.

Key words: freedom of speech, right to information, confidential information, privacy, criminal responsibility.

*Березовська Н. Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ І ПЕНАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ

Анотація. Обговорюється проблема можливості введення кримінальних проступків, їх назва, місце в класифікації кримінальних правопорушень, історичний аспект, зарубіжний досвід, можливість встановлення штрафу, громадських і виправних робіт в кримінальному законі в якості не лише покарання, а й видів стягнень, доречність закріплення юридичних осіб в якості суб'єктів кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінальний проступок, покарання, стягнення.

Постановка проблеми. Сучасна кримінально-правова політика України базується на пом'якшенні кримінальної відповідальності за злочини невеликої тяжкості і середньої тяжкості, посиленні кримінальної відповідальності за тяжкі і особливо тяжкі злочини. Пом'якшення кримінальної відповідальності також пропонується передбачити шляхом впровадження в кримінальне законодавство України кримінального проступку. Майже в кожному випадку впровадження кримінальних проступків наголошується на тому, що це є проявом гуманізації у вітчизняному праві. Але ж щодо діянь, які сьогодні є адміністративними правопорушеннями, а завтра стануть кримінальними проступками, проявом гуманізації це не назвеш. Скоріше, це прояв криміналізації, але такий підхід не відповідає тенденціям розвитку сучасного кримінального права України.

Більше того, всупереч встановленим правилам співвідношення кримінального і кримінально-процесуального права, згідно з якими спочатку встановлюється зміст, а лише потім – форма; згідно з положеннями Кримінального процесуального кодексу України злочини поряд з кримінальними проступками є видами кримінальних правопорушень, хоча в кримінальному законі і натяку на такий поділ не існує, про кримінальні проступки не вказується.

Останнім часом у літературі ведеться активна робота над впровадженням в українське законодавство кримінального проступку. На протязі тривалого часу в наукових колах лунають дискусії щодо запровадження інституту кримінального проступку, що відповідає Концепції реформування кримінальної юстиції, що була ухвалена рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. та затверджена Указом Президента України 8 квітня 2008 р. [1], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2], досвіду Європейського Суду з прав людини та країн Західної Європи, історичному досвіду нашої держави. Вважається, що кримінальний проступок стане продовженням на шляху до гуманізації законодавства, у цьому випадку – і кримінального і адміністративного, відбудеться спрощення процедури притягнення до відповідальності за кримінальні проступки та зменшення навантаження на органи досудового слідства і суди.

Прихильники введення кримінальних проступків у закон аргументують свою позицію реалізацією вимог міжнародно-правових угод, які були ратифіковані Україною; можливістю

скорочення засобів кримінальної юстиції, так як за проступки не буде передбачено такого виду покарання, як позбавлення волі на певний строк; тим, що в Кримінальному кодексі України наявні діяння, які не становлять значного ступеня суспільної небезпеки, є суспільно шкідливими, як правило, за такі діяння особа фактично звільняється від кримінальної відповідальності, але при цьому проходить всю процедуру розслідування і розгляду справи, а при встановленні кримінального проступку процедура буде спрощеною, дозволить сприяти цілі виправлення осіб, що вчинили проступки шляхом застосування відновних інститутів, таких як медіація тощо; необхідності відмови від призначення таких видів стягнень, як конфіскації майна та арешту за адміністративні правопорушення; вилученням із адміністративного права діянь, суб'єкти яких не є управлінськими; позитивним зарубіжним досвідом поділу діянь на злочини і проступки.

Є когорта вчених, які виступають проти введення кримінального проступку, обґрунтовуючи свою позицію тим, що у Конституції України є вказівка на злочини, а визначення «кримінальний проступок» не використовується; назва «кримінальний проступок» не може бути прийнятою, так як у кримінальному законі повинні міститись лише злочинні діяння, а слово «проступок» вказує на інші правопорушення; що «перенесення» діянь з кримінальних злочинів у кримінальні проступки буде сприйнято як безкарність або як послаблення протидії таким вчинкам і так далі.

Разом з тим вважається, що введення кримінального проступку послужить досягненню завдання щодо зменшення рівня злочинності в нашій державі. Тому кримінально-правова політика України, базуючись на історичному досвіді нашої країни, європейських стандартах підвищення якості захисту прав і свобод людини і громадянина, положеннях міжнародного законодавства, направлена на створення комплексного підходу щодо запровадження кримінального проступку, у тому числі відтворення цього завдання в кримінальному праві.

Метою дослідження є спроба розглянути проблемні моменти криміналізації та педалізації кримінального проступку.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з положеннями Концепції реформування кримінальної юстиції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Кримінального процесуального кодексу України [3] відбувається «спалах» активності науковців, які займаються кримінальними проступками. До Верховної Ради України надсилаються проекти [4; 5; 6], які, посилаючись на досвід зарубіжних країн, в основному, містять розрізнені положення щодо кримінальних проступків. Тому тема є актуальною та потребує змістовного дослідження.

Щодо проблеми кримінальних проступків, то слід зазначити, що протягом тривалого часу піднімаються питання криміналізації кримінальних проступків. Проблеми кримінальних проступків присвячують свої праці вчені кримінального права, кримінального процесу, адміністративного права та інших

галузей, адже ця проблема є комплексною, що охоплює різні галузі права. Як зазначає В. Коробов, проблема кримінального проступку обговорюється в літературі вже понад 25 років [7].

У засобах масової інформації неодноразово лунали виступи щодо їх близького запровадження.

А. Портнов зазначав, що планується завершити роботу над законодавством про кримінальні проступки в першому півріччі 2013 р. [8].

В. Пшонка зазначав строки – до початку 2014 р. [9].

Але проблема залишається. До цих пір є неузгодженими на теоретичному рівні основні питання, які унеможливають прийняття остаточного рішення.

Щодо встановлення процедури розслідування кримінальних проступків у Кримінальному процесуальному кодексі України в той час, як самі проступки не передбачені нормами матеріального характеру, вже вказувалось раніше. Не може бути віз без коня. Порушений принцип визначеності в законодавчій техніці. Тому назріла нагальна проблема однозначного вирішення проблеми кримінальних проступків. Все частіше – у бік їх встановлення. Хоча й до цих пір є автори, яким ця ідея не імпонує, і на свою думку вони приводять аргументи.

У пропонуваніх законопроектах пропонуються різні підходи, що вказує на неоднозначне ставлення розробників проекту на проблему.

Кримінальному праву завжди була притаманна роль найбільшої каральної дії держави. Сьогодні ж всі говорять про гуманізацію кримінального законодавства в частині кримінальних проступків. Чи можна вважати перехід норми, скажімо, з адміністративного в кримінальне право, актом гуманізації?

Навіть термін для вказаної категорії діянь залишається одним із проблемних питань. Яким саме терміном слід позначити групу діянь, що можуть бути віднесені до так названих кримінальних проступків?

Раніше ми висловлювали власну позицію щодо спроби віднайти термін для так званих кримінальних проступків, який би: 1) відповідав вимогам Концепції реформування кримінальної юстиції; 2) відповідав би своїй сутності; 3) не був новим для українського законодавства [10–19].

Звернемося до історичного досвіду. Кримінальні проступки не нові для нашого законодавства. В історичному розрізі це можна прослідкувати на таких прикладах. Як вказував В. Спасович у підручнику з кримінального права, злочини по Зводу законів класифікувалися на злочини і проступки. Останні ст. 2 закріпила як порушення правил, для охорони визначених законами прав або громадської або ж особистої безпеки або користі [20].

Про незначні проступки було вказано і в Лісовому статуті та Сільському судовому статуті [21].

В. Єсіпов, професор Імператорського Варшавського Університету, вказував, що з питань про класифікацію злочинних діянь Редакційна Комісія Кримінального уложення 1903 року проектувала наступні найменування: «злочини, проступки і порушення». Особливі Збори і Особлива Присутність Державної Ради зазначали, що «по цій термінології проступками називалися б діяння, за які в закон покладені виправний дім або тюрма. По проекту поміщенням у виправному домі караються такі злочинні діяння, як підроблення, розбій, вимагання і кровозмішення, а поміщенням у тюрму – крадіжка, шахрайство і інші види корисних злочинних діянь, що зовсім не відповідають загальноживаному значенню слова «проступок». Цей вираз у непридатному йому значенні міг би дати привід розповсюдженню зовсім небажаного уявлення про визнання новим кримінальним уложенням відносної легкості вельми

важливих злочинних діянь. Для видалення цих наслідків Рада замінила запропоноване Редакційною комісією найменування злочинних діянь термінами: «тяжкі злочини, злочини і проступки» [22].

Законодавство зарубіжних країн також по різному вирізняє злочинні діяння, поділяючи їх на злочини і кримінальні проступки в Австрії, Естонії, Іспанії, Італії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Угорщині, ФРН; та на злочини, проступки і порушення – у Бельгії, Франції, Швейцарії.

Одноставно в проектах Законів України про внесення змін щодо запровадження кримінального проступку, літературі, вказується, що всі «неуправлінські» правопорушення перейдуть у ранг кримінального проступку. Концепція реформування кримінальної юстиції до кримінальних проступків відносить і діяння, передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю.

О. Кос, посилаючись на електронне джерело Концепції із вказівкою на сторінку, описуючи кримінальний проступок як структурний елемент політики у сфері боротьби зі злочинністю погоджується також із цим положенням [23].

М. Дмитрук також зазначає про неуправлінські проступки [24].

П. Фріс визнає, що «щодо термінів для визначення цього нового інституту є декілька варіантів: кримінальні провини, карні провини, переступи» і пропонує використовувати термін «кримінальні провини» [25].

Термін «кримінальний проступок» використовує і доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» В. Туляков [26].

Основи кримінального законодавства СРСР 1991 р., які, як відомо, не вступили в силу, у ст. 9 також використовували термін «кримінальний проступок» [27].

Одноставності щодо визнання тих або інших злочинів кримінальними проступками немає.

Уявляється, слід звернутися до терміна «малозначне діяння», визначення якого вже міститься в кримінальному законодавстві в ч. 2 ст. 11 КК України «Поняття злочину». Пропонується замінити назву цієї статті на «Поняття злочину і малозначного діяння». Сутність малозначного діяння вже враховує ступінь суспільної небезпеки діяння. Не викликає сумніву, що «неуправлінські» діяння і є малозначними. Що стосується злочинів, які можуть бути визнані малозначними, то й ця позиція узгоджується із Концепцією реформування кримінальної юстиції – так як є шляхом до гуманізації. Видається, всі інші спроби вказували скоріше не на гуманізацію, а на криміналізацію діянь у частині їх переміщення із КпАП.

Зрозуміло, що дані зміни не вирішать проблеми цілком. До того ж, якщо це поняття буде закріплено в Кримінальному кодексі, то виникають проблеми: чи слід залишати і назву кодексу в такому вигляді, як і які саме статті змінювати, де закріплювати перелік вказаних діянь тощо.

Для відповіді на питання – в якому акті, до кого, як повинна бути покарана особа, що вчинить кримінальний проступок тощо, – слід встановити всі аспекти походження кримінальних проступків, що буде основою для подальших досліджень у цій проблематиці.

Не можна погодитись, що вчення про кримінальні проступки ми запозичимо в країнах західної Європи. Не все так однозначно. Для європейських країн притаманне розмаїття в регулюванні та охороні суспільних відносин засобами кри-

мінального та адміністративно-деліктного законодавства. Не можна говорити про єдність європейського законодавства з цього приводу. Сама назва проступків, віднесення їх до певної галузі знань, види суб'єктів відповідальності, правові наслідки їх вчинення тощо суттєво відрізняються в цих державах.

Слід вказати, що існує подібність виникнення проступків у зарубіжному законодавстві.

Історично склалося, що всі проступки виникли із кримінального права. У всіх державах за їх вчинення настає відповідальність і для фізичних, і для юридичних осіб.

Головним видом відповідальності у всіх державах встановлюється штраф.

Також можна відзначити переважну відсутність систематизації норм, що передбачають відповідальність за проступки.

Як правило, відповідальність за проступки накладається адміністративними органами.

Порушення встановлених вимог в європейських країнах довгий час вважалося кримінально караними діями. Історичне походження адміністративних порушень з кримінального права полягає в тому, що всі види порушень в європейських державах розглядалися виключно в межах кримінального законодавства. Але розвиток економіки та сфер активності людини засвідчило неможливість врегулювати відповідальність за всі види порушень механізмами кримінального права з обов'язковим залученням суду, дотриманням принципу змагальності і рівності сторін і так далі.

Тому, одним із кроків у напрямку підвищення ефективності дії кримінального права, належного забезпечення правопорядку та кримінально-процесуальної економії стало виділення деяких діянь (проступків, поліцейських проступків, порушень), які каралися представниками не судової влади, а поліції, тобто адміністративними органами влади.

Такі процеси відбулися в праві Німеччини, Швейцарії, Бельгії, Італії та Португалії. У законодавстві цих держав адміністративні делікти є різновидом кримінально-караних дій, які підпадають під дію загальних положень кримінальних законів. Тільки в Німеччині, Швейцарії та Бельгії адміністративні порушення є третім різновидом караних дій, а в Італії і Португалії – другим різновидом, оскільки тут існує дихотомія караних діянь.

Кримінальне право Данії відрізняється від відповідних сфер інших країн, оскільки воно не визнає поділу караних діянь на різні види і використовує тільки один вид діянь – злочин. Але деяка частина злочинів (визначених у законах про дорожній рух та транспорт, податки, охорони навколишнього природного середовища, охорони здоров'я тощо) складають основу адміністративно-деліктного права.

Правові системи інших держав (Австрії, Франції, Нідерландів, Іспанії, Греції) характеризуються відмежуванням адміністративно-деліктного законодавства від кримінального, що проявляється в неможливості застосування до адміністративних деліктів і відносин, які виникають внаслідок їх вчинення, загальних положень кримінальних законів.

Шлях країн до такого розуміння і стан права про адміністративні делікти був різним: австрійське і голландське право прийшло від кримінальних проступків до відокремлених адміністративних порушень, а адміністративно-деліктне право Франції, Греції та Іспанії сформувалося виключно внаслідок активної діяльності судової влади. Звичайно, на початку формування системи адміністративних деліктів в основу за аналогією бралися відповідні поняття й інститути кримінальних законів. Але тепер можна констатувати відокремленість адміністративно-деліктного законодавства Франції, Греції і Іспанії від кримінальних кодексів.

У жодній з країн «усталеної демократії» немає єдиного нормативного акта, в якому об'єднуються склади адміністративних деліктів. Хоча більшість держав мають закони змішаного характеру, в яких об'єднують загальні матеріальні положення (про адміністративні порушення, суб'єктів відповідальності, стягнення і так далі) і процедурні положення про порядок застосування адміністративних стягнень.

Такі закони притаманні Німеччині, Швейцарії, Австрії, Італії та Португалії. Особливість іспанського закону полягає в тому, що в процедурному за назвою і змістом законі містяться загальні положення про адміністративні порушення.

Право Нідерландів характеризується тим, що закон про порушення правил дорожнього руху став прикладом для наступних законів, в яких системно викладаються порушення у відповідних сферах.

У Бельгії, Франції та Данії відсутні окремі закони, які визначають загальні положення адміністративно-деліктного права. Бельгійське і французьке адміністративно-деліктне право формується внаслідок діяльності Державної Ради, а данське право не потребує відповідних законів, оскільки Кримінальний закон застосовується до всіх видів порушень.

Тобто, для всіх країн притаманна надзвичайна розчленованість адміністративно-деліктного законодавства. У Німеччині, наприклад, мова йде про положеннях близько тисячі Федеральних законів, які містять склади порушень порядку. Ця кількість не враховує існування в кожній Федеральній Землі свого законодавства.

Пряма вимога про необхідність визначення адміністративних деліктів тільки в нормах законів існує в праві Швейцарії, Італії, Греції, Іспанії та Португалії. В інших державах склади адміністративних деліктів та стягнення за них встановлюються як в законах, так і підзаконних актах.

Констатуємо, що європейські країни в питаннях виділення кримінальних проступків дотримуються не однакового підходу. Тому європейське законодавство повинне аналізуватися. Можливо, що досвід певних країн може бути цікавим і для України.

Також до цього часу тривають дискусії щодо джерела закріплення кримінальних проступків. Звернення до досвіду зарубіжних країн показує, що, в основному, кримінальні проступки закріплюються в одному нормативно-правовому акті зі злочинами – у Кримінальному кодексі, але, наприклад, у Польщі кримінальні проступки закріплюються в Кодексі про проступки від 1971 р. у Німеччині – у Законі про порушення громадського порядку від 1968 р.

В літературі також точки зору різняться у двох основних напрямках.

Пропонується або створити окремий Кодекс кримінальних проступків, доповнити діючий Кримінальний кодекс України або введенням у існуючі статті Особливої частини додаткових частин, які б містили кримінальні правопорушення, або доповненням його, скажімо, Спеціальною частиною, в яку винести всі кримінальні проступки.

Однозначним при введенні кримінального проступку є вирішення питання кодифікації та пеналізації кримінального закону.

Видається, є недоречним говорити про закон України про кримінальну відповідальність, як подав це законодавець у КПК України (п. 7 ч. 1 ст. 3) [3].

Більш прийнятним виглядає кодифіковане кримінальне законодавство. Обґрунтованою видається точка зору професора кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» Н. Мирошниченко про класифікацію злочинів і проступків [28; 29].

Всі кримінально-правові норми потребують вивірення на предмет відповідності комплексності діянь злочинів і проступків. Навіть з перших норм кримінального законодавства мова йде про злочин і покарання, а, можливо, при введенні кримінальних проступків слід буде говорити про кримінальні правопорушення та види покарань і стягнень за них.

Є певна група вчених, які пропонують закріпити кримінальні проступки окремим нормативно-правовим актом, як «запропоновано» в кримінальному процесуальному законі.

М. Хавронюк та А. Хавронюк вказують з цього приводу, що «щодо позиції про форму нормативного закріплення інституту кримінального проступку, як відомо, на сьогодні існує декілька точок зору з цього приводу: створення самостійного кодексу кримінальних проступків; виділення групи кримінальних проступків у системі чинного Кримінального кодексу. Вбачається, що найбільш логічним було би створення самостійного Кодексу кримінальних проступків. Шлях розміщення їх у чинному КК не може бути визнаний оптимальним, оскільки вимагав би суттєвої і невинуватої ревізії КК, створив би плутанину в структурі його норм та інститутів. Одночасно, як вже зазначалось, це призвело би до невинуватої криміналізації значного масиву діянь, що негативно відбилось би на криміногенну ситуацію в суспільстві, штучно збільшило би статистичні показники, що, без сумніву, створило би негативне уявлення про політичну ситуацію в країні» [30].

Ю. Усманов вказує, що «варто визначитися з нормативним закріпленням проступків. Існує дві пропозиції – закріплення їх у чинному КК України та створення нового Кодексу кримінальних проступків. На нашу думку, оптимальним варіантом буде створення нового кодексу, адже закріплення їх в існуючому кодексі призведе до суттєвої і невинуватої ревізії КК України, створить плутанину в структурі його норм та інститутів. При розміщенні кримінальних проступків у КК України відбудеться змішування понять – один нормативний акт для діянь одного виду визначає застосування покарання, а для другого – стягнення» [31].

В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Гродецький, А. Байда, аналізуючи різні моделі вирішення проблемного питання про доцільність введення відповідальності за кримінальні проступки у діючому законодавстві України, а також основні концептуальні положення норм матеріального та процесуального права про кримінальний проступок, піддають критиці положення проекту Закону України № 4712 від 16 квітня 2014 року [32]. Сумнівною авторам видається основна ідея цього законопроекту про встановлення відповідальності за проступок в рамках Кримінального кодексу України» [33].

Автори вказують: «Одним з основних завдань розробки законопроекту ставили внесення низки змін та доповнень до чинного КК України стосовно запровадження категорії проступку (кримінального проступку), який текстуально вже закріплений у КПК України. Авторі розглядуваного законопроекту формулюють свої пропозиції, відштовхуючись від ідеї «введення, втілення» категорії проступку до КК України. Такий підхід, на наш погляд, є абсолютно неприйнятним для вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність, бо в разі його запровадження з'являється не якась нова (не пов'язана з кримінальною відповідальністю) категорія діянь, а ще одна категорія злочинів – поряд зі злочинами невеликої, середньої тяжкості, тяжкими і особливо тяжкими в КК України з'явиться ще й так званий кримінальний проступок. Навіть якщо припустити, що положення КК України повинні бути «притосовані» до приписів КПК України, то і в цьому випадку введення категорії проступку до закону про кримінальну відповідальність (далі

– кримінальний закон) є необґрунтованим навіть з формальної точки зору, бо в КПК України немає прямої вказівки (вимоги, рекомендації) про необхідність запровадження такого діяння, як кримінальний проступок саме до КК України. Навпаки, у п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК України прямо вказується на необхідність існування окремого закону України про кримінальні проступки. Інакше кажучи, навіть якщо сприйняти позицію, згідно з якою приписи КПК України «зобов'язують» законодавця вносити відповідні зміни до КК України, то в частині встановлення відповідальності за проступки це повинно бути реалізовано не через розширення рамок (меж) криміналізації, а шляхом прийняття окремого (самостійного) нормативно-правового акту» [33].

Р. Мудрак зазначає з цього приводу, що «запровадження інституту кримінального проступку хоча і здатне зблизити із законодавством країн Європейського Союзу, проте потребує свого подальшого доопрацювання на концептуальному рівні з урахуванням сучасних досягнень науки кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного права, а також тенденцій гуманізації законодавства України про кримінальну відповідальність. Це рішення не повинно бути поспішним. Спочатку треба прийняти на високому офіційному рівні Концепцію запровадження інституту кримінального проступку в систему українського законодавства (наприклад, на рівні Указу Президента України чи Постанови Верховної Ради України). При цьому такий документ повинен чітко визначати форму виразу закону про кримінальні проступки – чи то складова Кримінального кодексу України, чи то окремий нормативно-правовий акт, а також те, чи повинен останній мати комплексний характер, чи він міститиме лише норми матеріального права. Після цього, на нашу думку, можна переходити до практичного запровадження інституту кримінального проступку в систему законодавства України» [34].

О. Книженко зазначає, що «актуальним є питання, що стосується запровадження кримінальних проступків і, зокрема, форми нормативно-правового акта, в якому передбачалися б кримінальні проступки. Це має бути окремий законодавчий акт. Або ж запровадження проступку можливе шляхом внесення відповідних змін до чинного КК України. Враховуючи, що принцип законності передбачає вирішення не лише питання злочинності та караності діянь, а й можливість застосування всіх передбачених законом форм реалізації кримінальної відповідальності і примусових заходів виховного чи медичного характеру, примусового лікування, обстоюватимемо позицію, що додержання законності можливо досягти, якщо проступки будуть запроваджені шляхом внесення змін до чинного КК України» [35].

В. Туляков, розглядаючи проблеми кримінального права сучасності (криза доктрини чи криза юрисдикцій), вказує, що «можливо, доктринально структура майбутнього КК України може бути вираженою так:

- Книга перша – Загальна частина:
  - Вчення про кримінальний закон.
  - Вчення про злочин.
  - Вчення про покарання.
  - Вчення про призначення покарання.
- Книга друга – Злочини:
  - Злочини проти особи.
  - Злочини проти юридичних осіб та суспільства.
  - Злочини проти держави.
- Книга третя – Проступки:
  - Проти приватних інтересів.

– Проти інформаційної, особистої, економічної та екологічної безпеки.

Така структура – це лише перший погляд на майбутнє, але ситуація із використанням кримінально-правової заборони повинна змінитися. І ці зміни можливі при послідовному формуванні кримінального законодавства нового типу, нової доктрини як на національному, так і на наднаціональному рівні» [36].

У доктрині кримінального права піднімається питання і щодо місця кримінального проступку в класифікації кримінальних правопорушень. Усі автори зазначають, що кримінальний проступок є найменш суспільно небезпечне діяння, тому він повинен бути розміщений до класифікації злочинів. Щодо самих злочинних діянь, виникає питання: чи не зникнуть злочини невеликої тяжкості, коли буде введено кримінальний проступок? Професор Н. Мирошніченко вказує, що в класифікації злочинів злочини невеликої тяжкості зберуться [37].

Також одним із проблемних залишається питання відповідальності за кримінальні проступки.

В якості міри відповідальності за кримінальні проступки не може виступати покарання, що застосовується лише за вчинення злочину. Більш прийнятним є термін «стягнення».

Серед видів стягнень, що можуть бути застосовані за кримінальні проступки в проектах законів щодо запровадження кримінальних проступків, часто називають штраф.

У чинному Кримінальному кодексі України міститься вичерпний перелік покарань, які можуть бути застосовані до засудженого. Серед них на першому місці, як і при конструюванні норми щодо видів покарання повнолітніх у ст. 51 КК України, так і неповнолітніх у ст. 98 КК України, займає штраф.

Щоб вирішити питання щодо встановлення штрафу як виду стягнення, слід проаналізувати, по аналогії, його правову природу за більш суспільно небезпечне діяння – злочин.

Правову природу певного покарання краще всього визначити через призму питання класифікації покарань, використовуючи надбання теорії кримінального права. За характером впливу на засудженого штраф слід віднести до покарань, які не пов'язані з виправно-трудоим впливом на засуджену особу.

За порядком, способом призначення штраф слід віднести до змішаних покарань.

У залежності від суворості виду покарання – до найменш суворого.

За змістом обмежень і позбавлень прав і свобод засудженої особи – до покарань, що обмежують або позбавляють засуджену особу права власності.

За суб'єктом, до якого можуть застосовуватися покарання – до загальних покарань.

У залежності від досягнення повноліття – покарання, яке може застосовуватися і до повнолітніх, і до неповнолітніх. За можливістю визначення строку покарання – штраф слід віднести до безстрокового покарання.

Всі ці характеристики правової природи покарання, в основному, можуть стосуватися й штрафу як стягнення.

Наявні і в майбутньому проблемні питання застосування штрафу як виду стягнення щодо неповнолітніх.

До проблемних питань застосування штрафу до неповнолітніх слід віднести майнове становище особистості засудженого. Штраф має майновий характер. За ст. 99 КК України розмір штрафу залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового становища неповнолітнього встановлюється в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Штраф як міра покарання може застосовуватись не до всіх неповнолітніх, які вчинили злочини, а лише до тих, які мають

самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення.

Самостійний дохід неповнолітнього може складатися із заробітної плати при постійній чи тимчасовій роботі, що регулюється положеннями трудового законодавства, доходу від підприємницької діяльності, відсотків від акцій тощо.

Власними коштами неповнолітнього можуть бути кошти на вкладах у банки, подаровані неповнолітньому чи одержані ним у спадок тощо.

Власним майном є те майно, власником якого є неповнолітній (куплене ним, подароване чи залишене йому в спадок), у тому числі майно, що перебуває в спільній власності (стягнення штрафу може бути звернення на нього при можливості виділення долі неповнолітнього в натурі або в грошовому виразі і в межах цієї долі).

Не може бути стягнення штрафу обернене на майно, що входить у Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком. Все це може прямо стосуватися і кримінального проступку. Але чи є неповнолітній 14-років працездатним? Здатним самостійно заробляти?

За міжнародними стандартами до економічно активного населення належать громадяни обох статей віком від 15 до 70 років (включно), які упродовж звітної періоду вели економічну діяльність або шукали роботу і готові були приступити до неї, тобто класифікувалися як «зайняті» або «безробітні» (за визначенням МОП).

Але загальний вік працездатності в Україні – 16 років (ч. 1 ст. 188 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України). Виключення – з 15 років за згодою одного із батьків або особи, що їх замінює (ч. 2 ст. 188 КЗпП України).

Але не кожен підліток працює чи має майно, на яке може бути звернене стягнення. Виходить, що штраф може бути застосований до економічно забезпечених неповнолітніх, що не відповідає принципам справедливості, рівності, гуманізму.

Якщо ж особа не має коштів, майна і тому подібного, то й покарання чи стягнення буде застосоване до неї більш суворе та направлене не лише на її права власності, а й на свободу.

Що стосується розміру штрафу як виду покарання, то його визначає суд залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового становища неповнолітнього в межах до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 2 ст. 99 КК України).

Нижній розмір штрафу не встановлений у ст. 99 КК України, тому слід керуватися положеннями загальної норми – ч. 2 ст. 53 КК України – ним є тридцять неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

На сьогодні єдиний нормативно-правовий акт, який є діючим і міг би пояснити значення терміну «неоподаткований мінімум доходів громадян» є Податковий кодекс, який цього не робить. Фактично неоподаткований мінімум доходів громадян – це лише термін, щодо якого немає пояснення його сутності. Як застосовується він на практиці без законодавчого роз'яснення? За аналогією, яка є забороненою в кримінальному праві?

Вважаємо, що розмір стягнення повинен бути в межах до заподіяної шкоди потерпілому, так як кримінальний проступок повинен бути не вигідним для неповнолітнього, який його скоїв. Судячи із того, що межа між злочином і кримінальним проступком, який вводиться – це тридцять неоподаткованих доходів громадян, стягнення у виді штрафу не може бути вищим цієї межі. Тим паче, що в основному криміналісти згадують в якості прикладу майбутнього кримінального проступку дрібне викрадення чужого майна. За нині діючим Кодексом про адміністративні правопорушення санкція ст. 51 КпАП передбачає

штраф від десяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, ми говоримо про специфіку встановлення стягнення у виді штрафу щодо неповнолітнього, тому розміри стягнень для цієї категорії осіб і повнолітніх не може бути однаковим.

Визначаючи конкретний розмір штрафу, суд має враховувати, що його стягнення не повинно ставити неповнолітнього в скрутне матеріальне становище, позбавляючи необхідних життєвих благ.

Серед видів стягнень, що можуть бути застосовані за кримінальні проступки в проектах законів щодо запровадження кримінальних проступків та в літературі часто називають виправні і громадські роботи. Чинний Кримінальний кодекс України містить вичерпний перелік покарань, які можуть бути застосовані до засудженого. Серед них громадські і виправні роботи вказані в якості основних покарань. Обсяги застосування виправних робіт, які довгий час вважалися основною альтернативою позбавленню волі неповнолітніх, в останні роки різко пішли на спад, що пояснюється рядом причин.

Вони можуть бути призначені лише працюючим, на момент винесення вироку, особам, які досягли 16-річного віку.

Крім того, надзвичайно серйозною перешкодою широкого застосування виправних робіт є високий рівень безробіття. Зазначені обставини послужили підставою для пропозицій про виключення цього виду покарання із КК.

У той же час є й більш серйозні підстави для постановки питання про виключення виправних робіт, і пов'язані вони з тим, що головним у цьому покаранні є не стільки каральні елементи, скільки їхня виховна сторона – тобто виховно-профілактичний вплив з боку трудового колективу, без якого виправні роботи перетворюються в замаскований штраф. Нинішній же кримінально-виконавчий кодекс взагалі не покладає обов'язку проведення виховної роботи на адміністрацію підприємства й трудовий колектив. Цей обов'язок покладений на кримінально-виконавчі інспекції й виконується суцього формально.

Відповідно, якщо ми хочемо зберегти виправні роботи як самостійний вид покарання, відмінний від штрафу, слід, по-перше, при призначенні виправних робіт у кожному конкретному випадку (щоб суд упевнився, що адміністрація й колектив підприємства, де працює засуджений, здатні приймати активну й цілеспрямовану участь у проведенні виховної роботи, і дають відповідну згоду на проведення такої роботи (для цього секретар суду повинен направити повідомлення із такими пропозиціями всім можливим установам, організаціям, підприємствам)), тому в якості однієї з обов'язкових підстав призначення цього покарання в законі необхідно встановити одержання згоди з боку адміністрації підприємства, установи, організації на проведення із засудженим виховної роботи. Якщо ж така згода отримана не буде, виправні роботи призначатися не повинні.

По-друге, закріпивши як обов'язкову умову призначення виправних робіт одержання судом згоди на проведення виховної роботи з неповнолітнім, необхідно в законі встановити обов'язок адміністрації й трудових колективів проводити виховну роботу із засудженим і передбачити її конкретні форми.

По-третє, уявляється, до неповнолітніх засуджених можна було б застосовувати виправні роботи в інших місцях (які б застосовувалися лише для неповнолітніх, які не працюють; самі роботи могли б бути сезонними або строковими), від чого система покарань та стягнень неповнолітніх значно поліпшиться.

Введення, точніше, часткове повернення підвиду виправних робіт надасть змогу неповнолітньому за допомогою кримінально-виконавчої інспекції отримати роботу, відчути себе

корисним суспільству. Для зацікавленості підприємств, установ, організацій у працевлаштуванні таких неповнолітніх та впливові на них доречно було б встановити податкові пільги на термін відбування покарання чи стягнення неповнолітнім.

Досить ефективним видом покарання та стягнення (поки – за вчинення адміністративних проступків) неповнолітніх є громадські роботи, широке застосування яких в умовах кризової соціально-економічної ситуації дозволило б зайняти значну масу неповнолітніх засуджених суспільно корисною працею, відволікти їх від протиправного способу життя, а також одержати чималий економічний ефект на благо суспільства.

У результаті застосування до неповнолітніх цього виду покарання чи стягнення відбувається обмеження беззмислового дозвілля неповнолітніх засуджених і формується відповідальне ставлення до суспільно корисної праці.

У той же час, не дивлячись на ряд переваг, громадські роботи усе ще вкрай рідко застосовуються до неповнолітніх злочинців. Серед причин рідкого застосування – незначна кількість санкцій: 40 із 748, відсутність налагодженого механізму виконання, а також суб'єктивна недооцінка карально-виховного потенціалу цього виду покарання суддями.

Можна запропонувати кілька шляхів активізації застосування цього виду покарання та стягнення:

– збільшення кількості санкцій, що передбачають громадські роботи як основний вид покарання;

– установлення можливості застосовувати громадські роботи також і в якості додаткового виду покарання, у тому числі й у випадках, коли вони безпосередньо не передбачені в санкції відповідної статті.

При встановленні громадських та виправних робіт слід було б вжити слово «неповнолітній» замість «неповнолітньому у віці від 16 до 18 років», що дасть змогу суду при призначенні покарання застосувати ці види покарань і особам, які не досягли 16-річного віку при умові дотримання норм трудового законодавства.

Тому з цією метою слід:

1) у ч. 2 ст. 57 словосполучення «не досягли шістнадцяти років» замінити на «не досягли віку працездатності»,

2) внести зміни в ст. 100 та викласти її у такій редакції:

«Стаття 100. Громадські та виправні роботи.

1. Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому, який вчинив кримінальний проступок, злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, та полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання громадських робіт для осіб до 16 років не може перевищувати одну годину на день, для осіб від 16 років – дві години на день.

2. Виправні роботи є покаранням чи стягненням, пов'язаним із виправно-трудоим впливом, можуть бути призначені неповнолітньому за місцем роботи або в інших місцях при умові згоди адміністрації та трудового колективу підприємства, установи, організації.

3. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, у межах від п'яти до десяти відсотків».

Щодо досвіду зарубіжних країн, то у всіх європейських державах нарівні з фізичними суб'єктами відповідальності за проступки можуть бути і юридичні особи. Тільки в Австрійській та Італійській республіках суб'єктами вчинення проступків виступають лише фізичні особи, а на юридичних осіб накладається обов'язок нести відповідальність у вигляді сплати штрафу.

Потрібно зазначити, що юридичні особи в західно-європейських країнах також є суб'єктами кримінальної відповідальності. Визнання юридичних осіб суб'єктами відповідальності можливе внаслідок особливостей визначення у відповідних законах суб'єктивної сторони адміністративних порушень. Вона характеризується існуванням переважно об'єктивної концепції провини, згідно з якою не потрібно встановлювати умисел або необережність у діяннях порушника. Навіть існування різних форм вини в адміністративно-деліктному праві окремих країн (Данія, Швейцарія, Португалія) не повинно викликати подиву, враховуючи приналежність цього законодавства до сфери кримінального права, якому притаманне існування умислу або необережності як характеристики суб'єктивної сторони діянь. Достатньо лише констатувати факт порушення положень закону особою (фізичною чи юридичною) – і наявність вини в цьому випадку презюмується. Такий механізм дозволяє визнати порушником юридичну особу, яка, наприклад, прийняла певне рішення всупереч вимогам закону.

Питання про юридичну особу як суб'єкта проступків протягом певного часу залишається дискусійним в теорії кримінального права. Жоден автор не заперечує щодо визнання суб'єктом злочину фізичної осудної особи або обмежено осудної особи, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Разом з тим визнання суб'єктом у кримінальному праві юридичних осіб викликає різні погляди. З огляду на проблему усі погляди вчених можна умовно поділити на противників і прихильників встановлення в кримінальному законі відповідальності юридичних осіб.

Проблема тим більше стала актуальною, коли законодавець ввів у кримінальний закон розділ XIV Загальної частини, не вказавши, в якості кого вводить юридичних осіб. При цьому незмінною залишилась ст. 18 Кримінального кодексу України, де в якості суб'єкту злочину зазначена фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності.

У зв'язку із питаннями, запропонованими в проекті Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб) постало нагальне питання висвітлення ставлення до кримінальної відповідальності юридичних осіб. Слід вказати, що це не перша спроба законодавчого запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, про яку зазначають, що «Проект є нічим іншим, як спробою реанімації не підтриманої свого часу юридичною наукою України та депутатським корпусом ідеї кримінальної відповідальності юридичних осіб» [38]. У 1993–97 р.р. в одному з двох проектів Кримінального кодексу України, що були розглянуті Верховною Радою України I та II скликань, розглядалися криміналістами, практиками, народними депутатами України неодноразово такі питання. Але, як відомо, суб'єктом кримінальної відповідальності і донині є фізична, осудна або обмежено осудна особа, що досягла віку кримінальної відповідальності.

Прихильники відповідальності юридичних осіб у кримінальному праві обґрунтовують позицію тим, що значна кількість злочинів у теперішній час вчинюється через юридичні особи, а цивільна відповідальність не дає процесуальних гарантій як при кримінальному переслідуванні; на юридичні особи може накладатися штраф, який буде значно перевищувати максимальний розмір штрафу для фізичної особи; не є правильним те, що кримінальну відповідальність за діяння вчинені на користь юридичної особи несуть лише фізичні особи, оскільки злочинні діяння юридичної особи не зникнуть через те, що один з її працівників представ перед судом; велике зна-

чення може мати і сам факт засудження юридичної особи; якщо наша держава хоче набути членства в Європейському Союзі, то потрібно ввести кримінальну (або квазікримінальну) відповідальність юридичних осіб, як це зробила значна кількість європейських держав [39]. Видається, правими є ті науковці, які відстоюють позицію щодо дотримання в кримінальному праві принципу особистої відповідальності та принципу винної відповідальності особи. Всі інші питання повинні бути предметом інших галузей права. Норми кримінального права покликані захищати найбільш важливі суспільні відносини і тому не можуть виступати засобами досягнення матеріальних цілей. Тим більше, що будь-яке нововведення вимагає перегляду всіх положень Кримінального кодексу України, а запропоновані зміни не узгоджуються з нині діючими.

Висновки та напрями подальших досліджень. Проблема введення кримінальних проступків залишається, потребує подальших досліджень з ціллю віднайти максимально оптимальне вирішення, яке б могло стати моделлю закріплення положень щодо кримінальних проступків у кримінальне законодавство України.

Література:

1. Концепція реформування кримінальної юстиції України : затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 // Урядовий кур'єр від 17.04.2008. – № 72.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Рада Європи ; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI // Голос України від 19.05.2012. – № 90–91.
4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків : Проект Закону від 03.03.2012 № 10146 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=0146&skl=7.
5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wl.cl.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=42706.
6. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» № 4712 від 16.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wl1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50664.
7. Коробов В.П. Уголовный проступок: «за» и «против» // сайт Саратовского Центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции НП «Центр научно-правовых инициатив Н.А. Лопашенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://sartracc.ru/i.php?oper=read_file&filename=Pub/korobov\(6-06-05\).htm#1](http://sartracc.ru/i.php?oper=read_file&filename=Pub/korobov(6-06-05).htm#1).
8. Портнов А. Разработку законов об уголовных проступках планируется завершить в I полугодии 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/rus/news/razrabotku_zakonov_ob_ugolovnih_prostupkah_planiyuetsya_zavershit_v_i_polugodii_2013_portnov_1464017.
9. Пшонка В. В следующем году появится кодекс уголовных проступков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://comments.ua/politics/390113-sleduyushchem-godu-poyavitsya-kodeks.html>.
10. Березовська Н.Л. Тенденції сучасного кримінального права // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 71. – С. 346 с.
11. Березовська Н.Л. Забезпечення реалізації концепції кримінальних проступків у кримінальному праві України // Формування правової держави в Україні: проблеми та реалії : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 23–24 листопада 2012 р. у 3-х частинах. – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2012. – Ч. III. – С. 40–41.
12. Березовська Н.Л. Зміни розділу II Кримінального кодексу України у зв'язку із введенням кримінального проступку // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція. – Вип. 4. – О. : Фенікс, 2012. – С. 148–151.
13. Березовська Н.Л. Оптимізація криміналізаційного (декриміналізаційного) процесів в умовах законодавчого введення кримінальних

- проступків в Україні // Людина, суспільство, держава : публічно-правовий аспект. – Миколаїв : Ліон, 2012. – С. 120–122.
14. Березовська Н.Л. Встановлення терміну для так званих кримінальних проступків // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. – Х. : Право, 2012. – С. 200–203.
  15. Березовська Н.Л. Кримінальний проступок серед видів правопорушень // Актуальні питання матеріального та процесуального права: історія, сучасність, майбутнє. – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права». – 2012. – С. 70–72.
  16. Березовська Н.Л. Термін «малозначне діяння» в контексті кримінальних проступків // Роль права та закону у сучасному суспільстві : Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 22–23 вересня 2012 р. – К. : Центр правових наукових досліджень, 2012. – У 2-х томах. – Т.2. – С. 56–57.
  17. Березовська Н.Л. Малозначне діяння як вирішення проблеми кримінальних проступків // Національне та міжнародне право в сучасному вимірі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 28–29 вересня 2012 р. – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2012. – Ч. II. – С. 74–75.
  18. Березовська Н.Л. Малозначне діяння як шлях до гуманізації законодавства // Сучасний стан розвитку юридичної науки : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 17–18 липня 2012. – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. – С. 85–87.
  19. Березовська Н.Л. До питання малозначного діяння в контексті гуманізації законодавства // Способи забезпечення реалізації та захисту прав людини у контексті євроінтеграції України : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 20–21 липня 2012 р.). – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права». – 2012. – С. 95–97.
  20. Спасович В. Учебник уголовного права. Томъ 1. Выпускъ первый. – Санкт-Петербургъ : В типографіи Юсафата Огризко. – 1863. – 10 с.
  21. Тарасов И.Т. Очерки науки полицейского права. Цит. по Российское полицейское (административное) право: конец XIX – начало XX века : Хрестоматия / Ю.Н. Старилова. – Воронеж : Изд-во Воронежского государственного университета, 1999. – 187 с.
  22. Есипов В.В. Уголовное уложение 1903 года, его характеръ и содержание. – Варшава : Типографія Варшавскаго учебнаго округа. – 1903. – С. 32–33.
  23. Кос. О.Д. Кримінальний проступок як структурний елемент політики у сфері боротьби зі злочинністю // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2011. – Спец. вип. № 5. – С. 130.
  24. Дмитрук М. Правова природа кримінального проступку // Право України. – 2011. – № 9. – С. 309–314.
  25. Фріс П. Злочин і кримінальна провина : проблеми нормативного закріплення // Право України. – 2011. – С. 42–49.
  26. Туляков В.А. Некоторые вопросы современной уголовно-правовой доктрины // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – № 1. – 2011. – С. 23–25.
  27. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1991 года // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 30. – Ст. 862.
  28. Мирошниченко Н.А. Кримінальні правопорушення і малозначність діяння // Актуальні проблеми держави і права / С.В. Ківалов, В.М. Дрьомін. – Одеса : Юридична література, 2012. – С. 551–552.
  29. Мирошниченко Н.А. Уголовные правонарушения и их виды // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовт. 2012 р. / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. – Х. : Право, 2012. – С. 197–200.
  30. Хавронюк М.І., Хавронюк А.Н. Щодо відмежування злочину від кримінального проступку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.biglib.com/book/63_Kriminalnii_kodeks_Ukraini_10_rokiv_ochikyvan_Tezi/6849_ShODO_VIDMEJYVANNYa_ZLOCHINY_VID_KRIMINALNOGO_PROSTYPKY.
  31. Усманов Ю. «Кримінальний проступок – спосіб пом'якшити відповідальність?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoconsult.com.ua/shho-take-kriminalnij-prostupok-i-z-chim-jogoyidiat-v-ukrayini/#ixzz3II62Ia00>.
  32. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» № 4712 від 16.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50664.
  33. Тація В.Я., Тютюгін В.І., Гродецький Ю.В., Байда А.О. Ще одна спроба «гуманізації» кримінального законодавства України // Вісник Асоціації кримінального права України, 2014. – № 1(2). – С. 315–316.
  34. Мудрак Р.М. Інститут кримінальних проступків в контексті інтеграції національного законодавства до європейських стандартів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція, 2013. – № 6–3. – Т. 2. – С. 93–94.
  35. Книженко О. Принцип законності в контексті реформування кримінального законодавства України / О. Книженко // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 1. – С. 86–91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/1-2014/86-knyzenko.pdf>.
  36. Туляков В. О. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикції? // Право України. – 2010. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/2/299/10466>.
  37. Мирошниченко Н.А. Кримінальний проступок та класифікація злочинів // Юридичний вісник. – 2012. – № 2. – 47 с.
  38. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46901.
  39. Шеховцова Л.І. Про доцільність встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jurlugansk.ucoz.org/publ/9-1-0-20>.

Березовская Н. Л. Криминализация и пенализация уголовных проступков

Аннотация. Обсуждается проблема возможности введения уголовных проступков, их название, место в классификации уголовных правонарушений, исторический аспект, зарубежный опыт, возможность закрепления штрафа, общественных и исправительных работ в уголовном законе в качестве не только наказания, но и видов взысканий, уместность закрепления юридических лиц в качестве субъектов уголовной ответственности.

Ключевые слова: уголовный проступок, наказание, взыскание.

Berezovska N. Criminalization and penalization of criminal offenses

Summary. The problem of the possibility of introducing criminal offenses, their name, position in the classification of criminal offenses historical perspective, international experience, the possibility of setting fines, community and correctional work in the criminal law as not only punishment, but the types of penalties, the appropriateness of consolidating entities as subjects of criminal responsibility.

Key words: criminal offense, penalties, levied.

*Вечерова Є. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ДОКТРИНА: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-ЕТИМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПИТАННЯ

Анотація. У статті аналізується кримінально-правова доктрина як комплексний багатоаспектний феномен. Розкриваються її ознаки. Здійснюється відмежування кримінально-правової доктрини від таких суміжних категорій, як кримінально-правова наука, кримінально-правова концепція, кримінально-правова парадигма та кримінально-правова ідеологія.

Ключові слова: доктрина, кримінально-правова доктрина, наука, концепція, парадигма, ідеологія.

Постановка проблеми. Про кримінально-правову доктрину зараз згадують майже всі, хто має хоча б якесь відношення до наукової діяльності, чи вважає себе таким, що займається наукою. Багато публікацій присвячено кризі сучасної кримінально-правової доктрини, перспективам її подальшого розвитку та вдосконалення (особливо в контексті впровадження та нормативного закріплення категорії кримінального проступку). При цьому, як справедливо підкреслює Є.Ю. Полянський, «деякі автори явно зловживають відповідною термінологією, намагаючись всіляко надати своїм розробкам наукоподібність» [1, с. 200]. Таке занадто широке та свавільне оперування поняттям «кримінально-правова доктрина» врешті-решт призводить до розмивання його істинного змісту, закладеного в нього відповідно до правил семантики та формальної логіки.

Стан дослідження свідчить, що окремі аспекти кримінально-правової доктрини традиційно вивчаються в контексті вчення про джерела кримінального права (П.П. Андрушко), або в руслі досліджень про кримінально-правову політику (П.Л. Фріс) чи тенденції розвитку сучасної кримінально-правової науки (В.О. Туляков), або судової практики та законодавства (О.М. Костенко).

Однак викладений у них матеріал стосовно кримінально-правової доктрини носить зазвичай хоча й цінний, але все ж таки фрагментарний характер.

З огляду на зазначене **метою статті** є аналіз сутнісних характеристик кримінально-правової доктрини та її співвідношення із рядом суміжних категорій.

Виклад основного матеріалу. В етимології існує дві версії про витoki терміна «доктрина». Згідно з першою версією, яка, до речі, є превалюючою, «доктрина» від лат. *doctrina* – вчення, наука. Інші мовознавці посилаються на споконвічно російське походження терміна «доктрина». «Дока» на Русі – це знавець, путя людина, той, хто дійшов до вирішення будь-якої задачі своїм розумом [2, с. 11].

У сучасній довідково-інформаційній літературі за основу визначення береться саме латинська версія і під доктриною розуміється вчення, наука або філософська теорія, система поглядів, керівна політична програма [3, с. 273].

Слід відзначити, що сьогодні навіть серед теоретиків права, котрі, як відомо, «задають тон» у сфері розуміння правової доктрини як такої, відсутня єдність думок щодо її узагальнюючого

визначення, не кажучи вже про такий специфічний її різновид, як кримінально-правова доктрина.

Так, в одному із останніх дисертаційних досліджень у галузі теорії держави та права цілком справедливо констатується той факт, що «поліваріативність вживання терміна «доктрина» свідчить про складність і великий ступінь варіативності явища, яке цей термін позначає» [4, с. 19].

На думку іншого авторитетного спеціаліста-теоретика С.В. Бошно, «...доктрина належить до правових явищ, які не тільки багаторазово змінювали і змінюють свій правовий статус, але й прагнуть розчинитися в науці, судовій практиці, релігії, загальних принципах і інших формах та джерелах права» [5, с. 70]. Продовжуючи свої розмірковування стосовно системоутворюючого характеру правової доктрини, яка «замикає» на собі усі інші джерела права, вчена приходить до висновку про те, що «доктринальні засади повинні мати й законодавство, й судова практика, й інші джерела права» [5, с. 79].

О.О. Малиновський пише про те, що кримінально-правова доктрина не тільки становить основу кримінально-правової науки, а й дуже часто є керівництвом для законодавця та надійним орієнтиром для правозастосувача [6, с. 3].

З точки зору О.М. Костенка, кримінально-правова доктрина – це форма існування правової культури людей, які застосовують Кримінальний кодекс [7, с. 43].

Не оспоруючи значущість та затребуваність досліджуваного феномена в сучасних умовах, далі спробуємо з'ясувати, чим саме це обумовлено? Тобто в чому ж конкретно полягає специфіка кримінально-правової доктрини?

Як представляється, відповідь на це запитання є неможливою без попереднього порівняння кримінально-правової доктрини із такими суміжними категоріями, як «кримінально-правова наука», «кримінально-правова концепція», «кримінально-правова парадигма» та «кримінально-правова ідеологія», між якими дуже часто та безпідставно ставиться знак рівності.

Наука – це сфера людської діяльності, функція якої – вироблення та теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність; одна з форм суспільної свідомості [8, с. 876].

Варто зазначити, що терміни «наука» і «доктрина» за обсягом і функціями не збігаються та взагалі не є тотожними [9, с. 43]. Не вся наука – доктрина, і не вся доктрина – наука [5, с. 73]. Самі по собі результати науки втілені в певних творах, ще не становлять доктрини. Для доктрини принципове значення має її дієвість, визначність, авторитетність, широта розповсюдження та впливовості на суспільні відносини [5, с. 72]. Становлення певних наукових ідей до доктринального рівня представляє собою дуже тривалий та багатоетапний процес. Крім того, доктрини, на відміну від наукових праць, як правило, представлені школами, ідеями, а не особистостями. Навіть якщо вони й зберегли імена своїх легендарних авторів, це не має принципового значення [5, с. 73].

В цьому випадку ілюстративною є позиція О.О. Малиновського, який кримінально-правову доктрину розглядає в ши-

рокому та вузькому значенні. У першому випадку кримінально-правова доктрина – це «сукупність кримінально-правових вчень, які визначають основні теоретичні підходи до вирішення питань злочинності та карності діянь» [6, с. 3]. До таких належать просвітницько-гуманістична теорія, класична школа кримінального права та антрополого-соціологічна теорія, а також сучасні концепції (наприклад, неокласицизм) [6, с. 3]. Кримінально-правова доктрина у вузькому значенні представляє собою вчення, що містить основні теоретичні положення, які стосуються окремих інститутів та норм кримінального права (наприклад, вчення про об'єктивну сторону злочину) [6, с. 3].

«Концепція» (від лат. *conceptio* – розуміння, система) – певний спосіб розуміння, трактування будь-якого явища, основна точка зору, керівна ідея для їх висвітлення, провідний задум, конструктивний принцип різних видів діяльності [8, с. 633]. Правова концепція є важливим засобом розвитку юридичної науки та розробляється як окремими правознавцями, так і колективами юристів – вчених і практиків [10, с. 339].

Інколи термін «кримінально-правова концепція» носить легальний характер та може бути включений у назву окремих нормативно-правових актів, що підвищує його авторитетність. У якості прикладів можна навести, зокрема, Концепцію реформування кримінальної юстиції України, затверджену Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311 [11] або Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затверджену Указом Президента України від 24 травня 2011 р. № 597 [12]. Однак це зовсім не дає підстав для того, щоб вважати концепцію та доктрину синонімами, хоча саме «через поняття науки концепція зближується з доктриною» [4, с. 46–47].

Як вже йшлося, доктрина представляє собою об'єктивно обумовлену, усталену систему поглядів на право та пов'язані з ним різного роду правові явища. Зміст доктрини не можуть становити несталі точки зору [13, с. 10–11]. У протилежному випадку нові концепції, що висуваються, будуть або «доктринальною гіпотезою», або приватною думкою вченого (практика) або групи вчених (практиків) [13, с. 10–11]. Інколи для того, щоб концепція отримала статус доктрини, потрібні цілі століття. Тобто доктрина носить більш статичний характер порівняно з концепцією, а остання є проміжною ланкою між гіпотезою та доктриною.

«Парадигма» (від грецьк. *paradeigma* – приклад, зразок) – це: 1) наукова теорія, втілена в системі понять, які виражають сутнісні риси дійсності; 2) вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення [8, с. 977].

Первісне застосування цей термін отримав у природничо-наукових галузях. В юриспруденції термін «парадигма» стали вживати порівняно недавно. Це пов'язано із неоднозначністю в його інтерпретації. Зокрема, у багатьох публікаціях одне і те ж явище називають і парадигмою, і концепцією, і ідеєю [14, с. 19].

Найбільш поширеним і загальноприйнятим визначенням парадигми на сьогоднішній день є те, що запропоноване Т. Куном у роботі «Структура наукових революцій». Парадигми, на думку Т. Куна – це «визнані всіма науковими досягненнями, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішень» [14, с. 19].

Аналогічний контекст у поняття парадигми вкладає й І.Я. Гонтар, коли пише про те, що «ряд тверджень, які містяться в теорії кримінального права, вже давно набули статус парадигм, що не терплять жодних сумнівів у їх істинності» [15, с. 19].

Досить абстрактно підходить до визначення парадигми А.Е. Жалінський, на думку якого остання представляє собою «найбільш загальні судження про природу та призначення

кримінального права, які так чи інакше впливають на кримінально-правову науку, а також усвідомлення й формування кримінальної політики, кримінального законодавства, практики правозастосування, і проявляються у визначенні цих явищ» [16, с. 123]. За таким критерієм, як «відношення суспільства, тобто його власних структур, до використання насилля, яке визнається легітимним», вчений виокремлює наступні види парадигм кримінального права: парадигму кримінально-правового придушення, символічну парадигму кримінального права, парадигму бюрократичного присвоєння кримінального права (бізнес-парадигму) та парадигму раціонального використання кримінального закону [16, с. 124–128].

Щодо співставлення доктрини та парадигми, то можна відмітити наступне. Як уже зазначалося, однією з характерних рис доктрини є тривалість її формування та довгострокова життєздатність.

Наприклад, правова доктрина Стародавнього Риму з точки зору мовознавства створила унікальні та до цих пір застосовувані в багатьох правових системах світу чіткі, лаконічні та практичні конструкції і вислови – сентенції. Так, у фразі «*nullum crimen sine poena, nulla poena sine lege, nullum crimen sine poena legali*» («нема злочину без покарання, нема покарання без закону, нема злочину без законного покарання») втілюються принципи законності та невідворотності покарання за правопорушення [2, с. 68].

На відміну від доктрини, парадигма діє лише протягом певного проміжку часу. Інакше кажучи, іманентно притаманною рисою парадигми як певної моделі, зразку, шаблону, є її змінюваність. На зміну одній парадигмі приходять інші, що в сукупності й забезпечує суть наукового прогресу. Саме тому парадигма має більше спільних рис з концепцією, ніж з доктриною.

«Ідеологія» – це система ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях [3, с. 659].

Відмінності між доктриною і ідеологією полягають у наступному. Доктрина, як правило, має наукове походження. Ідеологія ж відображає погляди певного прошарку або класу людей, що знаходяться у владі, тобто політичні інтереси [17, с. 257].

Показовим у цьому відношенні є радянський період. Більшість лозунгів ідеологічного змісту, які проголошувалися Радянською державою, є так звані «публічними обіцянками». Зокрема, побудувати комунізм, повернути ріки проти течії та багато іншого. Ці приклади демонструють відсутність зв'язку між ідеологічними деклараціями та науковими авторитетними творами [5, с. 76].

Крім того, доктрина має докази своїх тез, вона раціональна. Ідеологія ж більше націлена на свідомість та тяжіє до релігійного способу впливу на суспільство. Вона виграє своєю дієвістю і ефективністю в регулюванні суспільних відносин, що забезпечується за рахунок державної підтримки [5, с. 76].

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, приходимо до наступних висновків:

Кримінально-правова доктрина – це авторитетне наукове дослідження, яке витримало перевірку часом, про злочинність та карність діяння в цілому або окремі інститути та норми кримінального права.

Кримінально-правова доктрина і кримінально-правова концепція є частково співпадаючими категоріями. Лише загальноновизнана кримінально-правова концепція може стати кримінально-правовою доктриною.

Строк життєздатності кримінально-правової доктрини набагато більший, ніж у кримінально-правової парадигми, що й

підтверджує її базовий та основоположний характер по відношенню до останньої.

Кримінально-правова доктрина відрізняється від кримінально-правової ідеології науковою обґрунтованістю та раціональністю своїх суджень.

Література:

- Полянский Е.Ю. К вопросу о понятии правовой доктрины / Е.Ю. Полянский // Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції. – 2012. – С. 200–203.
- Васильев А.А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории / А.А. Васильев. – Барнаул, 2008. – 188 с.
- Юридична енциклопедія в 6 т. / Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2 : Д-Й. – 1999. – 744 с.
- Мадаев Е.О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве / Е.О. Мадаев. – Иркутск, 2012. – 254 с.
- Бошно С.В. Доктрина как форма и источник права / С.В. Бошно // Журнал российского права. – 2003. – № 12. – С. 70–79.
- Малиновский А.А. Доктрина как источник уголовного права (сравнительно-правовые аспекты) / А.А. Малиновский // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2009. – № 1. – С. 3–6.
- Костенко О. Кримінальний кодекс і доктрина / О. Костенко // Право України. – 2004. – № 7. – С. 43–47.
- Советский энциклопедический словарь. – М. : «Советская Энциклопедия», 1980. – 1600 с.
- Євграфова Є. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення / Є. Євграфова // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – С. 40–51.
- Юридична енциклопедія в 6 т. / Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2001. – Т. 3 : К-М. – 2001. – 789 с.
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 12. – Ст. 79.
- Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597 // Офіційний вісник Президента України. – 2011. – № 16. – Ст. 748.
- Егоров А.В. Правовая доктрина как объект сравнительного права / А.В. Егоров // Право и политика. – 2004. – № 9. – С. 10–15.
- Шаханов В.В. Правовые парадигмы : дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве / В.В. Шаханов. – М, 2006. – 193 с.
- Гонтарь И.Я. Парадигмы в уголовном праве и реальность / И.Я. Гонтарь // Правоведение. – 2002. – № 6. – С. 140–149.
- Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен : теоретико-инструментальный анализ. – 2-е изд., перераб. и доп. / А.Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2009. – 400 с.
- Васильев А.В. Теория права и государства : [учебник] / А.В. Васильев. – М. : Флинта, 2008. – 440 с.

Вечерова Е. Н. Уголовно-правовая доктрина: отдельные теоретико-этимологические аспекты вопроса

Аннотация. В статье анализируется уголовно-правовая доктрина как комплексный многоаспектный феномен. Раскрываются ее признаки. Осуществляется отграничение уголовно-правовой доктрины от таких смежных категорий, как уголовно-правовая наука, уголовно-правовая концепция, уголовно-правовая парадигма и уголовно-правовая идеология.

Ключевые слова: доктрина, уголовно-правовая доктрина, наука, концепция, парадигма, идеология.

Vechevova E. Penal doctrine: some theoretical etymological aspects of the question

Summary. Penal doctrine as multiple-aspect phenomenon is being analyzed in the article. Its main factors are disclosed. Penal doctrine is being distinguished from its closely-related concepts such as penal science, penal concept, penal paradigm and penal ideology.

Key words: doctrine, penal doctrine, science, concept, paradigm, ideology.

*Колодін Д. О.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри кримінального права,**заступник директора**Інституту прокуратури та слідства**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ТА РЕФЕРЕНДНИХ ПРАВ У ЗАКОНОПРОЕКТАХ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню систем кримінальних проступків проти виборчих та референдних прав. Проаналізовано останні проекти законів, якими пропонувалось введення інституту кримінальних проступків. Отримано висновок, що у всіх проектах законів запропоновані системи кримінальних проступків проти виборчих та референдних прав не відповідають положенням Концепції реформування кримінальної юстиції. Запропоновано перелік діянь, що мають бути переведені в кримінальні проступки.

Ключові слова: кримінальний проступок, система, виборчі та референдні права, проект закону, концепція, адміністративні правопорушення.

Постановка проблеми. Одним із механізмів захисту виборчих та референдних прав є кримінальна відповідальність як один із видів юридичної відповідальності за перешкоджання участі громадян в управлінні державними справами. Основним способом порушення виборчих прав громадян та способом впливу на перебіг голосування є саме вчинення злочинних посягань та адміністративних правопорушень під час виборів та референдуму.

У зв'язку із прийняттям Концепції реформування кримінальної юстиції від 08.04.2008, затвердженої Указом Президента України № 311/2008 (далі – Концепція), у теорії кримінального права активно обговорюється питання запровадження інституту кримінальних проступків [1, с. 838].

Разом із цим запровадження інституту кримінального проступку, як правило, досліджується в межах Загальної частини кримінального права України, проте недостатньо розглянуто в межах його Особливої частини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення кримінально-правового механізму захисту виборчих та референдних прав громадян стало об'єктом дослідження таких вчених, як П.П. Андрушко, І.В. Берднік, В.П. Бодаєвський, І.Я. Бутяйкін, І.О. Зінченко, В.С. Ковальський, О.В. Кубарев, С.Я. Лихова, П.І. Люблінський, М.А. Маркуш, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, П.П. Пилипчук, О.О. Семенюк, А.В. Солдатенко, М.І. Ставнічук, Н.Ю. Туришева, В.П. Тихий, С.С. Тучков, Я.М. Топчій, Чжоу Хен, І.С. Щербина, С.С. Яценко, Н.В. Янюк, та інших.

Разом із тим у роботах вказаних вчених не достатньо приділено уваги системі посягань проти виборчих та референдних прав, які мають бути трансформованими в кримінальні проступки.

У зв'язку із цим, актуальним є вивчення злочинних посягань проти виборчих та референдних прав з метою визначення системи діянь, які можуть бути трансформованими в кримінальні проступки.

Метою статті є дослідження проектів Законів України, якими пропонувалось введення інституту кримінальних про-

ступків, а також систем кримінальних проступків, що посягають на виборчі та референдні права, запровадження яких пропонувалось у вказаних законопроектах.

Виклад основного матеріалу. Спочатку визначимо що таке кримінальний проступок. Згідно з положеннями Концепції кримінальний проступок це:

1) окремі діяння, що за чинним Кримінальним кодексом України відносяться до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства визначатимуться законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки;

2) передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення – діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо) [1, с. 838].

Запровадження інституту кримінальних проступків пропонувалось у декількох проектах законів, одним із останніх є Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» № 4712 від 16.04.2014 (далі – Проект закону № 4712) [2].

Згідно з ч. 2 ст. 52 Проекту закону № 4712 до кримінальних проступків віднесено діяння, за які передбачено такі види покарань: 1) штраф; 2) позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; 3) громадські роботи; 4) виправні роботи; 5) службові обмеження; 6) арешт [2].

Положення ч. 3 ст. 11 Проекту закону № 4712 визначають, що кримінальним проступком є передбачене Загальною частиною та Книгою 2 Особливої частини Кримінального кодексу України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом проступку, за відсутності в цьому діянні ознак злочину [2].

У Проекті закону № 4712 систему кримінальних діянь, що посягають на виборчі та референдні права передбачено п. п. 112–118 ч. 1 ст. 1 цього Проекту Закону.

Проаналізувавши положення п. п. 112–118 ч. 1 ст. 1 Проекту закону № 4712, можна дійти висновку, що всі кримінальні діяння проти виборчих та референдних прав, які згідно з діючим КК України визнаються злочинами, у вказаному Проекті закону № 4712 залишаються таким видом кримінального правопорушення, як «злочин», оскільки за них передбачено покарання у вигляді позбавлення волі або обмеження волі.

Згідно з положенням Пояснювальної записки до Проекту закону № 4712, автори проекту закону зазначають, що до кримінальних проступків, крім адміністративних правопорушень, ними пропонується віднести 100 простих складів проступків, які наразі є злочинами невеликої тяжкості, передбаченими КК України, і, виходячи із невисокого ступеню їхньої тяжкості, можуть бути переведені до категорії кримінальних проступків із

встановленням за їх вчинення дещо менш суворих покарань, ніж зараз, або таких самих, як зараз, кримінальних покарань [3].

Тобто не один із злочинів проти виборчих та референдних прав, передбачених діючим КК України, не віднесено до тих 100 кримінальних проступків, про які автори Проекту закону № 4712 вели мову в пояснювальній записці.

Положеннями Проекту закону № 4712 доповнюється КК України Книгою 2, яка містить Розділ III «Проступки проти народного волевиявлення та встановленого порядку його забезпечення», що складається із ст. ст. 471–484. Вказані статті передбачають переведення діяння, які за діючим Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) визнаються адміністративними правопорушеннями до кримінальних проступків.

Наприклад, до кримінальних проступків переведено такі діяння, як «Відмова у звільненні члена виборчої комісії від виконання виробничих чи службових обов'язків або його безпідставне звільнення з роботи» (ст. 483), «Невиконання рішення виборчої комісії, комісії з референдуму» (ст. 482), «Ненадання копії виборчого протоколу» (ст. 481), «Порушення права на користування приміщеннями під час виборчої кампанії» (ст. 478), «Порушення права громадянина на ознайомлення з відомостями Державного реєстру виборців зі списком виборців, списком громадян, які мають право брати участь у референдумі» (ст. 472), «Порушення порядку ведення Державного реєстру виборців, порядку подання відомостей про виборців до органів Державного реєстру виборців, виборчих комісій, порядку складання та подання списків виборців, списків громадян України, які мають право брати участь у референдумі, та використання таких списків» (ст. 471) та інші.

Якщо звернутись до положень Концепції реформування кримінальної юстиції, то згідно з п. 1 Розділу II «Зміст та напрями реформування кримінальної юстиції України», передбачено, що в кримінальні проступки мають бути трансформовані передбачені чинним КУпАП діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо) [1, с. 838].

Вважається, що діяння, передбачені ст. ст. 471–484 Проекту закону № 4712, є управлінськими правопорушеннями, переведення їх із КУпАП до КК України є недоцільним.

Авторами Проекту закону № 4712 при віднесенні вказаних адміністративних правопорушень до кримінальних проступків неповною мірою враховано підстави криміналізації діянь, а враховано лише орган, яким здійснюється розгляд справ вказаної категорії (судова юрисдикція).

Наприклад, невиконання рішення комісії з референдуму або рішення виборчої комісії є досить поширеним діянням, майже в кожній комісії є частина членів комісії, які не з'являються на засідання комісії, не виконують її рішення. Тобто вказаний вид адміністративного правопорушення є достатньо поширеним, трансформація його до кримінального проступку є недоцільною та такою, що не узгоджується із положеннями Концепції. Віднесення інших видів адміністративних правопорушень до кримінальних проступків згідно з Проектом закону № 4712 є також недоцільним, оскільки за змістом вони є управлінськими правопорушеннями.

Отже, аналіз Проекту закону № 4712 свідчить, що його авторами необгрунтовано віднесено до кримінальних проступків всі адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення, відповідальність за які передбачена діючим КУпАП.

До Проекту закону № 4712 Верховною Радою України розглядалось ще декілька проектів законів про запровадження кри-

мінального проступку, найбільш відомим був проект Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» від 28.02.2012 за № 10126 (далі – Проект закону № 10126) [4], яким пропонувались «кардинальні» зміни кримінального законодавства.

Питанню кримінальної відповідальності за посягання на виборчі та референдні права присвячено частину Розділу V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» Книги 1 та частину Розділу II «Кримінальні проступки проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» Книги 2 Проекту закону № 10126.

Науковий інтерес викликає система діянь, які згідно Проекту закону № 10126 пропонувалось віднести до кримінальних проступків, що посягають на виборчі та референдні права тобто діяння, відповідальність за які передбачено було в Розділі II, Книги 2 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

До кримінальних проступків проти виборчих та референдних прав були віднесені такі діяння, як «Порушення порядку ведення передвиборної агітації, агітації під час підготовки і проведення референдуму з використанням засобів масової інформації» (ст. 455); «Порушення обмежень щодо ведення передвиборної агітації, агітація в день проведення референдуму» (ст. 456); «Ненадання можливості оприлюднити відповідь щодо інформації, поширеної стосовно суб'єкта виборчого процесу» (ст. 457); «Порушення права на користування приміщеннями під час виборчої кампанії» (ст. 458) та інші діяння [4].

Аналіз вказаних діянь, які було запропоновано в Проекті закону № 10126 трансформувати в кримінальні проступки, свідчить, що вони є суто управлінськими правопорушеннями, оскільки суть вказаних правопорушень зводиться до порушення учасниками управлінської системи своїх обов'язків або зловживання наданими правами. Більше того, порівняння із адміністративними правопорушеннями, відповідальність за які передбачено діючим КУпАП, свідчить, що в кримінальні проступки пропонувалось трансформувати адміністративні правопорушення, передбачені статтями 212(7)–212(20) [5]. Авторами Проекту закону № 4712 запропонована система кримінальних проступків, що посягають на виборчі та референдні права, є тотальною системою кримінальних проступків проти виборчих та референдних прав у Проекті закону № 10126.

Проекту закону № 10126 було відхилено, а після доопрацювання подано вдруге та зареєстровано у Верховній Раді України за № 1202/П від 01.08.2013, за результатами розгляду його також було відхилено 27.11.2014 у доопрацьованому варіанті систему кримінальних проступків, що посягають на виборчі та референдні права було також передбачено положеннями ст. ст. 455–469, проте сама система кримінальних діянь залишилась незмінною [6].

До Верховної Ради України також подавався Проект закону «Про внесення змін до КК України щодо введення інституту кримінальних проступків» від 03.03.2012 за № 10146, проте ним не змінювалась система кримінальних діянь проти виборчих та референдних прав [7] у порівнянні із тією, яка передбачена положеннями діючого КК України.

Аналіз проектів законів, якими пропонувалось запровадження інституту кримінальних проступків свідчить, що їх автори пропонують всі адміністративні правопорушення про виборчих та референдних прав віднести до кримінальних проступків. При цьому виникає питання: якими критеріями керувались автори вказаних проектів законів, визначаючи систему кримінальних проступків проти виборчих та референдних прав?

У пп. б) абз. 5 п. 1 Розділу II Концепції реформування кримінальної юстиції передбачено, що в кримінальні проступки мають бути трансформовані саме адміністративні делікти, які за змістом не є управлінськими та мають судову юрисдикцію [1, с. 838], тобто визначено два критерії – відсутність управлінського характеру діяння та наявність судового порядку розгляду адміністративного правопорушення.

Відповідно до положень ст. 221 КУпАП справи про адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення, передбачені положеннями Глави 15-А КУпАП (ст. ст. 212(7), 212(20)), розглядають судді районних, районних у містах, міських чи міськрайонних судів.

Із цього можна зробити висновки, що автори Проекту закону № 4712 та Проекту закону № 10126 (№ 1202/П) керувались критерієм «юрисдикційність», тобто всі адміністративні правопорушення проти виборчих та референдних прав, що розглядаються в судовому порядку, віднесено до кримінальних проступків. Вважається, що при цьому не враховано інший критерій, передбачений Концепцією як «управлінський характер діяння».

О. Банчук, досліджуючи практику Європейського Суду з прав людини (далі – Суд), дійшов висновку, що Суд при визначенні того, належить діяння до кримінально-караного чи не належить, враховує три критерії: 1) кримінальна караність діяння за національним законодавством (тобто таку ознаку як протиправність); 2) правова природа діяння (небезпечність діяння, загальний статус суб'єкту правопорушення, судова юрисдикція); 3) тяжкість покарання, що признається за вчинене правопорушення (позбавлення волі, позбавлення спеціального права, оплатне вилучення предмета, конфіскація майна, позбавлення спеціальних прав, адміністративний арешт). Вказані критерії, на думку О.А. Банчука, мають застосовуватися кумулятивно [8, с. 83–88].

Слід погодитись із О.А. Банчуком щодо необхідності використання кумулятивного (збирального) критерію при визначенні кримінального характеру діянь, який складається із таких складових, як попередня «прописка» діяння в національному законодавстві відповідної держави, наявність або відсутність управлінських відносин та тяжкість стягнення.

Дослідження адміністративних стягнень за адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення, передбачені положеннями Глави 15-А КУпАП (ст. ст. 212(7), 212(20)) свідчить, що санкціями вказаних адміністративно-правових норм передбачено лише такий вид стягнення, як штраф, а адміністративний арешт не застосовується за жодне адміністративне правопорушення, що посягає на виборчі та референдні права згідно з діючим КУпАП.

Вважається, що застосування виключно першого критерію (судовий порядок розгляду адміністративних правопорушень) призведе до того, що вид правопорушення буде визнаватися таким лише від волі національного законодавця, що суперечить завданням Концепції.

Згідно з положеннями Концепції до кримінальних проступків віднесено не лише адміністративні правопорушення неуправлінського характеру із судовою юрисдикцією, а й окремі діяння, що за чинним КК України відносяться до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства визначатимуться законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки. Проте в Проекті закону № 4712 та в Проекті закону № 10126 (№ 1202/П) до системи кримінальних проступків не віднесено жодного злочину невеликої тяжкості.

Разом із тим вважається, що за ступень суспільної небезпеки діяння, передбачені положеннями ч. 1 ст. 157, ч. 1 ст. 158–1, ч. 1 ст. 159 КК України доцільно віднести до кримінальних проступків [9]. Необхідність віднесення вказаних злочинів до кримінальних проступків обумовлена характером об'єктивної сторони, а саме діянням не притаманні такі способи його вчинення, як «обман», «насильство», «знищення чи пошкодження майна» тощо, а саме діяння зводиться до порушення учасниками виборчого процесу своїх обов'язків або зловживання правами.

Висновки. У положеннях проектів законів, якими пропонується запровадження інституту кримінального проступку при визначенні системи кримінальних проступків, застосовано лише один критерій – «судова юрисдикція», проте не враховано інші критерії, такі як управлінський характер діяння, вид стягнення, що застосовується до правопорушення.

Проекти законів № № 4712, 10126 (1202/П) не відповідають положенням Концепції реформування кримінальної юстиції. У вказаних проектах законів не враховано характер та ступінь злочинів невеликої тяжкості проти виборчих та референдних прав громадян, які необхідно віднести до кримінальних проступків. За ступенем суспільної небезпеки до кримінальних проступків необхідно віднести такі злочини невеликої тяжкості, що передбачені положеннями ч. 1 ст. 157, ч. 1 ст. 158–1, ч. 1 ст. 159 КК України.

Подальшими напрямками розвитку цієї теми можуть бути дослідження останніх змін у конструкціях складів злочинів проти виборчих та референдних прав, внесених до КК України Законом України від 14.10.2014 № 1703–VII.

Література:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ від 08.04.2008 р. № 311/2008 за станом на 01.11.2014 р. // Офіційний вісник України. – К.: Логос, – 2008. – № 27. – 838 с.
2. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України за № 4712 від 16.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=50664.
3. Пояснювальна записка від 16.04.2014 до Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=50664.
4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження кримінальних проступків: проект закону від 28.02.2012 № 10126 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42706.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення, введено в дію з 1 червня 1985 року Постановою Верховної Ради Української РСР від 07 грудня 1984 року № 8074-X із останніми змінами станом на 01.10.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/print1405969457415392>.
6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків: Проект № 1202 від 08.01.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45306.
7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків: від 03.03.2012 за № 10146 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=42733.
8. Банчук О. Куйбіда Р. Вимоги ст. 6 Конвенції про захист прав та основних свобод до процедури здійснення судочинства / за ред. В. Лутковської. – К.: ІКЦ «Леста». 2005. – 116 с.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341–III: за станом на 01 листопада 2014 р. / Відомості Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1403885164293584>.

Колодин Д. А. Исследование систем уголовных проступков против избирательных и референдных прав в законопроектах

Аннотация. Статья посвящена исследованию систем уголовных проступков против избирательного и референдного прав. Проанализированы последние проекты законов, которыми предлагалось введение института уголовных проступков. Сделан вывод, что во всех проектах законов предложены системы уголовных проступков против избирательных и референдного прав не соответствующие положениям Концепции реформирования уголовной юстиции. Предложен перечень деяний, которые должны быть переведены в уголовные проступки.

Ключевые слова: уголовный проступок, система, избирательные и референдные права, проект закона, концепция, административные правонарушения.

Kolodin D. O. Investigation of criminal offenses against electoral and referendum rights bill

Summary. To research of criminal offenses against electoral and referendum rights. Analyzed recent bills that proposed the introduction of criminal misconduct. An opinion that all draft laws proposed system of criminal offenses against electoral and referendum rights inconsistent with the provisions of the Concept. A list of actions to be translation in criminal offenses.

Key words: criminal offense system, electoral and referendum rights bill, concept, administrative offenses.

*Коломиец Ю. Ю.,**кандидат юридических наук,**доцент кафедри уголовного права**Национального университета «Одесская юридическая академия»*

ВЛИЯНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА НА ЗАКОНОТВОРЧЕСТВО В СФЕРЕ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Аннотация. Статья посвящена пределам влияния гражданского общества на законотворчество в ситуации, когда уголовное право стало средством политических игр и манипуляций.

Ключевые слова: уголовное право, гражданское общество, политическая целесообразность, реабилитация жертв репрессии, принцип неотвратимости уголовной ответственности.

Постановка проблемы. Отказавшись от марксистско-ленинской идеологии, постсоветские государства (в том числе и Украина) автоматически запустили механизм возобновления политических, экономических и социальных проблем, обусловленных существованием рыночной экономики.

Печальные события, которые происходят в Украине с 2014 года, свидетельствуют о том, что наше государство в том виде, в котором оно сформировалось за годы своей независимости, не в состоянии управлять обществом, более того, оно не в состоянии его защитить. Единственное, чем может гордиться Украина – это политической активностью своих граждан.

Поэтому перед учеными встала задача первостепенной важности: выяснить пределы влияния гражданского общества на право, главным образом – на уголовное право, так как именно оно стало средством политических игр и манипуляций.

Об этом свидетельствуют законопроекты, которые выносились на рассмотрение Верховной Рады Украины в 2014 году (проект Закона Украины «О внесении изменений в Закон Украины «О реабилитации жертв политических репрессий в Украине» относительно реабилитации лиц, которые были подвергнуты политическим репрессиям и осуждены судами Украины с февраля 2010 года по февраль 2014 года» (№ 4256), проект Закона Украины «О противодействии и предотвращении сепаратизма и преодоления сепаратизма и преодоления последствий сепаратистской деятельности на территории Украины (десепаратизацию)» (№ 4300а), проект Закона Украины «О реабилитации лиц, которые были незаконно осуждены» (№ 4389), а также уже принятые законы (Закон Украины «О внесении изменений в ст. 297 Уголовного кодекса Украины относительно ответственности за осквернение или разрушение памятников, сооруженных в память тех, кто боролся против нацизма в годы Второй мировой войны – советских воинов-освободителей, участников партизанского движения, подпольщиков, жертв нацистских преследований, а также воинов интернационалистов и миротворцев» (№ 728–VII), Закон Украины «О внесении изменений в Уголовный кодекс Украины относительно ответственности за отрицание или оправдание фашизма» (№ 729–VII)). Примечательным является тот факт, что оба закона были приняты 16 января 2014 года, 28 января этого же года утратили силу на основании Закона № 732–VII, а после принятия Законов № 734–VII, № 735–VII с аналогичными названиями получили новую жизнь.

Идея о гражданском обществе имеет длительную историю становления. О ней писали многие выдающиеся философы:

Аристотель, Платон (в эпоху Античности); Аврелий Августин (в эпоху Средневековья); Н. Макиавелли (в эпоху Возрождения); Д. Юм, А. Фергюсон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтескье, Г. Гегель (в эпоху Нового времени).

Тем не менее, для постсоветских государств идея о гражданском обществе стала актуальной только после распада Союза Советских Социалистических Республик. До этого высшей формой существования общества считался коммунизм.

В программе КПСС говорилось: «Коммунизм – это бесклассовый общественный строй с единой общенародной ответственностью на средства производства, полным социальным равенством всех членов общества, где вместе со всесторонним развитием людей вырастут и производственные силы на основе постоянно развивающейся науки и техники, все источники общественного богатства польются полным потоком и осуществиться великий принцип «от каждого – по способностям, каждому – по потребностям». Коммунизм – это высокоорганизованное общество свободных и сознательных тружеников, в котором утвердятся общественное самоуправление, труд на благо общества станет для всех первой жизненной потребностью, осознанной необходимостью, способности каждого будут применяться с наибольшей пользой для народа» [1, с. 379].

С 1991 года в Украине начался процесс становления гражданского общества, характерного для государства с рыночной экономикой.

Определенная работа в этом направлении начала осуществляться и в правовой сфере. Так, подготовленные проекты Конституции Украины в редакции от 1 июля 1992 года [2] и 26 октября 1993 года [3] отличались наличием специального раздела о гражданском обществе. В ст. 64 проекта Конституции Украины 1993 года было предусмотрено: «Гражданское общество основывается на свободе и равноправии людей, самоорганизации и саморегулировании. Государство подчиняется служению гражданского общества и направляет свою деятельность на обеспечение равных возможностей для всех как основы социальной справедливости».

Однако на тот момент у людей не было четких представлений о гражданском обществе. Поэтому включать такое понятие в конституционный текст представлялось невозможным [4, с. 51].

Прошло более одиннадцати лет, а представления о гражданском обществе так и не стали более четкими.

В юридической литературе существует мнение, согласно которому в 2012 году изданием Указа Президента Украины № 212/2012 «Об утверждении стратегии государственной политики способствования развития гражданского общества в Украине и первоочередных мерах по ее реализации» завершился этап научно- и политико-правового определения сущности и признаков гражданского общества [5, с. 582].

Может показаться, что так оно и есть. В Указе Президента Украины от 24.03.2012 № 212/2012 даже дается определение гражданского общества. В нем сказано, что стратегия исходит из понимания гражданского общества, в котором свободно ре-

ализуются основоположные права и свободы человека и гражданина через разнообразные формы публичной общественной активности и самоорганизации.

Однако очевидно, что государство попыталось снять с себя ответственность за реализацию основных прав и свобод человека и гражданина и переложить ее на гражданское общество.

Из предложенного Президентом Украины определения гражданского общества следует, что если основные права и свободы человека не реализуются, то в этом виноват либо сам человек, так как не пользуется существующими формами публичной общественной активности, либо само гражданское общество, которое не защищает своих граждан. При этом государство якобы делает все возможное для формирования гражданского общества в Украине.

В свое время К. Маркс и Ф. Энгельс справедливо заметили: «...Только политическое суеверие способно еще изображать в наше время, что государство должно скреплять гражданскую жизнь, между тем как в действительности – наоборот, гражданская жизнь скрепляет государство» [6, с. 134].

Ссылаться на классиков марксизма-ленинизма после распада СССР стало не модно, хотя многие высказанные ранее идеи актуальны по сей день.

Цель исследования – установить влияние гражданского общества на законотворчество в сфере уголовного права.

Изложение основного материала исследования. Социальные конфликты, которые происходят в Украине в последнее время, являются результатом столкновения административно-командной системы управления, разработанной советской властью с методами управления, характерными для рыночной экономики.

Отказаться от того, что внедрялось годами, оказалось не так уж просто. Всевластие государства во имя светлого будущего (всеобщего блага) сменилось всевластием государства во имя интересов крупных олигархов. При этом существование рыночной экономики предполагает наличие обособленной социальной среды свободного предпринимательства, инициативы, предприимчивости, в которой регулирующая роль государства сводится к необходимому минимуму: «охране правопорядка, борьбе с преступностью, созданию нормальных условий для беспрепятственной деятельности индивидуальных и коллективных собственников, реализации ими своих прав и свобод» [7, с. 207].

Долгое время под влиянием советского прошлого люди верили, что в обмен на безоговорочное послушание государство обеспечит необходимый жизненный уровень населения. Но этого не произошло и люди осознали, что их будущее зависит от них самих.

Справедливо заметил Н. Матузов: «Гражданское общество начинается с гражданина и его свободы» [7, с. 207]. Однако что делать с этой свободой – большая часть людей не знает. Государство не знает, как управлять народом, который почувствовал свою силу и которому оно показало свою слабость. Ситуация усугубилась еще и тем, что свою слабость Украина показала не только своему народу, но и всему миру.

Наше государство стало легкой добычей для тех государств, которые за счет Украины хотят решить свои внутренние проблемы (речь идет о государствах, в которых установилась тирания).

По словам К. Поппера, для всех тираний характерна общая тенденция оправдывать свое существование спасением государства (или народа) от врагов – тенденция, которая неизбежно приводит к созданию новых врагов, после того, как старых с успехом разгромят [8, с. 205–206].

Можно согласиться с представлениями К. Поппера относительно возможности существования гуманизма при тирании. «Гуманизм, который следует держать как можно дальше, становится настолько универсальным, что для того, чтобы с успехом бороться против него дома, его надо искоренить по всему миру. Но наш мир стал таким маленьким, что каждый теперь живет в соседстве, поэтому следует властвовать и господствовать над всеми», – пишет ученый [8, с. 206].

Как уже отмечалось выше, в сложившейся ситуации уголовное право стало средством политических манипуляций как со стороны государственных деятелей Украины и ее гражданского общества, так и со стороны государств, посягающих на ее независимость.

Обстановка в Украине начала обостряться после принятия так называемых «законов о диктатуре». Материал из «Википедии»: «Законы о диктатуре» – пакет законов, принятых Верховной Радой Украины в четверг 16 января 2014 года, и, не смотря на острую критику, подписанных Президентом на следующий день 17 января. Законы принимались поднятием рук, без использования системы «Рада» и без обсуждения, а их тексты стали доступны только после того, как депутаты за них проголосовали. Эти законодательные акты, по мнению большинства экспертов, ограничивали права граждан, предоставляли органам государственной власти большую свободу действий в сфере наказания участников акций протеста и преследовали цель криминализировать оппозицию и гражданское общество» [9].

В ответ Майдан выдвинул свои требования: отменить «антимайдановские» законы, освободить активистов Майдана и иных лиц, подвергшихся политическим репрессиям, привлечь к ответственности тех, кто отдавал незаконные приказы, и тех, кто их исполнял.

В результате «антимайдановские» законы отменили, политических заключенных освободили, но поддержку и уважение народа так и не получили.

Объяснить это можно тем, что соответствующие законы принимались поспешно и были далеко не совершенны.

Так, Закон Украины «О внесении изменений в Закон Украины «О применении амнистии в Украине» относительно полной реабилитации политических преступников», принятый 27 февраля 2014 года, ввел понятие индивидуальной амнистии и перечислил тех лиц (фамилию, имя, отчество, дату рождения), на которых она распространяется.

Приняв такой закон, законодатель поставил под сомнение принцип неотвратимости уголовной ответственности и принцип равенства людей перед законом:

– принцип неотвратимости уголовной ответственности означает, что каждое лицо, которое совершило преступление, подлежит уголовной ответственности, за исключением случаев, предусмотренных в законе. Если лицо подлежит уголовной ответственности, то оно привлекается к ней. Лишь в исключительных случаях, предусмотренных законом, такое лицо может быть освобождено от уголовной ответственности, наказания или его отбывания [10, с. 12–13]. Только по мотивам политической целесообразности нельзя освобождать лиц от наказания, такие действия подрывают авторитет закона и вызывают недоверие к государству со стороны населения. Уголовное право в различных политических условиях должно осуществлять охранительную функцию. Его задачей является правовое обеспечение охраны прав и свобод человека и гражданина, собственности, общественного порядка и общественной безопасности, окружающей среды, конституционного устройства Украины от преступных посягательств, обеспечение мира и безопасности человечества, а также предотвращение преступлений;

– согласно ч. 1 ст. 24 Конституции Украины не может быть привилегий или ограничений по признакам расы, цвета кожи, политических, религиозных и иных убеждений, пола, этнического и социального происхождения, имущественного положения, места проживания, по языковым или иным признакам. Украинский законодатель, устанавливая уголовную ответственность и наказание, а также возможность освобождения от них, учел то, что равенство не может быть абсолютным, поэтому предусмотрел в отношении определенной категории лиц особенности действия уголовного закона. Когда государство допускает возможность освобождения от наказания определенного лица на основании закона, оно нарушает принцип равенства людей перед законом. Ведь закон всегда имел общеобязательное значение и касался или всех граждан Украины, или определенной категории лиц (иными словами, закон имел и должен иметь неперсонифицированный характер). В случае возникновения необходимости освобождение от отбывания наказания конкретно определенных лиц должно осуществляться на основании акта о помиловании.

Более того, приняв такой закон, законодатель ввел в заблуждение гражданское общество, которое требовало реабилитировать политических преступников. Из названия закона следует, что он действительно касается полной реабилитации, однако освобождение от наказания ею не является. Обвинительный приговор суда остается в силе, а само лицо по-прежнему считается виновным в совершении преступления.

«Реабилитация (происходит от лат. *rehabilitatio*) – восстановление утраченного доброго имени, восстановление репутации. Восстановление прав, отмена необоснованного обвинения невиновного лица или группы лиц из-за «отсутствия состава преступления». Реабилитация отличается от амнистии, помилования полным восстановлением прав и репутации со стороны неверного обвинения», – записано в «Словаре иностранных слов» под редакцией академика О.С. Мельничука [11, с. 707].

Требование Майдана о необходимости привлечения к ответственности тех, кто отдавал незаконные приказы, и тех, кто их исполнял, так и не удовлетворили. Возможно, для этого были веские причины, но факт остается фактом: виновные не были найдены, а преступления, которые потрясли весь мир, остались безнаказанными.

Ошибки, допущенные государственной властью, были выявлены и обращены против Украины Российской Федерацией.

Министерство иностранных дел Российской Федерации подготовило и опубликовало «Белую книгу нарушений прав человека и принципа верховенства права на Украине (ноябрь 2013 – март 2014)».

Из текста «Белой книги» следует, что в случае продолжения беззакония в Украине ситуация может перерасти в серьезную угрозу региональному миру и безопасности, привести к дальнейшему росту межнациональных и межэтнических противоречий и конфликтов в Украине и в Европе в целом.

Российская Федерация рассчитывает, «что это, наконец, осознают в профильных международных структурах, которые в рамках своих мандатов должны внести вклад в решение задачи проведения объективных и не политизированных расследований многочисленных нарушений прав человека и принципа верховенства закона на Украине. Виновные должны понести заслуженное наказание. В противном случае экстремисты всех мастей получат опасный поощрительный сигнал» [12].

В обновленном издании «Белой книги нарушений прав человека и принципа верховенства права на Украине (апрель 2014 – середина июня 2014)» Российская Федерация по-прежнему настаивает на том, что в Украине нарушается принцип

неотвратимости наказания, а значит, установилась анархия и беззаконие.

Во введении обновленного издания «Белой книги» написано: «Мы не могли обойти стороной страшную трагедию в Одессе 2 мая, когда при попустительстве местных властей произошло зверское убийство боевиками украинских ультранационалистических и неонацистских группировок десятков людей, вся вина которых заключалась в том, что они придерживались иных политических взглядов в отношении будущего Украины. При этом никто из совершивших это коварное преступление до сих пор не понес заслуженного наказания» [13].

Оценивая события, происходящие в Украине, Россия сама руководствуется политической целесообразностью. Что касается принципа неотвратимости наказания, то применяется этот принцип в Российской Федерации довольно широко, хотя и с нарушением иных принципов уголовного права – принципов справедливости и законности. Несмотря на то, что нарушение принципов справедливости и законности имеет целый ряд негативных последствий, в обществе сформировалось твердое убеждение в неизбежности наказания за преступления, совершенные против Российской Федерации. Значит, Россия воспринимается как сильное государство.

Выводы и перспективы дальнейших поисков:

1) государство должно осознать то, что под влиянием рыночной экономики в Украине сформировалось новое гражданское общество с присущими ему жизненными ценностями и установками. Этим обществом надо не столько управлять, сколько обеспечивать равные возможности для реализации основных прав, свобод и интересов. Желательно было бы предусмотреть в Конституции Украины 1996 года то, что государство подчиняется служению гражданского общества и направляет свою деятельность на обеспечение равных возможностей для всех как основы социальной справедливости;

2) государство должно более ответственно относиться к изданию законов. Нормативно-правовые акты, противоречащие друг другу, пусть даже и не вступившие в силу или действующие непродолжительное время, свидетельствуют о неспособности государства управлять общими делами. Если же нормативно-правовые акты противоречат интересам гражданского общества, государство становится слабым, так как теряет поддержку своего народа;

3) государство не должно забывать о своей обязанности защищать граждан от преступлений. Без реализации принципа неотвратимости уголовной ответственности сделать это практически невозможно, так как несоблюдение этого принципа приводит к нарушению принципов: законности, справедливости, равенства, гуманизма.

Литература:

1. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя. – М. : Политиздат, 1975. – 496 с.
2. Про проект нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року № 2525–XII // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 37. – Ст. 550.
3. Проект Конституції України від 26 жовтня 1993 року // Голос України. – 26 жовтня 1993.
4. Тарасюк В. Быть ли гражданскому обществу в Украине / В. Тарасюк // Юридический вестник. – 1996. – № 1. – С. 50–51.
5. Латинев Я.А. Общенаучные предпосылки исследования роли уголовного права в обеспечении развития «гражданского общества» в Украине: столкновение методологических подходов попперизма марксизма-ленинизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13Ljaiml.pdf>.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 2. – 629 с.

7. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2000. – 776 с.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. / перекл. з англ. О. Коваленко. – К. : Основи, 1994. – 494 с.
9. Законы диктатуры // Материалы Википедии – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%C7%E0%EA%EE%ED%E8_%EF%F0%EE_%E4%E8%EA%F2%E0%F2%F3%F0%F3.
10. Коломієць Ю.Ю. Невідворотність кримінальної відповідальності: Правова природа та зміст : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю.Ю. Коломієць ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2005. – 17 с.
11. Словник іншомовних слів / за ред. академіка АН УРСР Мельничука О. С., 2-е вид., вид. Головна редакція УРЕ. – К. : 1985. – 775 с.
12. Министерство Российской Федерации «Белая книга нарушений прав человека и принципа верховенства права на Украине (ноябрь 2013 – март 2014)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://praestes.ru/belaya-kniga>.
13. Министерство Российской Федерации «Белая книга нарушений прав человека и принципа верховенства права на Украине (апрель 2014 – середина июня 2014)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://praestes.ru/belaya-kniga-2>.

Коломієць Ю. Ю. Вплив цивільного суспільства на законотворчість у сфері кримінального права

Анотація. Статтю присвячено межах впливу цивільного суспільства на законотворчість в ситуації, коли кримінальне право стало засобом політичних ігор та маніпуляцій.

Ключові слова: кримінальне право, цивільне суспільство, політична доцільність, реабілітація жертв репресії, принцип невідворотності кримінальної відповідальності.

Kolomiyets J. The influence of civil society to legislate in criminal law

Summary. The article is dedicated outside the influence of civil society in the law-making in situations where the criminal law has become a tool of political games and manipulation.

Key words: criminal law, civil society, political expediency, rehabilitation of victims of repression, principle of inevitability of criminal responsibility.

*Федчун Н. О.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МОРЕПЛАВСТВА

Анотація. Статтю присвячено висвітленню проблем, пов'язаних з забезпеченням кримінологічної безпеки мореплавства та можливостями його вдосконалення в аспекті нейтралізації загроз кримінологічній безпеці мореплавства.

Ключові слова: кримінологічна безпека мореплавства, забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства, кримінально-правові загрози, запобіжний вплив.

Постановка проблеми. Наявність загроз кримінально-правового характеру, а також тенденція до їх поширення у сфері функціонування морського транспорту, а головне – суспільно-небезпечних наслідків, диктує необхідність створення адекватної системи забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства. Створення такої системи з урахуванням специфіки «морської» діяльності залежить від рівня економічного розвитку держави, науково-технічних можливостей, матеріального й культурного рівня моряків та інших працівників морського транспорту, розвитку відповідної законодавчої бази й правової культури загалом, правозастосовчої практики.

Окремих аспектам безпеки мореплавства приділяли увагу у своїх працях такі вчені, як Г.А. Анцелевич, О.М. Балобанов, О.О. Балобанов, А.Ф. Висоцький, Т.Б. Ванданов, В.В. Деміденко, Д. Коломбос, О.І. Коробєєв, В.М. Прусс, О.Н. Шемякін, та інші. До питань безпеки взагалі неодноразово зверталися вчені А.Б. Антонов, В.Г. Балашов, В.М. Др'омін, Т.В. Мельничук, Е.А. Олейников, М.Л. Шелухін та інші.

Метою дослідження є аналіз комплексу питань, пов'язаних з функціонуванням системи забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства та можливостями її вдосконалення в аспекті нейтралізації загроз кримінологічній безпеці мореплавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мінімізувати наслідки впливу кримінально-правових загроз на кримінологічну безпеку мореплавства можливо лише за впровадження в зазначену сферу науково обґрунтованих заходів забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства. Такими заходами є удосконалення нормативно-правової бази, правова підготовка та дисциплінарна практика щодо особового складу морського транспорту, участь у правовій пропаганді з метою профілактичного впливу стосовно всіх учасників системи управління безпекою, дієва співпраця морських адміністрацій та правоохоронних органів.

За останній час Україною було прийнято низку документів та вжито практичні кроки для розвитку системи забезпечення безпеки мореплавства.

На виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2008 р. «Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави» Постановою Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. затверджено Положення про державну систему управління безпекою судноплавства. Подальші завдання щодо забезпечення безпеки судноплавства визначені в Транспортній стратегії України на період до 2020 р., що передбачає:

- встановлення та дотримання правил судноплавства українською частиною Азовського моря і Керченської протоки;
- удосконалення системи державного управління у сфері безпеки судноплавства відповідно до зобов'язань держави прапора, держави порту і прибережної держави;
- приведення берегових систем технічного та інформаційного забезпечення безпеки судноплавства у відповідність з міжнародними вимогами;
- створення єдиної системи моніторингу надводної обстановки в Чорному та Азовському морях;
- навігаційно-гідрографічного та гідрометеорологічного забезпечення судноплавства згідно з міжнародними вимогами;
- створення та впровадження енергозберігаючих технологій на морському транспорті [1].

З метою забезпечення належного функціонування системи пошуку та рятування на морі Постановою Кабінету Міністрів України № 1544 «Про забезпечення системи пошуку і рятування на морі» від 20 жовтня 2011 р. було створено Морську пошуково-рятувальну службу, яка знаходиться в підпорядкуванні Міністерства інфраструктури України. Основне завдання служби – організаційно-технічне забезпечення сталого функціонування та подальшого розвитку національної системи пошуку і рятування на морі [2].

На виконання Транспортної стратегії України на період до 2020 року видано наказ Міністерства інфраструктури України «Про створення єдиної системи моніторингу надводної обстановки з використанням автоматизованої ідентифікаційної системи на Чорному та Азовському морях у зоні відповідальності України». Основна мета створення такої системи – максимально ефективно забезпечення проведення операцій з пошуку та рятування на морі, регулювання руху суден, підвищення безпеки мореплавства в зоні відповідальності України шляхом надання повного та достовірного відображення судноплавної обстановки на морі [3].

Управління безпекою судноплавства визначено в Наказі Міністерства транспорту України «Про затвердження Положення про систему управління безпекою судноплавства на морському і річковому транспорті» від 20 листопада 2003 р. № 904, де: «безпека судноплавства – стан збереження (захищеності) людського здоров'я і життя, довкілля та майна на морі й на внутрішніх водних шляхах; відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з загибеллю або травмуванням людей, заподіянням шкоди довкіллю або матеріальних збитків» [4]. Здається, що в Наказі надане досить змістовне визначення поняття безпеки, але доцільно було б зазначити, що під захищеністю розуміються не тільки заходи попередження виникнення загрози, але й заходи ліквідації наслідків аварійних подій.

Система управління безпекою визначена в Постанові Кабінету Міністрів України, а саме в ст. 1 вказаної Постанови: «Державною системою управління безпекою судноплавства є сукупність суб'єктів, що здійснюють скоординовані заходи у сфері судноплавства, спрямовані на запобігання виникненню

та зменшення наслідків аварій, які можуть заподіяти шкоду здоров'ю і життю людини, навколишньому природному середовищу та майну» [4].

З метою вдосконалення функціонування державної системи забезпечення безпеки мореплавства Мінінфраструктури України Наказом від 26 червня 2013 р. № 426 затвердило Галузеву програму забезпечення безпеки судноплавства на 2014–2018 рр. [5].

Згідно з цим документом основною метою Програми є забезпечення безпечного функціонування морського, річкового транспорту і підприємств морської галузі, попередження аварійності на морському і річковому транспорті за допомогою вдосконалення функціонування державної системи забезпечення безпеки мореплавства та приведення її у відповідність з міжнародними та національними вимогами.

До основних напрямів та завдань Програми відносяться:

- 1) боротьба з актами насильства на морському та річковому транспорті;
- 2) захист навколишнього природного середовища;
- 3) забезпечення безпеки мореплавства;
- 4) удосконалення національної системи пошуку і рятування на морі;
- 5) забезпечення безпеки судноплавства на внутрішніх водних шляхах.

На думку законодавця, виконання Програми, серед іншого, надасть можливість:

- запобігати виникненню аварій та катастроф на морських і річкових судах;
- забезпечити безпечні умови праці, охорону життя і здоров'я персоналу підприємств галузі морського і річкового транспорту;
- провести оснастку об'єктів морської зони відповідальності України засобами приймання сигналу бід, спеціального зв'язку при аваріях і катастрофах, інших надзвичайних ситуаціях;
- привести нормативно-правову базу з питань безпеки мореплавства у відповідність до вимог міжнародного права, забезпечити впровадження міжнародних стандартів у законодавстві України;

– привести берегові системи технічного та інформаційного забезпечення безпеки мореплавства України у відповідність з міжнародними вимогами;

– здійснювати належний контроль за надводною обстановкою та місцезнаходженням суден у зоні відповідальності України.

Слово «забезпечення» тлумачиться як дія за значенням «забезпечити, створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, гарантувати щось», а «організаційне» – пов'язане з організацією чого-небудь [6, с. 375, 853].

Відносно до системи забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства слово «організація» розглядається як сукупність процесів або дій, що призводять до утворення та удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого [7, с. 931], «організувати» – налагоджувати, належно впорядковувати що-небудь.

Тобто організаційне забезпечення системи кримінологічної безпеки мореплавства можна розглядати як цілеспрямовану діяльність суб'єктів забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства, пов'язану зі:

– створенням і впорядкуванням (розвитком) організаційних структур, найбільш доцільних для забезпечення безпеки в умовах «моря»;

– впорядкуванням (налагодженням) процесу управління у сфері забезпечення безпеки при моревикористанні, забезпеченням найкращих умов для прийняття та реалізації відповідних управлінських рішень.

Організаційне забезпечення системи кримінологічної безпеки мореплавства характеризується місцем і роллю спеціальних суб'єктів, їх функціями, повноваженнями, а також підставами, умовами і напрямками їх взаємодії при здійсненні заходів із забезпечення безпеки при моревикористанні.

Т.В. Мельничук зазначає, що організаційно-правове забезпечення кримінологічної безпеки відображає практичну необхідність розробки науково обґрунтованих інноваційних механізмів та технологій охорони соціуму від загроз криміногенного характеру [8]. Як видається, одним з пріоритетних завдань має стати перманентний моніторинг загроз та соціальне управління ризиками кримінологічної безпеки. Окреслена позиція може бути цілком застосована і до проблеми забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства.

Водночас вибір і впорядкування (розвиток) відповідної організаційної структури обумовлюються потребами забезпечення безпеки певних об'єктів морегосподарчого комплексу.

Зазначимо, що забезпечення кримінологічної безпеки взагалі та мореплавства зокрема, повинно перевищувати характер та спрямованість загроз. Тому в ієрархії форм діяльності щодо забезпечення кримінологічної безпеки на перший план повинен виходити захист від джерела загрози, а вже потім – вплив на саме джерело.

Враховуючи характер джерел загроз безпеки мореплавства, доцільно утворити підсистему захисту безпеки від природних і техногенних загроз та підсистему захисту безпеки, яка визначається соціальними джерелами загроз.

Підсистема захисту безпеки від загроз, що мають своїм джерелом природне середовище, покликана забезпечувати захист від впливу стихійних сил природи як таких, що не залежать від людини, так і спровокованих людиною.

Останні два види безпеки безпосередньо пов'язані з кримінологічною безпекою, оскільки як техногенна, так і екологічна загрози, як правило, спровоковані чи створені злочинними проявами людини. Тому можна говорити про кримінологічну безпеку, що передбачає захист від злочинних посягань на проwoкування або створення техногенної та екологічної загрози на об'єктах морського транспорту. Першу також можна пов'язати з криміногенним фактором, особливо за умов мореплавства. Морязи завжди знаходяться та працюють в умовах постійної загрози стихійного лиха. Так звані «небезпеки моря» є цілком визначеним поняттям морського права. Таким чином, недбалість капітана, члена екіпажу або, наприклад, лоцмана-оператора з центру регулювання руху суден, які не врахували прогноз на стихійне лихо, може містити ознаки злочину.

Людина (працівник транспорту й учасник транспортних відносин: пасажир, судовласник та вантажовласник та інші) з її правами, обов'язками й свободами є одним з найбільш вразливих об'єктів злочинних посягань. Необхідно зазначити, що на морському транспорті небезпека судна автоматично тягне за собою загрозу людям, вантажу та навколишньому середовищу, і тому судно розглядається не тільки як майно, а й як спеціальний об'єкт. Тому сьогодні виникла необхідність вжити кардинальних заходів як на міжнародному та державному, так і на відомчому рівнях для забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства.

Міжнародна практика організації запобіжного впливу відносно зазначених кримінально-правових загроз кримінологічній безпеці мореплавства має основними принципами активну участь держав у міжнародному співробітництві, імплементацію результатів такого співробітництва, розробку й застосування національних (державних) норм, що відповідають міжнародним. І це, як показує практика, є дієвим, тобто завдяки впливу

міжнародних стандартів зміцнюється безпека мореплавства як така, та кримінологічна безпека мореплавства, зокрема, в Україні та інших державах.

Попереджувальні заходи концентруються в площині недопущення виникнення кримінально-правових загроз щодо порушення або невиконання приписів конвенцій, що призводить до порушення кримінологічної безпеки мореплавства.

Таким чином, створюється ланцюг: невиконання вимог конвенцій (інших міжнародних актів, наприклад, резолюцій ІМО) → невиконання норм морського законодавства держави прапора судна або держави порту, у водах якої знаходиться судно, → порушення правил безпечної експлуатації морського транспорту та морегосподарської діяльності, що за певних умов, зазначених у кримінальному законі, стає злочином. Формулюється висновок, що заходи щодо забезпечення безпеки у сфері функціонування морського транспорту, людського життя на морі та екологічної безпеки тісно пов'язані або мають на кінцевій меті протидію злочинності.

Отже, вітчизняна морська транспортна галузь як об'єкт кримінологічної безпеки на сьогодні має потребу в перегляді стратегії її забезпечення, крім того, криміналізація суспільства загалом і морського транспорту зокрема, розширення масштабів злочинності має серйозні політичні, соціальні, економічні й морально-психологічні наслідки, загрожує інтересам держави.

Стратегія й тактика забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства повинна передбачати три основних напрямки: попереджувальний – через вимоги до моряків; контролюючий – через перевірку стану суден; поставарійний – щодо виявлення детермінантів аварійності (факторів аварійності).

Держава як найважливіший суб'єкт вироблення стратегії й тактики забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства та водночас цього виду безпеки покликана бути засобом та механізмом захисту суспільства від можливих кримінально-правових загроз, а в подальшому – катастроф. Держава в особі органів законодавчої та виконавчої влади повинна вжити всіх заходів для створення системи суб'єктів кримінологічної безпеки мореплавства, правового й організаційного забезпечення їх ефективного функціонування.

За інформацією Державної інспекції України з безпеки на морському та річковому транспорті впродовж 2013 року сталася 21 аварійна морська подія із суднами без урахування подій із маломірними (малими) суднами.

Основні причини, що призвели до аварійних морських подій, які було встановлено за результатами проведених розслідувань, такі:

- порушення Міжнародних правил запобігання зіткненню суден на морі 1972 р. та Правил судноплавства на внутрішніх водних шляхах України, затверджених наказом Міністерства транспорту України від 16.02.2004 № 91 [9] (36%);

- порушення вимог правил організації судноводіння, а саме: встановлених вимог щодо підготовки переходу, прокладки курсу, визначення та контролю місця судна на ходу і стоянці, використання технічних засобів навігації, використання навігаційної інформації (22%);

- недотримання загальноприйнятих практичних прийомів і способів управління судном, а саме: неврахування або невірне врахування маневрених елементів судна, невикористання якорів, невірний вибір швидкості при маневруванні, допущення помилок та прорахунків при управлінні судном (18%);

- порушення правил технічної експлуатації суден, а саме порушення положень про технічну експлуатацію судна – корпусу, суднової енергетичної установки, систем, механізмів, електроустаткування (7%);

- конструктивний недолік (7%);

- зношеність (7%);

- непередбачені обставини (7%).

Майже в усіх випадках аварії сталися через порушення судноводіями вимог безпеки судноплавства, а не через відмову техніки, погані погодні умови чи форс-мажорні обставини [10].

Виходячи зі статистики морських подій, причин та умов, що їм передували, до суб'єктів забезпечення кримінологічної безпеки можна віднести: працівників морського транспорту (безпосередньо – плавсклад, тобто капітанів, членів екіпажів), керівників підприємств та менеджерів, обов'язками яких є управління безпекою та здійснення спеціальних заходів щодо забезпечення безпеки.

Змістом процесу забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства визначаємо діяльність, спрямовану на захист прав, обов'язків і законних інтересів особи, суспільства й держави на морі від кримінально-правових загроз, а також на усвідомлення учасників «морських» правовідносин своєї захищеності, захист об'єктів морського транспорту та навколишнього середовища.

Предметом міжнародної та державної діяльності у сфері забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства є визначення й моніторинг загроз, які підривають стабільність функціонування морської транспортної системи, формування кримінологічної політики, яка усуває або пом'якшує вплив цих загроз або ліквідує їх наслідки.

Таким чином, з огляду на все викладене вище, кримінологічна безпека мореплавства постає одним з важливих видів громадської безпеки, відіграє найважливішу роль як під час забезпечення захисту від загрози природного й техногенного характеру в разі можливого провокування цих загроз людиною, так і у випадку загрози антропогенного характеру.

Виходячи із запропонованого науковцями визначення поняття «кримінологічної безпеки» та «системи забезпечення кримінологічної безпеки» [11; 12], враховуючи специфіку «морської» діяльності, визначаємо систему забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства як комплекс заходів, що реалізується суб'єктами забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства задля дотримання соціально прийнятного рівня кримінологічної безпеки мореплавства, а також фінансове, ресурсне й інше забезпечення реалізації цих заходів. Що ж до забезпечення безпеки окремого об'єкта морського транспорту, то систему забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства можна розуміти як комплекс заходів, спрямованих на якісну реалізацію захисту самого об'єкта захисту від кримінально-правових загроз, що здійснюється суб'єктами забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства.

Висновки. Результатом дії системи забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства є захист морегосподарського комплексу на міжнародному та національному рівнях. Він генерує засоби створення безпеки на морі, у тому числі кримінологічної, за допомогою різноманітних елементів. Робота системи полягає в належному виконанні вказаних заходів в їх сукупності. Стандарти ефективності та якості системи кримінологічної безпеки мореплавства визначаються стабільністю стану захищеності морського транспорту, особи, моря та ефективності діяльності морського транспортного комплексу.

Література:

1. Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Т. 2. – Ст. 3280.
2. Щодо стратегічних пріоритетів реалізації потенціалу України як морської держави : аналітична доповідь / А. О. Філіпенко, В. В. Барішнікова, К. В. Степанова. – О. : Фенікс, 2012. – 152 с.

3. Мінінфраструктури посилює контроль за безпекою мореплавства: в Україні створюється єдина система моніторингу надводної обстановки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mtu.gov.ua/uk/news/27935.html>.
4. Про затвердження Положення про Державну систему управління безпекою судноплавства : постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1137 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 83. – Ст. 2810.
5. Об утверждении Отраслевой программы обеспечения безопасности судоходства на 2014-2018 годы : приказ Министерства инфраструктуры Украины от 26 июня 2013 № 426 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/info/FIN87510.html.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусела. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
7. Советский энциклопедический словарь / за ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
8. Мельничук Т. В. Кримінологічна безпека: сутність та концептуальне обґрунтування / Т. В. Мельничук // Актуальні проблеми держави і права. – О., 2011. – № 60. – С. 132–138.
9. Про затвердження Правил судноплавства на внутрішніх водних шляхах України : наказ Мінтрансу України від 16 лютого 2004 р. № 91 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30 – Т. 2. – Ст. 2049.
10. Аналіз аварійних морських подій із суднами, що сталися у 2013 році, надані Державною інспекцією України з безпеки на морському і річковому транспорті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sismit.gov.ua/analiz-avarijnosti.aspx>.
11. Плешаков В. А. Кримінологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимовлияния организованной преступности и преступности несовершеннолетних : дис ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Плешаков. – М., 1998. – 323 с.
12. Шелухін М. Л. Кримінологічна безпека на транспорті: організаційно-управлінське та оперативно-розшукове забезпечення : монографія / М. Л. Шелухін ; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк : Вебер, Донец. від-ня, 2008. – 368 с.

Федчун Н. А. Общие основы обеспечения криминалогической безопасности мореплавания

Аннотация. Статья посвящена освещению проблем, связанных с обеспечением криминалогической безопасности мореплавания и возможностями его усовершенствования в аспекте нейтрализации угроз криминалогической безопасности мореплавания.

Ключевые слова: криминалогическая безопасность мореплавания, обеспечение криминалогической безопасности мореплавания, уголовно-правовые угрозы, предупредительное воздействие.

Fedchun N. General principles of criminological maritime safety ensuring

Summary. The article is devoted to issues related to criminological maritime safety ensuring and opportunities of its improvement in terms of neutralization of criminological maritime safety threats.

Key words: criminological maritime safety, criminological maritime safety ensuring, criminal threats, preventive effect.

*Ізювіта А. М.,**кандидат юридичних наук, асистент**Національного університету «Одеська юридична академія»*

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПОВИХ РИС ОСОБИ, ЯКА ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИН У ЗЕМЕЛЬНІЙ СФЕРІ

Анотація. У статті піддано кримінологічному аналізу особу, яка вчиняє злочини в земельній сфері. Характеризуються демографічні, соціально-рольові, психологічні, морально-етичні, кримінально-правові особливості злочинця. Визначені типові риси злочинця та встановлений кримінологічний портрет особи, що вчиняє злочини в цій сфері.

Ключові слова: злочинність в земельній сфері, кримінологічна характеристика, структура особистості, особа, що вчинила злочин.

Постановка проблеми. У сучасних умовах ринкового господарювання криміналізація торкнулась усіх сфер суспільного буття, включаючи земельну сферу. Паралельно з законним обігом земельних ділянок швидко зростає кількість злочинів, пов'язаних з незаконним виникненням, переходом та реалізацією прав власності на землю, окреслюючи межі суспільно небезпечного соціального явища – злочинності в земельній сфері. Відображення цього різновиду злочинності в діяльності певного кола осіб, спрямованої на порушення встановленого законом порядку обігу землі та ринкових механізмів його забезпечення, фокусує увагу на необхідності кримінологічного аналізу осіб, що вчиняють злочини в цій сфері.

Аналіз останніх наукових досліджень. Теоретичним проблемам визначення та кримінологічної характеристики осіб, що вчинили злочини, присвячені праці Г. Аванесова, Ю. Антоняна, В. Голіни, І. Даньшина, В. Дрьоміна, А. Закалюка, А. Зелінського, В. Кудрявцева, В. Лунєєва, І. Ноя, О. Сахарова, В. Філімонова, О. Яковлева та інших видатних науковців. Разом з тим вивчення особливостей осіб, які вчинили злочини в земельній сфері, встановлення їх типологічних рис не знайшло свого відображення в науковій літературі.

Метою статті є визначення типових рис особи, яка вчиняє злочин у земельній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання визначення особи злочинця є одним із центральних проблем у кримінології. При дослідженні безпосередніх причин вчинення злочинів та злочинності в цілому на індивідуальному рівні визначається вплив негативних рис свідомості та психології особи, а на загальносоціальному рівні – суспільної свідомості, її соціально-психологічної складової. Звідси, на думку А. Закалюка, зрозумілий інтерес та потреба кримінології визначити ці негативні риси, властивості свідомості та її носія-особи, типологічні особливості особи, яка вчинила злочин, інакше кажучи – злочинця [4, с. 233].

З урахуванням предмета дослідження нами акцентується увага лише на особливостях характеристики осіб, які вчиняють злочини в досліджуваній сфері. Емпіричною основою для встановлення типових рис злочинця та дослідження структурних компонентів його особистості став аналіз відомостей Департаменту Інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України щодо викритих органами внутрішніх справ злочинів у сфері земельних відносин за 2008–2012 роки, вибіркоче

узагальнення архівних кримінальних справ щодо злочинів, в яких об'єктом посягання стали права власності на земельні ділянки та підсумкові данні проведеного протягом 2011–2013 років експертного опитування з питань сучасного стану державного регулювання земельної сфери, поширення тінювих процесів та злочинних проявів у сфері обігу земельних ділянок.

Приступаючи до аналізу структури зазначимо, що характеристика особистості особи, що вчинила злочин, повинна включати наступні елементи:

- соціально-демографічні та рольові – стать, вік, соціальний стан, освіта, національність, сімейний стан, професія тощо;
- морально-психологічні – світогляд, переконання, знання, навички, звички, емоції, спрямованість особистості тощо;
- кримінально-правові – форма вини, судимість, співучасть тощо.

Соціально-демографічні та рольові особливості. Специфікою досліджуваного виду злочинності є те, що злочини можуть вчинятись як чоловіками, так і жінками; результати проведеного узагальненого дослідження архівних кримінальних справ констатують кількісну перевагу осіб чоловічої статі – 83%, тоді як на жінок припадає тільки 17%. Наведені дані свідчать про те, що гендерна ознака не є визначальним критерієм щодо можливості здійснення протиправних діянь у цій сфері. Таке співвідношення між чоловіками та жінками є нормальним з огляду на те, що більшість керівних посад у нашій державі займають чоловіки. Жінки ж потрапляють до цієї статистики за рахунок тих посад, які надають їм можливість у рамках наданих повноважень брати участь у вирішенні питань, пов'язаних із регулюванням земельних відносин (бухгалтер, голова місцевої ради тощо).

Традиційним при кримінологічній характеристиці є встановлення вікових відмінностей осіб, що вчиняють злочини. Саме вік як суттєва характеристика особи визначає її якісну своєрідність, освітній рівень, зумовлює інтереси, потреби, життєві цілі, вибір середовища, місце в системі суспільного виробництва, соціальне та матеріальне становище [5, с. 69]. Наявні дані вказують на те, що найбільш кримінально-активними в земельній сфері є особи середніх та старших вікових категорій: у віці 36–50 років – 58%, старше 51 року – 24% осіб. Особи молодіжного віку становлять 18%, при цьому проведеним дослідженням не встановлено осіб молодших за 21 рік.

Вивчення професійно-освітнього рівня злочинців вказує на те, що 85% злочинців мали вищу освіту (юридичну, економічну, у сфері державного управління), середню та середню-спеціальну мали 15% осіб.

У більшості досліджуваних випадків злочинець займав досить поважний стан у соціальному середовищі завдяки своєму службовому становищу. Згрупувавши отримані дані за цими критеріями, ми дійшли наступних висновків. У 92% випадків злочин вчинявся спеціальним суб'єктом. Ними, як

правило, стають службові особи зі спеціальним статусом – сільські, селищні, міські голови, депутати місцевих рад щодо яких чинне законодавство встановлює спеціальний порядок порушення кримінальних справ. На таку специфіку злочинів вказують й інші дослідники. Так, О. Ботнарченко вважає, що однією з особливостей злочинів, що вчиняються на ринку земель, є вчинення їх у переважній більшості не пересічними громадянами, а корумпованими посадовими особами, які в деяких випадках пов'язані з кримінальним середовищем [3, с. 35]. Особливість посадових злочинів полягає в тому, що вони можуть вчинюватись тільки з використанням службових повноважень і завдяки посадовому статусу особи, що є суб'єктом злочину [8, с. 21]. Відповідно до статистичних даних міністерства внутрішніх справ з 2 784 злочинів, вчинених у сфері земельних відносин, 1 807 вчинено у сфері службової діяльності, що також підтверджує наш висновок [9].

Причинами можуть слугувати ті обставини, що для отримання земельної ділянки необхідно оформити відповідні документи. Звичайно, під оформленням документів ми маємо на увазі не тільки їх законну природу, а й підробку останніх. Службові особи прекрасно розуміють те, що саме від них залежить реальність отримання прав на землю. Тому ця статистика свідчить про те, що боротьбу зі злочинами у сфері регулювання земельних відносин слід вести саме в площині службової діяльності.

Якщо звернути увагу на посади, які займали особи, що стали безпосередніми суб'єктами вчинення злочину, то серед них можна виділити наступні:

- завідувачий відділом комунальної власності міської ради;
- голова місцевої ради;
- інженер-інвентаризатор відділу технічної інвентаризації об'єктів нерухомості;
- спеціаліст відділу земельних ресурсів;
- землевпорядник сільської ради;
- генеральний директор товариства з обмеженою відповідальністю;
- начальник залізниці відповідного рівня;
- директор товариства з обмеженою відповідальністю.

Таблиця 7¹

Розподіл осіб, що вчинили злочини в земельній сфері, відповідно до займаних посад

Роки Рольовий статус особи	2008	2009	2010
Службові особи влади та управління	364	290	253
Голови сільських, селищних, міських рад та їх заступників	250	258	242
Працівники районних, міських, обласних держадміністрацій	68	79	71
Службові особи органів Держземагентства, Держземінспекції	90	116	99
Керівники недержавних підприємств	522	501	423
Експерти-оцінювачі	12	7	5
Інші	155	101	324

Дані експертного опитування підтверджують таку тенденцію та вказують на наступний розподіл осіб, які вчиняють злочини у сфері земельного ринку, відповідно до займаних посад: голова сільської, селищної, міської ради (56%), спеціаліст відділу земельних ресурсів (34%), голова фермерського господарства (30%), керівник підприємства (товариства) (28%).

Співвідношення осіб, які обіймали керівні посади, з тими, хто такими не був, відповідно 81% до 19%. Тобто це керівники відповідних рівнів чи то державних органів, чи підприємств, установ, організацій. Однак це також свідчить і про те, що службові особи, які вчиняють злочини у сфері регулювання земельних відносин, не завжди є керівниками. Для вчинення злочину достатньо наділення їх повноваженнями на здійснення тих чи інших правочинів. Тобто в залежності від мети, яку необхідно досягнути, визначається рівень службової особи, яка може цю мету реалізувати. Або ж сама службова особа, яка займає певну посаду, визначає характер злочину та свої можливості щодо його вчинення.

Досліджуючи сімейний стан особи, що вчинила злочин у сфері земельного ринку, можна прослідкувати наступні характерні особливості. Переважна більшість осіб на момент вчинення злочину перебувала в шлюбі – 84% (з них у цивільному шлюбі – 6%), не були одружені лише 16% засуджених осіб. Такий вагомий відсоток злочинців, що перебували в шлюбних відносинах, пояснюється віковою та соціальною «зрілістю» більшості осіб. Як показують спостереження, у більшості випадків сім'я стимулює позитивну поведінку [9]. Проте, як показує проведене дослідження, наявність сім'ї в такому випадку є мотивуючою складовою, що підштовхує злочинця до вчинення злочину для покращення матеріального стану сім'ї.

Морально-психологічні особливості особи, що вчинила злочин, відіграють дуже важливу роль у процесі дослідження мотиваційної спрямованості дій злочинця, визначення його потреб, інтересів та установок. Кримінологи зазначають, що злочинна поведінка здатна «живити» себе, але тільки через саму особистість, залучаючи її до певного способу життя, закріплюючи в ній негативні внутрішні риси, антигромадські установки, погляди і орієнтації, загострюючи в небажаному напрямку особливості характеру [1; 7]. Крім того, встановлення моральних та психологічних особливостей особистості осіб, які вчиняють злочин, є традиційним при доведенні тези щодо відмінності особи злочинця від особистості правослукняного громадянина. Відповідно, морально-психологічну структуру особи, що вчиняє злочин, складає зміст ціннісно-нормативної системи та стійких психологічних особливостей, поєднання яких має криміногенне значення і специфічне саме для злочинця. [2, с. 61] Не заперечуючи існування певної сукупності рис в особи, що вчиняє злочин, все ж таки підтримуємо тезис про те, що немає специфічної риси, яка б зумовлювала злочинну поведінку.

За матеріалами вивчених кримінальних справ вдалось дослідити певні моральні та психологічні елементи осіб, що вчиняють злочини в земельній сфері. Так, серед мотивів вчинення таких злочинів характерною є корислива складова: прагнення до збагачення – 61%, недостатнє матеріальне забезпечення – 26%, прагнення допомогти особі з близького оточення – 5%, не встановлено – 8%.

Кримінологічним дослідженням мотиваційної спрямованості особи, що вчинила злочин у земельній сфері, встановле-

¹ Відомості про викриті органами внутрішніх справ злочини у сфері земельних відносин за 2008-2010 рр. / Департамент Інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України

но, що співвідношення власних інтересів та інтересів інших осіб відображається відповідно як 42% до 58%. І дійсно, такий об'єкт, як земельна ділянка, можна завжди перепродати, здати в оренду, передати в користування тощо. Коли ж злочин вчинено в інтересах інших осіб, то він супроводжується винагородою за ризик посадової особи. Рідше причиною цього можуть бути якісь власні амбіції нематеріального характеру: кар'єрне зростання, помста тощо.

Визначаючи морально-психологічну характеристику осіб, що вчинили злочини в земельній сфері, слід зазначити, що для них притаманні ті ж самі ознаки, які характерні для осіб, що вчиняють злочини у сфері економіки, а саме підвищене почуття незалежності від нормативної системи, правовий нігілізм, орієнтація на задоволення своїх власних потреб і інтересів будь-якими засобами, чітке усвідомлення протиправності своїх дій тощо [6, с. 126].

Ці висновки підтверджуються даними, отриманими на підставі узагальнення матеріалів кримінальних справ, які визначають ставлення засуджених осіб до вчиненого злочину. Так, визнали себе повністю винними у вчиненні злочину 79% осіб, частково – 12%, не визнали себе винними – 9%, розкаялися – 88% осіб. Мали позитивну характеристику – 83% злочинців.

Кримінально-правові ознаки осіб, що вчинили злочини, встановлюються при характеристиці таких елементів, як характер вчиненого злочину, форма вини, спосіб вчинення злочину, частка групової злочинності, рецидив, вид і розмір покарання та інші.

Для осіб, що вчиняють злочини в земельній сфері, не характерна така ознака, як рецидив злочину. Проведене дослідження вказує на високу питому вагу осіб, які раніше не притягались до кримінальної відповідальності – 85%. Особи, в яких на момент вчинення злочину судимість була погашена, відповідно до ст. 89 ККУ становили 4%.

Відносно кількості осіб, залучених до реалізації злочинної мети, то можна сказати, що здебільшого злочини у сфері регулювання земельних відносин вчиняються службовою особою одноособово – 65% випадків, рідше групою осіб – 35%. Це пов'язано з підвищеним ризиком реалізації злочинної мети. Одна справа, коли особа одна вчинить такі дії, а інша – у групі. В останньому випадку ризик викриття зростає, тому що зростає і кількість осіб.

Характерним для осіб, що вчиняють злочини в земельній сфері, є умисна форма вини, що засвідчує усвідомлення нею протиправності та суспільної небезпечності вчинюваних дій.

Узагальнення матеріалів кримінальних справ вказують на те, що суб'єкт злочину правильно і повно сприймає і оцінює об'єктивну обстановку вчинюваного злочину. Про це свідчить і значна питома вага (91%) осіб, які повністю або частково визнали свою вину. При плануванні та вчиненні злочину характерним є те, що особа вибудовує логічний та послідовний ланцюг дій згідно з поставленою метою.

Дослідження покарань, що застосовуються до засуджених осіб за злочини у сфері земельного ринку, має суттєві особливості. За результатами узагальнення матеріалів кримінальних справ встановлено, що найбільш поширеним видом покарання є позбавлення волі на певний строк (68%). Як додаткове покаранням виступає позбавлення права обіймати певні посади – 44%. Специфічною особливістю застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк для цього виду злочинів є те, що в 91% випадків таке застосування має умовний характер. Високий показник (близько 70%) звільнених від кримінальної відповідальності був також виявлений Р.

Мовчаном на підставі аналізу практики застосування судами ст. 197–1 КК України, що надало підстави стверджувати про недотримання судами такого принципу кримінального права, як невідворотність кримінальної відповідальності [10, с. 12]/

Висновки. Результати кримінологічного дослідження дозволяють виділити обов'язкові критерії, яким повинна відповідати особа, що вчиняє злочини в земельній сфері:

- зацікавленість в отриманні земельної ділянки (при вчиненні самовільного захоплення земельної ділянки);
- професійна діяльність, пов'язана зі сферою землевпорядкування (наявність владних повноважень та можливість приймати рішення щодо проведення операцій з землею);
- наявність матеріальних ресурсів, які особа може використати на залучення до співпраці службових осіб;
- бажання особи в отриманні грошової винагороди за свою допомогу.

За результатами узагальнення матеріалів практики та вивчення наукових джерел осіб, які вчиняють майнові злочини в земельній сфері, можна класифікувати на такі групи:

- особи, які здійснюють розпорядження земельними ділянками: службові особи органів державної влади, службові особи органів місцевого самоврядування;
- особи, які посягають на відносини в земельній сфері шляхом порушення умов обігу земельних ділянок: засновники, власники та/або службові особи суб'єктів господарської діяльності, фізичні особи-підприємці, фізичні особи.

Частково підсумовуючи наведені дані, відзначимо типові риси особи, яка вчиняє злочин у земельній сфері: чоловік, вік 36–50 років, громадянин України, має вищу освіту, працюючий, займає відповідне службове становище, працює на керівній посаді, має стійку корисливу мотивацію, раніше не судимий.

Література:

1. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений / Ю.М. Антонян. – М. : Юристъ, 1996. – 336 с.
2. Антонян Ю.М. Личность преступника. Криминологическое исследование / Ю.М. Антонян, В.Е. Эминов. – М. : Норма-Инфра-М, 2010. – 368 с.
3. Ботнарченко О.М. Дискреция та деякі особливості злочинів у сфері земельних відносин / О.М. Ботнарченко // Адвокат. – 2008. – № 9. – С. 33–36.
4. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : ІнЮре, 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 424 с.
5. Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: криминологічна характеристика та запобігання : [монографія] / [Б.М. Головкін, Г.Ю. Дарнопих, І.О. Христюк та ін.]; за ред. Б.М. Головкіна. – Харків : Право, 2013. – 248 с.
6. Кальман О.Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О.Г. Кальман; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2004. – 432 с.
7. Криминологія: Загальна та Особлива частини : [підручник] / [І.М. Данишин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.]; за заг. ред. В.В. Голіни. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Харків : Право, 2009. – 288 с.
8. Магарін М.С. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України : [монографія] / М.С. Магарін, Д.В. Бараненко. – Одеса : Астропринт, 2001. – 104 с.
9. Міністерство внутрішніх справ України: Цього року загальна сума задокументованих міліцією хабарів склала понад 26,7 мільйона гривень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/394746>.
10. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право / Р.О. Мовчан ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – Київ, 2009. – 20 с.

Изовита А. Н. Криминологическое исследование типичных черт лица, совершающего преступление в земельной сфере

Аннотация. В статье поддано криминологическому анализу лицо, которое совершило преступление в земельной сфере. Характеризуются демографические, социально-ролевые, психологические, морально-этические, уголовно-правовые особенности преступника. Определены типичные черты преступника и установлен криминологический портрет лица, совершающего преступления в этой сфере.

Ключевые слова: преступность в земельной сфере, криминологическая характеристика, структура личности, лицо, совершившее преступление.

Izovita A. Criminological research typical features of a person committing a crime in the land sector

Summary. In this article the author analyses the person who committed crime in the land sphere. Author characterizes demographic, social and role, moral and ethic, criminal and legal peculiarities of the criminal. In the article the author defined typical features of the criminal and set criminological portrait of the person who commits crimes in this area.

Key words: crime in the land sphere, criminological characteristics, personality structure, person who committed crime.

*Ігнатенко М. П.,**асистент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ ЯК СПОСІБ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ ЗЛОЧИНІВ ІЗ ПОДВІЙНОЮ ФОРМОЮ ВИНИ

Анотація. Статтю присвячено висвітленню впливу оціночних понять на побудову кримінально-правових норм, зокрема санкцій злочинів із подвійною формою вини. Проаналізовано підходи різних вчених щодо визначення дефініції «оціночне поняття». Автор акцентує увагу на необхідності формалізації оціночних понять з метою звуження меж кримінально-правових санкцій.

Ключові слова: кримінально-правова санкція, оціночне поняття, формалізація, злочини із подвійною формою вини.

Постановка проблеми. Сучасна кримінально-правова теорія розрізняє основні та кваліфіковані склади злочинів. За загальним правилом кваліфікований склад злочину знаходить своє вираження в другій, третій, четвертій частинах статей Особливої частини КК України. При цьому кваліфікуючі ознаки збільшують ступінь суспільної небезпеки злочину порівняно з тою, що виражається ознаками основного складу [1, с. 88]. Об'єктивна сторона як основних, так і кваліфікованих (особливо кваліфікованих) складів злочину, які мають місце і при вчиненні злочинів із подвійною формою вини, достатньо часто конструюються за допомогою ознак, які мають оціночний характер.

Проблеми використання оціночних понять у нормативно-правових актах вже достатньо давно досліджуються як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі. Однак вирішення завдання правильного визначення оціночного поняття та його впливу на конструювання та застосування кримінально-правової норми залишається актуальним і на сьогодні.

Одним з найважливіших аспектів досліджуваної проблематики є встановлення впливу диспозиції кримінально-правової норми на конструкцію санкції. Беззаперечно, що диспозиція і санкція повинні бути внутрішньо узгоджені так, щоб у цілому уособлювати єдиний «організм». Їх зв'язок характеризується тим, що він односторонній (від диспозиції залежить суворість санкції, зворотний зв'язок відсутній) і опосередкований (так як санкція є наслідком законодавчої оцінки конкретного злочину, тобто здійснюється через законодавця).

Оціночні поняття були предметом досліджень таких відомих науковців, як М.С. Таганцев, П.І. Люблінський, І.Я. Фойніцький, С.В. Познишев, В.М. Кудрявцев, Я.М. Браїнін, А.В. Наумов, Н.Ф. Кузнецов, та інших. При цьому науковці основну увагу приділяли питанням дефініції «оціночних понять», необхідності їх формалізації, а також загрози вчинення судової помилки при їх надмірному використанні в кримінальному законодавстві.

Питанню впливу оціночних понять (через диспозицію статей (частин статей) Особливої частини КК) на конструкцію кримінально-правових санкцій увага практично не приділялася. Тому метою нашого дослідження є визначення впливу використання оціночних понять у диспозиціях кримінально-правових норм на конструкцію санкцій, зокрема в злочинах із подвійною формою вини, оскільки саме при описі ознак об'єктивної сторони останніх частіше всього використовуються оціночні поняття, та виро-

блення рекомендацій щодо вдосконалення кримінального закону в зазначеному напрямку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питанню співвідношення диспозицій та санкцій кримінально-правової норми приділяли увагу багато дослідників. Як правильно зазначав свого часу А.Н. Траїнін, «чим повніше описаний склад злочину, чим конкретніше окреслені в диспозиції його елементи, тим більше має зменшуватися відстань між мінімальною та максимальною межею покарань, визначених у законі».

Аналіз КК України дає всі підстави стверджувати, що законодавець достатньо часто при викладенні кримінально-правових норм (зокрема, при описі ознак складу злочину) використовує оціночні поняття. У сучасних правових реаліях використання оціночних понять фактично є одним із способів викладення кримінально-правового матеріалу, шляхом застосування якого побудовані близько половини статей КК України.

Перш ніж з'ясувати причини використання оціночних понять, поширеності їх використання в тексті кримінального закону та їх вплив на конструювання кримінально-правових санкцій, потрібно визначити дефініцію «оціночного поняття».

Так, Я.М. Браїнін під оціночними поняттями розуміє не конкретизовані законодавцем і уточнюючим органом, що їх застосовує, поняття. Як зазначав науковець, конкретизація оціночних понять може здійснюватися в міру накопичення і вивчення досвіду застосування відповідних кримінально-правових норм [2, с. 63].

А.А. Маліновський відзначає, що оціночне поняття – це «узгальнення явищ і процесів правової дійсності, яке фіксується в законодавстві за допомогою вказівки лише найбільш загальних ознак явища або процесу» [3, с. 268].

А.Г. Діденко зазначає, що оціночним є поняття, за допомогою якого законодавець надає суб'єктам реалізації (використання, виконання, дотримання, застосування норм права) можливість самим визначити межу, що відділяє один правовий стан від іншого [4, с. 48].

Т.В. Кашаніна пропонує наступну дефініцію оціночного поняття: «виражене в нормі права положення (розпорядження), в якому закріплюються найбільш загальні ознаки, властивості, якості, зв'язки і відношення всіляких предметів, явищ, дій, процесів, детально не роз'яснюване законодавцем з тим, щоб воно конкретизувалося шляхом оцінки в процесі використання права і дозволяло здійснювати в межах зафіксованої в ньому спільності індивідуальну піднормативну регламентацію суспільних відносин» [5, с. 8].

В.М. Кудрявцев оціночними вважає ознаки, зміст яких визначається правосвідомістю юриста, що застосовує закон, з врахуванням вимог КК України і обставин конкретної справи [6, с. 134].

Отже, практично всі зазначені визначення оціночного поняття зводяться до необхідності його конкретизації у процесі правозастосування з урахуванням конкретних обставин справи.

Характерно, що серед науковців є як противники використання оціночних понять, які вбачають у цьому можливість до-

пушення помилок зі сторони правозастосувача, так і прихильники.

Використовуючи оціночні поняття, законодавець свідомо надає інтерпретаторам певну свободу в тлумаченні і дає можливість наповнювати оціночні поняття відповідним змістом залежно від конкретно-історичних умов і конкретної ситуації застосування норм права [7, с. 169].

К.К. Лановенко застосування оціночних понять розглядає як особливий механізм законодавчої техніки, завдяки якому в повному обсязі можна реалізувати принципи повноти, справедливості та індивідуалізації покарання при здійсненні правосуддя [8, с. 155].

Використовуючи оціночні поняття, законодавець прагне надати суб'єкту правозастосування можливість максимально врахувати фактичні обставини конкретної кримінальної справи, а також умови життя суспільства, які постійно змінюються [9, с. 97].

І.М. Гальперін суть оціночних понять розглядає як «внутрішній ресурс» закону, необхідний для вдосконалення практики його застосування при суворому дотриманні принципу законності [10, с. 71].

В.М. Кудрявцев наголошував, що суб'єкт, який використовує оціночні поняття, виконує подвійну функцію: по-перше, порівнює досліджуване явище з певним загальним поняттям, по-друге, формулює (у певних межах) зміст цього поняття. При цьому оцінка оціночного поняття може змінюватися не лише залежно від того, якою людиною вона здійснюється, а й залежно від часу застосування того чи іншого оціночного поняття, оскільки інтерпретація останнього може змінюватися [11, с. 116].

Вважаємо, що «абстрактність» оціночних понять має відповідний вплив на конструювання кримінально-правової санкції (вибір виду покарання, його розміру або строку).

Санкції кримінально-правових норм, при описі диспозицій яких законодавець використовує оціночні поняття, у непоодиноких випадках мають достатньо широкі межі (наприклад, санкції ч. 2 ст. 252 (позбавлення волі на строк від 5 до 12 років), ч. 2 ст. 272 (позбавлення волі на строк від 1 до 8 років), ч. 2 ст. 273 (позбавлення волі на строк від 2 до 10 років), ч. 2 ст. 274 (позбавлення волі на строк від 3 до 12 років), ч. 3 ст. 281 (позбавлення волі на строк від 5 до 12 років) ч. 3 ст. 282 (позбавлення волі на строк від 5 до 12 років)).

Отже, якщо розглядати співвідношення диспозицій та санкцій статей (частин статей) Особливої частини КК України, то можна зробити висновок, що чим конкретніше описана диспозиція, тим конкретніша буде санкція.

Слушною з цього приводу є позиція С.І. Дементьєва, який виступає за необхідність максимальної формалізації диспозицій статей, щоб у них вказувалися всі або майже всі елементи складу злочину, по можливості – найбільш поширені, що враховуються судами, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність [12, с. 49]. На нашу думку, це надасть можливість не тільки удосконалити кримінально-правові санкції (передбачити оптимальну кількість альтернативних основних покарань, їх міру чи строк), а й надасть можливість знизити ризик допущення судових помилок при розгляді справ.

Вважаємо, що максимальний ступінь формалізації ознак об'єктивної сторони злочину дозволить звужити межі кримінально-правових санкцій і, відповідно, межі суддівського розсуду. Цей процес повинен перш за все відбуватися шляхом надання легального тлумачення оціночних ознак у примітках статей Особливої частини КК України (на прикладі ст.ст. 149, 159–1, 164, 176, 182, 185, 199, 200, 205 КК України).

Зміст оціночних понять також розкривається у відповідних актах судового тлумачення та výroках по конкретній криміналь-

ній справі. До прикладів таких актів судового тлумачення можна віднести Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» № 17 від 10.12.2004, «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» № 14 від 23.12.2005, «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» № 7 від 12.06.2009 та інші.

В зазначених постановках розкривається зміст таких оціночних понять, як «істотна шкода» (ч. 1 ст. 244, ст. 246, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 249 КК України), «інші тяжкі наслідки» (ст.ст. 236, 237, ч. 2 ст.ст. 238–243, ч. 2 ст. 245, ст.ст. 247, 251, ч. 2 ст. 252, ч. 1 ст. 253, ч. 1 ст. 271, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 274, ч. 2 ст. 275 КК України), «загибель людей» (ст.ст. 236, 237, ч. 2 ст.ст. 238–243, ч. 2 ст. 245, ч. 2 ст. 253 КК України), «значна територія» (ст. 236 КК України), «масове знищення» (ч. 2 ст. 248, ст. 249 КК України), «інше грубе порушення правил експлуатації» (ст. 287 КК України), «шкода здоров'ю потерпілому» (ч. 1 ст. 271, ч. 1 ст. 272, ч. 1 ст. 273, ч. 1 ст. 274, ч. 1 ст. 275 КК України), «загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків» (ч. 1 ст. 272, ч. 1 ст. 273, ч. 1 ст. 274, ч. 1 ст. 275 КК України).

Певні складнощі при застосуванні оціночних ознак виникають також і тому, що в одні і ті ж оціночні поняття в деяких випадках вкладається різний зміст. Наприклад, «істотна шкода» при вчиненні злочинів, передбачених ст. 246, ч. 1 ст. 248 та ст. 249 КК України, «інші тяжкі наслідки» при вчиненні злочинів, передбачених ст. 237, ч. 2 ст. 267, ч. 2 ст. 273 КК України і так далі.

Ми розділяємо думку тих науковців, які вважають, що велика кількість оціночних понять у кримінальному законі може зумовити низку проблем під час їх застосування, так як діяльність суб'єктів, уповноважених розкривати зміст оціночного поняття та реалізувати його в кожному конкретному випадку, не позбавлена помилок.

Як правильно зазначає З.А. Тростюк, «термінологічний апарат буде чітким, якщо зміст кожного терміна випливатиме із самого закону без будь-якого додаткового тлумачення, а для з'ясування змісту його складових не потрібно було б звертатися до інших джерел, окрім кримінального закону» [13, с. 50].

Так, Н.О. Лопашенко, допускаючи використання оціночних понять, вважає, що мова повинна йти лише про такі оціночні категорії в кримінальному законі, без яких неможливо обійтись і які не впливають на криміналізацію діяння [14, с. 240].

Подібної точки зору дотримується також К.К. Панько, вважаючи, що «основним способом побудови норм Особливої частини КК має бути принцип формальної визначеності з нечисленними відступами від нього при описі обмеженого кола складів злочинів» [15, с. 300].

На думку М.О. Власенко, оціночні поняття задають певний ступінь стабільності та регулятивної міцності, є природним зв'язком засад нормативно-правового формалізму і практичного життя [16, с. 57].

С.С. Безруков розглядаючи причини, які ускладнюють процес формалізації оціночних понять, зазначає, що найлегше «стандартизації» піддаються кількісні оціночні терміни. Заміну якісних оціночних термінів автор вважає неможливою [17, с. 10].

На думку А.В. Наумова, лише судовий прецедент може конкретизувати зміст оціночного поняття, що використовується законодавцем при побудові кримінально-правової норми [18, с. 9].

Н.Ф. Кузнецова вважає, що особливістю оціночних ознак у кримінальному законі є те, що їх варіативність не дозволяє законодавцю їх формалізувати та описати [19, с. 50].

Переважає ж більшість пропозицій науковців, які вбачають у використанні оціночних понять загрозу здійснення судової помилки, зводиться до необхідності конкретизації у кримінальному законі оціночних понять, зокрема понять, що визначають ознаки суспільно небезпечних наслідків.

При цьому відповідним ресурсом для цього мають бути Постанови Пленуму Верховного Суду України, про які ми вже згадували і в яких розкрито зміст деяких оціночних ознак.

І.М. Гальперін, розглядаючи питання формалізації оціночних понять, стверджував, що слід говорити не про об'єктивну неможливість постійної зміни кримінального законодавства, а про якісну неповноцінність таких змін, внаслідок чого законодавець і використовує в певних межах оціночні поняття [20, с. 72].

Однак з такими висновками автора ми погодитися не можемо, оскільки аналіз чинних постанов Пленуму Верховного Суду України свідчить, що зміст оціночних понять протягом тривалого часу не змінюється, тому такі побоювання науковця є необґрунтованими.

Очевидно, що формалізувати всі оціночні ознаки неможливо, зокрема ті з них, які відносяться до якісних. Однак це не означає, що відповідна робота в цьому напрямку проводиться не повинна, тим паче з урахуванням наявності накопиченого практичного досвіду.

Висновки. Отже, на підставі викладеного можна дійти висновку, що оціночні поняття – це неконкретизовані в кримінальному законі поняття, встановлення змісту яких здійснюється правозастосовувачем у межах його повноважень на підставі об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Важливою гарантією правильного застосування оціночних понять являється встановлення повного переліку випадків, які підпадають під те чи інше оціночне поняття. І лише за неможливості вичерпати всі випадки, що охоплюються цим поняттям, можна обмежитися приблизним переліком. Наявність зазначеного переліку значно знизить ризик здійснення судової помилки.

Формалізація оціночних понять сприятиме конкретизації диспозицій кримінально-правових норм, що дозволить значно звужити межі кримінально-правових санкцій, зокрема злочинів із подвійною формою вини, при описі ознак об'єктивної сторони яких оціночні поняття застосовуються найчастіше.

Формалізація оціночних понять може здійснюватися шляхом роз'яснення (тлумачення) їх змісту в примітках до статей Особливої частини Кримінального кодексу України. Якщо на момент прийняття КК України 2001 р. зробити це було достатньо складно, оскільки не можна було передбачити всі можливі наслідки вчиненого діяння, то на сьогоднішній день, з урахуванням існуючої судової практики, зробити це цілком реально.

Слід пам'ятати, що наявність оціночних понять у кримінальному законодавстві завжди буде свідченням низького рівня розвитку законодавчої техніки. Якщо, як зазначають деякі науковці, це є способом законодавчої техніки, то виправити таке положення речей буде достатньо складно, але можливо.

Література:

1. Крутликів Л.Л., Савинов В.Н. Квалифицирующие обстоятельства: понятие, виды, влияние на квалификацию преступлений: [учебное пособие] / Л.Л. Крутликів. – Ярославль, 1989. – 88 с.
2. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение / Я.М. Брайнин. – М.: Юридическая литература, 1967. – 240 с.
3. Малиновский А.А. Оценочные понятия в законодательстве. Законодательская техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование / А.А. Малиновский. – Нижний Новгород, 2001. – 268 с.
4. Диденко А.Г. Оценочные понятия в гражданском законодательстве. Избранное (постсоветский период) / А.Г. Диденко. – Алматы, 2004. – 308 с.
5. Кашанина Т.В. Оценочные понятия в советском праве / Т.В. Кашанина. – Свердловск, 1974. – 17 с.

6. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юридическая литература, 1972. – 352 с.
7. Черданцев А.Ф. Вопросы толкования советского права / А.Ф. Черданцев. – Свердловск: Изд-во Сверд. юрид. ин-та, 1972. – 191 с.
8. Лановенко К. Суб'єктивний момент при застосуванні оціночних понять у кримінальному законодавстві // Підприємництво, господарство і право. – № 9. – 2010. – С. 152–155.
9. Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм / А.В. Наумов. – Волгоград: Высш. следственная школа МВД СССР, 1973. – 175 с.
10. Гальперин И.М. Уголовная политика и уголовное законодательство. Основные направления борьбы с преступностью / И.М. Гальперин. – М.: Юридическая литература, 1975. – 115 с.
11. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений 2-е изд., перераб. и дополн. / В.Н. Кудрявцев. – М.: «Юристъ», 2001. – 116 с.
12. Дементьев С.И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы / С.И. Дементьев. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1986. – 157 с.
13. Тростюк З.А. Понятийный аппарат Особливої частини Кримінального кодексу України: [монографія] / З.А. Тростюк. – К.: Атіка, 2003. – 50 с.
14. Лопашенко Н.А. О проблемах качества современного уголовного экологического законодательства / Законодательская техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование / Н.А. Лопашенко. – Нижний Новгород, 2001. – 542 с.
15. Панько К.К. Технично-юридическое качество внутренних свойств уголовного закона. Законодательская техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование / К.К. Панько. – Нижний Новгород, 2001. – 542 с.
16. Власенко Н.А. Проблемы точности выражения формы права (лингво-логический анализ) / Н.А. Власенко. – Екатеринбург, 1997. – 71 с.
17. Безруков С.С. Оценочные понятия и термины в уголовно-процессуальном законодательстве / С.С. Безруков. – М., 2001. – 24 с.
18. Наумов А.В. Практика применения Уголовного кодекса Российской Федерации: комментарий судебной практики и доктринальное толкование / А.В. Наумов. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 1024 с.
19. Кузнецова Н.Ф. О законодательной технике в уголовном праве / Н.Ф. Кузнецова // Вестник Московского Университета. Серия 11. – Право. – 2004. – № 4. – 50 с.
20. Гальперин И.М. Уголовная политика и уголовное законодательство / И.М. Гальперин // Основные направления борьбы с преступностью. – М.: Юридическая литература, 1975. – 115 с.

Игнатенко М. П. Формализация оценочных понятий как способ совершенствования уголовно-правовых санкций преступлений с двойной формой вини

Аннотация. Статья посвящена освещению влияния оценочных понятий на построение уголовно-правовых норм, в частности санкций преступлений с двойной формой вини. Проанализированы подходы разных ученых относительно определения дефиниции «оценочное понятие». Автор акцентирует внимание на необходимости формализации оценочных понятий с целью сужения пределов криминально-правовых санкций.

Ключевые слова: уголовно-правовая санкция, оценочное понятие, формализация, преступления с двойной формой вини.

Ignatenko M. Formalization notions as a way to improve criminal sanctions with dual form of guilt

Summary. The article is devoted to the influence of such notions in the construction of criminal law, including sanctions with a double fault crimes form. The approaches of various scientists to determine the definition of «evaluative concept». The author emphasizes the necessity to formalize the notions of the purpose of narrowing the criminal sanctions.

Key words: criminal law sanction, evaluative concepts, formalization, double form fault crimes.

Адамян А. С.,
аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВА ПРИРОДА КАЗУСУ ЯК НЕВИННОГО ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджується правова природа казусу як невинного заподіяння шкоди в кримінальному праві України. З метою всебічного дослідження поняття казусу було проведено його порівняльно-правовий аналіз із суміжними інститутами кримінального права: формами вини, обставинами, що виключають злочинність діяння, кримінальним проступком, помилкою в кримінальному праві. Виявлено комплекс основних ознак, притаманних казусу. Запропоновано введення до кримінального законодавства та доктрини спеціального поняття «кримінальний казус» (*casus criminalis*).

Ключові поняття: казус, невинне заподіяння шкоди, форми вини, обставини, що виключають злочинність діяння, кримінальний проступок, помилка.

Постановка проблеми. У сучасному вітчизняному кримінальному праві панує концепція суб'єктивного ставлення у вини, що закономірно активує детальне наукове вивчення інституту вини, а також взаємопов'язаних питань невинуватості. При цьому невинне заподіяння шкоди, яке в кримінально-правовій доктрині традиційно називають казусом, прямо не регулюється українським законодавством, хоча його існування визнається та часто зустрічається на практиці. Така ситуація «нелегального» положення вимагає наукового дослідження правової природи казусу, а також виявлення його співвідношення із деякими суміжними правовими категоріями.

Інститут вини в кримінальному праві вивчався багатьма науковцями, серед яких слід назвати В.І. Борисова, П.А. Воробей, О. Ф. Кістяківського, В.О. Навроцького, К.М. Оробця, О.І. Рарога, М.С. Таганцева, Б.С. Утевського, П.Л. Фріса та інших. Поняття випадку (казусу) розглядали у своїх роботах Л.А. Арчібасова, Р.В. Вереша, П.С. Дагель, В.Ф. Кириченко, М.Й. Коржанський, Ю.С. Коткова, І.В. Теслицький та деякі інші. Однак правові ознаки невинного заподіяння шкоди потребують більш глибокого вивчення, так як цим питанням у літературі не було приділено достатньої уваги.

Тому **метою статті** є дослідження правових ознак казусу як невинного заподіяння шкоди з метою виявлення правової природи цього поняття та формулювання на цій основі шляхів подальшого вдосконалення законодавства.

Виклад основного матеріалу. Для ефективного дослідження поняття невинного заподіяння шкоди в умовах відсутності законодавчої дефініції доцільним є проведення порівняльного аналізу поняття із деякими правовими інститутами, що в певній мірі межують із казусом. Найбільш тісний зв'язок закономірно проявляється із формами вини, так як невинне заподіяння шкоди є їх інститутом-протипагою. Розглядати співвідношення із умислом немає сенсу, тому одразу сконцентруємо увагу на необережності. Так, *злочинна самовпевненість* кваліфікується тоді, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків, але легковажно розраховувала на їх відвернення. Казус містить принципову відмінність, а саме: особа не могла передбачити настання шкідливих наслідків свого діяння.

Значно важче розмежувати казус від злочинної недбалості, за якої особа теж не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Відповідно до характеристики, яку образно надає М. С. Таганцев, у ситуації злочинної недбалості особа усвідомлює можливість вчинення злочинного діяння *in abstracto*, але не усвідомлює можливості настання його *in concreto* [1, с. 248]. У такому випадку обов'язковим є встановлення необхідності (об'єктивний критерій) та можливості (суб'єктивний критерій) такого передбачення. У літературі вказується, що казус характеризується відсутністю або об'єктивного, або суб'єктивного критеріїв, або одночасно обох цих критеріїв [2]. Таким чином, у випадку злочинної недбалості межа між винним та невинним вчиненням шкоди проходить по встановленню об'єктивних обставин справи в аспекті можливості та необхідності передбачення особою негативного розвитку подій. Принципово важливим стає встановлення об'єктивної міри розсудливості, що повинна братися до уваги при розслідуванні подібних справ. Цивілісти запозичують концепцію, що запропонована римським правом: в якості мірила застосовується міра «розсудливості марнотратного голови сімейства». Однак у кримінальному праві такий підхід не може використовуватися як еталонний у зв'язку з тим, що особливе значення має не середній рівень знань, реакції тощо, а саме сукупність індивідуальних і конкретних обставин та характеристик особистості. У спеціальних наукових роботах зазначається, що суб'єктивна можливість особи може бути встановлена за такими ознаками: фізіологічні та психологічні характеристики особи, її досвід, знання; суб'єктивна можливість усвідомлення характеру та обсягу шкоди; дефекти виробничих та інших процесів тощо [3, с. 42]. Наявність об'єктивного критерію недбалості встановлюється за допомогою аналізу комплексу чинників. Як вважає В. А. Нерсисянц, певний рівень передбачення напрацьовується при виконанні тієї чи іншої професії. Він може встановлюватися законом, правилами безпеки, нормами соціального співжиття – саме цей певний рівень передбачливості, на думку вченого, необхідно приймати за вихідний при встановленні реальної можливості усвідомлення особою небезпечності наслідків [4, с. 31].

В аспекті аналізованого співвідношення казусу із формами вини слід підкреслити, що випадок не можна вважати особливою формою психічного відношення особи до своїх дій та їх наслідків, так як за таким підходом казус співпадає із недбалістю, тобто означає винну поведінку особи. Так, А. В. Наумов доводить, що казус слід вважати не психічним відношенням особи до свого діяння (його не існує), а особливим психічним станом особи, що діє в тій чи іншій ситуації, який виключає суспільну небезпеку таких дій [5, с. 407].

Отже, до ознак казусу слід віднести відсутність у особи, яка заподіяла шкоду, необхідності та/або можливості передбачити настання шкідливих наслідків свого діяння.

Інститут казусу має схожі риси із обставинами, що виключають злочинність діяння. Наприклад, Н. В. Лісова виділяє наступні конститутивні ознаки, які притаманні усім обставинам, що виключають злочинність діяння: а) особа має право на запо-

діяння шкоди; б) це діяння (дія або бездіяльність); в) зовнішня подібність зі злочином; г) наявність певної підстави; г) суспільна корисність чи допустимість; д) передбаченість законодавством України [6, с. 11]. Подібною позиції дотримується також і О. І. Ющик, яка визначає обставини, що виключають злочинність діяння як передбачене Кримінальним кодексом (далі – КК), а також інші законодавчі або нормативні акти, що зовні схожі зі злочинами, суспільно корисні (соціально прийнятні) і правомірні вчинки, які здійснені за наявності певних підстав і виключають злочинність діяння, а тим самим і кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду [7, с. 4].

Встановлення факту невинного вчинення шкоди теж виключає злочинність діяння. Однак казус має деякі відмінні риси, які відмежовують його від обставин, передбачених розділом VIII КК України. По-перше, особа не має права заподіювати шкоду. Така шкода виникає незалежно від бажання та усвідомлення особи, а що найголовніше – настання шкоди не може бути цією особою передбачене. По-друге, групування обставин, що виключають злочинність діяння, відбувається за характерною внутрішньою логікою, а саме діяння осіб за даних обставин спрямовані на благі цілі, а шкода є виправданою. Казус не має такої ознаки. Відношення особи до свого діяння може бути нейтральним – тобто ключовий момент полягає в неможливості та відсутності необхідності передбачити настання негативних наслідків. По-третє, за критерієм урегульованості законодавством України відносно казусу є проблема. Так, учений Омар Мухаммед Мусса Ісмаїл розподіляє усі обставини, що виключають злочинність діяння, на дві групи: а) ті, що передбачені в КК України; б) обставини, передбачені іншим законодавством [8, с. 5]. Казус у своєму кримінально-правовому значенні не закріплений у жодному законі України.

Таким чином, невинне заподіяння шкоди не може бути віднесене до обставин, що виключають злочинність діяння через відмінність між цими інститутами в трьох ключових моментах.

Казус може мати певні схожі риси із *кримінальним проступком*. Проблема співвідношення вказаних понять полягає перш за все у відсутності їх легальних визначень. Введення до вітчизняного законодавства інституту кримінальних проступків активізувалось із затвердженням Концепції реформування кримінальної юстиції України від 08 квітня 2008 року. Наукові розробки цього питання втілились у багатьох працях, серед яких слід відмітити монографію «Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві» [9]. У зазначеній роботі всебічно проаналізовано теоретичну модель кримінального проступку та виявлено низку його характерних ознак. При детальному вивченні специфічних рис кримінального проступку можна виявити головну схожу ознаку, що об'єднує його з казусом – це зовнішня схожість зі злочином. Однак при цьому така схожість досягається різними шляхами. У зв'язку з цим доцільно розглянути відмінності між поняттями казусу та кримінального проступку. По-перше, кримінальний проступок – це правопорушення, у той час як невинне вчинення шкоди не має протиправного характеру. По-друге, у зв'язку з тим, що кримінальний проступок є правопорушенням, він тягне за собою відповідне покарання, у той час як казус не має таких наслідків. По-третє, головною ознакою, що відмежовує кримінальний проступок від злочину, є його незначна суспільна небезпека; тоді як у результаті казусу шкода може мати будь-який розмір, а ступінь суспільної небезпеки може варіювати та мати різне значення. По-четверте, при здійсненні кримінального проступку є вина особи, а у випадку казусу – вина відсутня.

Отже, казус не можна віднести до кримінальних проступків, як до кримінальних правопорушень меншого значення

та небезпеки. Основною причиною є те, що казус не є правопорушенням.

Також суміжним із невинним заподіянням шкоди є інститут помилки в кримінальному праві. Наукою розроблено різні підходи до дефініції помилки. Наприклад, О. І. Парог дає визначення помилки як омани лише відносно фактичних обставин, які визначають ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння, або відносно юридичної характеристики діяння [10, с. 194]. Тоді як А. В. Наумов розкриває поняття помилки через словосполучення «неправильне уявлення» [11, с. 233–235]. З ним не погоджуються В. Я. Якушин та В. В. Назаров, які вказують на те, що у визначенні А. В. Наумова «акцент зроблено на тому, що помилка можлива лише на чуттєвому рівні процесу пізнання» [12, с. 7].

Проводиться велика кількість класифікацій різновидів кримінально-правових помилок у залежності від обраних критеріїв. Найбільш схожі із казусом можуть бути помилки відносно суспільно небезпечних наслідків та помилки в розвитку причинного зв'язку. Аналіз теоретичних напрацювань з цього питання дозволяє виявити, що помилка в наслідках полягає в невірному уявленні винним про якісні або кількісні характеристики шкоди, заподіяної злочином. Так, у випадку казусу особа теж не розраховує та навіть не припускає можливості настання шкоди внаслідок її дій.

Помилка в причинному зв'язку полягає в неправильному уявленні особи про розвиток причинно-наслідкових зв'язків, унаслідок якого бажаний результат досягається злочинцем, але він настає не від тієї дії, на яку розраховував сам суб'єкт, а від іншої, що не охоплювалась його свідомістю. У результаті казусу причинно-наслідковий зв'язок між її діянням та небезпечними наслідками не може бути передбачений особою.

Однак, незалежно від тонкощів формулювання визначення та її різновидів, помилкою в кримінальному праві є неправильне уявлення *винної особи* (злочинця) щодо юридичних і фактичних ознак діяння та його наслідків. Це означає, що помилка можлива лише при вчиненні злочину. У той час як казус є невинним вчиненням шкоди без наміру порушити кримінальний закон. У цьому полягає принципова відмінність між даними правовими категоріями.

Отже, у результаті застосування порівняльно-правового методу було виявлено основні правові ознаки поняття казусу як невинного заподіяння шкоди, а також встановлено, що це поняття є самостійною правовою категорією, яка не може бути штучно віднесена до суміжних правових інститутів.

Проблемність встановлення правової природи казусу полягає також у відсутності його легального закріплення в кримінальному законодавстві. Відсутність згадки про казус у КК України може трактуватись як встановлення аксіоми незлочинності випадкової шкоди. Однак, як слушно вказує Л.А. Арчібасова, закріплення норми щодо невинного вчинення шкоди в законодавстві дозволяє більш точно розмежувати випадки винного та невинного вчинення діянь, які потягнули суспільно небезпечні наслідки, посилює увагу практичних працівників слідства, дізнання та суду до встановлення вини суб'єкта, суб'єктивної сторони діяння, таким чином виступає однією з гарантій принципу вини і недопущення об'єктивного ставлення [13, с. 1].

Крім того виникає питання щодо встановлення певної спеціальної назви для казусу в кримінально-правовому значенні. Така необхідність продиктована тим, що в теорії права та законодавстві поняття «casus» використовується в різних варіаціях та в різних значеннях. У зв'язку з цим зустрічаються наступні споріднені поняття: «casusfolderis», «casusmajor», «casusbellii»,

«пси казус» тощо. Крім вказаних випадків, поняття казусу вживається й в інших ситуаціях, виступаючи синонімом нетипової ситуації, судової справи, випадку, юридичного факту тощо. Таким чином, казус у кримінально-правовому розрізі повністю позбавлений певних спеціалізуючих ознак у дефініції. У зв'язку з цим було б доречно ідентифікувати невинне вчинення шкоди шляхом вживання словосполучення *casus criminalis*, або кримінальний казус.

Висновки. Таким чином, у результаті проведеного дослідження було сформовано ряд наукових висновків. Поняття казусу не співпадає та не входить до будь-яких інших інститутів кримінального права, що вказує на його самостійну правову природу. До основних ознак, що характеризують казус, слід віднести: а) відсутність в особі необхідності та можливості передбачити настання негативних наслідків свого діяння; б) заподіяна внаслідок казусу шкода може мати будь-які розміри; в) казус не є правопорушенням; г) казус не тягне за собою покарання; ґ) казус не передбачений у кримінальному законодавстві України. Також обґрунтовано необхідність введення до законодавства поняття кримінального казусу як спеціальної назви для невинного заподіяння шкоди.

Література:

1. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая в 2-х томах. Том 1 / Н. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. – 380 с.
2. Кримінальне право. Загальна частина / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов] ; за ред. М.І. Мельника, В. А. Клименка. – 5-е вид., перероб. і допов. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.
3. Общие вопросы борьбы с преступлениями, совершенными по неосторожности / В. В. Клочков, А. Р. Ратинов и др. – М., 1979. – 85 с.
4. Нерсесян В. А. Неосторожная вина (в условиях научно-технической революции) : [учеб. пособие] / В. А. Нерсесян. – М. : ВЮЗИ, 1988. – 96 с.
5. Наумов А. В. Российское уголовное право в 3 т. Том 1. Общая часть / А. В. Наумов. – 5 изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2011. – 768 с.
6. Лісова Н. В. Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Н. В. Лісова. – К., 2007. – 21 с.
7. Ющик О. І. Кримінально-правове регулювання діяння, пов'язаного з ризиком, за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право / О. І. Ющик. – О., 2004. – 12 с.
8. Омар Мухаммед Мусса Ісмаїл. Обставини, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України та Йорданії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право / Омар Мухаммед Мусса Ісмаїл. – К., 2003. – 20 с.

9. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : [монографія] / В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітрян та ін. – О. : Юрид. л-ра, 2012. – 425 с.
10. Рапог А. И. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / А. И. Рапог. – М. : Изд-во Юрист, 1996 г. – 320 с.
11. Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть (курс лекций) / А. В. Наумов. – М. : Изд-во БЕК, 1996 г. – 560 с.
12. Якушин В. А. Ошибка в уголовном праве и ее влияние на пределы субъективного вменения (теоретические аспекты) / В. А. Якушин, В. В. Назаров. – Ульяновск : УлГУ, 1997. – 62 с.
13. Арчибасова Л. А. Невинное причинение вреда : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – Уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право / Л. А. Арчибасова. – Омск, 2005. – 20 с.

Адамян А. С. Правовая природа казуса как невинного причинения вреда в уголовном праве Украины

Аннотация. В статье исследуется правовая природа казуса как невинного причинения вреда в уголовном праве Украины. С целью всестороннего исследования понятия казуса был проведен его сравнительно-правовой анализ со смежными институтами уголовного права: формами вины, обстоятельствами, исключающими преступность деяния, уголовным проступком, ошибкой в уголовном праве. Выявлен комплекс основных признаков, присущих казусу. Предложено введение в уголовное законодательство и доктрину специального понятия «уголовный казус» (*casus criminalis*).

Ключевые слова: казус, невинное причинение вреда, формы вины, обстоятельства, исключающие преступность деяния, уголовный проступок, ошибка.

Adamyan A. The legal nature of mishap as innocent of harm in the criminal law of Ukraine

Summary. In this article the legal nature of the *casus* as innocent of causing harm in the criminal law of Ukraine is discussed. The author conducted comparative legal analysis of criminal law related institutions: forms of the fault, circumstances which eliminate criminality of act, criminal misconduct, mistake in criminal law. Also the author discovered a number of basic features inherent *casus*. The introduction to criminal law and doctrine of the special concept of «criminal *casus*» (*casus criminalis*) was proposed.

Key words: *casus*, innocent harm, forms of fault, circumstances which eliminate criminality of act, criminal misconduct, mistake in criminal law.

*Поляков В. М.,**аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЩОДО ДОЦІЛЬНОСТІ ІСНУВАННЯ КОНФІСКАЦІЇ МАЙНА ЯК ВИДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ

Анотація. Статтю присвячено аналізу існуючих підходів щодо доцільності існування та соціально-правової обумовленості такого виду покарання, як конфіскація майна.

Ключові слова: конфіскація майна, вид покарання, спеціальна конфіскація.

Постановка проблеми. Основним завданням Кримінального кодексу України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Для досягнення таких завдань у КК України передбачений вичерпний перелік покарань, які застосовуються до осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння [1].

Порівняно стрімке зростання злочинності в Україні за останній час все більше посилює кризу, яка полягає в негативній зміні «клімату довіри» в суспільстві не тільки до системи судових та правоохоронних органів, але і до нормативних приписів, у тому числі і кримінально-правових. Неможливість досягнення поставлених завдань, перелічених у КК України, передбачає різні позанормативні форми регулювання, що призводить до активації неправових компенсаторних механізмів.

Ідучи шляхом реформування задля зміни нинішньої ситуації, важливої значимості для законодавця набуває необхідність пошуку раціональних з точки зору завдань кримінального законодавства засобів і методів попередження і протистояння різним злочинним проявам. Усі можливі дослідження обмежені існуючим правовим полем, яке повинно відповідати реаліям життя, враховувати найближчі й віддалені перспективи розвитку кримінальної обстановки в країні та загального курсу кримінальної політики.

Зважаючи на це, все більше звертається увага науковців на ефективність існуючих видів покарань, зокрема конфіскації майна. Необхідно зазначити, що природа конфіскації майна в деякій мірі є проблемною, що цілком закономірно породжує дискусії в наукових кругах, адже покарання повинно відповідати тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, бути справедливим і достатнім для виправлення засудженого та запобігання вчиненню нових злочинів.

Актуальність даної статті зумовлена розглядом та аналізом різних думок з приводу доцільності та соціально-правової обумовленості конфіскації майна як виду покарання, враховуючи зміни в інституті конфіскації, пов'язані із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13.05.2014. Відповідно до якого конфіскація за КК України розглядається не тільки як вид покарання (конфіскація майна), але і як інший захід кримінально-правового характеру (спеціальна конфіскація).

У науці кримінального права питання конфіскації майна розглядалися багатьма науковцями, які по різному визначали свою позицію з приводу її необхідності, зокрема М. Бажановим,

Ю. Бауліним, Н.М. Гуторовою, П. Горохом, Т. Денисовою, В. Козиревою, А. Музиною, Ю. Пономаренко, М. І. Пановим, Г. Собко, В. Тютюгіним, Ю. Філеєм, М. Хавронюком та іншими. Аналізуючи наукову розробленість теми дослідження, необхідно відмітити те, що роботи авторів ґрунтувалися на кримінальному законодавстві, де були відсутні останні зміни, які стосуються спеціальної конфіскації. Таким чином, конфіскація майна в кримінальному праві у своїй більшості розглядалась окремо як вид покарання або як захід кримінально-правового характеру, при цьому залишаючись на теоретичних засадах до сьогодні.

Мета дослідження полягає в аналізі існуючих підходів щодо доцільності існування такого виду покарання, як конфіскація майна, враховуючи останні зміни, що значно розширили межі інституту конфіскації за чинним КК України.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі погляди авторів з приводу віднесення чи не віднесення конфіскації майна до архаїчного виду покарання, вирішення проблем конституційної допустимості існування загальної конфіскації майна як виду покарання, визначення її правової природи розділилися на дві точки зору, у кожній з яких чимало прихильників зі своїми аргументами.

Відповідно до першої з них конфіскація майна є дієвим видом покарання, скасування якого вплине на підвищення рівня корисливої злочинності.

Прихильники протилежної точки зору висловлюються за виключення із системи покарань конфіскації майна, оскільки вважають, що за своєю правовою природою вона себе не виправдовує та суперечить ряду положень. Але деякі автори, вказуючи на необхідність скасування конфіскації майна, пропонують закріпити спеціальну конфіскацію, направлену на предмети, що мають відношення до вчинення злочину.

Пропозицію відмовитися від покарання у вигляді конфіскації майна підтримують такі вчені, як М. Бажанов, Н. Бабич, Н. Гуторова, В. Іванов, В. Мельникова-Крикун, М. Панов, О. Цветинович.

М. Бажанов, висловлюючи свою думку з приводу цього питання, вказував на те, що: а) це покарання властиве феодальному праву і праву тоталітарних держав; б) цивілізоване кримінальне право не знає конфіскацію майна як виду покарання; в) воно носить чисто фіскальний характер; г) безпідставно обмежує право приватної власності; д) суттєво обмежує майнові права членів сім'ї засудженого, які безвинно страждають у такому випадку [2, с. 89].

Аналізуючи вищевказані доводи, можна зазначити наступне:

– По-перше, конфіскація майна хоч і має давню історію і пройшла багато періодів становлення державності та суспільства, змінюючи свою природу в залежності від тих й інших перетворень, так як і ряд інших покарань, закріплених у чинному КК України, але не можна однозначно говорити про її архаїчність та відносити до якогось конкретного історичного періоду, при цьому ще й вказувати на її нецивілізованість. За тим же принципом і позбавлення волі можна віднести до феодальних та буржуазних покарань та поставити його існування під сумнів, бо воно також

у давнину наряду із конфіскацією широко застосовувалося. Але питання в іншому: чи є альтернатива?

– По-друге, говорячи про її фіскальний характер, треба відмітити те, що конфіскація майна застосовується за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, які завдають матеріальної шкоди не тільки потерпілому, але і державі в цілому, підриваючи її економічну самостійність. Таким чином, застосування такого додаткового виду покарання, покликане забезпечити відновлення соціальної справедливості шляхом обмеження права приватної власності осіб, що вчинили відповідні кримінальні правопорушення, усунути економічну основу сучасної злочинності, яка набуває все більш організований, агресивно-терористичний, корисливий і корупційний характер [3, с. 37].

– По-третє, проблема порушення майнових прав членів сім'ї засудженого в деякій мірі існує, але її вирішення залежить від перегляду та внесення змін до положень переліку майна, що не підлягає конфіскації за вироком суду. Оновлений перелік зможе забезпечити майнову незалежність членів родини та залишити необхідне майно засудженому для його подальшої ресоціалізації, щоб особа після відбування покарання виправилася і стала повноправним членом суспільства. Також необґрунтовано стверджувати про обмеження майнових прав другого з подружжя, оскільки конфіскації підлягає лише частка майна засудженого в спільній власності.

На думку М. Гуторової, загальна конфіскація майна не відповідає принципу конституційно-правової адекватності, оскільки певною мірою суперечить Конституції України. Як зазначає автор, стаття 24 Конституції України передбачає рівність всіх громадян перед законом і забороняє будь-які привілеї чи обмеження за ознаками майнового стану. Так, загальна конфіскація майна є покаранням, ступінь карального впливу якого визначається виключно майновим станом засудженого, його використання в КК України можна вважати порушенням конституційного права людини на рівність перед законом [4, с. 61].

З цієї позицією не зовсім можна погодитися, так як, вірно зазначає В. Пімонов у своєму дисертаційному дослідженні, конфіскація майна, будучи додатковим видом покарання, призначена для максимальної оптимізації кримінально-правової охорони суспільства від злочинів. Досягається це тим, що в здійсненні загальних функцій і цілей кримінального покарання, конфіскація майна бере участь шляхом реалізації в необхідних випадках своїх власних специфічних функціональних можливостей. Такими є забезпечення індивідуалізації покарання і, залежно від всіх обставин, посилення або пом'якшення міри основного покарання. Таким чином, воно здатне надати гнучкість призначеного покарання, пристосувати його до особливостей вчиненого злочину та особи злочинця [5, с. 167]. Отже, мова про порушення рівності всіх громадян не може йти, так як суд, враховуючи всі обставини, при призначенні покарання вирішуватиме розмір конфіскації майна, виходячи з тяжкості скоєного злочину і розміру заподіяної шкоди, шляхом застосування на ряду з основним покаранням додаткового, карального впливу якого буде підсилюючим та індивідуалізованим.

Як вказує М. Гуторова, деякі російські науковці, не погоджуючись з рішенням про скасування конфіскації майна, вважали його «закликом» до більш нахабного, відвертого розкрадання державного і громадського майна. Але ці категоричні вислови припадають переважно на період з 2003 по 2007 рр, тобто на час, коли загальна конфіскація майна як вид покарання в Кримінальному кодексі Російської Федерації була скасована, а конфіскація певного майна (так звана спеціальна конфіскація) як інший захід кримінально-правового впливу ще не була введена [4, с. 62].

На противагу цьому необхідно зауважити те, що, провівши аналіз ряду дисертаційних досліджень після 2007 року, біль-

шість авторів (О. Курлаєва [6], Е. Мартиненко [7], С. Самойлова [8], О. Малишев [9]) з метою підвищення ефективності протидії корисливій злочинності вказують на необхідність відновлення в Кримінальному кодексі Російської Федерації конфіскації майна як виду покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, вчинені з корисливих мотивів, при збереженні спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру. Навіть вже були перші спроби повернення конфіскації майна за злочини корупційної направленості, державну зраду та за тероризм шляхом внесення до Держдуми відповідного проекту закону. Авторами документу були Б. Резник та С. Тен [10].

Ще в радянський період В. Іванов та О. Цветинович зазначали, що конфіскація майна, яка не відповідає цілям і принципам кримінального покарання, повинна бути виключена [11, с. 136]. О. Цветинович вказував: якщо в засудженого відсутнє майно, яке підлягає конфіскації, то її застосування перетворюється на формальність, покарання втрачає ознаку репресивності, що може дискредитувати цю міру. Вчений у деякій мірі обґрунтовано звертав увагу, на тенденцію росту так званих фіктивних конфіскацій, коли в ході досудового слідства майно, яке підлягає конфіскації, не виявляється [12, с. 122]. Погоджуючись з вказаними доводами лише в частині існуючих проблем виконання конфіскації майна, хотілось би відмітити, що те чи інше покарання, закріплене в КК України, має свої недоліки, які потребують змін, обумовлені не тільки природою самих покарань, але і органами, діяльність яких направлена на виконання відповідних покарань.

На думку Н. Бабича, за вчинення деяких майнових злочинів замість конфіскації майна з успіхом можна застосувати більш ефективне додаткове покарання – штраф, оскільки він є одним з найефективніших видів покарання. [13, с. 23]. Непереконливим вбачається аргумент про те, що скасування конфіскації майна компенсується штрафними санкціями. Розміри штрафу, які передбачені в КК України, не зможуть відшкодувати державі і суспільству багатомільярдні збитки від елітно-владної, корупційної та організованої економічної злочинності (не буде знищена так звана матеріальна підоснова). Збільшення розміру штрафу не буде виправдано.

У своїй роботі В. Мельникова-Крикун, як і М. Гуторова, зазначає, що конфіскація майна несумісна з існуванням демократичної, ринково-орієнтованої держави та пропонує конфіскувати тільки предмети злочину, засоби його вчинення і майно, здобуте злочинним шляхом [14, с. 47]. Із закріпленням спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру, законодавець ввів двоколіїну систему кримінально-правових санкцій (покарання та захід кримінально-правового характеру), доцільність та виправданість яких в такій взаємодії ще належить визначити.

Таким чином, розглянувши основні доводи проти конфіскації майна, ми дійшли висновку, що жоден з них, ні всі вони в сукупності не є достатньою підставою для її виключення з системи покарань.

Позицію збереження конфіскації майна як додаткового виду покарання із зазначенням її недоліків підтримують ряд вітчизняних та російських науковців. А саме О. Курлаєва, О. Малишев, Е. Мартиненко, І. Марогулова, В. Пімонов, С. Самойлова, Г. Собко, О. Степанішин, К. Шутов.

Так, Г. Собко вказує на доцільність існування покарання у вигляді конфіскації майна та необхідності її збереження в кримінальному праві України, враховуючи історичні, соціально-економічні, правові чинники та досвід інших країн, де зміні підлягає лише характер обмеження та вид майна, що може бути конфісковане [15, с. 14].

І. Марогулова не погоджується с доводами В. Іванова та О. Цветиновича про необхідність виключення конфіскації майна з

діючої системи покарань, оскільки збереження конфіскації майна як покарання обумовлено соціальними передумовами. Конфіскація майна призначається засудженим за корисливі злочини. Страх кримінальної відповідальності і покарання у вигляді конфіскації майна є стримуючим фактором для осіб, схильних до правопорушень, особливо пов'язаних з корисливими мотивами [16, с. 47].

Позиція, висловлена Б. Киришем, полягає в тому, що конфіскація майна є заходом державного примусу, який застосовується від імені держави до особи, котра вчинила злочин, і в цьому нічим не відрізняється від будь-якого іншого виду покарання. Як вказує автор, можна було б говорити про її виключення із системи покарань, якщо б був винайдений менш репресивний, проте не менш ефективний або хоч і однаковий за тяжкістю, але дієвий, ніж конфіскація майна, вид покарання в протидії з корисливою злочинністю [17, с. 240].

Досить вдало відмічає К. Шутов, наводячи аргументи проти такого твердження, що конфіскація порушує принцип справедливості, оскільки звертається на майно, у тому числі і нажите законним шляхом. Вчений зазначає наступне: по-перше, цей досвід не отримав розгорнутої аргументації в роботах його прихильників; по-друге, тому що за аналогією слід визнати суперечливими принцип справедливості і такі види покарання, як штраф і виправні роботи, які також звертаються на дохід, отриманий законним шляхом; по-третє, змістом будь-якого покарання і є саме позбавлення або обмеження законних прав та свобод особи [18, с. 240].

Висновки. Отже, можна говорити про те, що конфіскація майна як додатковий вид кримінального покарання має все ж ряд недоліків та проблем, які не потрібно використовувати для обґрунтування позиції скасування такого покарання, а навпаки, визначити основні напрямки його вдосконалення та розробити відповідні зміни.

Все ж доцільність існування конфіскації майна виправдана, можливо, не в такому вигляді, в якому вона зараз є, однак це вже інше питання. Таким чином, основними аргументами її збереження як виду покарання є:

1. Конфіскація є ефективним засобом протидії злочинності, особливо корисливо-насилницької. Призначення конфіскації майна за вчинення тяжких та особливо тяжких корисливих злочинів впливає на свідомість осіб, виконуючи превентивну дію [19, с. 86]. Більше того, конфіскація майна передбачена в ряді міжнародних конвенцій, підписаних та ратифікованих Україною, як один із дієвих засобів протидії організованим злочинності, тероризму, незаконному обігу наркотичних засобів та корупції.

2. Конфіскація майна має важливе значення для індивідуалізації покарання. Погоджуючись з твердженням В. Дуюнова, конфіскація майна, як один із видів додаткових покарань, сприяє реалізації принципу індивідуалізації покарання. Встановивши всі обставини кримінального провадження та особу винного, поряд з основним покаранням, призначається додаткове, яке зможе підсилити каральні можливості основного покарання, надати йому необхідної специфічної спрямованості проти конкретних причин та умов здійснення злочину [20, с. 67].

3. Конфіскація майна виконує превентивну дію, необхідну для профілактики корисливих злочинів. Вже після відбування покарання, продовжує запобігати вчиненню нових злочинів шляхом усунення майнової підоснови злочинності, зокрема організованої.

4. Простий механізм виконання конфіскації майна. Процес виконання покарання у вигляді конфіскації майна не вимагає від держави створення або забезпечення спеціальних установ для виконання досліджуваного покарання.

5. Відсутність альтернативних видів покарань конфіскації майна, які б у повній мірі відповідали завданням КК України. Скасування такого покарання призведе до суттєвого дисбалансу в системі покарань.

Література:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 59.
2. Бажанов М.І., Тацій В.Я. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов. – К. : Юрінком Інтер. – П. право, 2003. – 416 с.
3. Борченко Д.В. Конфискация имущества как иная мера уголовно-правового характера / Д.В. Борченко. – Тольятти, 2007. – 199 с.
4. Гуторова Н. Конфіскація майна за кримінальним правом України: проблеми та перспективи / Н. Гуторова, О. Шаповалова // Право України. – 2010. – № 9. – С. 56–65.
5. Пимонов В.А. Конфіскация имущества как вид наказания по уголовному праву / В.А. Пимонов. – М., 2002. – 204 с.
6. Курлаева О.В. Конфіскация имущества как мера государственного принуждения / О.В. Курлаев. – Рязань., 2013. – 170 с.
7. Мартыненко Э.В. Конфіскация имущества в действующем российском уголовном праве / Э.В. Мартыненко. – М., 2010. – 239 с.
8. Самойлова С.Ю. Конфіскация имущества в российском уголовном законодательстве / С.Ю. Самойлова. – Омск., 2011. – 197 с.
9. Малышев А.Н. Конфіскация имущества в уголовном праве / А.Н. Малышев. – М., 2010. – 191 с.
10. В Государственную думу предлагают вернуть норму о конфискации имущества коррупционеров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://m.ria.ru/incidents/20131122/978979918.html>.
11. Иванов В. Н. Должна ли сохраниться конфискация имущества как уголовное наказание? // Советское государство и право. – 1958. – № 9. – С. 100–101.
12. Цветинович А.Л. Дополнительные наказания в советском уголовном праве / А.Л. Цветинович. – Калининград, 1980. – 122 с.
13. Бабич Н.К. Экономическая преступность: а если штрафом? / Н.К. Бабич // Финансовая Украина. – 1996. – № 43 – С. 22–24.
14. Мельникова-Крикун В.М. Спеціальна конфіскація / В.М. Мельникова-Крикун // Право та Безпека. – Вип. 44. – 2005 р. – 89 с.
15. Собко Г.М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г.М. Собко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008. – 20 с.
16. Марогулова І.Л. Конфіскация имущества как мера наказания по советскому законодательству / И.Л. Марогулова. – М., 1979. – 247 с.
17. Кириш Б.О. Конфіскація майна: аргументи за збереження і за скасування цього виду покарання / Б.О. Кириш // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. – Вип. 1. – 2006. – С. 233–243.
18. К.Н. Шутов Состоятельны ли выводы сторонников исключения конфискации имущества из системы уголовных наказаний [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aeli.altai.ru/nauka/sbornik/2000/shutov.html>.
19. Демидова С.Є. Щодо конфіскації майна як виду покарання. Міжнародні науково-практичні Інтернет конференції за різними юридичними напрямками 2008 р. – 86 с.
20. Дуюнов В.К. Система дополнительных наказаний / В.К. Дуюнов // АН КиргССР – Фрунзе, 1982. – № 6. – 67 с.

Поляков В. Н. О целесообразности существования конфискации имущества как вида уголовного наказания

Аннотация. Статья посвящена анализу существующих подходов относительно целесообразности существования и социально-правовой обусловленности такого вида наказания, как конфискация имущества.

Ключевые слова: конфискация имущества, вид наказания, специальная конфискация.

Polyakov V. On the expediency of existence of confiscation of property as a form of criminal penalty

Summary. The article focuses on the analysis of existing approaches to the Expediency of Existence and social legal conditionality of such a form of criminal penalty as confiscation of property.

Key words: confiscation of property, form of penalty, special confiscation.

Тимофеева Л. Ю.,

аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ГУМАНІЗМУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Анотація. У статті досліджується відображення принципу гуманізму в кримінальному законі. Було проаналізовано положення КК України, кримінальні кодекси деяких пострадянських, скандинавських, германських країн. Принцип гуманізму має прояви в статтях кримінального закону. Наявність окремої статті для визначення поняття та ознак принципу гуманізму не впливає на питання його реалізації. Принцип гуманізму необхідно збалансовано реалізувати відносно суб'єктів кримінально-правових відносин. До них відносять: особу, яка вчинила злочин, потерпілого, суспільство і державу.

Ключові слова: принцип гуманізму, потерпілий, особа, яка вчинила злочин, правозастосування, покарання, кримінальний закон, покарання.

*Кримінальний закон не панацея від лихої, злої волі людини.
Н. Крісті*

Постановка проблеми. Гуманізм-юридизоване поняття. Першочергово гуманістичний рух виник у культурі, а потім, оскільки це стало «модним», провідні ідеї такого руху було перенесено на всі сфери життя, у тому числі і в кримінальне право. У деяких країнах немає законодавчого закріплення принципу гуманізму (далі – ПГ), у тому числі Кримінальний кодекс України (далі – КК України), а в деяких таке закріплення передбачено в окремих статтях кримінального закону (далі – КЗ) (КК Молдови, КК Російської Федерації тощо). Проте відсутність закріплення ПГ як окремої статті не перешкоджає йому мати істотне значення в науці кримінального права. Окремі питання щодо ПГ досліджували: В.О. Гацелюк, В.Є. Квашиш, С.Г. Келіна, Т.В. Кленова, Ю.Ю. Коломієць, В.М. Кудрявцев, В.В. Мальцев, В.О. Туляков, В.Я. Тацій, В.Д. Філімонов, М.І. Хавронюк, М.П. Чубинський, М.В. Ююкіна та інші вчені-правознавці. Думки з приводу прикладного значення законодавчого закріплення принципів, зокрема ПГ, неоднозначні, що й обумовлює актуальність теми дослідження. Тема входить до комплексної теми «Механізм кримінально-правового впливу в умовах сталого розвитку», яка досліджується кафедрою кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Метою дослідження є удосконалення механізму реалізації ПГ за допомогою використання позитивного закордонного досвіду.

Для порівняння були обрані пострадянські країни. Вони найбільш близькі до України за ментальністю, культурою, отже положення дослідження можуть бути співставлені та зрівняні для одержання нового знання, корисного для розвитку національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Гуманізація – втілення ідей гуманізму в життя за допомогою політики, у тому числі кримінально-правової. Кримінальна політика пов'язана з кримінальним законодавством через право. До джерел кримінального права України відносять Конституцію України, міжнародні документи, рішення Європейського суду з прав людини, КК України. Деякі вчені до джерел також відносять криміналь-

но-правову доктрину. Тобто КК України не єдине джерело, яке використовується в кримінальному праві, і не єдиний спосіб втілення ідей політики в правозастосовчу практику кримінального права.

У главі 1 Модельного КК для країн Співдружності Незалежних Держав (далі СНД) [8] закріплюються принципи кримінального законодавства та кримінальної відповідальності, у тому числі ПГ. «Кримінальний Кодекс слугує забезпеченню фізичної, психічної, матеріальної, екологічної та іншої безпеки людини. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання чи інший захід кримінально-правового впливу, необхідний і достатній для її виправлення та попередження нових злочинів. Покарання й інші заходи кримінально-правового впливу не мають на меті завдати фізичних страждань або приниження людської гідності» [8, ст. 10]. КЗ, в яких ПГ закріплені як окрема стаття, мають аналогічні редакції з деякими розходженнями, зокрема КК Таджикистану, КК Азербайджанської Республіки [4, ст. ст. 4, 9], КК Російської Федерації (далі РФ) від [6, ст. 7], КК Республіки Молдова, КК Республіки Вірменія тощо. Заборона завдавати фізичні страждання або принижувати людську гідність, закріплена також у Загальній декларації прав людини від 10.12.1948 [1], Конвенції про захист прав людини та основних свобод від 04.11.1950 [2].

ПГ у КК України не закріплені, а має прояви в положеннях КК України, в інститутах кримінального права, як і в деяких скандинавських (Данія, Литовська республіка), германських (Швейцарія) та інших країнах. Проте це не перешкоджає йому мати істотне значення в науці кримінального права. Водночас саме по собі закріплення ПГ у кримінальному законодавстві не вирішує питань, пов'язаних з сутнісним змістом цього поняття.

Виходячи з аналізу положень КК України, можна виділити форми прояву (реалізації) ПГ кримінально-правових наслідків щодо суб'єктів кримінальних правовідносин (реалізація ПГ щодо потерпілого, суспільства, держави, особи, яка вчинила злочин). Так, ПГ кримінально-правових наслідків щодо особи, яка вчинила злочин має прояв у положеннях, закріплених у ч. 3, ст. 50, ч. 2, ст. 65, ст. 66, ст. 69, ст. ст. 74–85, ст. ст. 90, 91 КК України та окремих положеннях статей особливої частини, які передбачають спеціальні умови звільнення від кримінальної відповідальності. Гуманізм у кримінальному законі особливо має прояв щодо неповнолітніх (ст. ст. 97–108 КК України).

Реалізація ПГ позитивної (проспективної) кримінальної відповідальності має прояв в обставинах, які виключають злочинність діяння, які у свою чергу поділяються на заохочувальні (ст. ст. 36, 38, 39 КК України), допустимі (ст. ст. 37, 40, 43 КК України), дозвільні (ст. ст. 41, 42 КК України). Такі положення є проявом ПГ до суспільства та держави, адже своїм існуванням забезпечують можливість самостійно захистити свої інтереси від суспільно-небезпечного діяння або можливості настання такого. Крім того, КК України в цілому – є проявом ПГ до суспільства та держави, адже в певний період часу (коли це доцільно для держави) визнає окремі діяння суспільно небезпечними, називає їх злочинами, передбачує міру покарання

або інший кримінально-правовий наслідок (заходи кримінально-правового характеру, звільнення від кримінальної відповідальності, умовно-дострокове звільнення тощо), який може настати за скоєння такого діяння для особи, яка усвідомлює, що скоїла «злочин» та яка може нести відповідальність за скоєння такого «злочину» (що також передбачується в КК України як можливість втілення політики в правозастосовну практику). КК України необхідно сприймати як гарантію забезпечення певних прав людини за допомогою обов'язку інших їх не порушувати, оскільки за це передбачена певна кримінально-правова реакція (у вигляді кримінальної відповідальності, покарання тощо). ПГ щодо потерпілого реалізується в положеннях, закріплених в ст. 46, п. п. 4, 6–9 ч. 1 ст. 67, п. 1 ч. 1 ст. 76 КК України, а також у санкціях статей, які передбачають відповідальність за злочини з безпосереднім потерпілим.

Подібну класифікацію проявів ПГ можна прослідкувати і в інших країнах, незалежно від наявності чи відсутності окремої статті в КЗ. Є подібні положення, які містяться в більшості кримінальних законів (наприклад, прояв ПГ щодо неповнолітніх, вагітних жінок, жінок, які мають малолітніх дітей (вік диференціюється: до трьох, до семи років тощо)).

За КК Литовської республіки в статті 1 закріплено призначення Кримінального кодексу, а саме КК Литовської республіки є єдиним кримінальним законом, призначення якого – засобами кримінального права захищати права і свободи людини і громадянина, інтереси суспільства і держави від злочинних діянь.

Досить цікавий прояв ПГ відносно потерпілого міститься в статті 60 КК Швейцарії від 21.12.1937 [7]. Компенсація потерпілому як вид кримінально-правового заходу. Так, якщо кому-небудь злочином або проступком заподіюється шкода, яку не може покрити її відшкодування та особа, яка заподіяла шкоду, її не відшкодує, то суддя на вимогу потерпілого присуджує розмір відшкодування шкоди в судовому порядку або шляхом компенсації з виплаченого засудженим штрафу та конфіскованих предметів і майнових вигод або прибутку від їх реалізації з урахуванням витрат з реалізації. Положення щодо компенсації містились в альтернативному проекті КК України № 1029–1 від 15.05.1998. За основу його прийнято не було (так як за основу прийняли проект КК України № 1029 від 12.05.1998), але в ньому є досить цікаві положення, що безпосередньо стосуються предмету дослідження. В окремих статтях першого розділу проекту розкрито значення деяких принципів кримінального права, зокрема законності, рівності громадян перед законом, особистої винної відповідальності. ПГ простежується в окремих статтях проекту КК України, як і в діючому КК України, але є положення, яких у КК України немає. Зокрема, особа, яка не вчинила караного діяння і необґрунтовано притягнута до кримінальної відповідальності, підлягає реабілітації. У зв'язку з цим вона має право на кримінально-правову реституцію [9, ст. 90]. Амністію не може бути застосовано щодо особи, яка не відшкодувала матеріальної і моральної шкоди потерпілому та не розкалася у вчиненому [9, ч. 2, ст. 91], та інші положення, які є проявами ПГ.

Як і в КК України, у КК Швейцарії передбачено обставини, які пом'якшують покарання (прояв ПГ до особи, яка вчинила злочин). Тільки сформульовані вони трохи інакше, є відмінні від КК України положення, а саме в ст. 64 КК Швейцарії зазначено, що суддя може пом'якшити покарання, якщо особа діяла: 1) з гідних поваги спонукальних мотивів; 2) якщо особу було введено в серйозну спокосу поведінкою жертви; 3) якщо з моменту вчинення злочинного діяння пройшло відносно довгий час і особа добре себе вела; 4) коли особа у віці від 18 до 20 років ще не має повного уявлення про протиправність свого зло-

чинного діяння (вікова осудність) [7, ст. 66 bis]. У КК Данії від 1930 р. передбачено звільнення під чесне слово, що має бути обумовлено обов'язком звільненого під чесне слово не вчиняти будь-які карані діяння під час дії терміну умовно-дострокового звільнення, який не повинен перевищувати трьох років [5, п. 1, § 39], що є проявом ПГ щодо вже засудженої особи, яка вчинила злочин, і дає їй можливість виправитися. В якості умови умовно-дострокового звільнення під чесне слово може бути передбачено, щоб звільнена особа під чесне слово протягом всього або частини строку дії умовно-дострокового звільнення перебувала під наглядом та вела законослухняний спосіб життя [5, п. 2 § 39]. Таке положення є гарантією безпеки суспільства і потерпілого і, відповідно, проявом ПГ щодо останніх. Також у КК Данії передбачений інститут відстрочки покарання, що є проявом ПГ щодо особи, яка вчинила злочин. Так, якщо суд не визнає за необхідне виконання покарання, то у вироку має бути зазначено, що питання про визначення покарання відкладається, а після закінчення випробувального терміну скасовується [5, § 56]. У КК України передбачена «відстрочка» покарання вагітним жінкам (звільнення від відбування покарання до досягнення дитиною трирічного віку [3, ст. 83]). У КК Казахстану збережена смертна кара (розстріл) як виняткова міра покарання, встановлюється за терористичні злочини, пов'язані із загибеллю людей, а також за особливо тяжкі злочини, вчинені у воєнний час.

Розглянувши положення національного та закордонного законодавства, можна виділити варіанти існування ПГ в КЗ: закріплення в окремій статті та прояв в інших статтях КЗ, відсутність окремої статті, але прояв в інших статтях КЗ, вказівка на ПГ у преамбулі КЗ. Р.С. Бурганов зазначає: «Принципи права об'єктивуються в позитивному праві за допомогою правових норм. Розрізняють три форми закріплення принципів права в нормативно-правових актах: закріплення у вигляді спеціального оголошення, закріплення принципів шляхом розшифровки вимог, що в нього входять, та закріплення принципів, при якому принцип права викладається не у вигляді окремих норм, а пронизує собою декілька норм, виражаючи їх загальну ідею та направленість» [11, с. 159].

Прихильниками законодавчого закріплення принципів, у тому числі ПГ, є Н.А. Беляев, В.В. Мальцев, Г.В. Гацелюк.

Якщо підсумувати аргументи прихильників законодавчого закріплення принципів, можна викласти їх таким чином:

- Забезпечують здійснення виховного впливу (закріплення принципів, у тому числі ПГ, у КК України буде впливати на суб'єктів кримінальних правовідносин, нормативно підтверджуючи принципіву сутність кримінального права. Існування КК України є проявом загальної превенції для людей, отже кожна норма КК України є проявом загальної превенції. В ідеалі правові заборони повинні наближуватись до уявлень людей про моральну сутність таких заборон [10, с. 73].

- Забезпечують обмеження суддівського розсуду. ПГ як стаття КК України, що містить поняття цього принципу і межі його застосування, буде обмежувати суддівський розсуд, оскільки судді повинні будуть керуватися ним при винесенні рішення саме в тих рамках, які визначені законом. «Одержавши офіційне визнання, вони (принципи) можуть здійснювати свій (зворотній) вплив на діяльність держави у сфері боротьби зі злочинністю» [12, с. 101].

- Забезпечують досягнення легітимності закону і опосередкованого попередження вчинення злочинів. Закон, який близький за своєю сутністю до сутності людини легше і більш охоче сприймається і виконується людьми. Право повинно бути «морально змістовним» або хоча б «морально нейтральним».

Право, не зв'язане з мораллю, втрачає характерну для нього легітимність.

– Забезпечують реалізацію принципу законності. У частині реалізації принципів виключається аналогія права, яка на практиці має місце при законодавчій забороні аналогії закону, тому що суд, приймаючи рішення, керується зокрема ПГ: «Лише юридичні (закріплені в законі) принципи всезагальні, нормативні, обов'язкові і основною функцією мають регулювання суспільних відносин» [10, с. 34]. В.В. Мальцев зазначає: «Так чи інакше, всі змістовні принципи кримінального права (справедливості, рівності, вини і гуманізму), впливають на зміст кримінального законодавства тільки за посередництвом формального (службового, функціонального) принципу законності» [15, с. 233].

– Здійснюють регулюючий вплив.

Слід зазначити і ряд контраргументів щодо законодавчого закріплення, принципів, у тому числі ПГ:

– Відсутність законодавчого закріплення не знижує значення правових принципів, зокрема в частині здійснення виховного впливу, досягнення легітимності закону. Вони грають роль визначальних засад у кримінальній політиці і в кримінальному праві, визначають дух і сенс політики, мають вплив на правозастосовну діяльність відповідних органів та на поведінку громадян. Навіть якщо передбачити відповідальність за порушення принципу, то це тільки додасть ще одну заборону, яка буде порушуватись, «оскільки людина схильна до порушення заборон (Дж. Ф. Шеллі)»

– Поняття ПГ ширше того, яке можна визначити в одній статті.

– Нагромадження законодавства. Зміни до законодавства тільки заплутують тих, до кого вони адресовані – до людей. За змінами не встигають слідкувати і самі юристи, не тільки пересічні громадяни.

– Для здійснення зворотного впливу принципу гуманізму, для обмеження суддівського розсуду, забезпечення реалізації принципу законності достатньо тих його проявів, які вже є в КК України та інших джерелах кримінального права. КК України не єдине джерело, яке використовується в кримінальному праві, і не єдиний засіб втілення ідей політики в правозастосовну практику. Н. Крісті вважає: «КЗ не панацея від лихої, злої волі людини» [13, с. 124]. До джерел кримінального права України відносять Конституцію України, міжнародні документи, рішення Європейського суду з прав людини, КК України. Деякі вчені до джерел також відносять доктрину. І.А. Кузнцова підтримує законодавче закріплення принципів, у тому числі ПГ: «Принципи кримінального права як основні ідеї правосвідомості, маючи стійкий характер, утворивши систему керівних початків кримінального закону, наповнили своїм змістом кримінальне законодавство. Їх чітке фіксування забезпечує єдність і узгодженість правової системи, виконання завдань кримінального законодавства і є основними критеріями адекватності кримінально-правових норм їх соціальним реаліям» [14, с. 19]. Однак остання зазначає, що до джерел, що розкривають зміст та напрямки реалізації принципів, у тому числі і принципу гуманізму, у кримінальному праві та кримінальній політиці відносять: Міжнародно-правові акти, ратифіковані парламентом, Конституцію, в якій закладено основи кримінальної політики; закони; Укази Президента, підзаконні акти [14, с. 19]. Тобто вчений погоджується з тим, що зміст принципів розкривається не тільки в КЗ. Для того, щоб утримати особу від скоєння злочину, мало добре випсаного КЗ. Для цього необхідний комплекс заходів соціального, духовного, правового (і кримінально-правового) характеру та інше.

Сутність ПГ більш глибинна. ПГ має прояви в КК України та відображається більш спеціальними до кримінального права принципами. Більш обґрунтовано закріплювати ПГ у преамбулі КЗ, адже саме в преамбулі зазначається напрямок та передумови існування КЗ.

В.О. Туляков пропонує в преамбулі КК України закріпити посилання на конституційну обумовленість кримінально-правової заборони, зв'язаність з нормами Конституції держави і міжнародно визнаними основними принципами і фундаментальними свободами людини і громадянина [16, с. 309].

Таким чином, можна констатувати, що в деяких пострадянських країнах у КЗ для ПГ відведено окремі статті, а в деяких країнах ПГ має прояви в різноманітних положеннях КЗ, як і в КК України, але це не зменшує значення ПГ у науці кримінального права та певних труднощів, пов'язаних з реалізацією ПГ у правозастосованні.

Оскільки кримінально-правова політика рухається в напрямку сталого розвитку, необхідно виробити гуманізований кримінально-політичний курс, який би поступово змінював правосвідомість громадян, формував та закріплював почуття довіри до влади, почуття захищеності. Для початку пропонуємо ознаки ПГ як принципу кримінального права, які можна розтлумачити на рівні постанов Пленуму Верховного Суду України, галузевих наказів Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ тощо та довести до відома громадян для підвищення правосвідомості через ЗМІ, друковані офіційні видання тощо.

Висновки. Властивістю ПГ є гуманність, тобто людяне ставлення до будь-якої особи (суб'єкту кримінально-правових відносин), яка проявила людяність до інших осіб. ПГ може бути реалізований щодо суб'єктів кримінально-правових відносин. ПГ може бути реалізований щодо особи, яка вчинила злочин та проявила ПГ у момент його вчинення (відмовилась від доведення злочину до кінця, викликала швидку або іншим чином допомогла потерпілому, вчинила діяння, що містить ознаки складу злочину, з метою попередження більш небезпечних наслідків, ніж ті, які настали від скоєного діяння, діяла в межах необхідної оборони, крайньої необхідності тощо); після його вчинення (дієве каяття, відшкодування збитків тощо); поведінка не пов'язана з часом вчинення злочину, але відображає моральну сторону особи (піклування про свою неповнолітню дитину, про недієздатних батьків чи інших рідних, вагітність тощо).

ПГ може бути реалізований: до особи, яка вчинила злочин, якщо це не порушує право на гуманізм потерпілої особи, суспільства та держави; у застосуванні окремих інститутів кримінального права; коли наявність неповнолітньої дитини може бути врахована як обставина, яка пом'якшує відповідальність особи, яка вчинила злочин, тільки у випадку наявності підстав вважати, що особа піклується про цю дитину, та не позбавлена батьківських прав; при вагітності або наявності дитини до трьох років може бути врахована як підстава для звільнення від відбуття покарання до досягнення дитиною трьохрічного віку тільки за умови належного піклування за дитиною тощо.

Необхідно оптимізувати та удосконалювати збалансовану реалізацію ПГ у кримінальному праві відповідно щодо окремих інститутів кримінального права. Проте відсутність закріплення ПГ як окремої статті не перешкоджає йому мати істотне значення в науці кримінального права. У той же час саме по собі закріплення ПГ у кримінальному законодавстві не вирішує проблем, пов'язаних з сутнісним змістом цього поняття.

Література:

1. Всеобщая декларация прав человека от 10.12.1948 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.humanrights.com/what-are-human-rights/universal-declaration-of-human-rights.html>.
2. Конвенция о защите прав человека и основных свобод от 04.11.1950 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://european-court.eu/konvenciya-o-zashhite-prav-cheloveka-i-drugie-oficialnye-dokumenty/konvenciya-o-zashhite-prav-cheloveka-i-osnovnykh-svobod>.
3. Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001: за станом на 31.10.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 31.01.2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14108/preview>.
5. Уголовный кодекс Дании от 12.08.1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241524>.
6. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 : по состоянию на 08.04.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes>.
7. Уголовный Кодекс Швейцарии от 21.12.1937 : по состоянию на 15.01.2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241950>.
8. Модельный Уголовный кодекс стран СНГ от 17.02.1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241285&subID=100094318,100094328,100094332,100094562,100094581#text>.
9. Проект Кримінального кодексу України 1029-1 від 15.05.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885.
10. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н.А. Беляев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 176 с.
11. Бурганов Р.С. Принцип уголовного права и принцип назначения наказания / Р.С. Бурганов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – Казанский гос. ун-т им. Ульянова-Ленина. – Казань, 2006. – 198 с.
12. Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) / В.О. Гацелюк. – Л. : РВВЯДУВС, 2006. – 261 с.
13. Кристи Н. Пределы наказания / Н. Кристи. – М. : Прогресс, 1985. – 179 с.
14. Кузнецова И.А. Проявление принципа гуманизма в нормах уголовного права [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/4687-2012-11-11-06-36-50>.
15. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и уголовного зако-

нодательства: система, содержание и нормативное выражение / В.В. Мальцев // Известия высших учебных заведений. Правоведение, 2003. – № 1. – С. 110–127.

16. Туляков В.А. Виктимология уголовного закона (пути реконструкции общей части разделов I и II общей части УК Украины / В.А. Туляков // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики. – Кримінальне, кримінально-виконавче право та кримінологія. – Т. 1. – 2010. – С. 307–310.

Тимофеева Л. Ю. Проявления принципа гуманизма в уголовном законе: сравнительно-правовая характеристика

Аннотация. Эта статья о проявлении принципа гуманизма в уголовном законе. Было исследовано положения УК Украины, уголовные кодексы некоторых постсоветских, скандинавских, германских стран. Наличие отдельной статьи для определения понятия и признаков принципа гуманизма не влияет на вопросы, связанные с его реализацией. Принцип гуманизма необходимо сбалансировано реализовывать в отношении субъектов уголовно-правовых отношений. К последним относят: лицо, совершившее преступление; потерпевшего; общество и государство.

Ключевые слова: принцип гуманизма, лицо, совершившее преступление, потерпевший, правоприменение, наказание, уголовный закон.

Timofeeva L. The principle of humanism and his reflect in the criminal law: comparatively-legal characteristic

Summary. This article is about the principle of humanism in the criminal law. The principles of humanism may be implementation in a separate article Criminal Code. The principles of humanism may be reflected in article Criminal Code. The principle of humanism must be balanced realization as to subjects of criminal law relations. There are criminal, victim, society and the state.

Key words: humanism, criminal, principle, victim, law enforcement, punishment.

*Іваньков О. І.,**ад'юнкта кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ,
викладач циклу загально-юридичних дисциплін
Чернігівського юридичного коледжу
Державної пенітенціарної служби України*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ НАДАННЯ ПОБАЧЕНЬ ЗАСУДЖЕНИМ ТА УВ'ЯЗНЕНИМ, ЯКІ УТРИМУЮТЬСЯ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено стану імплементації міжнародних норм у галузі захисту прав засуджених у національне законодавство України щодо надання побачень засудженим та ув'язненим, які утримуються в установах Державної пенітенціарної служби України.

Ключові слова: побачення, засуджені, мінімальні стандартні правила поведінки із засудженими, Європейські в'язничні правила, зв'язки засуджених з зовнішнім світом.

Постановка проблеми. Аналіз практики виконання кримінальних покарань дає можливість визначити домінуючу світовій практиці точку зору про те, що запобігання вчинення злочинів засудженими як під час відбування кримінального покарання в установах виконання покарань, так і після звільнення повинно складатись з трьох компонентів, а саме: фізичної, процедурної та динамічної безпеки.

Як зазначає І.В. Боднар, остання передбачає застосування заходів, спрямованих на безпосередній індивідуальний контакт з засудженим, який дасть можливість заздалегідь виявити процеси, що негативно впливають на формування правослухняної поведінки засудженого та дозволить здійснення превентивного впливу на них. Особлива увага при цьому приділяється встановленню, підтримці та збереженню соціальних зв'язків засудженого. Проте, як вказує практика роботи Державної пенітенціарної служби України, статистичні дані та інші емпіричні дослідження, ця проблема залишається майже не вирішеною і потребує подальшого науково дослідження як з точки зору міжнародних стандартів у галузі захисту прав засуджених, так і з точки зору міжнародного пенітенціарного досвіду в цій сфері.

Дослідженням особливостей індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчих установах закритого типу, одним з основних елементів якого є встановлення, збереження та підтримання соціальних зв'язків засуджених, займалися відомі українські і російські вчені-кримінологи, серед яких важливі аналітичні здобутки і практичні рекомендації належать Ю.М. Антопяну, О.М. Бандурці, І.Г. Богатирьову, А.І. Долговій, О.М. Джузі, О.П. Закалюку, А.Ф. Зелінському, О.Г. Колбу, С.Ю. Лукашевичу, А.Х. Степанюку, І.С. Яковець та іншим.

Метою статті є спроба визначення стану імплементації національного законодавства в галузі такого елементу соціальних зв'язків засудженого, як надання побачень. Новизна дослідження полягає в тому, що на підставі аналізу сучасних кримінологічних теорій та результатів проведених нами досліджень визначається найбільш оптимальний підхід до реформування інституту надання побачень засудженим та ув'язненим, які відбувають покарання та утримуються в установах виконання покарань Державної пенітенціарної служби України.

Вклад основного матеріалу дослідження. Актуальність дослідження питання забезпечення, встановлення та збереження соціальних зв'язків засуджених з зовнішнім світом підтверджує в своїй монографічній праці І.С. Яковець, який зазначає, що найбільш поширеними проблемами, з якими довелося зіштовхнутися колишнім засудженим, є такі: житлові (15%); відсутність засобів для існування зразу після звільнення (13%); працевлаштування (12%); незнання того, куди можна звернутись за реальною допомогою (10%); інші побутові проблеми (8%) тощо [1, с. 265–266].

До подібних висновків дійшов І.В. Боднар, провівши опитування оперативних працівників кримінально-виконавчих установ закритого типу. З точки зору опитаної ним категорії працівників, головною причиною злочинності осіб, які звільнились з виправних колоній, є відсутність дієвої соціальної постпенітенціарної допомоги їм після звільнення [2, с. 59–64]. Підтримують вказану точку зору науковці та практичні працівники інших розвинутих країн світу [3, с. 232–233].

Діяльність по збереженню, підтримці та встановленню соціальних зв'язків засуджених з зовнішнім світом можна розділити на наступні елементи: надання засудженому побачень, телефонних розмов, можливості на деякий час виходити за межі пенітенціарних установ (інститут надання побачень засудженому), забезпечення можливості доступу до засобів масової інформації, до друкованих видань, можливості захисту своїх прав та обов'язків тощо. Соціальні зв'язки засуджених у межах установи виконання покарань необхідно розглядати, на нашу точку зору, і в площині відчуття безпеки від оточуючого середовища засуджених та його негативних елементів.

З нашої точки зору, така діяльність потребує розподілу на дві групи. До першої групи слід віднести: надання засудженим побачень, телефонних розмов, можливих короточасних відпусток, можливості отримання інформації із засобів масової інформації та забезпечення засудженого можливістю захищати свої права шляхом звернення до органів, які не підконтрольні адміністрації установ виконання покарань та міжнародним організаціям тощо. Другу групу складає діяльність, спрямована на забезпечення засудженого нормальними умовами відбування покарання, що забезпечить виконання права засудженого на особисту безпеку та відчуття захищеності, не дасть можливості впливу на засудженого негативних соціальних зв'язків середовища засуджених.

Досліджуючи такий елемент першої групи, як «надання побачень засудженим та ув'язненим», слід розпочати з аналізу міжнародних документів, які регулюють вказану сферу суспільних відносин. Так, засуджені та ув'язнені, незважаючи на те, що вони позбавлені волі, зберігають право на підтримання контактів зі своєю родиною і друзями, а також зовнішнім світом.

Так, у статті 12 Загальної декларації прав людини зазначено, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції [4, с. 39–43]. Стаття 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що ніхто не може зазнавати безпідставного або незаконного втручання до його особистого і сімейного життя, безпідставного або незаконного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції, кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань [5, с. 53–68]. По відношенню до засуджених ці норми також діють, проте встановлюють певні обмеження, які закріплені як у міжнародних документах, так і в національних законодавствах.

Дотримуючись вказаних принципів, міжнародні документи в галузі захисту прав засуджених передбачають вимоги до національних законодавств у цій сфері. Розглянемо їх більш детально.

Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню в якій би то не було формі, який затверджений Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1988 в принципах 19 та 20 передбачає, що затриманому або особі, що знаходиться в ув'язненні, надається право на відвідування членами сім'ї і листування з ними, а також передбачена можливість зв'язуватись із зовнішнім світом згідно з розумними обмеженнями, що містяться в законі та у встановлених відповідно до закону правилах. На прохання затриманої особи або особи, яка перебуває в ув'язненні, вона розміщується, якщо це можливо, у місці затримання або ув'язнення, що знаходиться на розумному відстані від її звичайного місця проживання [6, с. 208–216].

Вимоги Мінімальних стандартних правил поведінки з ув'язненими та Європейських пенітенціарних правил дещо схожі між собою з тієї точки зору, що позбавлення волі часто порушує відносини в родині і обриває зв'язки з суспільством. Саме тому необхідно, щоб засуджені мали можливість підтримувати зв'язки з сім'єю, друзями і суспільством, перебуваючи в установах виконання покарань, це зменшить фатальні наслідки позбавлення волі і збільшить імовірність того, що вони реінтегруються до суспільства після звільнення [7]. Підтримка таких контактів відповідає інтересам суспільства, тому що ув'язнені та засуджені будуть більш відповідально підходити до своєї поведінки, а також до своїх особистих обов'язків та готуватися до звільнення. Засуджені, які мають сталі соціальні зв'язки, з більшою ймовірністю не будуть порушувати режим утримання, це дещо розгрузить персонал установ виконання покарань, сім'ї ув'язнених та засуджених. Зазначені особи зможуть здійснювати і отримувати цінну підтримку і на початковому, і на подальшому етапах ув'язнення та засудження замість того, щоб поступово втрачати ці соціально-корисні зв'язки [8].

Це виконує одну з головних функцій установ виконання покарань, а саме зменшує кількість вчинених злочинів особами, які відбувають покарання і надає можливість спланувати своє суспільно-корисне життя після звільнення. З цією метою національне законодавство повинно передбачати можливість спілкуватися через регулярні проміжки часу і під належним наглядом з їхніми родинами або друзями, які користуються позитивною характеристикою, як у порядку листування, так і в ході побачень. Особливу увагу слід приділяти підтримці і зміцненню зв'язків між ув'язненими та засудженими і їх родинами, які є бажаними і служать інтересам обох сторін.

Національне законодавство в певній мірі інтегрувало в себе вимоги міжнародних стандартів у галузі захисту прав засуджених щодо надання засудженим побачень. Згідно зі ст. 110 Кримінально-виконавчого кодексу України засуджений має право на побачення. Ці побачення поділяються на короткострокові – тривалістю до чотирьох годин, і тривалі – до трьох діб.

Короткострокові побачення надаються з родичами або іншими особами в присутності представника колонії. Тривалі побачення надаються з правом спільного проживання і тільки з близькими родичами (подружжя, батьки, діти, всиновлювачі, всиновлені, рідні брати й сестри, дід, баба, онуки). Тривалі побачення можуть надаватися і подружжю, яке проживало однією сім'єю, але не перебувало в шлюбі, за умови, що в них є спільні неповнолітні діти. Оплата послуг за користування кімнатами короткострокових і тривалих побачень здійснюється засудженими або їх родичами чи іншими особами за рахунок власних коштів. Засудженим за їхнім проханням дозволяється заміняти тривалі побачення короткостроковими [9].

Досліджуючи питання надання засудженим побачень, слід зазначити, що відповідно до Конституції України (статті 51 та 63) засуджені, які відбувають покарання в установах виконання покарань, мають право укладати шлюб, що є підтвердженням позитивного підходу національного законодавства щодо встановлення соціальних зв'язків засуджених. Саме при реєстрації шлюбу тривалі побачення надаються засудженим позачергово [10, с. 126–127].

Незважаючи на те, що національне кримінально-виконавче законодавство не суперечить міжнародним вимогам у питаннях надання засудженим побачень, існує нагальна необхідність дослідити практику з цього питання в розвинутих країнах Європи.

Так, у Швеції документ, який передбачає порядок та умови виконання та відбування кримінального покарання, передбачає, що ув'язнені можуть мати побачення у випадку, якщо для цього наявні відповідні умови. Ув'язнений не може мати побачення, якщо воно загрожує тюремній безпеці або якщо перешкоджає нормальному поверненню ув'язненого до суспільства, або якщо воно несе в собі небезпеку життю ув'язненого або іншій особі. Слід зазначити, що в цій країні не визначені обмеження щодо кількості побачень. Начальник пенітенціарної установи сам вирішує про їх необхідність та кількість.

Кримінально-виконавче законодавство Польщі хоч і передбачає наявність обмежень кількості побачень, проте встановлює діючий інститут позбавлення засудженого від такого права у зв'язку з накладенням дисциплінарного покарання на термін до 3-х місяців [11].

Кримінально-виконавче законодавство ФРН, виконуючи вимоги Конституції ФРН, надає засудженим право на побачення, включаючи і довгострокові (до 4 годин), як проходять в окремому будинку біля установи [12, с. 23].

У тюрмах Данії засудженим дозволяються побачення (1 година на тиждень); засудженим, у кого є діти, надається додаткова година (є безкоштовна кімната для побачень) [13, с. 56].

Подібних прикладів можна наводити багато, проте вже з наведених прикладів можна зробити висновок, що згідно з міжнародною практикою кількість побачень, які надаються засудженим, доволі значна. З цього слід зробити висновок про необхідність розгляду питання щодо збільшення кількості короткострокових побачень, які надаються засудженим в установах виконання покарань, проте можливо використати досвід Польщі щодо можливості обмеження засудженого в праві отримання побачень у зв'язку з його поведінкою.

Вимоги міжнародних документів у галузі захисту прав засуджених зазначають, що в правових системах існують значні відмінності в поведінці з особами, щодо яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою. У правових системах, де підкреслюється презумпція невинності і для встановлення вини використовується змагальний процес, такі ув'язнені, як правило, мають право на більш часті побачення, ніж засуджені. У правових системах, де вина або невинність визначаються в рамках

слідчо-обвинувального процесу, можливість скористатися правом на побачення часто залежить від рішення слідчого судді або прокурора.

Подібне правило закріплено не тільки в оновленому Кримінальному процесуальному кодексі України, а і в законі України «Про попереднє ув'язнення» [14], проте особа, яка веде розслідування кримінальної справи, вправі вирішувати питання щодо можливості надання побачення особі, щодо якої обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою. З метою подолання вказаного колапсу ми вважаємо необхідними зміни національного законодавства в цій сфері, а саме пропонуємо надати особам, щодо яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою, права на короткострокові побачення з близькими родичами. У необхідних випадках надати слідчому судді можливість обмежити чи позбавити ув'язненого такого права своїм вмотивованим рішенням, яке безперечно може бути оскаржене в судовому порядку.

Особливу увагу міжнародні норми і національне законодавство приділяє питанню забезпечення можливості доступу до фахівців права, з метою забезпечення реалізації свого права на захист. Міжнародні норми вимагають, що зустрічі ув'язнених та засуджених зі своїми юридичними представниками повинні проводитись хоч і в присутності співробітників в'язниці, але так, щоб вони не чули, про що йде мова. Так, національне законодавство закріплює ці принципи і передбачає, що для одержання правової допомоги за письмовою заявою засуджених, їхніх близьких родичів, громадських організацій засудженим надається побачення з адвокатом або іншими фахівцями в галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. За бажанням засудженого або адвоката чи іншого фахівця в галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, побачення можуть надаватися на одиниці, кількість і тривалість таких побачень не обмежена. Відповідно, засудженому забезпечується можливість спілкування з адвокатом та іншими фахівцями в галузі права в приміщенні без суцільного розмежовуючого захисного скла за їхньою згодою.

Викладені положення вказують на безумовне привілеювання вимог національного законодавства над міжнародними нормами в цій сфері.

Висновки. Слід зазначити, що національне кримінально-виконавче законодавство України, підтримуючи точку зору міжнародних стандартів у галузі захисту прав засуджених, приділяє значну увагу такому інституту зв'язків засуджених, як побачення. Проте існує нагальна потреба в реформуванні вказаної галузі, враховуючи як вимоги міжнародних норм, так і провідний міжнародний досвід пенітенціарних систем розвинутих країн Європи, а саме розглянути питання про доцільність збільшення кількості короткострокових побачень, які надаються засудженим в установах виконання покарань. Ми вважаємо за необхідне використати досвід Республіки Польща щодо можливості обмеження засудженого в отриманні побачень у зв'язку з його негативною поведінкою. Особам, щодо яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою, необхідно надати право на короткострокові побачення з близькими родичами, наділивши при цьому особу, яка веде розслідування кримінальної справи, можливість мотивованим рішенням обмежити це право.

Література:

1. Яковець І.С. Теоритичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : [монографія] / І.С. Яковець. – Х. : Право, 2013. – 392 с.
2. Боднар І. В. Кримінологічні засади запобігання вчинення злочинів в кримінально-виконавчих установах закритого типу : дис. ... кандид. юрид. наук : 12.00.08 / І.В. Боднар. – Х., 2012. – 244с.
3. Анкушева С.И. Роль государственных и неправительственных организаций в процессе подготовки заключённых к освобождению / С.И. Анкушева // Социальная работа в свете новых Европейских пенитенциарных правил: теория и практика : Сборник материалов международной научно-практической конференции (Вологда, 23–24 апреля 2007 г.). – Вологда : ВИПЭ ФСИН России, 2007. – 366 с.
4. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена Резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 784 с.
5. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят Резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 784 с.
6. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме. Утвержден Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1988 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 784 с.
7. Европейські пенітенціарні правила (рекомендація №2 (2006)2 комітету міністрів держав-учасниць Ради Європи) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032.
8. Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml.
9. Кримінально-виконавчий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/conv/page5>.
10. Клименко С.В. Особливості регулювання реєстрації шлюбу з засудженими, які відбувають покарання в установах виконання покарань / С.В. Клименко // Актуальні питання підготовки фахівців у вищих навчальних закладах: досвід, проблеми, перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 35-й річниці утворення навчального закладу, (Чернігів, 7–8 червня 2013 р.) / Чернігівський юридичний коледж ДПіС України. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. – 388 с.
11. Уголовно-исполнительный кодекс Польши от 6 июня 1997 года / упорядник Центральне управління тюремної служби. – Варшава : Центральне управління тюремної служби, 2003. – 116 с.
12. Андреев Н.А., Морозов В.М., Ковалев О.Г., Дебольский М.Г., Морозов А.М. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях ФРГ (социально-психологический аспект) : [учеб. пособие] / Н.А. Андреев. – М. : «Права человека», 2001. – 182 с.
13. Богунов С.О., Копотун І.М., Пузырьов М.С. Пенітенціарні системи України та Норвегії : порівняльно-правовий аналіз : [посібник] / за ред. О.М. Джуґи. – К. : Державна пенітенціарна служба України, 2012. – 52 с.
14. Закон України «Про попереднє ув'язнення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3352-12/conv>.

Иваньков О. И. Актуальные вопросы реформирования института предоставления свиданий осужденным и заключенным, которые содержатся в учреждениях исполнения наказаний Государственной пенитенциарной службы Украины

Аннотация. Статья посвящена состоянию имплементации международных норм в области защиты прав осужденных в национальное законодательство Украины относительно предоставления свиданий осужденным и заключенным, содержащимся в учреждениях Государственной пенитенциарной службы Украины.

Ключевые слова: свидание, осужденные, минимальные стандартные правила обращения с заключенными, Европейские тюремные правила, связи осужденных с внешним миром.

Ivankov O. Current issues of reforming the institution of visits for convicted and imprisoned who are kept in penal institutions of the State Penitentiary Service of Ukraine

Summary. The article is devoted to the implementation of international standards connected with protection prisoners' rights dealing with visits received by the inmates in penal institutions of the State Penitentiary Service of Ukraine into Ukrainian legislation.

Key words: conjugal visit, convicted, Minimum Standard Rules for Treatment of prisoners, European Prison Rules, prisoners relations with outside world.

Барбара А. О.,

*здобувач кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ*

ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДІЖНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

Анотація. У статті розглядається актуальний для сучасного суспільства феномен кримінальної субкультури молоді. Виділяються психологічні фактори, що впливають на розповсюдження кримінальної субкультури в молодіжному середовищі сучасного соціуму. У статті дається визначення, притаманні молодіжній субкультурі, а також її психологічні аспекти.

Ключові слова: злочинність, молодіжна субкультура, кримінальна субкультура, психологічні аспекти.

Постановка проблеми. Серед численних субкультур, що мають місце в сучасному молодіжному середовищі, особливої уваги заслуговує субкультура кримінальна. Вона займає виключне положення, тому що створює згубний вплив та підкорює собі все життя залученої до неї молоді, до дрібниць регулюючи її поведінку та в багатьох випадках визначаючи весь подальший життєвий шлях молодої людини. Кримінальна субкультура становить собою найбільшу небезпеку, так як містить яскраво виражену антисупільну спрямованість та здатність практичного здійснення цієї спрямованості через злочинну діяльність.

Чіткого визначення кримінальної субкультури в кримінології та серед науковців на момент написання цієї статті немає, відсутнє воно також у законодавстві. Для того, щоб вести більш предметну розмову, ми наведемо визначення В.Ф. Пирожкова, за яким кримінальною субкультурою є своєрідна цивілізація зі своєю системою цінностей, в якій всі підпорядковані компоненти знаходяться в суворій системі та взаємодоповнюють одне одного. Це сукупність духовних та матеріальних цінностей, які регламентують і упорядковують життя та злочинну діяльність кримінальних співтовариств, що сприяє їх життєздатності, згуртованості, активності, спадкоємності поколінь. Основу кримінальної субкультури складають чужі громадянському суспільству цінності, норми, традиції, різні ритуали, стилі спілкування [4].

Аналіз досліджень та публікацій. Було видано чимало робіт з проблематики неформальних об'єднань молоді, у тому числі вченими-правознавцями (О.А. Білявська, Є.Г. Бааль, В.Д. Єрмаков, Г.І. Збранській, В. В. Місяці, С.Л. Сибіряков, В.С. Овчінській), психологами (В.Ф. Пирожков, Б.Н. Алмазов, В.Т. Лісовський), філософами (С.І. Плаксий, В.Ф. Левичева, Е.П. Теплов). Тим не менш, чіткого окреслення мотивів, що спонукають молодих людей провадити злочинну, антисоціальну діяльність, здійснено не було.

Мета статті. У статті ми спробуємо виділити психологічні фактори, що впливають на розповсюдження кримінальної субкультури в молодіжному середовищі сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Міллер вважає, що в основі поведінки молоді, яка вступає в кримінальні угруповання, лежить її прагнення до «маргінальності» як до відповіді на те незначне становище в суспільстві, що вона займає в силу віку, будучи залежною від батьків, навчальних закладів, не сприймаючи серйозно і не реалізуючи свої можливості. Це стає одним з важливих психологічних стимулів для того, щоб створити або піти в угруповання.

Це своєрідний союз, який об'єднує індивідів, котрі розуміють, що поодиночки домогтися влади законним чином в умовах жорсткої конкуренції сучасного суспільства буде дуже складно. Отже, простіше зайнятися пошуком легкого шляху, нехай навіть він йде врозріз з принципами, нормами і законами функціонування цивілізованого суспільства. Жорсткість і прагматизм є основними характеристиками молоді, яка поповнює ряди вуличних угруповань кримінальної спрямованості [2].

Більшість таких груп носить стихійний характер – її члени часом не знають кінцевих цілей і завдань діяльності групи, про діяльність лідера та інших осіб, які входять у групу. Особливо це характерно для нестійких асоціальних груп – «компаній». Прагнення бути як всі призводить молодих людей до некритичного сприйняття дійсності.

Група робить сильний вплив на вразливу молодь, що не має твердих життєвих позицій, що не впевнена в собі. Засобами впливу можуть бути словесні переконання лідера або всієї групи, їх погрози, залякування. Більшість правопорушників з числа молоді має низький рівень самоконтролю над своєю поведінкою та своїми бажаннями, погано передбачує наслідки своєї поведінки. Все, що відбувається, вони пов'язують з іншими людьми, із зовнішніми обставинами, долею. Таким чином, відбувається виправдання своїх дій, зняття з себе відповідальності. Молодіжна злочинність за своєю жорстокістю і організованістю деколи ні в чому не поступається професійній. У формуванні мотивації такого роду злочинів відіграє велику роль не тільки кримінальна субкультура, а й неблагополуччя сім'ї, важкі соціальні умови. Однією з головних психологічних причин кримінальної діяльності молодої особи є самоствердження через придбання кримінального досвіду. Таким досвідом може бути і жорстоке, невмотивоване вбивство.

Останнім часом через низьку культуру статевого виховання, нав'язування масовою культурою сексуальної вседозволеності, поширенням проституції зростає кількість злочинів на сексуальному ґрунті серед молоді. Як правило, в основі цих злочинів лежить не задоволення потреби в статевій сфері, а самоствердження, прояв витонченої жорстокості.

Кримінальна субкультура забезпечує стійку криміналізацію особистості, яка закріплює кримінальні переконання та цінності. Особливо сприйнятливі до кримінальної субкультури підлітки, тому що в цьому віці людина звільняється від батьківської залежності, шукає моделі ефективної адаптації до суспільства. Тому підлітку з дефектами соціалізації здається більш ефективним шлях адаптації до суспільства, самоствердження, самовираження в рамках кримінальної субкультури. Все це сприяє передачі досвіду в кримінальній субкультурі через кримінальний світогляд, який в молодіжному віці найбільш сильно впливає на звеличення злочинної поведінки, утвердження системи кримінальних цінностей (злочинським «законам» і так далі) [3]. Спочатку молодими новачками угруповання поділяються зовнішні форми поведінки і атрибути кримінальної субкультури, потім вони скоюють правопорушення, що спочатку може носити «ігровий» характер, після ситуаційного набуття досвіду кримінальна поведінка стає явищем систематичним,

відбувається завершення формування особистості з кримінальною спрямованістю.

У сучасних умовах відбувається трансформація кримінальної субкультури, котра прагне адаптуватися до сучасного транзитивного суспільства. Якщо в 1950–1980 роки кримінальна субкультура прагнула протиставити себе суспільству, то з пом'якшенням умов утримання, поліпшенням ставлення до ув'язнених відбувається руйнування атрибутів кримінальної субкультури. Масова культура «романтизує» правопорушників у художніх фільмах, книгах, музиці. Все це впливає на молодіжні субкультури та молодь у цілому. Вписуючись у кримінальну субкультуру в пору юності, коли проявляється залежність особистості від значимого оточення, в особи формується кримінальна спрямованість.

У примітивній формі агресія серед молоді може носити наслідувальний характер. Значуще оточення може вплинути на вчинення правопорушень. Яскравим прикладом такого наслідування є дрібне хуліганство, крадіжки, бійки.

Висновки. Отже, на вчинення агресивних злочинів великий вплив робить адиктивна поведінка у вигляді токсикоманії, зловживання алкоголем, наркотиками тощо. Крім цього, кримінальна субкультура і кримінальний спосіб життя впливають на спотворення розвитку людини у вигляді деформації ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій, завищення потреб і самооцінки. Це спочатку призводить до скоєння злочинів підлітками у вигляді наслідування кримінальним діям або форм поведінки, а потім до формування особистості злочинця. Таким чином, норми, цінності та атрибутика кримінальної субкультури формуються з урахуванням вікових особливостей юнаків, надаючи широкий діапазон для самоствердження, самореалізації свого «Я», компенсації соціальної невдачі, залучаючи ореолом романтики, таємничості та незвичайності, відсутністю моральних обмежень і заборон. Норми та цінності кримінальної групи сприймаються юнаками справедливими, щирими, благородними, оскільки не містять «подвійної моралі»: дав слово – тримай, граєш у карти – грай чесно, маєш борг – вчасно поверни, що добув злочинним шляхом – все віддай у «загальний казан», а якщо порушив якесь правило – санкції прослідують негайно. Молодіжна субкультура (зокрема кримінальна) – реальне

явище повсякденного життя. Знання механізмів виникнення та закономірностей його функціонування дозволить зрозуміти внутрішні закони відтворення молодіжної злочинності, а також вибудувати превентивні заходи з урахуванням специфічних особливостей зазначеного віку та психологічних аспектів кримінальної субкультури.

Література:

1. Александров Ю.К. Очерки криминальной субкультуры / Ю.К. Александров. – М. : Права человека, 2001. – 152 с.
2. Баева И.А. Психология молодежной субкультуры / И.А. Баева // Вестник практической психологии образования. – 2007. – № 1(10). – С. 82–93.
3. Ветров Н.И. Профилактика правонарушений среди молодежи. – М. ; Юрид. лит., 1980. – 182 с.
4. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира молодежи / В.Ф. Пирожков. – Тверь : Мир, 1994. – 227 с.

Барбара А. О. Психология молодежной криминальной субкультуры

Аннотация. В статье рассматривается актуальный для современного общества феномен криминальной субкультуры молодежи. Выделяются психологические факторы, которые влияют на распространение криминальной субкультуры в молодежной среде современного социума. В статье дается определение, присущее молодежной субкультуре, а также ее психологические аспекты.

Ключевые слова: преступность, молодежная субкультура, криминальная субкультура, психологические аспекты.

Barbara A. O. Psychology youth criminal subculture

Summary. In this article we consider relevant to the modern society phenomenon of the criminal subculture of the youth. There have been distinguished the psychological factors which affect the spread of criminal subculture among the young people of modern society. The article provides a designation, as well as the psychological aspects inherent in criminal youth subculture.

Key words: crime, youth subculture, criminal subculture, psychological aspects.

*Карпов Н. С.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ПРОВЕДЕННЯ СКОРОЧЕНОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. У статті проаналізовано юридичну літературу щодо проведення скороченого судового розгляду. Здійснено аналіз проблемних питань досліджуваної тематики. Також розроблені ґрунтовні висновки та пропозиції щодо проведення скороченого судового розгляду в кримінальному процесі.

Ключові слова: скорочений судовий розгляд, дослідження доказів, учасники судового провадження, кримінальний процес.

Постановка проблеми. Судовий розгляд є центральною стадією кримінального процесу. Такий розгляд – «це встановлена законом система процесуальних дій суду та учасників кримінального провадження, послідовне проведення яких спрямоване на всебічне, повне й об'єктивне дослідження матеріалів кримінальних проваджень і постановлення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення» [1, с. 318].

Проблемні аспекти судового розгляду досліджували Є. Гідулянова, І. Гловюк, В. Дрозд, О. Загурський, О. Захаров, Р. Куйбіда, О. Литвин, В. Маляренко, С. Міщенко, О. Панасюк, К. Сербулова, І. Скільський, Н. Сиза, Г. Сисоєнко, М. Туркот, Л. Хруслова, В. Шибіко та інші науковці. Однак питання про порядок проведення скороченого судового розгляду залишається недостатньо дослідженим. Його розгляд є **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ч. 3 ст. 349 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) вказано, що суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих фактичних обставин, які ніким не оспорується. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що в такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку.

Йдеться про суттєве спрощення процедури судового розгляду та проведення скороченого судового слідства (за термінологією нового КПК – судового розгляду) [2, с. 270]. Науковці зазначають: «Мета встановлення такої процедури – прискорення кримінального провадження, вирішення його завдань при одночасній процесуальній та ресурсній економії» [3, с. 551].

Як необхідно застосовувати ч. 3 ст. 349 КПК України роз'яснив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ в інформаційному листі від 5 жовтня 2012 р. № 223-1446/0/4-12 «Про деякі питання порядку здійснення судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» [4, с. 95–112].

У п. 8 цього листа вказано, що в тому разі, якщо обвинувачений повністю визнає свою вину в інкримінованому йому органом досудового розслідування кримінальному правопорушенні, погоджується з кваліфікацією вчиненого ним діяння, а прокурор, потерпілий не висловлюють жодних заперечень

щодо встановлених обставин, то суд вправі визнати недоцільним дослідження доказів, поданих на підтвердження події кримінального правопорушення, винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення тощо. При цьому суд зобов'язаний з'ясувати, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, переконалися в добровільності їх позиції та роз'яснити їм, що в такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку. Ці роз'яснення суду та пояснення обвинуваченого, потерпілого, прокурора та інших осіб мають бути відображені в усіх засобах фіксування кримінального провадження.

Використання скороченого судового розгляду передбачає: а) відмову від провадження низки обов'язкових у загальному порядку процесуальних дій, насамперед від дослідження доказів, які підтверджують чи спростовують обвинувачення; б) констатацію причетності обвинуваченого до вчинення кримінального правопорушення; в) згоду обвинуваченого та інших учасників судового розгляду на застосування такого порядку; г) неможливість оскарження вироку через невідповідність викладених у ньому висновків фактичним обставинам справи [3, с. 551–552]. Прийняття судом рішення про проведення скороченого судового розгляду «свідчить про те, що обставини, які сторони не оспорує, вважатимуться встановленими в судовому засіданні і суд буде це враховувати при постановленні вироку...» [5, с. 422].

Необхідно зазначити, що скорочений судовий розгляд не є нововведенням вітчизняного судочинства. Стаття 299 КПК 1960 р. також регламентувала проведення такого розгляду після внесення до неї змін Законом України від 21 червня 2001 р. «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» [6].

У ч. 3 цієї статті зазначалось, що суд вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду, визначити недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспорується. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють підсудний та інші учасники судового розгляду зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності та істинності їх позиції, а також роз'яснює їм, що в такому випадку вони будуть позбавлені права оспорювати ці фактичні обставини справи та розмір цивільного позову в апеляційному порядку.

Вказана норма за змістом майже нічим не відрізняється від ч. 3 ст. 349 чинного КПК України. Отже, і зараз є актуальними думки науковців щодо застосування ч. 3 ст. 299 КПК 1960 р. З цього питання в юридичній літературі були висловлені три позиції.

Перша позиція – позитивна оцінка інституту скороченого судового розгляду. Так, І. Мірошников стверджував, що «скорочений судовий розгляд є необхідним для нашої системи кримінального судочинства. Втім суддям не слід підходити механічно до вирішення питання щодо обсягу доказів, які підлягають дослідженню. До скороченого судового розгляду слід зверта-

тись лише в тих випадках, коли дані, що отримані в ході допиту підсудного, не суперечать тим доказам, дослідження яких було визнано недоцільним стосовно тих обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспорювалися» [7, с. 116].

Т. Марітчак зазначав, що застосовуючи такий порядок розгляду, судді не тільки скоротять свій час, а й зменшать навантаження на суддів апеляційної та касаційної інстанцій. «Якщо ж враховувати, що в 80–90% кримінальних справ йдеться про інкримінування статей, санкцією яких передбачено покарання до двох років позбавлення волі чи альтернативне покарання, то стає очевидною ефективність застосування положення ст. 299 КПК на практиці» [8, с. 39–40].

Друга позиція – потрібно обмежити проведення скороченого судового розгляду.

Так, В. Щолкін та О. Стулов вважали, що є недоцільним застосування спрощеного порядку судового розгляду: 1) у справах щодо неповнолітніх підсудних та осіб, які через свої фізичні та психічні вади, похилий вік повною мірою не можуть реалізувати своє право на захист від обвинувачення; 2) коли санкція передбачає застосування покарання у вигляді довічного ув'язнення; 3) у справах, де матеріали щодо однієї або декількох осіб, що заперечують свою вину, виділені в окреме провадження; 4) у справах, матеріали досудового розслідування яких містять дані про можливе застосування до підозрюваних чи обвинувачених заходів впливу [9, с. 68].

Л. Удалова, В. Корсун та Г. Власова стверджували, що потрібно заборонити проведення спрощеного судового розгляду: 1) в разі обвинувачення у вчиненні тяжких злочинів; 2) у справах, де матеріали щодо однієї або декількох осіб, що заперечують свою вину, виділені в окреме провадження; 3) у справах щодо неповнолітніх підсудних та осіб, які через фізичні вади не можуть повною мірою реалізувати свої права; 4) у випадках, коли в суду виникає сумнів щодо добровільності та істинності позиції обвинуваченого [10, с. 56–57; 11, с. 235].

В. Шумов пропонував передбачити в КПК України такі обставини, які унеможливають застосування спрощеного судового розгляду: 1) коли підсудні є неповнолітніми або мають психічні чи фізичні вади, або не володіють мовою судочинства; 2) у разі відсутності в судовому засіданні потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх письмової згоди на розгляд справи в спрощеному порядку; 3) коли один із співучасників злочину визнає себе винним у вчиненні злочину, а інші винними себе не визнають або оспорюють цивільний позов; 4) коли підсудний відмовляється від дачі показань по суті пред'явленого обвинувачення [12, с. 11].

Третя позиція – критична оцінка проведення скороченого судового розгляду.

Так, В. Попелюшко писав, що спрощена форма правосуддя практично виключає такий його компонент, як доказування дійсних фактичних обставин справи, оскільки обвинувальний вирок тут ґрунтується лише на одному «голому» визнанні підсудним своєї вини. Науковець зауважував: «Звідси, якщо суд обмежується дослідженням доказів у неповному їх обсязі, він, по-перше, проявляє необ'єктивність та неупередженість (а об'єктивність і неупередженість судді є головними умовами справедливого процесу), а по-друге, відступає від такого наріжного принципу демократичного правосуддя, як презумпція невинуватості, оскільки «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена... в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [13, с. 247].

Також науковець відмічав, що запровадження «спрощеної процедури вирішення кримінальних справ є «трансплантаці-

єю» в українське правосуддя англо-американської системи, яка не просто виключає суд із процесу доказування фактичних обставин справи, дистанції його від істини, від вирішення справи по суті та по праву, а полягає в здійсненні правосуддя у формі розв'язання кримінально-правового конфлікту, аби лише результат такого розв'язання влаштував усі сторони» [13, с. 248].

Досліджуючи порядок проведення спрощеного судового розгляду, Т. Корчева зазначала, що відмова від дослідження доказів, які представлені досудовим розслідуванням та не оспорюються підсудним, якщо ним визнано вину, порушує принцип презумпції невинуватості, відповідно до якого особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [14, с. 155]. Крім того, науковець стверджувала, що спрощення проведення судового слідства, яке застосовується під час визнання підсудним своєї вини, «завдає шкоди принципу безпосередності, як і іншим принципам кримінального судочинства – принципу змагальності сторін, принципу забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист та іншим принципам» [14, с. 148].

С. Шаренко відмічала, що ч. 3 ст. 299 КПК 1960 р. суперечить ст. 257 цього кодексу, що зобов'язує суд безпосередньо дослідити докази в справі; ст. 323 цього кодексу, яка визначає, що суд обґрунтовує вирок лише на тих доказах, які були розглянуті в судовому засіданні й оцінює їх за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом [15, с. 46].

Л. Лобойко наголошував на тому, що спрощення в проведенні судового слідства, яке полягає в обмеженні дослідження доказів у справі, «призведе до загрози наближення форми процесу не до змагальної, а навпаки, до інквізиційної, за якої суд може перетворитися на «штампувальника» обвинувачень, висунутих органами досудового слідства і прокуратури» [16, с. 250].

Необхідно зазначити, що ч. 3 ст. 349 чинного КПК України також критично оцінюється окремими науковцями.

Так, Д. Захаров пише, що редакція цієї норми дозволяє говорити про ініціативу суду щодо виключення з предмета судового спору певних обставин. На його думку, «досить проблематично прийти до висновку про однозначну доведеність певних обставин, не вивчивши жодного доказу, оскільки на момент реалізації повноважень, передбачених ч. 3 ст. 349 КПК України, суд у своєму розпорядженні має тільки реєстр матеріалів, не маючи даних про їхній зміст» [17, с. 152–153].

О. Добровольська, розглянувши питання про застосування інституту судового компромісу в кримінальному процесі, зазначає, що існують вагомні заперечення щодо здійснення судочинства в разі визнання обвинуваченим своєї вини в спрощеному порядку та обмеження при цьому права на оскарження вироку [18, с. 198].

В. Тертишник та О. Тертишник відмічають, що ч. 3 ст. 349 КПК України суперечить:

– принципу презумпції невинуватості, закріпленому в ст. 62 Конституції України;

– ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відповідно до якої кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищою за ієрархією судовою інстанцією згідно із законом;

– ч. 5 ст. 365 КПК України, де вказано, що учасники судового провадження мають право в судових дебатах посилалися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні;

– ч. 4 ст. 95 КПК України, згідно з якою суд може обґрунтувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання;

– ч. 3 ст. 370 КПК України, де визначено, що обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтвердженні доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до ст. 94 цього кодексу.

Науковці дійшли висновку, що ч. 3 ст. 349 КПК України, у якій закладена модель спрощеного правосуддя, не має застосовуватись і підлягає скасуванню як норма, яка скасовує суттєві існуючі гарантії встановлення об'єктивної істини та забезпечення прав і свобод людини, яка звужує існуючі права і свободи людини і суперечить Конституції України, міжнародним правовим актам та принципам й окремим положенням самого КПК України, суперечить здоровому глузду та фундаментальній науці – логіці [19, с. 22].

А. Форостяний також висловив пропозицію виключити ч. 3 зі ст. 349 КПК України. Її він обґрунтував так:

– під час проведення спрощеного судового розгляду обмежуються така конституційна засада кримінального провадження, як презумпція невинуватості та доведення вини;

– ця норма не узгоджується з такими засадами кримінального провадження, як безпосередність дослідження доказів, забезпечення апеляційного оскарження, змагальність сторін [20, с. 66–67].

Висновки. Нами поділяються наведені точки зору. Очевидно, що проведення скороченого судового розгляду вступає в протиріччя з вищезазначеними засадами кримінального провадження. Слід погодитися з висловленою вказаними науковцями пропозицією, що потрібно виключити ч. 3 зі ст. 349 КПК України.

Література:

1. Кримінальний процес : [підручник] / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 544 с.
2. Трофименко В. Диференціація провадження в суді першої інстанції за новим КПК України / В. Трофименко // Право України. – 2013. – № 6. – С. 269–275.
3. Кримінальний процес : [підручник] / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.]; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
4. Про деякі питання порядку здійснення судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 5 жовтня 2012 р. №223-1446/0/4-12 // Новий Кримінальний процесуальний кодекс України: коментарі, роз'яснення, документи / відп. ред. В.С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 95–112.
5. Кримінальне процесуальне право України : [навч. посіб]. – К. : Юстініан, 2014. – 573 с.
6. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України : Закон України від 21 червня 2001 р. // Голос України. – 2001. – №116/2616.
7. Мірошников І.Ю. Судове слідство в апеляційній інстанції : [монографія] / І.Ю. Мірошников. – Х. : Право, 2007. – 192 с.
8. Марітчак Т.М. Проблеми визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню / Т.М. Марітчак // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 40–44.
9. Щолкін В. Визнання вини підсудним як спосіб спрощення кримінального процесу: «за» і «проти» / В. Щолкін, О. Стулов // Вісник прокуратури. – 2002. – № 1. – С. 66–69.
10. Удалова Л.Д. Суд як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : [монографія] / Л.Д. Удалова, В.Я. Корсун. – К. : Видавничий дім «Скіф», 2012. – 168 с.

11. Власова Г.П. Можливість застосування спрощеного провадження на досудовій та судовій стадіях кримінального процесу України / Г.П. Власова // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2011. – № 4. – С. 234–239.
12. Шумов В.В. Вирок суду при спрощеній формі судового розгляду кримінальної справи: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.В. Шумов. – Х., 2011 – 184 с.
13. Попелюшко В.О. Ще раз про спрощену процедуру правосуддя / В.О. Попелюшко // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (18–19 квітня 2002 р., м. Харків). – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 246–248.
14. Корчева Т.В. Проблеми діяльності захисника у досудовому провадженні та в суді першої інстанції / Т.В. Корчева. – Х. : Видавець ФОРМ Вапнярчук Н.М., 2007. – 200 с.
15. Шаренко С. Проблеми скороченого судового розгляду кримінальної справи / С. Шаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1. – С. 175–181.
16. Лобойко Л.М. Допустимість спрощення порядку судового розгляду справи у кримінальному процесі змішаної форми / Л.М. Лобойко // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф., (18–19 квітня 2002 р., м. Харків). – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 248–250.
17. Захаров Д.О. Повноваження суду у сфері доказування за новим КПК України / Д.О. Захаров // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора Михайла Макаровича Михеєнка) : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (6–7 грудня 2012 р., м. Київ). – Х. : Видавець Строків Д.В., 2013. – С. 151–154.
18. Добровольська О.Г. Застосування інституту судового компромісу в Україні / О.Н. Добровольська // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції : матеріали укр.-польськ. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 15 листопада 2013 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 198–201.
19. Тертишник В.М. Проблеми кримінального процесу сьогодні / В.М. Тертишник, О.І. Тертишник // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції : матеріали укр.-польськ. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 15 листопада 2013 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 20–23.
20. Форостяний А.В. Проведення спрощеного судового розгляду за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / А.В. Форостяний // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 64–68.

Карпов Н. С. Проведение сокращенного судебного разбирательства в уголовном процессе

Аннотация. В статье проведен анализ юридической литературы, о проведении сокращенного судебного разбирательства. Проведенный анализ проблемных вопросов рассматриваемой тематики. Также разработаны обстоятельные выводы и предложения по проведению сокращенного судебного разбирательства в уголовном процессе.

Ключевые слова: сокращенное судебное разбирательство, исследования доказательств, участники судебного производства, уголовный процесс.

Karpov N. Holding abbreviated trial in criminal proceedings

Summary. This paper analyzed legal literature on conducting abbreviated trial. The analysis issues considered topics. Also prepare a detailed conclusions and proposals for reduced trial in criminal proceedings.

Key words: short trial, research evidence, participants in the proceedings, criminal proceedings.

Топчій В. В.,*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики**Національного університету державної податкової служби України*

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА СПІВРОБІТНИКІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС НАДХОДЖЕННЯ ДО ОВС ЗАЯВ І ПОВІДОМЛЕНЬ ПРО КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Анотація. У роботі досліджена взаємодія слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час надходження до органу внутрішніх справ заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення. З'ясовані нормативно-правові підстави такої взаємодії. Встановлені варіанти спільних дій працівників органів внутрішніх справ залежно від джерела інформації про вчинення кримінальних правопорушень. Визначені основні напрями спільної діяльності слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час огляду місця події. З'ясовано, що саме слідчий керує діями оперативних працівників у ході огляду місця події та несе персональну відповідальність за якість проведення такого огляду. Визначені перспективні напрями розвитку положень цього дослідження, якими слід вважати проведення аналізу комплексу першочергових процесуальних заходів і невідкладних негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на розкриття злочину «за гарячими слідами».

Ключові слова: взаємодія, слідчий, оперативний працівник, заява, органи внутрішніх справ.

Постановка проблеми. Чітка регламентація процесуальної діяльності на початковому етапі досудового провадження є передумовою законності та обґрунтованості подальшого розслідування, а отже, і судового розгляду, тобто є гарантією законності – однією із загальних засад кримінального провадження відповідно до статті 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1].

Адже права громадян можуть бути надійно захищені лише за умови, що кожному факту порушення закону надаватиметься належна правова оцінка шляхом встановлення точної відповідності обставин події, що містить склад кримінального правопорушення, фактичним даним.

У діяльності правоохоронних органів одним із найбільш складних є питання диференційованого підходу до вирішення заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення. Як свідчить офіційна статистика, його складність полягає в тому, що загальна кількість відповідних звернень громадян та юридичних осіб щороку збільшується, що кореспондується зі збільшенням кількості кримінальних проваджень.

Відтак перед слідчими та оперативними підрозділами органів внутрішніх справ постають усе нові проблеми законодавчого, відомчого нормативно-правового, організаційного та практичного характеру, які вимагають свого ефективного вирішення в сучасних умовах.

У юридичній літературі аспекти взаємодії слідчих та оперативних працівників у розкритті й розслідуванні злочинів були предметом наукових досліджень у працях вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, Р.С. Белкіна, В.І. Василичука, В.І. Галагана, В.О. Глуш-

кова, В.Г. Гончаренка, В.Я. Горбачевського, Ю.М. Грошевого, О.М. Джужи, А.Я. Дубинського, В.П. Захарова, В.С. Зеленецького, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, А.М. Кислого, І.П. Козаченка, В.О. Коновалової, О.Є. Користіна, В.С. Кузьмічова, В.В. Лисенко, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленка, М.М. Михесенка, Д.Й. Никифорчука, В.Т. Нора, Ю.Ю. Орлова, В.Л. Ортинського, М.А. Погорецького, Б.Г. Розовського, Б.В. Романюка, М.В. Салтевського, Г.П. Середи, Є.Д. Скулиша, С.М. Смокова, С.М. Стахівського, М.П. Стрельбицького, О.Ю. Татарова, В.В. Тіщенко, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, В.Г. Хахановського, П.В. Цимбала, К.О. Чаплинського, С.С. Чернявського, В.Ю. Шепітька, О.Г. Шило, М.Є. Шумила, О.О. Юхна та інших.

Водночас в існуючих наукових працях проблематика взаємодії слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час надходження до органів внутрішніх справ (далі – ОВС) заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення досліджена недостатньо. А отже, існує необхідність комплексного дослідження окресленого кола питань.

Мета статті. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена ця стаття, є такі:

1. З'ясувати нормативно-правові підстави взаємодії слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час надходження до ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення.

2. Встановити варіанти спільних дій працівників ОВС залежно від джерела інформації про вчинення кримінальних правопорушень та інших подій.

3. Визначити основні напрями спільної діяльності слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час огляду місця події.

4. Визначити перспективні напрями подальших розвідок із досліджуваних питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Порядок дій слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час надходження до ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення регламентується:

– КПК України [1];

– законами України («Про звернення громадян» [2], «Про міліцію» [3]);

– відомчими наказами органів внутрішніх справ (наказ МВС України від 19 листопада 2012 року № 1050 «Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії» [4]; наказ МВС України від 22 жовтня 2012 року № 940 «Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України» [5];

наказ МВС України від 28 квітня 2009 року № 181 «Про організацію діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, направленої на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань» [6]).

Якщо заявник особисто звертається до правоохоронного органу або його посадових осіб – слідчого, прокурора чи іншої службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, приймається відповідна заява або складається протокол прийняття усної заяви про вчинення кримінального правопорушення.

Так, в ОВС заяви і повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення та інші події реєструють цілодобово в чергових частинах службовими особами відразу після їх надходження, та вносять до журналу єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події. Відмінністю попереднього варіанта єдиного обліку (далі – ЄО) від його попередників – журналу реєстрації заяв і повідомлень про злочини та журналу обліку інформації – є те, що в ньому фіксується вся інформація, яка надходить до ОВС. Тобто оперативний черговий, відповідальний за ведення ЄО, реєструє всі випадки звернень незалежно від наявності ознак злочину, кримінального проступку, адміністративного правопорушення чи іншої події.

Відповідно до п. 3.11 Інструкції, затвердженої наказом МВС України від 19 листопада 2012 року № 1050 [4] у ЄО також реєструються заяви і повідомлення про безвісне зникнення осіб; рапорти працівників органів внутрішніх справ про безпосереднє (самостійне) виявлення ними з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення.

Слідчий, який отримав у черговій частині для розгляду заяву або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, у ЄО ставить відмітку про час та дату її отримання, посаду, прізвище та підпис, а також невідкладно письмово надає до чергової частини, а з 1 липня 2013 року вносить в електронному вигляді, відомості про реєстраційний номер ЄО, номер кримінального провадження, дату та годину перенесення заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Контроль за достовірністю внесених відомостей до ЄО забезпечує працівник підрозділу інформаційно-аналітичного забезпечення.

Форма журналу ЄО єдина для всіх ОВС України. Згідно з Інструкцією про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події в ньому реєструються заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення та інші події, що надійшли від фізичних або юридичних осіб, і послідовно зазначаються такі відомості: коли надійшла заява чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію (дата, година, хвилина); хто повідомив про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію (дані, адреса, телефон заявника, назва, адреса і телефони підприємства, установи, організації); стислий зміст заяви та повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію (час, місце, обставини); заходи, вжиті за заявами і повідомленнями черговим (склад СОГ і час виїзду на місце пригоди, перелік викрадених номерних речей, вид охорони об'єкта, наявність сигналізації, хімічні пастки тощо); ким, кому (дата, година) доручено розгляд заяви та повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію; посада, прізвище і підпис особи, яка отримала заяву, повідомлення для розгляду про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію; відомості про результати розгляду матеріалів (номер, дата та

година про перенесення заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР).

Для організації контролю керівники ОВС повинні знати алгоритм дій працівників ОВС на початку досудового розслідування. Оперативний черговий після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до журналу ЄО та доповісти зазначені матеріали начальникові органу досудового розслідування, про що інформувати керівника ОВС. Матеріали з ознаками кримінального правопорушення заборонено передавати без реєстрації в ЄО та ЄРДР до іншого ОВС

Приховуваними від ЄО вважаються заяви і повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення, які були відомі працівнику ОВС, та відомості про них, які на час виявлення не внесені до ЄО, а самі заяви та повідомлення не отримали відповідного реєстраційного номера (п. 3.15 наказу МВС України від 19 листопада 2012 року № 1050 [4]).

З урахуванням вимог чинної нормативної бази з питань дій слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час надходження до ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення можливі такі варіанти спільних дій працівників ОВС залежно від джерела інформації про вчинення кримінальних правопорушень та інших подій:

1) про заяви і повідомлення, у яких наявні відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення після реєстрації в журналі ЄО оперативний черговий доповідає начальникові слідчого підрозділу для внесення слідчими відповідних відомостей до ЄРДР та інформує начальника ОВС;

2) про заяви і повідомлення, що надійшли до чергової частини ОВС, у яких відсутні відомості, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, після реєстрації в журналі ЄО доповідаються оперативним черговим начальникові ОВС, або особі, яка виконує його обов'язки, для розгляду та прийняття рішення згідно із Законом України «Про звернення громадян» або Кодексом України про адміністративні правопорушення; причому в разі виявлення начальником ОВС, що заява чи повідомлення містять відомості, які свідчать про вчинення кримінального правопорушення, він за своєю резолюцією (не пізніше однієї доби із часу реєстрації заяви в ЄО) повертає її до чергової частини для негайної передачі начальнику слідчого підрозділу;

3) заяви і повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, що надійшли до ОВС поштою, телеграфом, факсимільним зв'язком або іншим видом зв'язку, реєструються в підрозділах документального забезпечення, доповідаються начальникові ОВС або особі, яка виконує його обов'язки, які надають письмові резолюції щодо подальшого розгляду заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події з ознаками кримінальних правопорушень у порядку, передбаченому п. 3.5 Інструкції, затвердженої наказом МВС України від 19 листопада 2012 року № 1050 [4];

4) анонімні листи, що містять відомості про вчинені кримінальні правопорушення, реєструються лише в підрозділах документального забезпечення і передаються за резолюцією керівника ОВС або особи, яка виконує його обов'язки, до структурних підрозділів для використання під час розкриття злочинів.

Керівник органу досудового розслідування під час розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, крім того, зобов'язаний: 1) щоденно ознайомлюватися з оперативною обстановкою на території обслуговування, обставинами

вчинених за добу кримінальних правопорушень, визначати попередню кваліфікацію кримінальних правопорушень, забезпечувати внесення відомостей про їх вчинення до ЄРДР, організувати виїзди слідчих на огляди місць вчинення кримінальних правопорушень, розглядати результати вказаної роботи за добу, організувати участь слідчих в оперативному виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень за гарячими слідами; 2) особисто виїжджати на місця вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів і організувати проведення узгоджених дій членами СОГ; 3) визначати слідчого, який здійснюватиме досудове розслідування та організувати участь підлеглих йому слідчих у досудовому розслідуванні; 4) доручати слідчим не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення внести відповідні відомості до ЄРДР та розпочати розслідування, за потреби особисто вносити відомості про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР та проводити слідчі (розшукові) дії; 5) вести облік виїздів слідчих на місця подій, результатів виїздів та застосування при цьому науково-технічних засобів; 6) уживати заходів щодо підвищення результативності оглядів місць подій та ефективного застосування технічних засобів.

Загальна організація роботи за додержанням вимог, установлених Інструкцією, що затверджена наказом МВС України від 19 листопада 2012 року № 1050 [4], покладається на начальника ОВС, а в разі його відсутності – на особу, яка виконує його обов'язки. Він персонально відповідає за організацію ведення єдиного обліку. Начальник органу внутрішніх справ зобов'язаний: після доповіді оперативного чергового ОВС про оперативну обстановку за минулу добу перевірити ведення журналу ЄО та реєстрацію в повному обсязі всіх заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, які надійшли за цей період, про що зробити відповідний запис у журналі єдиного обліку (далі – ЖЄО) (правила ведення ЖЄО закріплені в додатку 2 до наказу МВС України від 19 листопада 2012 року № 1050 [4]); у разі виявлення фактів порушення порядку прийняття та невнесення до журналу ЄО заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події проводити службове розслідування; щоквартально організувати проведення звірок обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, які зареєстровані в журналі ЄО, про що складати акт внутрішньої звітності стану ведення єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події; для контролю за достовірністю обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, які надходять по телефонній лінії «102» або за допомогою інших засобів зв'язку до чергової частини, забезпечити їх запис та збереження в цифровому вигляді.

Контроль за додержанням законності під час ведення журналу ЄО покладається на керівників підрозділів ОВС, контроль за дотриманням вимог ведення журналів ЄО – на начальника чергової частини міського, районного, лінійного органу, а де відсутні такі посади, таку особу визначає начальник органу, ГУ МВС, УМВС.

Оперативний черговий, отримавши заяву чи повідомлення про кримінальне правопорушення та іншу подію від слідчого або іншої службової особи, зобов'язаний діяти згідно з Інструкцією з організації реагування органів внутрішніх справ на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, затвердженою наказом МВС України від 22 жовтня 2012 року № 940 [5] та Інструкцією з організації діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, спрямованою на захист інтересів суспільства й держави від протиправних посягань,

затвердженою наказом МВС України від 28 квітня 2009 року № 181 [6], і передусім негайно зареєструвати її в ЄО, направити на місце події слідчо-оперативну групу (далі – СОГ) чи оперативну групу, ужити всіх можливих заходів, щоб запобігти кримінальному правопорушенню або припинити його, організувати негайні дії щодо встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, у найкоротший строк.

СОГ створюються при чергових частинах територіальних органів внутрішніх справ. Склад цих груп формується з працівників органів внутрішніх справ відповідно до графіку чергування, затвердженого начальником територіального органу внутрішніх справ та погодженого з начальником слідчого підрозділу. До СОГ в обов'язковому порядку входять слідчий (старший групи), співробітник оперативного підрозділу та спеціаліст-криміналіст. Завданням СОГ є виявлення, фіксація, кваліфіковане вилучення та пакування слідів кримінального правопорушення, речових доказів, встановлення свідків та потерпілих, з'ясування обставин кримінального правопорушення, що мають значення для всебічного, повного і неупередженого їх дослідження та встановлення осіб, причетних до його вчинення.

Після прибуття на місце події члени СОГ з'ясовують обставини вчинення кримінального правопорушення, встановлюють свідків, прикмети осіб, які вчинили кримінальне правопорушення та ймовірні шляхи їх відходу. За необхідності вживають заходів для переслідування транспортних засобів, якими заволоділи особи, що вчинили кримінальне правопорушення, або тих, що використовувалися під час його вчинення, беруть участь у розшуку та затриманні осіб, які підозрюються в учиненні цих кримінальних правопорушень.

Під час проведення огляду місця події слідчий має інформувати чергову частину ОВС про виявлення обставин, що мають значення для початку кримінального провадження, а також оперативних працівників, інших членів СОГ – про інформацію, яку можливо використати для розшуку й затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Також слідчий дає доручення стосовно життя невідкладних оперативно-розшукових заходів для встановлення обставин кримінального правопорушення, що підлягають доказуванню. У разі потреби слідчий вносить пропозиції начальнику ОВС про залучення додаткових сил і засобів, запрошує необхідних спеціалістів.

За потреби невідкладного проведення комплексу необхідних слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів слідчий, який здійснюється огляд місця події, вправі запропонувати іншому черговому слідчому, який перебуває в територіальному підрозділі, внести отриману інформацію про ознаки кримінального правопорушення до ЄРДР.

Взаємодія слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час огляду місця події передбачає проведення ними спільних узгоджених заходів. Зокрема, слідчий керує діями членів СОГ та несе персональну відповідальність за якість проведення огляду місця події; разом із членами групи, залученими спеціалістами, запрошеними потерпілим, свідками та іншими учасниками кримінального провадження проводить огляд місця події, під час якого в установленому КПК України порядку фіксує відомості щодо обставин учинення кримінального правопорушення, вилучає речі й документи, які мають значення для кримінального провадження, та речі, вилучені з обігу, у тому числі матеріальні об'єкти, придатні для з'ясування обставин, що підлягають доказуванню; забезпечує їх належне зберігання для подальшого направлення для проведення експертного дослідження; за наявності підстав інформує

оперативного чергового про залучення додаткових сил і засобів для документування всіх обставин учиненого кримінального правопорушення; за необхідності допитує про обставини вчиненого кримінального правопорушення заявника, потерпілого, свідків та інших учасників кримінального провадження. Надає письмові доручення співробітникам оперативних підрозділів про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Здійснює інші повноваження, передбачені КПК України.

Співробітник оперативного підрозділу: здійснює поквартирний чи подвірний обхід із метою виявлення свідків учиненого кримінального правопорушення, збирання відомостей, що можуть бути використані як докази; установлює час, місце й обставини вчинення кримінального правопорушення; кількість причетних до його вчинення осіб, їх прикмети; наявність у них зброї, транспортних засобів, слідів на одязі чи тілі, які могли залишитися через опір потерпілих або при подоланні перешкод; індивідуальні ознаки викрадених речей; напрям, у якому вони зникли, інші відомості, необхідні для встановлення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; негайно інформує слідчого про одержані дані щодо обставин вчинення кримінального правопорушення та причетних до нього осіб, для їх подальшої фіксації шляхом проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій; виконує письмові доручення слідчого про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій (під час їх виконання користуються повноваженнями слідчого).

Висновки. У роботі з'ясовано нормативно-правові підстави взаємодії слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час надходження до ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, до яких входять КПК України, закони та відомчі накази МВС України.

Встановлені варіанти спільних дій працівників ОВС залежно від джерела інформації про вчинення кримінальних правопорушень та інших подій. Визначені основні напрями спільної діяльності слідчих та співробітників оперативних підрозділів під час огляду місця події. З'ясовано, що саме слідчий керує діями членів СОГ та несе персональну відповідальність за якість проведення огляду місця події. Також слідчий надає письмові доручення співробітникам оперативних підрозділів про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. У свою чергу співробітник оперативного підрозділу інформує слідчого про одержані дані щодо обставин вчинення кримінального правопорушення та причетних до нього осіб для їх подальшої фіксації шляхом проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій; виконує письмові доручення слідчого про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

З урахуванням отриманих результатів основним напрямом розвитку положень цього дослідження слід вважати проведення аналізу комплексу першочергових процесуальних заходів і невідкладних негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на розкриття злочину «за гарячими слідами».

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. // Голос України. – 2012. – № 90–91.
2. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 №393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
3. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 №565-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

4. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : наказ МВС України від 19.11.2012 № 1050 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 1. – С. 134.
5. Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України : наказ МВС України від 22.10.2012 № 940 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 9. – С. 105.
6. Про організацію діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, направленої на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань : наказ МВС України від 28.04.2009 № 181 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 66. – С. 74.

Топчий В. В. Взаимодействие следователей и сотрудников оперативных подразделений при поступлении в ОВД заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях

Аннотация. В работе исследовано взаимодействие следователей и сотрудников оперативных подразделений при поступлении в органы внутренних дел заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях. Установлены нормативно-правовые основания такого взаимодействия. Установлены варианты совместных действий работников органов внутренних дел в зависимости от источника информации о совершении уголовных преступлений и других событий. Определены основные направления совместной деятельности следователей и сотрудников оперативных подразделений при осмотре места происшествия. Установлено, что именно следователь руководит действиями оперативных работников в ходе осмотра места происшествия и несет персональную ответственность за качество проведения такого осмотра. Определены перспективные направления развития положений данного исследования, которыми следует считать проведение анализа комплекса первоочередных процессуальных мероприятий и неотложных негласных следственных (розыскных) действий, направленных на раскрытие преступления «по горячим следам».

Ключевые слова: взаимодействие, следователь, оперативный работник, заявление, органы внутренних дел.

Topchiy V. Interaction of investigators and staff of operational units for admission to the ATS complaints and reports of criminal offenses

Summary. We have investigated the interaction between investigators and staff of operational units to enroll in units of the Interior statements and reports of criminal offenses. Established legal foundation of such an interaction. Installed options are joint actions of employees of the Interior units depending on the source of information on criminal offenses and other events. The main directions of joint activities of investigators and staff of operational units when viewed from the scene. It has been established that it guides the investigator operatives during the inspection of the scene and is personally responsible for the quality of such inspection. Perspective directions of development of the provisions of this study, which should be considered as an analysis of the complex process of priority measures and urgent undercover investigation (search) actions aimed at solving the crime “hot pursuit”.

Key words: interaction, investigator, field worker, statement, internal affairs.

Сапін О. В.,

кандидат юридичних наук,

професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Національної академії прокуратури України

ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА

Анотація. Стаття присвячена особливостям процесуальної діяльності прокурора на досудовому розслідуванні за законодавством України та Федеративної Республіки Німеччина.

Ключові слова: процесуальна діяльність, прокурор, Федеративна Республіка Німеччина, повноваження прокурора, слідчі дії, обвинувачення.

Постановка проблеми. Актуальність теми, що досліджується, обумовлена необхідністю побудови системи кримінальної юстиції у світлі вимог Європейської Спільноти. Одним із важливих кроків у цьому напрямку було прийняття Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році. Водночас дослідження сучасного кримінального процесу України, правового статусу його суб'єктів, зокрема прокурора, можливих шляхів розвитку не може бути повним без вивчення відповідних інститутів розвинених зарубіжних країн, у яких історично склалися й устоялися певні типи кримінального процесу. Особливості процесуальної діяльності прокурора в кримінальному провадженні іноземних країн досліджувалися в працях Л.Р. Грицаєнко, К.Б. Калиновського, В.Т. Маляренка, О.Р. Михайленко, М.І. Мичко, А.В. Молдована, В.В. Молдована, Б.О. Філімонова, М.Д. Щукін та інші.

Мета статті полягає в здійсненні порівняльного аналізу процесуальної діяльності прокурора на досудовому розслідуванні за законодавством України та Федеративної Республіки Німеччина.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зародження органів прокуратури в Німеччині відбувалося, за словами І.Я. Фойницького, як наслідування французької моделі, яке фактично дискредитувало його в умовах німецького законодавства та суспільства [1, с. 534]. У зв'язку із цим прийняття 1 лютого 1877 року нового Кримінального-процесуального кодексу (далі – КПК) було спрямоване на тотальне реформування всіх без винятку інститутів кримінального провадження, які існували на той період. Аналізуючи норми КПК Німеччини в XIX столітті, М.В. Муравйов вказував, що головним предметом діяльності органів прокуратури є кримінальні справи та кримінальне переслідування. Водночас кінцеве завдання прокуратури полягає у встановленні шляхом кримінального переслідування не лише винуватості особи, а й матеріальної істини та досягнення цілей правосуддя [2, с. 201]. До речі, у XXI столітті О.В. Смирнов висловив подібну думку, що для прокуратури, яка є обвинувач, головне завдання – не доведення винності особи, а з'ясування повної картини події і встановлення об'єктивної істини [3, с. 186].

На сьогодні зазначений кодекс [4] і досі є чинним, незважаючи на те, що майже за 140-річну історію до нього було внесено надзвичайно багато змін та доповнень. При цьому дослідники зазначають, що Кримінальний-процесуальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (далі – КПК ФРН) зберіг основну структуру імперського КПК, хоча після закінчення Другої світової війни в нього були внесені численні зміни [5, с. 37].

Б.О. Філімонов вказує, що в сучасній німецькій кримінально-процесуальній теорії сутність кримінального процесу зазвичай вбачається в тому, що під час провадження в конкретних кримінальних справах вирішується конфлікт двох протилежних інтересів. Держава, яка здійснює кримінальне переслідування, в особі відповідних органів вбачає свої інтереси у виконанні матеріального кримінального права, у покаранні винних. Переслідуваний ж відстоює свої інтереси у сфері свободи, щоб за можливістю було менше вторгнень в особисту свободу, право власності, житло, таємницю листування та інше. У результаті досягається співрозмірний, справедливий компроміс: держава здійснює матеріальне кримінальне право, а обвинувачений домагається мінімального вторгнення у сферу своїх особистих відносин. Ця концепція досить широко визнана німецькою кримінально-процесуальною доктриною та декларує відносини між державою й особистістю, які повинні складатися у сфері кримінального судочинства на основі врахування загальнолюдських цінностей [6, с. 387–388].

Загалом кримінальний процес проводиться в Німеччині в дві стадії: провадження по суті кримінальної справи [Erkenntnisverfahren], нормоване в §§ 1-444, 464-495 КПК ФРН та інших законах, і провадження за виконання вироку [Vollstreckungsverfahren] [5, с. 39]. Варто додати, виходячи з наведеної позиції та положень КПК ФРН, що першу стадію можна поділити так: 1) попереднє розслідування; 2) попереднє судове провадження; 3) основне судове провадження; 4) особливі провадження (прискорене провадження, сумарне (спрощене) провадження, приватне обвинувачення); 5) оскарження судових рішень.

Правова природа діяльності прокурора в кримінальному провадженні ФРН напряму пов'язана з доктринальними підходами, які панують у Німеччині. Так, дослідники визначають заперечення процесуальних відносин, поняття сторін та принципу змагальності [7, с. 7–8]. Водночас Л.М. Бостан та С.К. Бостан вважають, що формально кримінальний процес був побудований з обмеженням слідчого початку на користь змагального, з незалежністю слідчого судді від прокурора і навіть із допущенням захисника на стадії попереднього розслідування [8, с. 574]. На нашу думку, обмеження вказаного «слідчого початку» можна пов'язувати лише з поступовою еволюцією кримінальної юстиції Німеччини та відходу від інквізиційної моделі кримінального процесу, але ні в якому разі не можна пов'язувати із сучасним кримінальним процесом ФРН, адже весь процес пронизаний північною діяльністю органів кримінального переслідування.

Більш того, під час визначення принципів кримінального процесу ФРН дослідники відштовхуються саме від процесуальної діяльності прокурора в кримінальному провадженні. Так, А.В. Молдован [9, с. 38–39], М.Г. Стойко [10, с. 138], Б.О. Філімонов [6, с. 389], У. Хелльманн [5, с. 38–39] вказують на досить обмежене коло засад кримінального провадження, прямо не

закріплених у КПК ФРН, та сходяться на думці, що принципи обвинувачення та офіційності фактично є основоположними в кримінальному процесі. Реалізація наведених принципів прямо зумовлює процесуальну діяльність прокурора в кримінальному провадженні.

Враховуючи викладене, вважаємо, що процесуальна діяльність прокурора в кримінальному провадженні ФРН напряму пов'язана з визначенням парадигми кримінального процесу ФРН в цілому.

Перше, що звертає на себе увагу – відсутність у КПК ФРН окремої норми або сукупності відокремлених норм, які регулюють повноваження прокурора та особливості його процесуальної діяльності, на відміну від КПК України. При цьому КПК ФРН присвячує цілий Розділ XI стороні захисту та питанням реалізації нею своїх прав та обов'язків.

Водночас питання процесуальної діяльності прокурора в кримінальному провадженні ФРН слід диференціювати за стадіями процесу. Так, попереднє розслідування починається з моменту отримання інформації про вчинений злочин. Додамо, що КПК ФРН не регламентує такої стадії, як порушення кримінальної справи, а проведення будь-якої процесуальної дії дозволяється з моменту надходження заяви про злочин. У цьому випадку під час отримання інформації про вчинення злочинного діяння на підставі заяви про вчинення діяння чи іншим чином органи прокуратури повинні вивчити фактичні обставини, щоб прийняти рішення про те, чи повинно бути пред'явлено публічне обвинувачення (§ 160 КПК ФРН). На підставі цього положення Б.О. Філімонов робить висновок про те, що прокуратура є органом дізнання, завданням якого є з'ясування питання про наявність підозри, щоб з'ясувати можливість пред'явлення публічного обвинувачення [6, с. 418–419]. На думку О.А. Шевцової, основним завданням прокурорського дізнання є встановлення підозри у вчиненні кримінально караного діяння [11, с. 115].

Слід вказати, що основні аспекти процесуальної діяльності прокурора в кримінальному провадженні ФРН також полягають у встановленні не тільки обставини, істотної для обвинувачення, але й обставини, істотної для виправдання, і забезпечувати збирання доказів, які можуть бути втрачені. Водночас застосування заходів є неприпустимим, якщо таким чином порушуються особливі федеральні положення про застосування заходів або відповідні положення законодавства федеральних земель.

Ми погоджуємося з думкою Л.Р. Грицаєнко, що прокуратура безпосередньо здійснює керівництво розслідуванням в органах поліції та дає їй доручення взяти на себе ініціативу в проведенні розслідування [12, с. 70]. Загалом КПК ФРН наділяє прокурора досить широкими повноваженнями на стадії попереднього розслідування, зазначені повноваження стосуються застосування заходів кримінально-процесуального примусу, проведення слідчих та негласних дій, притягнення до кримінальної відповідальності.

Так, у сфері заходів кримінально-процесуального примусу прокурор уповноважений: 1) заявляти клопотання про попереднє ув'язнення (тримання під вартою) обвинуваченого (абз. 1 § 125 КПК ФРН); 2) здійснювати затримання особи за наявності відповідних підстав (абз. 2 § 127 та абз. 1 § 127b КПК ФРН); 3) заявляти клопотання про поміщення обвинуваченого до лікувального закладу (абз. 1 § 125 КПК ФРН); 4) викликати на допит обвинуваченого (абз. 1 § 163a КПК ФРН); 5) виносити розпорядження про привід обвинуваченого (абз. 1 § 134 та абз. 3 § 163a КПК ФРН); 6) виносити постанову про грошове стягнення зі свідка, який не з'явився на допит (абз. 1 § 51 та абз. 2 § 161a КПК ФРН); 7) виносити розпорядження про привід свідка, який не з'явився на допит (абз. 1 § 51 абз. 2 § 161a КПК ФРН);

8) виносити постанову про грошове стягнення зі свідка, який відмовляється від дачі показань (абз. 1 § 70 абз. 2 § 161a КПК ФРН); 9) виносити постанову про грошове стягнення з експерта, який не з'явився на допит (абз. 1 § 77 абз. 2 § 161a КПК ФРН); 10) виносити постанову про грошове стягнення з експерта, який відмовляється від дачі висновку (абз. 1 § 70 абз. 2 § 161a КПК ФРН) та інші.

Ще одна сфера процесуальної діяльності пов'язана з доведенням та всебічним, повним і неупередженим дослідженням обставин кримінального провадження. Зокрема, прокурор уповноважений: 1) витребувати інформацію в будь-яких відомствах і проводити розслідування будь-якими методами самостійно або за допомогою відомств і чиновників поліції, якщо інші закони не містять спеціальних положень про повноваження (абз. 1 § 161 КПК ФРН); 2) призначати освідування, судово-медичну експертизу та пробу крові щодо обвинуваченого за наявності небезпеки для результатів дослідження внаслідок затримки (абз. 1 § 81a КПК ФРН); 3) виносити постанову про освідування, судово-медичну експертизу та пробу крові щодо інших осіб за наявності небезпеки для результатів дослідження внаслідок затримки (абз. 5 § 81c КПК ФРН); 4) виносити постанову про проведення молекулярно-генетичного аналізу в невідкладних випадках за наявності небезпеки для результатів дослідження внаслідок затримки (абз. 1 § 81f КПК ФРН); 5) виносити постанову про вилучення клітин ДНК обвинувачених та засуджених у невідкладних випадках за наявності небезпеки для результатів дослідження внаслідок затримки (абз. 3 § 81g КПК ФРН); 6) проводити огляд трупа, заявляти клопотання про проведення огляду трупа суддею (абз. 1 § 87 КПК ФРН); 7) брати участь у процедурі розтину трупа (абз. 2 § 87 КПК ФРН); 8) виносити постанову про проведення розтину трупа або експунацію в невідкладних випадках за наявності небезпеки для результатів дослідження внаслідок затримки (абз. 4 § 87 КПК ФРН); 9) виносити постанову про проведення виїмки в невідкладних випадках за наявності небезпеки для результатів слідчої дії внаслідок затримки (абз. 1 § 98 КПК ФРН); 10) проводити виїмку та сповіщати суд про її проведення протягом трьох днів із наданням суду вилучених предметів (абз. 3 § 98 КПК ФРН); 11) виносити постанову про надання організацією, що зберігає особисті дані особи, відповідні особисті дані для порівняння (абз. 4 § 98a КПК ФРН); 12) виносити постанову про порівняння та передачу особистих даних у невідкладних випадках із негайним направленням клопотання до суду про підтвердження постанови (абз. 1 § 98b КПК ФРН); 13) виносити постанову про проведення обшуку в невідкладних випадках (абз. 1 § 105 КПК ФРН); 14) переглядати документи, які знайдені під час обшуку (абз. 1 § 110 КПК ФРН); 15) виносити постанову про створення контрольно-пропускного пункту (абз. 2 § 111 КПК ФРН); 16) заявляти клопотання про продовження накладення арешту на грошові суми, що здобуті внаслідок злочинного діяння (абз. 3 § 111b КПК ФРН); 17) заявляти клопотання про виїмку або арешт майна, а в невідкладних випадках виносити постанову про виїмку або арешт майна (абз. 1 § 111e КПК ФРН); 18) проводити виїмку рухомого майна (абз. 1 § 111f КПК ФРН); 19) заявляти клопотання про повернення вилученого рухомого майна потерпілому (абз. 1 § 111k КПК ФРН); 20) виносити постанову про відчуження предметів, які зазнали виїмки або арешту, у зв'язку з необхідністю (абз. 2 § 111i КПК ФРН); 21) виносити постанову про виїмку або скасування виїмки друкованого матеріалу в невідкладних випадках та підтверджувати зазначену постанову протягом трьох робочих днів у суді (абз. 1 § 100b КПК ФРН); 22) виносити постанову про накладення арешту на предмети у зв'язку з майновим штрафом (абз. 3 § 111o

КПК ФРН); 23) виносити постанову про проведення виїмки поштово-телеграфних відправлень (після надання відповідного дозволу судом на винесення такої постанови) у невідкладних випадках за наявності небезпеки для результатів розслідування внаслідок затримки, та підтверджувати зазначену постанову протягом трьох робочих днів у суді (абз. 2 та 3 § 100 КПК ФРН); 24) виносити постанову про проведення контролю телекомунікації в невідкладних випадках та підтверджувати зазначену постанову протягом трьох робочих днів у суді (абз. 1 § 100b КПК ФРН); 25) заявляти клопотання про допустимість отриманої інформації, яка отримана внаслідок проведення контролю телекомунікації, якщо така інформація стосується приватного життя особи (абз. 7 § 100c КПК ФРН); 26) погоджувати клопотання про використання штатного негласного співробітника (аналог виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації передбаченої ст. 272 КПК України) (абз. 1 § 110b КПК ФРН); 27) викликати на допит свідків та експертів (абз. 1 § 161a КПК ФРН) та проводити допит свідків та експертів (абз. 1 § 161a КПК ФРН);

До інших повноважень прокурора слід віднести такі: 1) заявляти клопотання про відвід судді (абз. 2 § 24 КПК ФРН); 2) письмово або усно висловлювати думку (фактичні і юридичні міркування) перед прийняттям судом рішення (абз. 2 § 33 КПК ФРН); 3) вживати необхідних заходів з виконання судових рішень, що вимагають примусового виконання (не поширюється на рішення, що стосуються забезпечення порядку під час засідань) (абз. 2 § 36 КПК ФРН). Вручення судових рішень органу прокуратури здійснюється шляхом подання оригіналу документа, який повинен бути вручений. Якщо з вручення починається закінчення якого-небудь терміну, то день подання документа повинен бути відзначений органом прокуратури на оригіналі; 4) отримувати існуючі копії аудіо- чи відеозапису допиту свідка в разі відсутності правомірного інтересу щодо їх подальшого використання (абз. 2 § 58a КПК ФРН); 5) зберігати документи, на підставі яких можна встановити місце проживання або особистість свідка, щодо якого є обґрунтована небезпека для побовань, що при вказівці місця проживання виникне загроза для правових благ свідка чи іншої особи або на свідка чи іншу особу буде здійснено незаконний вплив (абз. 4 § 68 КПК ФРН); 6) заявляти клопотання про заслуховування експерта судом (абз. 1 § 73 КПК ФРН); 7) заявляти відвід експерту (абз. 2 § 74 КПК ФРН); 8) виносити постанову про оголошення розшуку з метою затримання на підставі постанови про взяття під варту або поміщення до лікувального закладу в невідкладних випадках (абз. 1 § 131 КПК ФРН); 9) заявляти клопотання про призначення захисника на попередньому розслідуванні (абз. 3 § 141 КПК ФРН); 10) виносити постанову про надання захиснику можливості ознайомлення з матеріалами справи на стадії попереднього розслідування і по завершенні провадження (абз. 5 § 147 КПК ФРН); 11) приймати заходи, необхідні для встановлення особи, яка підозрюється у вчиненні злочину (абз. 1 § 163b КПК ФРН); 12) виносити постанову про нагляд за допомогою контрольних постів поліції (абз. 4 § 163e КПК ФРН); 13) виносити постанову про довгострокове спостереження (абз. 3 § 163f КПК ФРН) та інші.

Висновки. Враховуючи викладене, ми вважаємо надзвичайно велику кількість повноважень прокурора за КПК ФРН, які надзвичайно ширші, ніж у вітчизняного прокурора. Поряд із цим варто звернути увагу на окремі положення КПК ФРН, які надзвичайно підвищують ефективність діяльності прокурора в кримінальному провадженні. Так, незважаючи на те, що рішення про застосування заходів кримінально-процесуального примусу та проведення слідчих дій та негласних слідчих дій віднесені до компетенції суду, прокурор має право прийняти самостійне рі-

шення про їх проведення без судового контролю. Основним чинником у цьому випадку є їх невідкладність за наявності небезпеки для результатів розслідування. При цьому про проведення деяких із них прокурор має повідомляти суд та легалізувати здобуті фактичні дані. Вважаємо, що імплементація подібних підходів до проведення окремих слідчих дій та застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження позитивно вплине на виконання прокурором завдань кримінального провадження України. Однак зазначене запозичення має містити в собі й елементи судового контролю.

Література:

1. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / І.Я. Фойницький. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1896 – . – Т. 1. – 1896. – 594 с.
2. Муравьев Н.В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности. Прокуратура на Западе и в России : [пособ. для прокурорской службы] / Н.В. Муравьев. – М. : Унив. тип., 1889. – 566 с.
3. Смирнов А.В. Модели уголовного процесса / А.В. Смирнов. – СПб. : Наука, 2000. – 224 с.
4. Кримінально-процесуальний кодекс Німеччини від 1 лютого 1877 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/index.html.
5. Уголовно-процесуальный кодекс Федеративной Республики Германия – Strafprozessordnung (StPO) / П. Головинков, Н. Спица ; Научно-практический комментарий и перевод текста закона со вступительной статьёй профессора У. Хелльманна. – Umversitdsverlag Potsdam. – 2012. – 405 с.
6. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс западных государств / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головкин, Б.А. Филимонов. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. – 480 с.
7. Филимонов Б.А. Основы уголовного процесса Германии / Б.А. Филимонов. – М. : МГУ, 1994. – 104 с.
8. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посібник] / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – 2-е вид. перероб. й доп. – К. : Центр учбової літератури, 2008 – 730 с.
9. Молдован А.В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США : [навч. посібник] / А.В. Молдован. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 352 с.
10. Стойко Н.Г. Уголовный процесс западных государств и России: сравнительное теоретико-правовое исследование англо-американской и романо-германской правовых систем : [монография] / Н.Г. Стойко. – СПб. : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2006. – 264 с.
11. Шевцова О. Прокурор у кримінальному процесі Федеративної Республіки Німеччина / О. Шевцова // Вісник прокуратури. – 2012. – № 9. – С. 114-124.
12. Грицаєнко Л.Р. Прокуратура в країнах Європи : [навч. посібник] / Л.Р. Грицаєнко. – К. : БІНОВАТОР, 2006. – 400 с.

Сапин А. В. Процессуальная деятельность прокурора на досудебном расследовании по законодательству Украины и Федеративной Республики Германия

Аннотация. Статья посвящена особенностям процессуальной деятельности прокурора на досудебном расследовании по законодательству Украины и Федеративной Республики Германия.

Ключевые слова: процессуальная деятельность, прокурор, Федеративная Республика Германия, полномочия прокурора, следственные действия, обвинение.

Sapin O. Process activities prosecutor's pre-trial investigation under the laws of Ukraine and the Federal Republic of Germany

Summary. The article is devoted to the peculiarities of procedural prosecutor's pre-trial investigation under the laws of Ukraine and the Federal Republic of Germany.

Key words: procedural activities, attorney, Federal Republic of Germany, powers of the prosecutor, investigations, prosecution.

*Ващук О. П.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри криміналістики**Національного університету «Одеська юридична академія»*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ САМООБМОВИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Анотація. У статті автор аналізує усталені визначення криміналістичної характеристики та криміналістичної класифікації досліджує крізь їх призму самообмову при розслідуванні злочинів. Характеризує особливості криміналістичної характеристики та класифікації самообмови особи при розслідуванні злочинів, визначає її специфіку і особливості. Криміналістичну класифікацію самообмови проведено за критеріями, які сприяють більш повній та своєчасній її діагностиці.

Ключові слова: розслідування злочинів, криміналістична характеристика, криміналістична класифікація, самообмова, показання, процесуальний статус.

Постановка проблеми. Аналізуючи практику розслідування злочинів ми простежили обумовлений зв'язок який підтверджує, що традиційні методи дослідження інформаційного (емоційного) стану особи і виявлення ознак самообмови не завжди працюють, або працюють не в належному обсязі. В цьому напрямку увагу до себе привертають нові методи отримання криміналістичної інформації, основою яких є вивчення зовнішніх і внутрішніх психофізіологічних, вербальних та невербальних проявів особи. Судово-слідча практика свідчить про вагомість своєчасного діагностування самообмови особи, виявлення якої сприяє досягненню істини в кримінальному провадженні ще на початковій стадії розслідування злочинів. Тому, виникає закономірна необхідність дослідження самообмови як окремої категорії та її криміналістичної класифікації, що обумовлено особливостями конкретних видів кримінальних проваджень та слідчою ситуацією.

Аналіз останніх досліджень. Питанням дослідження самообмови присвячені роботи Р.С. Белкіна, С.М. Богомолвої, Є.П. Іщенко, В.О. Образцова, М.П. Яблокова та ін.

Метою статті є теоретична розробка основ криміналістичної характеристики та криміналістичної класифікації самообмови при розслідуванні злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генезис терміну «криміналістична характеристика» відправною точкою має криміналістично-значущі ознаки та розуміння того, що в ній, відображаються особливості певного виду злочинів. За думкою Белкіна Р.С., криміналістична характеристика злочину – це імовірнісна модель події, яка може бути основою для імовірнісного умовиводу такого як, слідча версія [1, с. 687–689]. Матусовський Г.А. доповнюючи цей термін вказує, що криміналістична характеристика – це система відомостей про певні види злочинів, ознаки його суб'єкта злочину, тобто особи злочинця, його мотиви, предмет посягання, обстановку, злочинні способи, які мають значення для виявлення і розкриття таких діянь криміналістичними методами, засобами, і прийомами [2, с. 367–374]. В свою чергу Шурухов М.Г. уточнює, що це система узагальнених даних про спосіб вчинення, механізм і типові сліди злочину, особу злочин-

ця, ознак і особливостей злочину та супутніх йому обставин, що сприяє оптимізації методики розслідування в розкритті і розслідуванні злочинів та практичному використанню методів, засобів і прийомів криміналістики [3, с. 450-451]. Більш лаконічно до визначення поняття криміналістична характеристика підійшов Салтєвський М.В. вказавши, що це інформаційна модель, яка являє собою якісно-кількісну систему опису типових ознак конкретного виду (групи) злочинів [4, с. 418-419].

Природа терміну «самообмова» веде нас не до юридичних категорій, а до лінгвістичних, відкриваючи перед слідчим безліч її видів, станів, відображень. Відомий адвокат П. Домбровицький зазначає, що самообмова – це усвідомлене визнання особою вини за не вчинений ним злочин [9]. Толковий словник трактує самообмову як, неправдиве обвинувачення самого себе, взяття на себе чужої провини [10]. Вчений-криміналіст Є.П. Іщенко підкреслює, що самообмова – це заява особи, що уявляє собою умисне і не відповідаючи дійсності дані про вчинення ним або причетності к вчиненню реального чи уявного злочину [11]. В той же час В.О. Образцов і С.М. Богомоллова уточнюють, що самообмова – це завідомо неправдиві показання підозрюваного або обвинуваченого з приводу своєї уявної причетності до вчиненого або не вчиненого злочину [12]. Проаналізувавши та узагальнюючи вищезазначені поняття «самообмови» та праці інших вчених в цьому напрямку, як М.П. Яблокова, В.Я. Колдіна, С.Р. Россинської, Т.В. Варфоломєєвої, В.Г. Гончаренко, В.І. Боярова і інших [13; 14; 15; 16; 17; 18], ми приходимо до висновку що самообмова – це завідомо неправдиві дані, які надає особа щодо своєї причетності (участі) до події злочину та її обставин.

Термін, а то і сам факт самообмови зустрічається в кримінальних провадженнях частіше, ніж в адміністративних, цивільних та господарських справах. Кримінальним процесуальним кодексом не передбачено покарання за самообмову для таких учасників кримінального провадження, як підозрюваний чи обвинувачений. У випадку «самообмови» іншими учасниками, такими як свідки, то вони будуть нести відповідальність за ст.ст. 383, 384 КК України (завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, завідомо неправдиве показання), а потерпілий за давання завідомо неправдивих показань [19, с. 184].

Реалізація засад кримінального провадження надає слідчому можливість при проведенні криміналістичної класифікації за основу брати, перш за все, кримінально-правову нормативність. Однак, здійснення криміналістичної класифікації не повинно бути самоціллю для вчених, оскільки вона розглядається як основа для побудови системи окремих криміналістичних методик [5, с. 162].

Під криміналістичною класифікацією розуміється систематизація за криміналістично-значущими підставами, що сприяє формуванню криміналістичних характеристик

злочинів і розроблення окремих криміналістичних методик [6, с. 9]. Основою криміналістичної класифікації злочинів мають бути взаємообумовлені критерії:

1) кримінально-правовий, що визначає декларативну суть класифікації, передбачену нормою закону;

2) криміналістичний, що враховує чинники, ознаки і властивості, пов'язані зі специфікою виявлення і розкриття злочинів різних видів залежно від особливостей предмета посягання, обстановки підготовки, вчинення і приховування злочину, його механізму, типології особи злочинця, мети та мотивації злочинних дій тощо [7, с. 366].

Таким чином, система класифікації злочинів складається з двох підсистем: кримінально-правової класифікації, побудованої за родами, видами, складами злочинів, а також за об'єктивними та суб'єктивними ознаками, які містяться в кримінально-правових нормах і криміналістичної класифікації злочинів, основою якої є кримінально-правова класифікація [8].

Класифікувати самообмову, як окрему категорію в теорії криміналістики та кримінальному провадженні варто за наступними критеріями:

1. В залежності від конструювання структури самообмови в показаннях:

- проста самообмова;
- складна самообмова.

2. В залежності від долі самообмови в порівнянні з правдивими показаннями:

- повна самообмова;
- часткова самообмова.

3. В залежності від спрямованості самообмови щодо себе та інших осіб:

- самообмова щодо себе;
- самообмова щодо іншої особи;
- самообмова щодо себе та одночасно інших осіб.

4. В залежності від місця самообмови в слідчих діях:

- при проведенні слідчих (розшукових) дій;
- при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій.

5. В залежності від слідчої (розшукової) дії самообмова:

- при проведенні допиту;
- при проведенні обшуку;
- при проведенні освідування;
- при проведення пред'явлення для впізнання;
- при проведенні слідчого експерименту.

6. В залежності від події злочину самообмова:

- при дійсному злочину;
- при уявному злочину.

7. В залежності від обставин самообмови:

- щодо події злочину в цілому;
- щодо окремих обставин події злочину.

8. В залежності від мети самообмови:

- приховання причетності іншої особи;
- приховання власної причетності;
- приховання події іншого злочину.

9. В залежності від цілей самообмови:

- переслідування корисливих цілей.
- переслідування не корисливих цілей;
- переслідування особистих, не корисливих цілей.

10. В залежності від процесуального статусу учасника кримінального провадження самообмова може бути:

- самообмова потерпілого;
- самообмова свідка;
- самообмова підозрюваного;
- самообмова обвинуваченого.

Перелік підстав та види самообмови варто в подальшому більш детально дослідити та охарактеризувати, виокремити ознаки, властивості та чинники для своєчасного та оперативного виявлення, діагностування, попередження її.

Висновки. Самообмова, як окрема криміналістична категорія, це завідомо неправдиві дані, які надає особа щодо своєї причетності (участі) до події злочину та її обставин, а місце та значення криміналістичної класифікації самообмови в криміналістичній характеристиці та методиці розслідування злочинів визначається через її систематизацію за криміналістично-значущими підставами, які сприяють формуванню криміналістичних характеристик злочинів та окремих методик розслідування злочинів.

Література:

1. Аверьянова Т. В. Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика : Учебник для вузов / Под ред. заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. – 990 с.
2. Криминалистика : підручник для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
3. Шурухов Н. Г. Криминалистика: учебное пособие. – М. : Юристь, 2005. – 639 с.
4. Салтєвський М. В. Криминалистика (у сучасному викладі) : Підручник. – К. : Кондор, 2006. – 588 с., 32 іл.
5. Журавель В. А. Криміналістична класифікація злочинів : засади формування та механізм застосування / В. А. Журавель // Вісник Академії правових наук. – 2002. – № 3 (30). – С. 160.
6. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2006. – 624 с.
7. Криминалистика : підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
8. Шур Б. В. Криміналістична класифікація злочинів : співвідношення із суміжними поняттями / Радник. // Український юридичний портал. – <http://radnuk.info/statii/569-kvalif/15198-2011-01-21-10-03-27.html>.
9. Самообмова і дача неправдивих показань: відмінності в юридичній практиці. Автор: адвокат Петро Домбровицький. – <http://dombrovitsky.ru>. – Опубліковано адмін в Пт., 04/08/2011 – 16:35.
10. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка (онлайн-версия). – <http://www.vedu.ru/expdic/30782/>.
11. Ищенко Е. П. Криминалистика: учебное пособие. / Под редакцией Е. П. Ищенко для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Юриспруденция». – Министерство образования Российской Федерации. Московская государственная юридическая академия. – 2000. – 680 с.
12. Образцов В. А., Богомоллова С. Н. Криминалистическая психология. – М. : Юнити-Дана, Закон и право, 2002. – 448 с.
13. Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). – М., 1969. – 216 с.
14. Белкин Р. С. Криминалистика : Учебный словарь-справочник. – М., 1999 – 268 с.
15. Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова, В. Я. Колдина. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 464 с.
16. Россинская Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы : Учеб. пособие для вузов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 351 с.
17. Криминалистика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. – К. : Юриком Інтер, 2011. – 504 с.
18. Организованная преступность : Курс лекций – СПб. : Питер, 2002. – 368 с. : ил.
19. Кримінальний кодекс України (із змінами та доповненнями станом на 21 січня 2013 року). – Х. : Одиссей, 2013. – 232 с.

Вашук О. П. Криминалистическая характеристика и классификация самооговора при расследовании преступлений

Аннотация. В статье автор, анализируя сложившиеся определения криминалистической характеристики и криминалистической классификации, исследует сквозь их призму самооговор в расследовании преступлений. Характеризует особенности криминалистической характеристики и классификации самооговора личности при расследовании преступлений, определяет ее специфику и особенности. Криминалистическую классификацию самооговора осуществлено по критериям, которые способствуют более полной и своевременной ее диагностике.

Ключевые слова: расследование преступлений, криминалистическая характеристика, криминалистическая классификация, самооговор, показания, процессуальный статус.

Vaschuk O. Forensic characteristics and classification of self-incrimination during investigation of crimes

Summary. The article analyzed the established definition of forensic characteristics and classification of exploring through the prism of self-incrimination in the investigation of crimes. The features of criminological characteristics and classification of individual self-incrimination in the investigation of crimes, determines its specificity and characteristics. Forensic classification of self-incrimination conducted by criteria that promote the full and timely diagnosis of her.

Key words: crime investigation, forensic characterization, forensic classification, self-incrimination, testimony, procedural status.

*Шевчук О. Ю.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри спеціальної техніки та
оперативно-розшукової діяльності**Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для
підрозділів слідства та кримінальної міліції**Національної академії внутрішніх справ*

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ В ДЕРЖАВНИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ

Анотація. Стаття присвячена вивченню міжнародного досвіду протидії корупції в державних органах влади. Розглядаються причини та умови скоєння корупційних правопорушень у цій сфері. Також зроблені відповідні висновки та пропозиції щодо розглядуваної тематики.

Ключові слова: корупція, корупційні правопорушення, державні органи влади, міжнародний досвід, соціальні проблеми.

Постановка проблеми. Корупція є однією з найбільш актуальних соціальних проблем сучасності, вирішення якої є надзвичайно актуальним завданням. Високий рівень цього виду правопорушення в Україні визнано керівництвом держави, вищим законодавчим органом, вітчизняними та зарубіжними вченими, міжнародними інституціями, суспільством загалом. Корупція загрожує становленню та розвитку демократії, соціальному прогресу, побудові громадянського суспільства.

Нині питання корупції для України є дуже актуальним. Немає сумнівів у тому, що вказане питання є болючим та гострим для нашого суспільства, з приводу якого існує чимало дискусій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд вказаного питання вважається доцільним розглянути з позиції критики міжнародної спільноти в адресу України, оскільки остання виходить саме з позицій міжнародного досвіду. Аналізуючи критику, її можна згрупувати в такі тези:

– невиконання в повному обсязі міжнародних зобов'язань щодо боротьби з корупцією, що випливають із Конвенції ООН проти корупції, Конвенції Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію, численні рекомендації Європейського Союзу, Ради Європи, Стамбульського плану дій Організації економічного співробітництва і розвитку,

– велика кількість суб'єктів протидії корупції

– рівень економічних свобод залишає бажати кращого згідно з щорічними дослідженням, що здійснюється американською неурядовою організацією Heritage Foundation та газетою Wall Street Journal. Цей рейтинг органічно пов'язаний зі станом прозорості та доброчесності державних інституцій, регуляторної та податкової політики. У 2013 році Україна посіла одне з останніх місць у світі в рейтингу економічних свобод – 164 місце серед 179 країн світу [11, с. 34].

– відсутність належної протидії корупції. Експерти оцінили антикорупційні заходи в 22 бали зі 100. На їх думку, корупцією пронизане все суспільство й сфера управління, тіньові відносини присутні в усіх секторах економіки. Низька заробітна платня в державному секторі створює основу для корупції в Державних податкових службах України, податкових органах, системі освіти. Нераціональне державне управління спричиняє надмірне використання державного бюджету: урядові витрати досягли 47,3% ВВП.

– відсутність прогресу в прийнятті повного пакету антикорупційних нормативних актів, які б не мали прогалин та не залишали шансів корупціонерам уникнути відповідальності.

Грузія, яка провела антикорупційні реформи, нині на 66-й позиції разом з Італією і Кубою, Росія має 154 місце поруч із Папуа-Новою Гвінеєю та Таджикистаном. Близько 34 % опитаних українців зізналися, що впродовж останніх 12 місяців вони давали неправомірну вигоду (хабар). За висновками експертів, зниження оцінки Індексу сприйняття корупції лише на один пункт призводить до відтоку з країни капіталу, що дорівнює 0,5 відсотка валового внутрішнього продукту держави. Для України ці цифри означають втрату щороку щонайменше 20 мільярдів гривень [5, с. 34].

Також міжнародні партнери України стверджують, що декілька великих програм по боротьбі з корупцією, що здійснювалися за підтримки донорів і міжнародних організацій упродовж останніх 4-х років («Гідна Україна»), не призвели до практичних результатів, оскільки напрацювання та рекомендації цих проєктів не впроваджені на практиці. Протягом року в Україні мали місце випадки брутального порушення прав іноземних інвесторів через корупційні схеми і відсутність незалежної і прозорої судової системи. У зв'язку із цим може бути скорочена фінансова допомога Україні, згорання проєктів технічної допомоги.

Як позитивний приклад розцінюється прийняття Верховною Радою України так званого «антикорупційного пакету», який складається з декількох законів, що містять важливі реформаторські новації і дозволяли впровадити міжнародні антикорупційні стандарти.

Передовий міжнародний досвід у боротьбі з корупцією можна звести до таких положень:

1. Прийняття міжнародних стандартів фінансової звітності та відповідність їм.

2. Бізнес-асоціації та дослідницькі центри повинні виступити ініціаторами складання переліку законів, норми яких дублюються, та законодавчих перепон для розвитку бізнесу, зокрема максимальне зниження кількості видачі ліцензій, дозволів, інших документів дозвільного характеру, таким чином, роль держави в регулюванні економіки зменшується максимально.

3. Підтримка систем «електронного уряду».

4. Спрощення процедури податкового адміністрування, оскільки відсутність чіткої та прозорої системи дає можливість для корупційних зловживань.

5. Зменшення кількості контролюючих та перевіряючих органів, чітка регламентація перевірок, забезпечення простої процедури реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності,

6. Заробітна плата державних службовців повинна бути на одному рівні з рівнями доходу в приватному секторі.

7. Як антикорупційний захід застосувати розумні правила для державних замовлень, які б зобов'язували проводити відкриті конкурси на отримання держзамовлення [6, с. 23].

Необхідно також зазначити, що стримуючим корупцію фактором є розвиток незалежних ЗМІ та спорядження їх аналітичним інструментарієм, що дозволяє виявляти та викривати факти корупції та шахрайства.

Вказані положення не слід розглядати як догму, проте кожне має своє раціональне зерно. Необхідно розглянути сутність кожного.

Використання методу прийняття міжнародних стандартів фінансової звітності та відповідність їм, значення якого зазвичай недооцінюють. Йдеться про вдосконалення стандартів бухгалтерського обліку. Правильна фінансова звітність необхідна для перемоги над корупцією, оскільки вона не дозволяє приховувати незаконні платежі та послуги – особливо в компаніях, які працюють на різних ринках та можуть використовувати різні методи та стандарти бухгалтерського обліку. Значення стандартів бухгалтерського обліку особливо зростає в ході глобалізації ринків, коли компанії шукають доступ до більш широкого кола інвесторів, а цінність інформації більше не обмежена географічними та галузевими рамками. Подальша розробка та прийняття Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку поступово ведуть до об'єднання систем бухгалтерського обліку та аудиту у всьому світі. Враховуючи все більшу глобалізацію економіки світу, основною формою вияву якої є міжнародна торгівля, не дивним є той факт, що корупція більш за все наносить багатомільярдні збитки міжнародній торгівлі. Саме це стало однією з причин зростання інтересу до проблеми міжнародної корупції останніми роками.

Податкове законодавство України, яке передбачає заплутаний процес податкового адміністрування, містить незрозумілі норми з нечітко визначеними нормами, є підґрунтям для корупції. Тому чинний нині Податковий кодекс України потребує значних змін з урахуванням думки громадськості, що було б ефективним антикорупційним заходом. Обтяжливі податки та складна система їх збору підживлює корупцію. Через високі ставки податку та заплутаної системи оподаткування підприємці найчастіше самі шукають можливості підкупу державних службовців. Питання ухилення від податків пов'язано з конкурентоздатністю: якщо компанія сумлінно сплачує всі податки, вона втрачає конкурентоздатність, як наслідок – ринок захоплюють інші компанії, які обманюють державу не без корумпованих чиновників, та компанії з країн, де система оподаткування є простішою [4, с. 46].

Спрощення податкового законодавства знижує рівень корупції двома шляхами:

- відсутність можливості вільно трактувати положення законодавства на власний розсуд працівниками Державної податкової адміністрації України;

- масштаб ухилення від сплати податків знижується, оскільки самі податки знижуються, а тому втрачається сенс користуватись послугами так званих «конвертаційних центрів» задля формування у свою користь податкового кредиту, та зменшення податкових зобов'язань у разі їх наявності.

Для прикладу можна навести досвід Косово, де місцевий Інститут досліджень розвитку спільно з місцевими бізнес-асоціаціями та політиками працював над зменшенням податкового тягаря для бізнес-спільноти як основного платника податків у державний бюджет. У підсумку законодавці розширили податкову базу, змінивши податок на майно, зарплату та прибуток. Інший більш яскравим прикладом є Грузія, де місцевим міністром економічних реформ К. Бендукідзе було ініційовано:

- різке зниження податків і зборів: кількість податків і зборів знижено з 20 до 7, податок на дохід встановлено на рівні 12%,

- кількість ставок імпорتنних митних зборів скорочено до трьох – 0,5 та 12%, при цьому вони встановлені для чітких груп товарів [5, с. 6].

Окрім того, згідно з Актом економічної свободи, що прийнятий у Грузії місцевим парламентом 5 липня 2011 року [5, с. 7], зафіксовано встановлення нових меж загальнодержавних податків або введення нових видів податків (за виключенням акцизів) можливо лише в тому випадку, якщо за це висловиться більшість громадян на загальнонаціональному референдумі.

Згідно з раніше згадуваною Програмою економічних реформ на 2010–2014 роки реформа податкової системи розглядається необхідною як для стабілізації державних фінансів, так і для поліпшення бізнес-середовища. У цьому напрямі зазначеною програмою передбачено:

- зниження рівня податкового навантаження на бізнес і скорочення витрат часу платників на нарахування й сплату податків; податкове навантаження переноситься з мобільних факторів виробництва (праця і капітал) на споживання, ресурсні й екологічні платежі, скасування низки малоефективних податків і зборів, що не приносять суттєвого доходу в державу, але збільшують можливості для державної дискреції;

- податкові канікули для малого бізнесу [8, с. 34].

Вагомою проблемою бізнесу є часті державні перевірки. У багатьох державах влада інспекторів настільки велика, що вони можуть навіть тимчасово закрити підприємство за найменшою підозрою в порушенні одного з багато численних правил, навіть самого незначного. Це наштовхує підприємців регулярно давати неправомірну вигоду, оскільки закриття підприємства, навіть на декілька днів, може витіснити підприємство з ринку; особливо це стосується малих підприємств. Зменшити кількість перевірок та перевіряючих організацій є одним із принципових та дієвих кроків у боротьбі з корупцією. У Росії, де в останні роки число перевірок зросло, а повноваження інспекторів розширились, антикорупційні заходи призвели до появи правила, забороняючого державним інспекторам закривати підприємства за невідповідність тим чи іншим приписам, а виключення з вказаного правила дуже рідкі. Іншим прикладом є Грузія. Нині тут бізнес можна зареєструвати в одному місці за три дні. У разі, якщо відповіді стосовно реєстрації не отримано, то вже можна розпочинати підприємницьку діяльність [5, с. 6].

Багато досліджень дозволяють думати, що підвищення заробітної платні державним службовцям не обов'язково веде до зниження рівня корупції, хоча факт залишається фактом: певна доля державних службовців втягнута в корупцію через низьку заробітну плату. Низька заробітна плата посадових осіб дуже часто стає причиною «мілкої» корупції на місцевому рівні. У країнах, які розвиваються, заробітна плата держслужбовців навіть не відповідає їх елементарним потребам та не дозволяє зводити кінці з кінцями, а тому хабарі та подарунки, які вони приймають, а часом і вимагають, стають для них єдиним джерелом фінансування. [10, с. 45]. Однак важливо зазначити, що підвищення заробітної плати державним службовцям саме по собі не вирішує проблему корупції: до того часу, поки система залишає «білі плями» в законодавстві, а відповідно, можливості до зловживань за вільного тлумачення законів, і система покарань є неефективною, корупція є стійкою.

Висновки. Корупція є багатогранним явищем, приймає різноманітні форми. Визначень корупції дуже багато, а її визначення, що дане на початку вказаного розділу, на нашу думку, є досить вдалим. Оскільки корупція є багатогранним явищем, її проблема розглядається в моральній площині. Незважаючи на це, корупцію слід вивчати саме в економічній площині: корупція є загрозою для економічного зростання, зайнятості, доходів,

продуктивності праці, інвестиціям в економіку. Отже, корупція – це тягар для всієї сфери створення матеріальних та нематеріальних цінностей у суспільстві.

Література:

1. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації державної антикорупційної політики» // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 224. – Ст. 25.
4. Податковий кодекс України : Закон України, Кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI/ВР // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.
5. Акт економічної свободи в Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
6. http://texty.org.ua/pg/news/devrand/read/30267/Parlament_Gruziji_pryjnav_Akt_jeconomichnoji_svobody.
7. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) : Конвенція від 27.01.1999 № ETS173 // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47–48.
8. Конвенція про боротьбу з корупцією : Цивільна конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1999/ Рада Європи, ратифіковано Законом № 2476-IV (2476-15) від 16.03.2005 // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 16. – Ст. 266.
9. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/content/ker-program.html>.
10. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV/ВР // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – 39. – Ст. 351.
11. Проблеми національної та міжнародної безпеки : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 квітня 2007 р.) ; Київський національний університет внутрішніх справ. – № 2. – К. : Текст, Щорічник, 2007. – 146 с.
12. Офіційний сайт журналу Wall Street Journal [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.wsj.com/public/pag/news.

Шевчук А. Ю. Международный опыт борьбы с коррупцией в государственных органах власти

Аннотация. Статья посвящена изучению международного опыта противодействия коррупции в государственных органах власти. Рассматриваются причины и условия совершения коррупционных правонарушений в данной сфере. Также сделаны соответствующие выводы и предложения по рассматриваемой тематике.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные правонарушения, государственные органы, международный опыт, социальные проблемы.

Shevchuk O. International anti-corruption in state government

Summary. The article is devoted to the study of international experience in combating corruption in state government. The reasons and conditions for committing corruption offenses in the area. Also made the appropriate conclusions and suggestions on considered topics.

Key words: corruption, corruption, government agencies, international experience, social problems.

*Іваницький С. О.,**кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу
Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗБУДОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВРЯДУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРОКУРАТУРИ, СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА АДВОКАТУРИ

Анотація. У статті аналізуються тенденції розбудови професійного самоврядування в системі прокуратури, судової влади й адвокатури. Сформульовано рекомендації з удосконалення організації роботи суддівського, прокурорського та адвокатського самоврядування в Україні.

Ключові слова: адвокат, прокурор, суддя, професійне самоврядування, централізація, професійне співтовариство.

Постановка проблеми. Прийняття парламентом Закону України «Про прокуратуру» стало важливою віхою на завершальному етапі інституційного реформування провідних органів кримінальної юстиції: прокуратури, судової влади та адвокатури. Саме ці професійні співтовариства вирішальним чином впливають на ефективність здійснення кримінального провадження, а також на продуктивність усієї правової системи загалом. Таким чином, приділення належної уваги питанням організаційного устрою прокуратури, судової влади й адвокатури слід розглядати як невід'ємну передумову забезпечення їх результативної діяльності за всіма напрямками роботи.

Одним із ключових і водночас малодосліджених аспектів внутрішньої побудови органів кримінальної юстиції є система професійного самоврядування. На відміну від суддівської спільноти, адвокатське і прокурорське співтовариства для механізму самоврядування отримали юридичну процедуру реалізації зовсім нещодавно – з прийняттям законів України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI [1] і «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII (далі – Закон № 1697-VII) [2]. Отже, багато питань внутрішньої організації цих структур є новими для практики й недостатньо вивченими в теорії, що вимагає їх теоретичного осмислення з метою впровадження реального, а не декларативного професійного самоврядування.

Окремі аспекти організації професійного самоврядування в системі органів, що розглядаються, були предметом наукового аналізу в працях О.В. Білової [3], Т.В. Варфоломеевої [4], Т.Б. Вільчик, І.Ю. Гловацького, В.В. Долежана, П.М. Каркача, І.М. Козьякова, О.М. Коротун, М.Й. Курочки, А.В. Лапкіна, Л.М. Москвич, І.В. Назарова, О.М. Овчаренко, Ю.Є. Полянського, В.О. Попелюшка, М.В. Руденка, О.Д. Святоцького, С.С. Сухоноса, С.Я. Фурси, О.Г. Яновської та інших учених, проте вони розглядали їх в основному стосовно певного відомства, органу чи спільноти, сучасних досліджень порівняльного характеру недостатньо.

Метою статті є визначення тенденцій розбудови професійного самоврядування в системі прокуратури, судової влади й адвокатури на основі порівняльного аналізу галузевого законодавства і практики його застосування; формулювання пропозицій з удосконалення відповідної правової бази.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи новели Закону України «Про прокуратуру», неважко помітити, що в основу розробки моделі прокурорського самоврядування покладені підходи, що вироблені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. № 2453-VI [5] (далі –

Закон № 2453-VI), окремі норми та інститути є майже тотожними (ст. ст. 29, 65, 77 Закону № 1697-VII, ст. ст. 66, 91, 113 Закону № 2453-VI). Належність до державної влади, очевидно, визначила й суттєву відмінність у побудові та компетенції органів самоврядування прокуратури і судової влади від адвокатського самоврядування. Останнє продовжує залишатися значною мірою децентралізованим, ключові повноваження щодо формування корпусу адвокатів і притягнення їх до дисциплінарної відповідальності залишені за регіональними органами (кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури, ради адвокатів регіону). Центральні органи адвокатури (Рада адвокатів України (далі – РАУ), Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури (далі – ВКДКА) і Вища ревізійна комісія адвокатури України (далі – ВРКА) реалізують в основному представницькі та контролюючі функції.

Натомість провідним вектором розвитку суддівського і прокурорського самоврядування є делегування основних повноважень від регіональних до загальнонаціональних органів професійного самоврядування, що супроводжується передачею функцій добору і притягнення до відповідальності до одного всеукраїнського органу (Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів, Вища кваліфікаційна комісія суддів України), розташованого в м. Києві. Цей орган прямо не належить до системи самоврядування, але вирішальним чином формується нею.

Пропозиції позбавити регіональні кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури повноважень із прийняття іспитів і передати їх до Києва, зокрема ВКДКА, лунають вже досить довго. Серед аргументів такого кроку зазначається, серед іншого, необхідність підвищення об'єктивності процесу оцінювання знань претендентів і уникнення корупційної складової. Враховуючи дискусійність питання, воно безумовно потребує окремого ґрунтовного вивчення.

Як позитивний крок на шляху демократизації наглядового відомства слід розглядати зафіксоване в ч. 3 ст. 67 Закону № 1697-VII положення, згідно якого всеукраїнська конференція працівників прокуратури приймає з питань, що належать до її компетенції, рішення, що є обов'язковими для Ради прокурорів України та будь-яких прокурорів, тобто обов'язковими вони є і для Генерального прокурора України.

На відміну від суддівської та адвокатської спільноти, де більшість у складі відповідних комісій належить представникам професії, Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII передбачив, що з 11 членів Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів власне прокурорів лише п'ять, тобто більшості вони не утворюють. Такий стан речей навряд чи можна розглядати як загрозу незалежності органів прокурорського самоврядування, оскільки інші члени комісії (один адвокат, два вчених, три представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини) делегуються в основному незалежними органами, що мають необхідний правозахисний потенціал.

Заслуговує на підтримку й поширення сформульований у ст. 69 Закону № 1697-VII підхід, відповідно до якого делегати

на всеукраїнську конференцію працівників прокуратури обираються зборами працівників відповідних прокуратур шляхом таємного голосування. Схожі зміни щодо форми голосування були внесені в квітні 2014 р. до п. 4 ч. 5 ст. 115 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Менш вдало це питання вирішене в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який наділив Раду адвокатів України можливістю визначати форму голосування. На практиці цим органом встановлюється, як правило, відкрита форма голосування, що не завжди дозволяє з'ясувати справжнє волевиявлення адвокатів на первинних зборах через побоювання адвокатського електорату за подальшу професійну долю. Норми законодавства про адвокатуру потребують наближення до аналогів, що використовують колеги з юридичного цеху.

Корисними вбачаються встановлені ч. 2 ст. 71 Закону № 1697-VII норми представництва різних рівнів прокурорської системи в складі Ради прокурорів України, зокрема два прокурори від Генеральної прокуратури України, чотири представники від регіональних прокуратур, п'ять прокурорів від місцевих прокуратур. Аналогічні підходи запроваджені ч. 2 ст. 127 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: «Квотний принцип доцільно поширити й на процедуру обрання з'їздом суддів України представників до Вищої ради юстиції і Вищої кваліфікаційної комісії суддів (далі – ВККС) України, оскільки на останньому XII з'їзді суддів України питання встановлення для різних судових юрисдикцій квот [6, с. 4–5] щодо обрання представників до вказаних органів викликало чимало дискусій і суперечок, вирішити які вдалося лише шляхом голосування. Чітке визначення цього аспекту на рівні закону сприятиме зменшенню непродуктивних витрат часу делегатів. В основу кількісної пропорції квот можуть бути покладені апробовані на XII з'їзді суддів України числові показники. Необхідним є доповнення ст. 123 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» частинами четвертою і п'ятою такого змісту:

«З'їзд суддів України обирає до складу Вищої ради юстиції України по одному судді, які є делегатами від загальних, адміністративних і господарських судів.

З'їзд суддів України обирає до складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України:

- 1) чотири судді, які є делегатами від загальних судів;
- 2) одного суддю, який є делегатом від адміністративних судів;
- 3) одного суддю, який є делегатом від господарських судів».

Висновки. Отже, серед основних тенденцій розбудови професійного самоврядування в системі прокуратури, судової влади й адвокатури слід відзначити посилення його ролі як визначального механізму забезпечення незалежності, високого фахового й етичного рівня представників відповідних співтовариств; демократизацію процесу формування органів самоврядування і прийняття рішень у процесі поточної роботи; розширення застосування конкурсних засад набуття права на професію, зменшення ролі суб'єктивного фактора під час

контролю знань претендентів на вступ до корпорації; залучення до роботи органів самоврядування виключно членів професійної спільноти (за винятком органів прокуратури); централізація здійснення функцій добору й притягнення до дисциплінарної відповідальності за рахунок передачі їх одному загальнонаціональному органу (Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів та Вища кваліфікаційна комісія суддів України), за винятком адвокатури; включення до складу кваліфікаційно-дисциплінарних органів представників інших структур і гілок влади (за виключенням адвокатури).

Перспективним напрямом подальших наукових пошуків є дослідження кореляційних зв'язків між елементами системи професійного самоврядування.

Література:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 62. – Ст. 2509.
2. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 87. – Ст. 2471.
3. Білова О.В. Проблеми суддівського самоврядування в Україні : [монографія] / О.В. Білова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : ІНЖЕК, 2009. – 175 с.
4. Варфоломеева Т.В. Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» – фундамент об'єднання професії / Т.В. Варфоломеева // Адвокат. – 2012. – № 8. – С. 4–7.
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010 р. – № 55. – Ст. 1900.
6. Мамченко Н. Съезд судей: тщетная попытка? / Н. Мамченко, Е. Желтухин // Судебно-юридическая газета. – 2014. – № 24. – С. 3–5.

Иваницкий С. А. Тенденции развития профессионального самоуправления в системе прокуратуры, судебной власти и адвокатуры

Аннотация. В статье анализируются тенденции развития профессионального самоуправления в системе прокуратуры, судебной власти и адвокатуры. Сформулированы рекомендации по усовершенствованию организации работы судейского, прокурорского и адвокатского самоуправления в Украине.

Ключевые слова: адвокат, прокурор, судья, профессиональное самоуправление, централизация, профессиональное сообщество.

Ivanitsky S. Trends in the development of a professional self-government in the system of the Prosecutor's office, the judiciary and the bar

Summary. The article analyzes trends in the development of a professional self-government in the system of the Prosecutor's office, the judiciary and the bar. Recommendations for improving the organization of work of the judicial, prosecutorial and bar self-government in Ukraine.

Key words: lawyer, attorney, judge, professional self-government, centralization, professional community.

*Пчеліна О. В.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ*

СТРУКТУРА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті аналізуються наукові підходи до визначення структурних елементів окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. Автором запропонована структура методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності.

Ключові слова: методика розслідування злочинів, злочини у сфері службової діяльності, структура, криміналістична характеристика злочинів, етапи розслідування.

Постановки проблеми. Криміналістична методика є важливим і невід'ємним інструментом діяльності органів досудового розслідування. Адже, будучи розділом криміналістики, вона є системою наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації та здійснення розслідування і запобігання окремим видам злочинів [1, с. 119]. Тобто криміналістична методика розробляє найбільш раціональні й оптимальні способи розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Проте, щоб вона в повній мірі виконувала покладене перед нею завдання, її структура повинна бути логічною і відповідати основним методологічним засадам. Правильним також вважаємо необхідність існування уніфікованої, тобто єдиної структури окремих криміналістичних методик. Адже тоді можна буде уникнути низку неточностей і суперечностей. Ось чому питання стосовно структури методики розслідування окремих (видів) злочинів на прикладі методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності вважаємо вкрай актуальними.

Загальні положення криміналістичної методики, у тому числі питання стосовно структури окремих методик розслідування злочинів, неодноразово були предметом дослідження в працях Р.С. Белкіна, А.Ф. Волобуєва, І.А. Возгріна, В.А. Журавля, В.О. Коновалової, І.М. Лузгіна, Г.А. Матусовського, Р.Л. Степанюка, В.Ю. Шепітько, Б.В. Щура, М.П. Яблокова та інших. Однак, незважаючи на низку важливих напрацювань в окресленій царині, чимало питань викликає низку запитань. Зокрема, відсутня однозначність у підходах до структурування окремих криміналістичних методик і етапізації процесу розслідування в цілому, а особливо злочинів у сфері службової діяльності. Тому метою цієї статті є визначення структури методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності як базової, так і окремої комплексної криміналістичної методики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Структурування будь-якої системи знань є невід'ємним процесом для оптимізації її пізнавальної функції. Щодо криміналістичних методик, то структурування також забезпечує їх функціональне призначення. Тому беззаперечним є твердження про те, що відсутність єдиного підходу до структурування окремої криміналістичної методики шкодить «можливостям практичного впровадження наукових рекомендацій» [2, с. 105].

Тож вважаємо доцільним спочатку розглянути поширені в наукових колах позиції щодо вигляду структури окремих криміналістичних методик розслідування злочинів.

Так, А.Ф. Волобуєв пропонує в структурі часткових методик розслідування злочинів виділяти такі елементи: криміналістичну характеристику злочинів окремого виду (групи); порушення кримінальної справи і початковий етап розслідування, подальший етап розслідування, особливості проведення окремих слідчих дій, профілактичні дії слідчого під час розслідування злочинів певного виду чи групи [3, с. 24].

Г.А. Матусовський наводить структуру окремої криміналістичної методики у вигляді криміналістичної характеристики злочинів; криміналістичних питань порушення кримінальної справи; типових слідчих ситуацій на стадії розкриття злочину, етапах його розслідування; слідчих версій, обставин, що підлягають встановленню; організації та планування розслідування; початкових слідчих дій, організаційних і оперативно-розшукових заходів; тактичних особливостей проведення окремих слідчих дій і їх комплексів; забезпечення координації дій правоохоронних органів під час розслідування та взаємодії з іншими державними органами й громадськими об'єднаннями; криміналістичних профілактичних заходів [4, с. 186–187].

В.П. Корж пропонує виділяти структурні елементи методики розслідування злочинів на прикладі злочинів, які вчиняються організованими злочинними утвореннями у сфері економіки, а саме: криміналістичну характеристику злочинів; типові дослідчі і слідчі ситуації, версії й особливості планування дослідчої перевірки, розслідування; першочергові та наступні методи, прийоми і способи збирання доказів, іншої криміналістично значимої інформації; організацію колективних методів ведення дослідчої перевірки та розслідування; організаційні особливості взаємодії слідчих з оперативними органами й органами, що мають контрольні повноваження, іншими державними органами, забезпечення безпеки учасників і суб'єктів криміналістичної діяльності з розкриття та розслідування злочинів; особливості тактики та методів проведення перевірочних і окремих слідчих дій, криміналістичних операцій; першочергові та наступні методи дослідження документальних джерел криміналістично значимої інформації; участь спеціалістів у дослідчій перевірці і розслідуванні; криміналістичні методи, прийоми та способи забезпечення реального відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної зазначеними злочинами; способи та методи подолання протидії слідству під час виявлення, розкриття, розслідування зазначених злочинів; особливості криміналістичної профілактики [5, с. 19–20].

А.П. Шермет із цього приводу зазначає, що окрема методика становить систему положень та наукових рекомендацій, які визначають порядок діяльності слідчого під час розслідування окремого виду злочину. Для кожного виду злочину існують схеми, алгоритми діяльності, які придатні для розслідування будь-якого виду злочинів. Такі алгоритми діяльності називають структурою окремої методики, яка включає в себе: криміналістичну характеристику такого виду злочинів; обставини, які необхідно встановити; особливості порушення кри-

мінальної справи; першочергові слідчі дії й оперативно-розшукові заходи; типові слідчі ситуації, типові версії та планування; тактику провадження окремих слідчих дій; профілактичні слідчі дії [6, с. 335].

Б.В. Щур структурував окремі криміналістичні методики таким чином: криміналістична характеристика злочинів; обставини, що підлягають з'ясуванню; попередні дії слідчого до порушення кримінальної справи; типові слідчі ситуації та система версій початкового етапу розслідування злочинів; проміжні завдання та відповідні їм комплекси слідчих дій і оперативно-розшукових заходів початкового етапу розслідування злочинів; типові слідчі ситуації та система версій наступного етапу розслідування злочинів; проміжні завдання та відповідні їм комплекси слідчих дій і оперативно-розшукових заходів наступного етапу розслідування злочинів; заходи усунення протидії розслідуванню злочинів; профілактична діяльність слідчого [7, с. 139–140].

В.А. Журавель у монографії, присвяченій сучасним науковим концепціям криміналістичної методики, пропонує таку структуру окремої криміналістичної методики розслідування злочинів: криміналістична характеристика злочинів; типові версії; обставини, що підлягають з'ясуванню; слідчі ситуації; системи слідчих дій і тактичні операції як засоби розв'язання завдань розслідування; профілактичні заходи [8, с. 138–235].

Р.Л. Степанюк виділяє такі структурні елементи окремої спеціальної криміналістичної методики: криміналістична характеристика відповідного виду, підвиду або комплексів злочинів; початковий етап розслідування; наступний етап розслідування; особливості окремих слідчих дій [2, с. 126].

Аналіз вищезазначеного вкотре підтверджує відсутність уніфікованого підходу до визначення структурних елементів часткових криміналістичних методик. У цілому ж учені згодні з тим, що окрема методика повинна відображати особливості вчинення злочинів окремих видів (груп) і відповідні їм особливості розслідування. Адже всі зазначені науковці виділяють як окремий структурний елемент криміналістичну характеристику злочинів. А от питання щодо особливостей криміналістичної діяльності викликає різні труднощі. Зокрема, зрозумілим є те, що виділення в окремий елемент методики особливостей порушення кримінальної справи є неактуальним у зв'язку зі зміною кримінального процесуального законодавства. Також вважаємо неадекватним виділяти окремими пунктами типові версії, типові слідчі ситуації, обставини, що підлягають з'ясуванню, тощо. Така позиція пояснюється тим, що для кожного з етапів розслідування будь-якої категорії кримінальних правопорушень характерні свої типові версії, слідчі ситуації, тактичні завдання, тактичні операції тощо. Тому ці елементи повинні висвітлюватися із зазначенням специфіки в рамках розгляду особливостей розслідування злочинів на кожному з його етапів. У зв'язку із цим вважається доречнішим приділяти більше уваги й однозначності до визначення кількості й критеріїв поділу розслідування злочинів на етапи, про що мова піде дещо пізніше. Окрім того, аналіз наведених вище позицій вказує, що деякі вчені як окремий елемент часткової криміналістичної методики виділяють організацію й планування розслідування злочинів, особливості координацій та взаємодії діяльності слідчого з іншими правоохоронними, державними органами і громадськими об'єднаннями. Стосовно вказаного також вважаємо, що ці питання повинні знайти свій вираз під час висвітлення особливостей окремих етапів розслідування злочинів. До того ж викликають сумніви елементи, запропоновані Б.В. Щуром, а саме: доцільність виділення проміжних завдань та відповідних їм комплексів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів

початкового та наступного етапів розслідування злочинів. З цього приводу зазначимо, що розслідування як процес пізнання є динамічним, відповідно, за ступенем надходження нової криміналістично та доказово важливої інформації особа, яка провадить розслідування, може уточнювати тактичні завдання, вносити зміни до плану розслідування та коректувати висунуті версії й комплекс заходів, спрямованих на їх розслідування. Таким чином, як первинні, так і проміжні завдання, характерні для кожного з етапів, повинні розглядатися в рамках питання про ці етапи розслідування.

Також піддається сумнівам доцільність виділення як окремого елемента криміналістичної профілактики. Вважаємо, що, по-перше, слідчий не завжди в змозі вживати такого роду заходів, по-друге, законодавча вимога такої діяльності теж відсутня. Водночас не вважаємо, що профілактичні заходи кардинально відрізняються для низки злочинів. Відповідно, відсутня специфічність цих заходів, через що відсутня й доцільність їх «переписування» з однієї окремої криміналістичної методики в інші. Натомість ми повністю розділяємо думку про необхідність виділення як окремий елемент часткових криміналістичних методик особливостей подолання протидії розслідуванню злочинів. Особливо актуальним це питання є в рамках висвітлення особливостей розслідування злочинів у сфері службової діяльності.

Як вказує колектив підручника «Криміналістика», зміст криміналістичної методики являє собою систему наукових положень і заснованих на них практичних рекомендацій щодо розслідування злочинів окремих видів. При цьому структура окремих методик є типовою та відображає складові частини об'єкта і предмета криміналістичної методики [9, с. 373]. Тобто криміналістична методика повинна відображати особливості (специфіку) злочинної діяльності (її механізму) та криміналістичної діяльності.

Таким чином, ми цілком розділяємо думку, що структура методики розслідування злочинів окремих видів як частини криміналістики складалася поступово, набуваючи більш чіткої форми [10, с. 38]. Так, спочатку методика розпочиналася з висвітлення характеристики окремого виду злочинів. Причому ця характеристика переважно висвітлювала кримінально-правові аспекти злочинів і надавала перелік обставин, що підлягають встановленню під час розслідування цієї категорії злочинів. Однак висвітлення кримінально-правових ознак злочину вирішували тільки питання, пов'язані з правильною кваліфікацією злочинів, і аж ніяк не сприяли всебічному вирішенню криміналістичних завдань розслідувань. Тому науковці розробили та ввели в обіг категорію криміналістичної категорії злочинів. Остання виділяла криміналістично значимі ознаки злочинів і залежності між ними, що безпосередньо дозволяють слідчому з їх урахуванням висувати типові версії, визначати напрями розслідування й набір засобів і заходів розслідування залежно від типових слідчих ситуацій. Наявність такого структурного елемента часткової криміналістичної методики, на наш погляд, є виправданою та логічно обумовленою. Адже не можливо розробляти рекомендації стосовно правильної організації розслідування окремого виду злочинів, не з'ясувавши особливостей цього різновиду злочинної діяльності. Це пояснюється насамперед існуванням нерозривного зв'язку між злочинною та криміналістичною діяльністю. Закономірності однієї породжують закономірності другої.

Відповідно, ми розділяємо позицію вчених про необхідність виділяти криміналістичну характеристику злочинів як перший структурний елемент криміналістичної методики. І будь-які твердження на кшталт примарності, невинуватості

й фантомності криміналістичної характеристики злочинів вважаємо неправильними й необґрунтованими. З цього приводу вважаємо влучною тезу, висловлену А.Ф. Волобуєвим, стосовно передчасності висновків про те, що криміналістична характеристика злочинів жила себе. Адже, як зауважує вчений, не можна не визнавати того, що сукупність відомостей про механізм вчинення злочинів певного виду відіграє важливу функцію під час розслідування – заміщує об'єкт пізнання, тим самим наводячи можливі варіанти його існування. Просто зараз існує нагальна потреба в очищенні поняття криміналістичної характеристики від надуманих теоретичних нагромаджень [10, с. 43]. Отже, вважаємо за необхідне як перший структурний елемент методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності виділити криміналістичну характеристику злочинів.

Розслідування окремих видів (груп) злочинів є діяльністю кардинально відмінною від злочинної (кримінальної) діяльності. Це є перспективний рівень інформаційно-пізнавальної моделі [11, с. 238]. Дехто виділяє типові слідчі ситуації та програми розслідування [12, с. 294]. Р.Л. Степанюк іменує особливості розслідування злочинів як конкретно-рекомендаційну частину окремої методики розслідування злочинів [2, с. 113]. Ми ж вважаємо, що особливості розслідування певних категорій злочинів є насамперед технологією розслідування цих злочинів, яка включає в себе типові версії, слідчі ситуації, тактичні завдання, етапізацію розслідування, тактичні особливості проведення окремих заходів, їх алгоритмізацію, особливості усунення протидії розслідуванню тощо.

Що ж стосується етапізації розслідування злочинів, то тут теж відсутня однозначність. Поділ процесу розслідування на окремі етапи має суттєве методичне значення, адже кожний із виділених етапів має певну специфіку в обсягу і методах цієї криміналістичної діяльності [6, с. 337]. І.М. Лузгін зазначав: «Етап розслідування – це насамперед елемент розслідування; взаємозалежна система дій, об'єднаних єдністю завдань, умовами розслідування, специфікою криміналістичних прийомів» [13, с. 86]. Загалом усталилися такі дві позиції: виділяють два (початковий і наступний) або три (початковий, наступний і заключний) етапи розслідування злочинів.

Як критерії для періодизації процесу розслідування використовуються і кримінальні процесуальні, і криміналістичні аспекти такого роду діяльності. Зокрема, перший критерій диктує необхідність поділу розслідування на етапи в залежності від процесуальних стадій досудового розслідування. Наприклад, початок кримінального провадження, повідомлення особі про підозру, складання обвинувального акту тощо. А другий критерій обумовлює поділ розслідування на етапи залежно від слідчих ситуацій і обсягу вирішених тактичних завдань розслідувань, тобто з урахуванням напрямів досудового розслідування. Як приклад можна навести позицію Р.Л. Степанюка щодо виділення особливостей початкового етапу розслідування з моменту початку кримінального провадження і до виконання всіх можливих слідчих (розшукових) дій, обумовлених слідчою ситуацією [2, с. 121].

М.П. Яблоков є прихильником виділення трьох етапів розслідування злочинів. На початковому етапі, базуючись на первинній інформації та додаткових відомостях, висуваються можливі слідчі версії та складається план розслідування. Характер же типових слідчих ситуацій на наступному етапі розслідування визначається результатами початкових слідчих дій, відповідно до яких і визначається комплекс необхідних слідчих і оперативно-розшукових дій і їх черговість. Типові слідчі ситуації та напрям подальшого розслідування на завершальному етапі головним чином пов'язані з якістю та повнотою даних, покладених в основу обвинувачення, ставленням обвинуваче-

ного до зібраних доказів, нових обставин, що відкрилися під час допиту обвинуваченого. При цьому вчений зауважує, що за деякими складними багатоепізодними злочинами інколи виділяють підготовчий етап до розслідування [14, с. 551–553].

З приводу зазначеного зауважимо, що збір вихідної інформації є важливим етапом розслідування, а не підготовкою до нього. Зокрема, переважна більшість злочинів у сфері службової діяльності виявляються в ході оперативної діяльності (оперативних розробок) співробітників органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів. Тому вважаємо за необхідне виділити такий етап розслідування цих злочинів, як збір і перевірка первинної інформації. Цей етап є обов'язковим для правильної кваліфікації злочинів (зокрема, розмежування незаконного збагачення від шахрайства тощо) і вибору напрямів розслідування злочинів. Адже від цього насамперед залежить якість, своєчасність, оптимальність і взагалі ефективність кримінального провадження. Також виділення такого етапу не суперечить нормам чинного кримінального процесуального законодавства. Кримінальне провадження розпочинається з моменту внесення відомостей про відповідний злочин до Єдиного реєстру досудових розслідувань. З моменту отримання такого роду і до моменту внесення цих відомостей до зазначеного реєстру у виняткових випадках законодавець дає слідчому час (24 години). У межах цього часу можна зібрати додаткову інформацію, необхідну для правильного визначення виду злочину, та не допустити знищення доказової інформації. Окрім того, оперативні працівники у своїй діяльності керуються нормами закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [15] та проводять комплекс оперативно-розшукових заходів за завданими оперативно-розшуковими справами тощо. А отже, ці заходи можуть і проводяться до внесення відомостей про злочин до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Вказані заходи беззаперечно є засобами боротьби зі злочинністю, засобами виявлення, розкриття та розслідування злочинів.

З моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань розпочинається кримінальне провадження, зібраний певний обсяг первинної інформації і, відповідно, розпочинається початковий етап розслідування. Критерієм для поділу початкового та наступного етапів розслідування злочинів загалом та злочинів у сфері службової діяльності зокрема обираємо напрям розслідування, який обумовлюється обсягом вирішення ситуаційно зумовлених тактичних завдань розслідування злочинів. Пояснюємо таку позицію тим, що багато злочинів, особливо у сфері службової діяльності, є очевидними. Тобто вихідна інформація містить відомості про імовірних злочинців. Тому початковий етап розслідування вирішує завдання, направлені не тільки й не виключно на встановлення особи злочинця, а й збір достатньої доказової бази про причетність цієї особи до злочину (низки злочинів), про її злочинні зв'язки, встановлення обсягу її повноважень тощо. Відповідно, після проведення всіх запланованих заходів для вирішення слідчої ситуації, що склалася на початковому етапі, розпочинається наступний етап розслідування злочинів, який триває до завершення досудового розслідування. Ми не розділяємо думки про необхідність виділення заключного етапу розслідування злочинів як самостійний структурний елемент. Адже, на наше переконання, аналіз й оцінка зібраних доказів, прийнятих процесуальних рішень, повноти проведених заходів тощо повинні здійснюватись не в кінці, а впродовж усього розслідування. Тобто такі дії характерні як для початкового, так і для наступного етапів, а отже, не потребують виділення в самостійний етап.

Висновки. Таким чином, пропонуємо в методиці розслідування злочинів у сфері службової діяльності як окремій комп-

лексній криміналістичній методиці виділяти такі структурні елементи:

- криміналістична характеристика злочинів у сфері службової діяльності;
- збір і перевірка первинної інформації про злочини у сфері службової діяльності;
- початковий етап розслідування;
- наступний етап розслідування;
- особливості проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій;
- особливості подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності.

Не викликає заперечень і твердження про розрізнення структури укрупнених і окремих криміналістичних методик. Тому, якщо йде мова про структуру методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності як базової криміналістичної методики, слід виділяти такі її елементи:

- криміналістична класифікація злочинів у сфері службової діяльності та їх криміналістична характеристика;
- проблемні питання виявлення та розкриття злочинів у сфері службової діяльності;
- проблемні питання організації та планування розслідування злочинів у сфері службової діяльності;
- проблемні аспекти розслідування злочинів у сфері службової діяльності;
- проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів у сфері службової діяльності;
- проблемні аспекти використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності;
- проблеми взаємодії слідчого з іншими правоохоронними, державними органами та громадськими об'єднаннями;
- проблеми усунення протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності.

Література:

1. Шепітько В.Ю. Криміналістика : [енциклопедичний словник] (українсько-російський і російсько-український) / В.Ю. Шепітько ; за ред. акад. НАН України В.Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – 560 с.
2. Степанюк Р.Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : [монографія] / Р.Л. Степанюк ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. А.Ф. Волобуєва. – Х. : НікаНова, 2012. – 382 с.
3. Волобуєв А.Ф. Загальні положення криміналістичної методики : [лекція] / А.Ф. Волобуєв. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1996. – 34 с.
4. Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений : [учебник для студентов юрид. вузов и факул.] / под ред. проф. В.Ю. Шепітько. – Х. : ООО «Одиссей», 2001. – 528 с.
5. Корж В.П. Теоретичні основи методики розслідування злочинів, скоюваних організованими злочинними утвореннями у сфері

економічної діяльності : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В.П. Корж. – К., 2003. – 58 с.

6. Шеремет А.П. Криміналістика : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / А.П. Шеремет. – 2-ге вид. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
7. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : [монографія] / Б.В. Щур. – Х. : Харків юридичний, 2010. – 319 с.
8. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : [монографія] / В.А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – 304 с.
9. Криміналістика : [підручник] / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Х. : ХНУВС, 2011. – 666 с.
10. Волобуєв А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / А.Ф. Волобуєв. – Х., 2002. – 427 с.
11. Журавель В.А. Проблеми формування базової методики розслідування злочинів / В.А. Журавель // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 231–241.
12. Возгрин И.А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И.А. Возгрин. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 475 с.
13. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования / И.М. Лузгин. – М. : Юрид. лит., 1973. – 216 с.
14. Криміналістика : [учебник] / под ред. Н.П. Яблокова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – 752 с.
15. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

Пчелина О. В. Структура методики расследования преступлений в сфере служебной деятельности

Аннотация. В статье проанализированы научные подходы к определению структурных элементов частных криминалистических методик расследования преступлений. Автором предложена структура методики расследования преступлений в сфере служебной деятельности.

Ключевые слова: методика расследования преступлений, преступления в сфере служебной деятельности, криминалистическая характеристика преступлений, этапы расследования.

Pchelina O. The structure of methods of investigating crimes related to service activity

Summary. The scientific approaches for determination of structural elements of single criminalistical methods of investigating crimes. The author offers the structure of methods of investigating crimes related to service activity.

Key words: methods of investigating crimes, crimes related to service activity, criminalistical characteristic of crimes, stages of investigation.

Аскеров С. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного і адміністративного права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ПОРЯДОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті досліджуються проблеми у реалізації положень законодавства України з особливого порядку кримінального провадження щодо Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, враховуючи конституційно-правові основи його діяльності і статусу та додаткові гарантії, що передбачені законодавством України. Аналізуються норми Конституції України, Кримінального кодексу, Кримінального процесуального кодексу, Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» та інших правових актів, які регулюють особливий порядок кримінального провадження щодо Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Ключові слова: кримінальне провадження, окрема категорія осіб, повідомлення про підозру, кримінальне провадження щодо Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, особливий порядок кримінального провадження, додаткові гарантії у кримінальному провадженні.

Постановка проблеми. Раніше інститут омбудсмена в Україні був відомий лише порівняно вузькому колу фахівців-правників. А вже цей інститут виник і розвивався на основі західноєвропейських демократичних цінностей, які ґрунтуються на принципах розділення влади і верховенства права. З розвитком демократії в країнах Східної Європи зростає і інтерес до нових демократичних механізмів захисту прав людини, зокрема до інституту омбудсмена, його витоків та історії.

Однією з головних функцій омбудсмена у світі є контроль за діяльністю виконавчих та інших органів державної влади шляхом розгляду скарг громадян на дії тих або інших органів або посадовців, які привели до порушення прав і свобод людини і громадянина.

В Конституції України (далі – Конституція) передбачено створення конституційного органу – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101 Конституції). Частина 3 статті 55 Конституції передбачає право кожного звертатися до Уповноваженого з прав людини за захистом своїх прав, що свідчить про вагомий значення діяльності Уповноваженого з прав людини, як складової конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина [1].

При цьому, ефективність реалізації функцій Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини із захисту прав людини і громадянина безпосередньо пов'язана із забезпеченням для них необхідних умов і достатніх законодавчих гарантії.

Такими гарантіями у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі КПК України) від 2012 року є введення Інституту особливого порядку кримінального провадження щодо окремої категорії осіб.

Кримінальний процесуальний кодекс передбачає особливий порядок кримінального провадження щодо окремої категорії осіб: народного депутата України, судді Конституційного Суду України, професійного судді, а також присяжного і народного засідателя на час здійснення ними правосуддя, кандидата у Президенти України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Рахункової палати, його першого заступника, заступника, головного контролера та секретаря Рахункової палати, депутата місцевої ради, адвоката, Генерального прокурора України, його заступника (ст. ст. 480 – 483) [2].

Таким чином, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини входить до окремої категорії осіб, стосовно якого застосовується особливий порядок кримінального провадження враховуючи конституційно-правові засади його статусу. При цьому, інститут Особливого порядку кримінального провадження щодо окремої категорії осіб не передбачає конкретних і достатніх гарантії для Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що може створювати певні складнощі у здійсненні кримінального провадження стосовно нього, як наслідок, проблеми в реалізації завдань кримінального процесу в цілому.

У зв'язку з цим, актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю осмислення на теоретичному, правотворчому і правозастосовному рівнях передбачених у законодавстві умов і гарантії діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини при застосуванні до нього особливого порядку кримінального провадження. Також, врахування положення Конституції і законодавчих актів, наукові дослідження і передовий зарубіжний досвід, проблем їх конкретизації та реалізації в Кримінальному процесуальному законодавстві України.

Дослідження і публікації. Проблеми з кримінального провадження щодо окремої категорії осіб були предметом дослідження таких вітчизняних науковців і правників як І.В. Бабій, Т.В. Варфоломєєва, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, Л.М. Лобойко, М.М. Михеєнко, В.В. Молдован, В.Т. Нор, Г.М. Омеляненко, В.О. Попелюшко, С. Скрипниченко, І.С. Смирний, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, В.П. Шибіко та інших.

На жаль, не всі наукове обґрунтовані пропозиції були враховані законодавцем і реалізовані у практичному застосуванні.

Суттєві зміни у суспільному житті потребують більш нових досліджень для наукового обґрунтування пропозицій удосконалення законодавства зі забезпечення належних умов і гарантії діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. В тому числі гарантії при застосуванні до нього особливого порядку кримінального провадження на час виконання ним повноважень.

Метою написання статті є науково-правове дослідження проблем законодавства України зі застосування особливого порядку кримінального провадження щодо Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, як однієї з процесу-

ально-правових гарантій під час здійснення ним повноважень (функцій) по захисту прав людини і громадянина. Також, вивчення і аналіз практичного застосування національних, міжнародно-правових норм, наукових досліджень і на цій основі розроблення, наукове обґрунтування пропозицій, спрямованих на удосконалення законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Утвердження інституту омбудсмена у більшості країн світу відбувалося у вже існуючій системі органів державної влади, в результаті чого враховувались національні, правові, культурні та інші особливості. У цьому сенсі, Україна не є виключенням. При цьому, можна зазначити загальні риси, що об'єднують всі ці інституції під однією родовою назвою, – Омбудсмен (англ. Ombudsman). Хоча, в Україні – це Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, в Азербайджані – Уповноважений з прав людини Азербайджанської Республіки, у Греції – захисник громадян, в Грузії – Народний захисник Грузії, в Литві – контролер сейму, в Молдові – парламентський адвокат, в Польщі – Уповноважений з громадянських прав, в Російській Федерації – Уповноважений з прав людини в Російській Федерації, в Іспанії, ЮАР – захисник народу, у Франції – посередник Французької Республіки, в Данії, Фінляндії, Швеції, – омбудсмен.

Так, в Україні парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), який у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Правовими підставами діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є Конституція України (ст. ст. 55, 85, 101), Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» від 23.12.1997р. № 776/97-ВР (зі ост. змін. від 26.10.2014р.), Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-ХІІ (зі ост. змін. від 26.10.2014р.) та положення інших законодавчих актів.

Отже, Уповноважений відіграє важливу роль у забезпеченні реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина в Україні, яка обрала демократичний і правовий шлях розвитку країни.

Забезпечення кожному конституційного права на належний захист прав і свобод людини і громадянина є не тільки метою парламентського контролю держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року [3], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [4], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року [5] тощо.

Важливим є те, що незалежність діяльності Уповноваженого визначається перш за все, високим статусом, що закріплений у Конституції України. Також, порядком фінансування і самостійного вирішення кадрових питань, обранням на посаду Уповноваженого і звільненням його з посади Верховної Ради України.

Загальні гарантії діяльності Уповноваженого передбачені у статті 20 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини», відповідно до якої забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого. Він не зобов'язаний давати пояснення по суті справ, які закінчені або перебувають у його

провадженні. Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Його не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснено Уповноваженому тільки Генеральним Прокурором України [6].

У випадку порушення законодавства щодо гарантій діяльності Уповноваженого, його представників та працівників секретаріату винні особи притягуються до відповідальності згідно з чинним законодавством.

Зокрема, Кримінальним кодексом України передбачена відповідальність за незаконний вплив у будь-якій формі (втручання у діяльність державного діяча) на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або його представника з метою перешкодити виконанню ними службових обов'язків або добитися прийняття незаконних рішень (ст. 344 КК України) та посягання на життя Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, вчинене у зв'язку зі його державною чи громадською діяльністю (ст. 112 КК України) [7].

Ці положення Кримінального кодексу України відіграють дуже важливі значення у реалізації гарантії діяльності Уповноваженого, адже без них важко представляти повноцінне здійснення Уповноваженим своїх повноважень.

Гарантії діяльності Уповноваженого також встановлені у Кримінальному процесуальному кодексі України. У разі притягнення до кримінальної відповідальності Уповноваженого і обрання стосовно нього запобіжних заходів передбачається застосування до Уповноваженого особливого порядку кримінального провадження з врахуванням гарантій його правового статусу, передбачених законодавством України (глава 37 КПК України).

Кримінальний процесуальний кодекс передбачає, що письмове повідомлення про підозру Уповноваженому Верховної Ради з прав людини здійснюється Генеральним прокурором України (п. 2 ч. 1 ст. 481 КПК України). Аналізуючи положення п. 14 ст. 3 КПК України про те, що притягнення до кримінальної відповідальності починається з моменту повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, то відповідно повідомлення Уповноваженому про підозру у вчиненні кримінального правопорушення буде означати початком притягнення його до кримінальної відповідальності.

Варто зазначити, що в КПК України не має визначення поняття «здійснення повідомлення про підозру». Отже, не зрозуміло, чи означає здійснення письмового повідомлення Уповноваженому про підозру у вчиненні кримінального правопорушення – складання письмового тексту, підписання та безпосереднього вручення цього документа (повідомлення...) саме Генеральним прокурором України.

З огляду на викладене, доцільно визначити у ст. 481 КПК України зміст поняття здійснення письмового повідомлення Уповноваженому про підозру у вчиненні кримінального провадження та пропонуємо викласти в такій редакції, а саме: «Письмове повідомлення Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини про підозру у вчиненні кримінального правопорушення складається, підписується і вручається Уповноваженому... лише Генеральним Прокурором України».

Особливості порядку притягнення до кримінальної відповідальності, затримання і обрання запобіжного заходу згідно ст. 482 КПК України стосуються лише суддів і народних депутатів України. У цій статті встановлено, що затримання судді або обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді

тримання під вартою чи домашнього арешту до ухвалення обвинувального вироку судом не може бути здійснено без згоди Верховної Ради України. Притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата України, його затримання або обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту, проведення слідчих, розшукових дій не може бути здійснено без згоди Верховної Ради України (ч. 2 ст. 482 КПК України).

Однак, таких особливостей (гарантій) для Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини КПК України не передбачає.

Отже, враховуючи гарантії діяльності, передбачені у статті 20 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» про те, що Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень та його не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду, то потребує вирішення питання встановлення і конкретизація цих гарантій у ст. 482 КПК України під час притягнення його до кримінальної відповідальності, проведення окремих слідчо-розшукових дій, затримання, обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту.

Пропонуємо доповнити ст. 482 КПК України такого змісту: «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Проведення окремих слідчо-розшукових, в тому числі негласних слідчих дій, затримання, обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту допускається лише у разі, якщо Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності».

Однією з процесуальних гарантій при проведенні кримінального провадження щодо окремої категорії осіб є інформування відповідних державних та інших органів чи службових осіб про застосування запобіжного заходу і ухвалення вироку. При цьому КПК України не передбачає як обов'язкову умову для інформування набрання рішенням (вироком) законної сили. Конкретизація в КПК України такої гарантії для Уповноваженого вважаємо необхідною, адже факт набрання сили обвинувальним вироком суду щодо нього є підставою для прийняття рішення про дострокове позбавлення повноважень (п. 2 ч. 1 ст. 9 Закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Ми погоджуємося з думкою С. Скрипниченка про те, що інформування доцільно здійснювати і після набрання ним законної сили прийнятого рішення (вироку) [8, с. 122].

Важливо забезпечення цієї гарантії як після ухвалення вироку і набрання ним законної сили, так і при застосуванні запобіжного заходу стосовно Уповноваженого з прав людини.

Пропонуємо доповнити ст. 483 Кримінального кодексу України такого змісту як: «Орган або посадові особи, які затримали Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або застосували до нього запобіжний захід, ухвалили вирок, зобов'язані повідомити про це відповідний орган (службовій особі), що його обрав (ВРУ) як після ухвалення вироку, так і після набрання ним законної сили».

Висновки. З огляду на викладене, положення законодавства про те, що Уповноважений користується правом недотор-

канності на весь час своїх повноважень, що полягає у забороні втручання у його діяльність з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб, в тому числі імунітету від притягнення його до кримінальної відповідальності без згоди Верховної Ради України здаються більш декларативними і потребують удосконалення з урахуванням конституційно-правових основ його діяльності і статусу, передового міжнародного досвіду та закріплення їх в КПК України.

За таких обставин, положення Конституції України і законодавства України про правові підстави діяльності і статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, гарантії його діяльності, застосування до нього особливого порядку кримінального провадження у разі притягнення до кримінальної відповідальності, можна зробити висновок про те, що саме набуття особою відповідних повноважень та здійснення діяльності встановлює для нього особливий правовий режим кримінального провадження за рахунок додаткових прав та обов'язків.

Вважаємо, що в КПК України не достатньо враховані і відображені положення Конституції України, законодавства України і сталий міжнародний досвід зі закріплення (забезпечення) гарантії діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що актуальне під час притягнення його до кримінальної відповідальності і застосування до нього особливого порядку кримінального провадження.

Література:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141 (із змінами, внесеними згідно із законом N 2952-VI від 01.02.2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 10. – Ст. 68.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. //Офіційний вісник України. 2012. – № 37. – Ст.1370.
3. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948р. //Офіційний вісник України. 2008. – № 93. – Ст. 3103.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950р. //Офіційний вісник України. 1998. – № 13., 2006. – № 32 – стор. 270
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий і проголошений Генеральною Асамблеєю ООН від 16 грудня 1966р.
6. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР (із ост. змін. Від 26.10.2014р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. З ост. змін. від 31.10.2014р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
8. Скрипниченко С. Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб / С. Скрипниченко. // Вісник Національної академії прокуратури України. 2014. – № 1 (34). – с. 118 – 125.

Аскеров С. С. Порядок уголовного производства в отношении Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека

Аннотация. В статье исследуются проблемы реализации положений законодательства Украины по особому порядку уголовного производства в отношении Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека, учитывая конституционно-правовые основы его деятельности и статуса и дополнительные гарантии, предусмотренные законодательством Украины. Анализируются нормы Конституции Украины, Уголовного кодекса, Уголовного процессуального кодекса, Закона Украины «Об Уполномоченном Верховной Рады Украины по правам человека» и других правовых актов, которые регулируют особый порядок уго-

ловного производства в отношении Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека.

Ключевые слова: уголовное производство, отдельная категория лиц, сообщение о подозрении, уголовное производство в отношении Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека, особый порядок уголовного производства, дополнительные гарантии в уголовном производстве.

Askerov S. The order of criminal proceedings against Ombudsman of Verkhovna Rada (Parliament) of Ukraine on human rights

Summary. The article deals with the problems in the implementation of the legislation of Ukraine special order of criminal

proceedings against Ombudsman of Verkhovna Rada of Ukraine on human rights, including constitutional and legal bases of his activity and the status and additional guarantees provided by the legislation of Ukraine. Analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine, the Criminal Code, Criminal Procedure Code, the Law of Ukraine „On the Ombudsman of Verkhovna Rada of Ukraine on human rights” and other legal acts regulating the special procedure for criminal proceedings against Ombudsman of Verkhovna Rada of Ukraine on human rights.

Key words: criminal proceedings, certain categories of persons reported suspect criminal proceedings against Ombudsman of Verkhovna Rada of Ukraine on human rights, special procedure of criminal proceedings, additional guarantees in criminal proceedings.

*Слободзян А. П.,
старший науковий співробітник
відділу досліджень проблем кримінального провадження
Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України*

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ІНСТИТУТУ ВИДАЧІ ОСОБИ (ЕКСТРАДИЦІЇ) ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

Анотація. У статті досліджено застосування міжнародних норм права щодо видачі осіб як частини національного законодавства України та визначено механізм регулювання екстрадиції в правовій системі України. Підкреслюється, що оскільки екстрадиція полягає не лише у видачі, а й сукупності заходів, направлених на її забезпечення, механізм практичної реалізації екстрадиції окреслюється чітко визначеними процесуальними діями.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, видача особи (екстрадиція), правосуддя, боротьба зі злочинністю, компетентні органи.

Постановка проблеми. Об'єднання спільних зусиль держав для здійснення співробітництва в боротьбі зі злочинністю набуло особливого значення. Істотне місце в цій співпраці займає інститут видачі особи, що підтверджується значною кількістю укладених між державами двосторонніх і багатосторонніх договорів.

З метою покращення діяльності правоохоронних та контролюючих органів у протидії злочинності як усередині держави, так і на міжнародному рівні прийняті міжнародні правила, вимоги та принципові положення, які знайшли своє відображення у двосторонніх та багатосторонніх договорах. Для України, яка стала на шлях поступу до інтеграції в Європейський Союз, важливим є питання приведення національної правової системи у відповідність до вироблених міжнародною спільнотою стандартів співпраці з надання правової допомоги в кримінальних провадженнях у формі екстрадиції.

Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) передбачено самостійний правовий інститут – видача особи (екстрадиція), спрямований на дотримання принципу невідворотності покарання винних у вчиненні суспільно небезпечних діянь, з метою забезпечення ефективного виконання Україною своїх договірних зобов'язань.

Правова природа інституту екстрадиції як одна з форм міжнародно-правової допомоги досліджувалася такими фахівцями як В.С. Березняк, Р.М. Валєєв, Ю.Г. Васильєв, О.І. Виноградова, С.М. Вихрист, В.М. Волженкіна, О.М. Дроздов, В.К. Звірбуль, І.І. Лукашук, Д.П. Нікольський, Н.А. Сафаров, Е.О. Сімсон, А.К. Строганова, О.М. Толочко та інші.

Мета статті. Аналіз міжнародних договорів щодо видачі особи потребує комплексного дослідження, що й визначило основну мету статті, зокрема застосування міжнародних положень як частини національного законодавства в міжнародному співробітництві під час кримінального провадження з метою видачі особи (екстрадиції). Використання дієвих механізмів здійснення міжнародної взаємодії під час видачі особи забезпечить належне функціонування кримінальної юстиції в Україні, що й зумовило актуальність теми дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут екстрадиції виконує інтегруючу функцію у сфері міжнародного

співробітництва України з іншими державами, служить найважливішим інструментом виконання міжнародних зобов'язань у галузі кримінального судочинства [1, с. 747]. Кожна держава сама визначає для себе напрями співпраці з іншими країнами, обсяг своєї участі, а також правові та організаційні форми, у яких готова їх підтвердити.

На думку Р.М. Валєєва, інститут видачі являє собою заснований на міжнародних договорах і загальновизначених нормах і принципах міжнародного права акт правової допомоги, що полягає в передачі обвинувачуваного чи засудженого державою, на території якої він перебуває, державі, на території якої відповідна особа вчинила злочин або громадянином якої вона є, або державі, потерпілій від злочину, для притягнення її до кримінальної відповідальності або для приведення до виконання вироку [2, с. 28]. Таким чином, забезпечується невідворотність покарання як необхідний захід держави.

Досліджуючи питання, пов'язані з видачею особи, Н.А. Сафаров зазначав, що екстрадиція – найважливіший міжнародно-правовий акт, значення якого виходить далеко за рамки двосторонніх міждержавних відносин і який слід розглядати в руслі зміцнення та вдосконалення міжнародного правопорядку. Щодо осіб, що скоюють злочини і переховуються на території іноземної держави, відповідно до міжнародного права повинні негайно приводитися в дію механізми, що забезпечують затримання і видачу їх країні громадянства або державі, на території якої скоєно злочин, або іншій заінтересованій державі з метою притягнення до відповідальності, визначення міри покарання або виконання винесеного вироку [3, с. 3].

Отже, за наявності правових умов та спільної міждержавної угоди про перехід юрисдикції тієї чи іншої держави на особу, яка передається за фактом вчинення нею суспільно небезпечного кримінального караного діяння та перебування особи поза юрисдикцією запитуючої держави, відбуваються правовідносини екстрадиційного характеру між двома або декількома державами, які виступають суб'єктами цих правовідносин і полягають у видачі особи для притягнення до кримінальної відповідальності та її покарання.

Специфіка міжнародного права як особливої системи права виражається в тому, що його суб'єкти виступають адресатами міжнародно-правових норм, укладачами та виконавцями відповідно до покладених повноважень. Згідно з п. с) ч. 1 ст. 2 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року «повноваження» означають документ, який виходить від компетентного органу держави або від компетентного органу міжнародної організації, за допомогою якого одна чи декілька осіб призначаються репрезентувати цю державу або цю організацію з метою ведення переговорів, прийняття тексту договору чи встановлення його автентичності, вираження згоди цієї держави або цієї організації на обов'язковість для нього/

неї договору або з метою вчинення будь-якого іншого акта, що стосується договору.

В Україні видача осіб, крім Конституції України, Кримінального кодексу України (далі – КК) та Кримінального процесуального кодексу України, регламентується окремими міжнародними договорами і конвенціями та самостійно відображається в специфічності відносин.

У деяких країнах прийняті окремі закони про екстрадицію: Бельгія (1833 рік), Франція (1927 рік), Німеччина (1929 рік), Канада (1985 рік), Великобританія (1989 рік). Проте в більшості держав відповідні норми містяться в конституційному, кримінальному, кримінально-процесуальному праві.

Варто зазначити, що прийнятий 2012 року КПК України суттєво оновив інститут екстрадиції. Згідно з національним законодавством екстрадиція вживається в значенні видачі особи (іноземця або особи без громадянства) державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку (п. 2 ч. 1 ст. 541 КПК України, п. п. 2 – 3 ст. 10 КК України).

Україна, дотримуючись узятих на себе міжнародних зобов'язань при формуванні національного законодавства, у тому числі кримінального процесуального гарантує забезпечення прав особи, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу. Передбачені ст. 581 КПК України права особи не є вичерпними, оскільки як учасник кримінального провадження особа може користуватись іншими процесуальними правами.

Зауважимо, що КПК України передбачено гарантії прав такої особи, які водночас є підставами для відмови в екстрадиції. Це ті принципи, за якими екстрадиція неможлива за певних умов: невидача своїх громадян (ч. 2 ст. 25 Конституції України, п. 1 ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 року); закінчилися передбачені законом України строки давності притягнення особи до кримінальної відповідальності або виконання вироку за злочин (ст. 49 КК України, п. б) ч. 1 ст. 57 Конвенції про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року) тощо.

Слід також зазначити, що застосування обґрунтованих посилай на рішення Європейського суду з прав людини під час екстрадиції є не лише важливим у дотриманні прав людини, а й обов'язковим, оскільки правові роз'яснення, викладені в рішеннях Європейського суду з прав людини, повинні підлягати прямому виконанню на національному рівні.

Центральними органами України щодо видачі особи (екстрадиції), якщо інше не передбачено міжнародним договором України, є Генеральна прокуратура України та Міністерство юстиції України (ч. 1 ст. 574 КПК України). Генеральна прокуратура України є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підозрюваних, обвинувачених у кримінальних провадженнях під час досудового розслідування (ч. 2 ст. 574 КПК України). Міністерство юстиції України є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підсудних, засуджених у кримінальних провадженнях під час судового провадження або виконання вироку (ч. 3 ст. 574 КПК України).

Варто зауважити, що окремі міжнародні договори встановлюють інший порядок зносин при екстрадиції. Зокрема, відповідно до ст. 80 Конвенції про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року здійснюються Генеральними прокурорами Договірних Сторін. Відносини з Республікою Білорусь, Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою, Республікою Узбекистан, Республікою Таджикистан та Туркменістаном урегульовані лише вказаною конвенцією, а тому зносини органів досудового слідства

та судів України в питаннях екстрадиції з компетентними органами цих держав здійснюються виключно через Генеральну прокуратуру України.

Досліджуючи кримінальне процесуальне регулювання інституту видачі, варто зазначити, що зобов'язання видавати правопорушників передбачені конвенціями та міжнародними договорами. Зокрема, відповідно до ст. 1 Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 року Договірні Сторони зобов'язуються видавати одна одній, з урахуванням положень та умов, викладених у цій Конвенції, усіх осіб, які переслідуються компетентними органами запитуючої сторони за вчинення правопорушення, або які розшукуються зазначеними органами з метою виконання вироку чи постанови про утримання під вартою. Аналогічні зобов'язання містить ст. 1 Конвенції ООН про видачу 1990 року, ст. 1 Договору між Україною та Ісламською Республікою Іран про видачу правопорушників та інші.

Правовою підставою для екстрадиції також можуть бути багатосторонні конвенції та двосторонні договори, які мають більш широкий предмет регулювання, окремі положення яких регламентують питання видачі осіб. Зокрема, двосторонні договори про правову допомогу в кримінальних справах із В'єтнамом, Польщею, Латвією, Молдовою, Монголією й іншими державами, у яких містяться положення про видачу осіб.

Варто зазначити, що багатосторонніми міжнародними договорами про протидію окремим видам злочинів встановлено пріоритет їх положень стосовно видачі осіб перед положеннями двосторонніх та інших договорів. Зокрема, багатосторонні конвенції, укладені під егідою ООН: Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 року, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року тощо.

Екстрадиція полягає не лише у видачі, а й сукупності заходів, направлених на її забезпечення. Процесуальний механізм практичної реалізації екстрадиції визначається чітко визначеними процесуальними діями. За загальними правилами екстрадиція включає: офіційний запит про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати; проведення екстрадиційної перевірки; взяття під варту особи, яка підлягає екстрадиції; видачу особи; тимчасову видачу особи; відстрочку передачі особи; передачу особи; екстрадиційний транзит.

Також зауважимо, що в доктрині кримінального процесу поняття екстрадиції пропонують розглядати як комплексний правовий інститут кримінального процесуального права не тільки в суто вузькому сенсі (видача особи для кримінального переслідування або виконання вироку), але й в широкому сенсі, коли під екстрадицією мається на увазі не тільки видача, але й передача особи для відбування покарання або примусового лікування, тобто це форма міжнародно-правового співробітництва, що являє собою акт видачі (передачі, доставки, перевезення) особи, заснований на міжнародних угодах [4, с. 749].

Висновки. Отже, міжнародні стандарти інституту видачі особи (екстрадиції) як джерело українського законодавства покликані на регулювання правових відносин між державами за допомогою національного законодавства та міжнародних договорів, забезпечуючи відповідними нормами права формування міжнародних відносин у сфері екстрадиції. Для України, яка стала на шлях розвитку міжнародних відносин, важливим є питання приведення національної правової системи у відповідність до вироблених міжнародною спільнотою стандартів співпраці з надання правової допомоги в кримінальних провадженнях у формі екстрадиції.

Література:

1. Кримінальний процес : [підручник] / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х. : Право, 2014. – 824 с.
2. Валеев Р.М. Выдача преступников в современном международном праве (некоторые вопросы теории и практики) / Р.М. Валеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. – 126 с.
3. Сафаров Н.А. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики / Н.А. Сафаров. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 416 с.
4. Кримінальний процес : [підручник] / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х. : Право, 2014. – 824 с.

Слободзян А. П. Международные стандарты института выдачи лиц (экстрадиции) как источник украинского судопроизводства

Аннотация. В статье сделан анализ применения международных норм права по выдаче лиц как части национального законодательства Украины и определен механизм регулирования экстрадиции в правовой системе Украины. Подчеркивается, что поскольку экстрадиция заключается

не только в выдаче, но и совокупности мер, направленных на ее обеспечение, процессуальный механизм практической реализации экстрадиции определяется четко установленными процессуальными действиями.

Ключевые слова: международное сотрудничество, выдача лица (экстрадиция), правосудие, борьба с преступностью, компетентные органы.

Slobodzian A. International standards of extradition of a person institute as the source of ukrainian proceedings

Summary. This article analyzes the application of international law to extradition of persons as part of national legislation of Ukraine and was defined mechanism for extradition regulation in the legal system of Ukraine. Also emphasized that procedural mechanism for the practical implementation of extradition is defined by strictly defined proceedings, because extradition is not only to grant a person which did a crime, but it's a totality of measures aimed at ensuring its.

Key words: international cooperation, extradition of the person, justice, fight against crime, competent authorities.

Солодков А. А.,

суддя

Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

СУЧАСНІ СВІТОВІ МОДЕЛІ СУДУ ПРИСЯЖНИХ

Анотація. У статті розглядаються моделі суду присяжних, які існують у кримінальному судочинстві різних країн. Автор зазначає, що для цієї процесуальної форми характерна внутрішня диференціація і кожна національна модель суду присяжних має свої особливості.

Ключові слова: суд присяжних, кримінальне судочинство, процесуальна форма, компетенція присяжних, вердикт.

Постановка проблеми. На початку XXI століття суд присяжних залишається провідною формою участі представників народу в здійсненні правосуддя. У тій чи іншій правовій моделі його передбачено законодавством багатьох країн світу, які мають як сталі традиції організації і функціонування суду присяжних (Великобританія, Сполучені Штати Америки, Франція), так і такі, які нещодавно розпочали процес впровадження цієї процесуальної форми в національне кримінальне судочинство (Україна, Грузія, Казахстан, Росія, Іспанія, Венесуела та інші).

В Україні провадження в суді присяжних регламентовано Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), прийнятим 13 квітня 2012 року. Чинна нормативна модель цієї процесуальної форми наближається до порядку, який існував відповідно до раніше чинного законодавства України, що також був формою участі народу в здійсненні правосуддя, зокрема розгляду кримінальних справ за участю народних засідателів. Проте КПК України передбачив певні особливості провадження в суді присяжних, які стосуються не тільки назви цієї форми судочинства, а і його сутності (зокрема, щодо порядку відбору присяжних у суді, приведення їх до присяги, порядку наради і голосування в суді присяжних).

Зважаючи на сказане, вважаємо актуальним здійснення порівняльно-правового аналізу існуючих світових моделей суду присяжних та його національної моделі, з'ясування питання щодо характеристики її правової природи.

Аналіз наукових видань останніх років свідчить, що проблема інституту суду присяжних розглядається як науковцями, так і юристами-практиками в різних аспектах: історичному (В.С. Кульчицький, І.О. Русанова, О.В. Сидорчук, В.М. Тернавська), конституційному (М.І. Козюбра, В.Т. Маляренко, С.Г. Штогун), вивчення зарубіжного досвіду та процедурно-процесуального механізму функціонування суду присяжних (А.Б. Войнарович, С.О. Іваницький, Р.О. Куйбіда, М.М. Михненко, В.Т. Нор, О.Г. Яновська, В.І. Шишкін) та інших.

Мета статті полягає в з'ясуванні сутності та характерних ознак сучасних світових моделей суду присяжних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз законодавства іноземних країн та наукових джерел із питань організації та діяльності суду присяжних дозволяє констатувати наявність сталого в науці підходу до виділення двох моделей суду присяжних: англо-американської та континентальної, кожна з яких характеризується іманентними ознаками, що дозволяють їх чітко розмежувати.

Англо-американська (класична) модель суду присяжних передбачена законодавством більше тридцяти країн світу, зокрема Великої Британії, Сполучених Штатів Америки, Канади, Російської Федерації, Іспанії, Бельгії, Мальти та інших. Континентальна (змішана) модель діє у Франції, Німеччині, Австрії, Данії, Італії, Казахстані та інших.

Класична модель суду присяжних набула розповсюдження в Англії та в США, склалася протягом століть, стала зразком для подальшого розвитку та модифікації цього процесуально-інституту в інших регіонах світу. Умовою застосування цієї процесуальної форми є те, що обвинувачений не визнає себе винуватим. Якщо ж особа визнає свою вину у вчиненні злочину в силу «угоди з правосуддям» або через інші обставини, суддя призначає їй покарання на основі матеріалів кримінального провадження і відповідно до змісту «угоди з правосуддям»¹.

Характерними ознаками англо-американської моделі суду присяжних є розмежування компетенції між колегією присяжних і професійним суддею; ухвалення присяжними вердикту, який, як правило, є невмотивованим (за винятком Іспанії, відповідно до законодавства якої присяжні мають вмотивувати свій вердикт незалежно від того, чи є він виправдальним або обвинувальним); можливість скасування вердикту, як правило, лише за наявності істотних порушень процесуального законодавства.

У цій моделі вердиктом вважають самостійне рішення колегії присяжних, яке прийнято без участі професійних суддів, що виражає їх згоду (або незгоду) з обвинувальним актом. Тобто для англо-американської моделі характерним є те, що присяжні дають відповідь на питання щодо доведеності вини підсудного у вчиненні злочину. Якщо на це питання присяжні дадуть позитивну відповідь, то, ґрунтуючись на цій підставі, професійний суддя визначає обвинуваченому конкретний вид покарання та вирішує інші питання, що потребують спеціальних знань у галузі права. Саме така функціональна наповненість компетенції присяжних створює передумови для віднесення їх до «суддів факту», тоді як професійний суддя є суддею права.

На відміну від змішаної моделі суду присяжних, у якій присяжні беруть активну участь у дослідженні доказів, класична модель передбачає участь присяжних у дослідженні доказів та обставин злочину із самого початку судового розгляду і до його кінця, проте вони не є процесуально активними його суб'єктами. При цьому закон надає їм достатні процесуальні можливості, що створюють необхідні умови для усвідомлення ними обставин злочину та ролі в його участі підсудного. Так, зокрема, для усвідомлення обставин, що мають значення для кримінальної справи, присяжним надано право ставити свідкам запитання в письмовій формі (через головуючого). Такий порядок, з одного боку, дає їм змогу краще зрозуміти сутність того, що відбувається в залі судового засідання, одержати пояснення щодо незрозумілих питань, з іншого – письмова форма запитання не порушує загального порядку в залі суду, а також сприяє тому, що для учас-

¹ До речі, згідно зі статистичними даними в США близько 90% всіх справ закінчуються угодою про визнання винуватості, а тому лише 3–5% справ є предметом розгляду судом присяжних.

ників процесу залишається незрозумілим «авторство» кожного з питань. Водночас слід зазначити, що англо-американська модель суду присяжних побудована таким чином, щоб мінімізувати кількість таких запитань із боку присяжних, оскільки вважається, що активна участь сторін у наданні доказів, обсяг повноважень головуючого судді забезпечує присяжних усім необхідним обсягом інформації, а її надмірний обсяг може зашкодити ухваленню справедливого вердикту.

Лише після того, як вирішено головне питання кримінального провадження, зокрема про винуватість підсудного, суддя приступає до збирання даних про особу підсудного, що має важливе значення при призначенні йому справедливого покарання.

Водночас англо-американська модель судового слідства, як зазначає С.А. Насонов, містить процесуальні правила, що забезпечують дослідження певних обставин справи і вирішення правових питань у відсутності колегії присяжних, зокрема щодо застосування доказів у кримінальному провадженні. У разі, якщо в процесі провадження сторони не доходять згоди щодо можливості використання тих або інших доказів, вирішення цього питання стає предметом обговорення, а остаточне рішення стосовно можливості застосування спірних доказів входить у повноваження суду. З метою виключення будь-якого впливу на присяжних за подальшої оцінки доказів головуючий суддя може самостійно прийняти рішення про те, що аргументи сторін мають бути викладені та досліджені за відсутності в залі судового засідання колегії присяжних.

Усі факти і докази, які були виключені з предмету дослідження на стадії судового слідства за участю присяжних, але мають значення для прийняття рішення, оскільки можуть як обтяжувати, так і пом'якшувати покарання, наводяться та досліджуються сторонами за участю головуючого судді вже після винесення вердикту на особливій стадії, яка має назву «sentencing» (винесення вироку). Таким чином, англо-американська модель суду присяжних, за висловом вказаного автора, знайшла вдалий спосіб досягти компромісу між необхідністю дотримуватися вимог повноти дослідження всіх обставин кримінального діяння та захисту присяжних від будь-якого впливу та тиску [1, с. 72].

Як зазначалося вище, англо-американській правовій традиції притаманне ухвалення присяжними невмотивованого вердикту. Саме тому в цій моделі суду присяжних існує практика, коли присяжні виносять виправдувальний вердикт, хоча фактично наявність у діяч обвинуваченого ознак кримінального діяння доведена беззаперечними доказами. Йдеться про так званий нуліфікуючий вердикт («*jury nullification*») суду присяжних, який, зокрема, в останні роки мав місце в кримінальних провадженнях стосовно вбивств, незаконної евтаназії тощо.

Нині право присяжних на винесення виправдувального вердикту, який суперечить наведеним доказам, визнається в англо-американській традиції невід'ємним правом присяжних, важливою гарантією прав і свобод людини та громадянина. Проте водночас більшість суддів та юристів досить скептично ставляться до існування такого права, саме тому судді завжди намагаються довести до присяжних те, що вони є виключно «суддями факту» і мають у процесі прийняття вердикту спиратися виключно на доведені факти, а не на емоції або на власне суб'єктивне розуміння гуманності [2, с. 27].

Як альтернатива класичній моделі суду присяжних, у Європі була створена власна модель суду присяжних, яка в багатьох наукових джерелах характеризується як континентальна модель суду присяжних. Зазначається, що нині континентальна модель суду присяжних (або, як її прийнято називати, змішана колегія) має декілька різновидів. Різновидами континентальної моделі визнається суд асизів (його прикладом є суд за участю асизів у

Франції), суд за участю шеффенів у Німеччині та Австрії, суд пополарі в Італії.

Принциповою особливістю континентальної моделі у всіх її різновидах є те, що для розгляду кримінальної справи створюється єдина колегія із числа професійних суддів та представників народу, які спільно вирішують питання як щодо винуватості або невинуватості підсудного (питання факту), так і стосовно кваліфікації злочину і покарання підсудного (питання права).

Проте перш ніж розглянути характерні ознаки цієї форми судочинства, необхідно відзначити, що в науці останнім часом обґрунтовано звертається увага на те, що вказана процесуальна форма кримінального судочинства взагалі не може характеризуватися як суд присяжних, оскільки для останнього концептуальним є розмежування компетенції присяжних та професійних суддів. Як слушно зазначає М.В. Ковальов, ґрунтовно дослідивши це питання, той інститут, у якому бере участь деяка кількість народних засідателів, не стає від цього судом присяжних. Якщо суддя допущений до нарадчої кімнати, суд присяжних припиняє своє існування [3, с. 33]. Цю точку зору поділяє В.І. Шишкін, який вказує, що на межі тисячоліть українські науковці, у тому числі юристи, припускалися помилки, вважаючи французький та італійський зразок суду за участі народних засідателів різновидом суду присяжних, але тоді це мало місце за умов браку належної інформації, оскільки з досвідом судової діяльності інших країн знайомилися, спираючись переважно на інтерпретації положень правових джерел вказаних країн, що містилися в неакісних перекладах. Судом присяжних за своєю суттю у відомих у світі правових системах є лише журі [4, с. 689].

Цілком логічним у такому контексті виглядає визначення суду присяжних, надане відомим фахівцем у цій галузі Л.М. Карнозовою, – суд присяжних – не «народне правосуддя», а особлива конструкція процесу за участю народного елемента, з розподілом компетенції між професійними і непрофесійними суддями, які беруть участь, за термінологією юристів дев'ятнадцятого століття, у «сукупній» діяльності по здійсненню правосуддя і є елементами певної цілісності [5, с. 60].

Зважаючи на концептуальні особливості суду присяжних, в юридичній літературі висловлено в деякій мірі компромісну позицію. Так, на погляд А.Б. Войнарович, у зв'язку з трансформацією первинного розуміння категорії «присяжний» поняття «суд присяжних засідателів» у сучасному значенні слід розуміти у двох аспектах: 1) суд присяжних засідателів у широкому розумінні; 2) суд присяжних засідателів у вузькому розумінні (або, власне, суд присяжних англо-американського зразка). Суд присяжних у широкому значенні – це всі сучасні форми участі народу в здійсненні правосуддя в кримінальних справах. Тобто, розглядаючи суд присяжних у широкому значенні, можна стверджувати, що суд шеффенів – це також одна з форм суду за участю присяжних засідателів. Суд присяжних у вузькому розумінні – це суд присяжних з окремою колегією засідателів від народу. Саме характерні ознаки цієї моделі відповідають природі слова «присяжні». Отже, власне присяжні засідателі – це обрані представники суспільства, які утворюють окрему від професійного судді колегію (журі присяжних) і приймають рішення про винуватість чи невинуватість особи – вердикт [6, с. 44].

Компромісний характер вказаної наукової позиції полягає в тому, що вона дозволяє поєднати під єдиною назвою різні форми участі народу в здійсненні правосуддя, які, проте, за своєю правовою природою не є судом присяжних. У зв'язку із цим вважаємо доцільним приєднатися до вищевказаної думки Л.М. Карнозової, М.В. Ковальова, В.І. Шишкіна та інших вчених стосовно розуміння під судом присяжних лише його англо-американської моделі, оскільки, як зазначалося вище, іманент-

ною ознакою суду присяжних є чітке розмежування компетенції між колегією присяжних, яка діє відносно автономно, та професійним суддею. Що ж стосується змішаної колегії представників народу та професійних суддів, які спільно розглядають обставини вчиненого злочину, досліджують представлені сторонами докази, а потім на підставі спільної наради ухвалюють рішення суду (вирок), яке, як правило (за винятком деяких країн, зокрема, Франції), має бути вмотивованим, то така процесуальна форма має характеризуватися не як суд присяжних, а як окрема форма участі представників народу в здійсненні правосуддя.

Крім змішаної колегії, для цієї форми, як зазначено вище, характерним є ухвалення вмотивованого судового рішення; активність представників народу, які входять до колегії суду, у дослідженні доказів, наданих у судовому розгляді; проведення спільної наради з усіх питань, що підлягають вирішенню під час розгляду кримінальної справи й ухваленні вирок.

Висновки. Окреслені особливості вказаних процесуальних форм розгляду кримінального провадження дозволяють зробити такі висновки:

1. Еволюція суду присяжних та сучасна практика його організації і функціонування в різних країнах світу дало підстави для виокремлення в юридичній літературі його двох основних моделей: англо-американської та континентальної. Кожна з них характеризується притаманними їй рисами, проте основна відмінність, що дозволяє чітко їх поділяти, полягає в розмежуванні компетенції присяжних і професійного судді (професійних суддів).

В англо-американській правовій традиції суд присяжних розглядає кримінальну справу в складі професійного судді та колегії присяжних засідателів; при цьому вердикт про винуватість чи невинуватість підсудного ухвалюється колегією присяжних без участі професійного судді. На основі вердикту присяжних професійний суддя ухвалює вирок. Таким чином, у межах цієї моделі присяжні («судді факту»), які утворюють відносно автономну колегію, приймають самостійне рішення (вердикт) з питання встановлення факту вчинення злочину та винуватості або невинуватості підсудного.

Континентальна модель суду присяжних характеризується єдністю колегії суддів (що складається з професійних і непрофесійних суддів – представників народу), які спільно вирішують питання як стосовно факту вчинення злочину і винуватості або невинуватості підсудного, так і щодо кваліфікації злочину і покарання підсудного (питання права).

2. Порівняльно-правовий аналіз вказаних моделей дозволяє констатувати відповідність правовій природі суду присяжних лише його англо-американської моделі. Континентальна модель (суд асизів у Франції, суд шеффенів у Німеччині) тільки умовно називається судом присяжних унаслідок данини історичним традиціям. Будучи формою участі народу в здійсненні правосуддя, змішана колегія суддів водночас не містить іманентних ознак суду присяжних щодо розмежування компетенції професійних і непрофесійних суддів, винесенні присяжними окремого рішення, відсутності його мотивування.

3. З урахуванням особливостей кожної з вказаних моделей, обидві з них піддаються критичній оцінці в юридичній літературі. Проблема найбільш оптимальної процесуальної форми функціонування суду присяжних є однією з найбільш дискусійних на сучасному етапі. Відсутність самостійності присяжних у континентальній моделі, вплив професійного судді (суддів) на прийняття ними рішення, пасивна роль присяжних під час ухвалення вироку є основними аргументами, що обґрунтовують доцільність відмови від застосування цієї процесуальної форми здійснення правосуддя. Водночас складність процедури в

англо-американській моделі суду присяжних, неспроможність останніх у низці випадків дати правильну оцінку встановленим у судовому розгляді фактам, високий відсоток виправдувальних вироків, серед яких мають місце «нуліфіковані» вирок – цими обставинами обґрунтовується критика суду присяжних у його класичній моделі.

4. Зважаючи на сказане, ідея суду присяжних у його різних процесуальних формах у сучасних умовах перебуває в стані нового осмислення її подальших перспектив і можливої оптимізації функціонування суду присяжних.

5. Перевагою класичної моделі суду присяжних вважаємо те, що її побудова детермінує процесуальну активність сторін, яка у свою чергу є іманентною складовою змагальності. Саме активність сторін судового процесу виступає необхідною передумовою здійснення судом функції арбітра в кримінально-правовому конфлікті, який вирішує його виключно на підставі оцінки доказів, наданих сторонами.

6. На пострадянському просторі сприйнято та впроваджено як класичну (Грузія, Російська Федерація), так і континентальну модель суду присяжних (Республіка Казахстан). Проте аналіз законодавства цих країн дозволяє констатувати часткову конвергенцію процесуальної форми, що знаходить прояв у впровадженні окремих процедурних правил, що характерні для іншої моделі.

Література:

1. Насонов С.А. Судебное следствие в суде присяжных: законодательство, теория, практика : [научно-практическое пособие] / С.А. Насонов. – М. : П. Валент, 2001. – 192 с.
2. Алексеева Л.С. Проблема факта и права в суде присяжных / Л.С. Алексеева // Научные труды : сборник. – М. : Российская правовая академия, 1993. – 312 с.
3. Ковалев Н. Особенности организации суда присяжных в зарубежных странах / Н. Ковалев // Вестник клуба присяжных. – 2008. – № 1. – С. 32–39.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка. – Х. : Фактор, 2013. – 1072 с.
5. Карнозова Л.М. Разграничение компетенции между председательствующим и коллегией присяжных заседателей: закон и проблемы толкования / Л.М. Карнозова // Вестник клуба присяжных. – 2008. – № 1. – С. 50–60.
6. Войнарович А.Б. Участь народу в здійсненні правосуддя у кримінальних справах за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. – Львів : Львівський націон. ун-т імені Івана Франка, 2011. – 204 с.

Солодков А. А. Современные мировые модели суда присяжных

Аннотация. В статье рассматриваются модели суда присяжных, которые существуют в уголовном судопроизводстве различных стран. Автор отмечает, что для этой процессуальной формы характерна внутренняя дифференциация и каждая национальная модель суда присяжных имеет свои особенности.

Ключевые слова: суд присяжных, уголовное судопроизводство, процессуальная форма, компетенция присяжных, вердикт.

Solodkov A. The modern world's model jury trial

Summary. This article describes them model of jury trial that exist in criminal proceedings in different countries. The author notes that the procedural form of characteristic internal differentiation, each national model of trial by jury has its own characteristics.

Key words: jury trial, criminal justice, procedural form, competence of the jury, verdict.

*Губіна Є. Н.,
прокурор прокуратури
Києво-Святошинського району Київської області*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ ПОНЯТИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. У статті проведено аналіз юридичної літератури щодо деяких аспектів інституту понятих у кримінальному процесі України. Також проведено порівняльний аналіз норм нашого законодавства та законодавства інших держав щодо інституту понятих. Зроблені відповідні ґрунтовні висновки та пропозиції щодо досліджуваної тематики.

Ключові слова: кримінальний процес, понятій, інститут понятих, кримінальне провадження, слідчий.

Постановка проблеми. Відповідно до п. 25 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) понятій є учасником кримінального провадження. Участь понятих у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях регламентується ч. 7 ст. 223 цього кодексу.

Слідчий, прокурор зобов'язаний запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих) для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, у тому числі пов'язаного з експериментом, слідчого експерименту, освідування особи. Водночас, якщо слідчий, прокурор застосовують безперервно відеозапис ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, понятих можна не запрошувати. Виняток становлять обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи, які здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії. Поняті можуть бути запрошені для участі в інших процесуальних діях, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне. Також у ч. 7 ст. 223 КПК України зазначено, що понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження. Поняті можуть бути допитані під час судового розгляду як свідки проведення відповідної слідчої (розшукової) дії.

Стан наукового дослідження. Проблема залучення понятих до участі в проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій досліджувалась такими науковцями, як Ю.І. Азаров, А.А. Котова, Є.Д. Лук'янчиков та інші.

Метою цієї статті є розгляд питань про відшкодування понятим процесуальних витрат; участь понятих у тих слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких отримується інформація, що охороняється законом; запровадження інституту «спеціальних понятих».

Виклад основного матеріалу дослідження. У ст. 92 КПК України 1960 р. зазначалось, що поняті мають право на відшкодування їм витрат щодо явки за викликом в органи досудового розслідування. Під час дії цього кодексу О.Л. Булейко відмічала, проаналізувавши вивчені кримінальні справи, що в жодному випадку виплати витрат за участь у слідчих діях понятим не проводилися. Науковець пояснювала це різними причинами. Одна з них полягала в тому, що «виплати понятим відповідно до закону проводяться з коштів органів дізнання, досудового слідства та суду. В умовах хронічного недофінансування ви-

щевказаних органів це законодавче положення в більшій мірі носить виключно декларативний характер, не підкріплений економічною складовою» [1, с. 133–134].

Згідно із чинним КПК України також не проводяться виплати витрат понятим за участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях. Однак причина інша. Законодавець у ст. 122 КПК України чомусь не передбачив, що понятим відшкодовуються процесуальні витрати, пов'язані з їх залученням до участі в провадженні цих дій, виплачується винагорода за їх відрив від звичайних занять. З таким регулюванням не можна погодитися.

У кримінально-процесуальному законодавстві інших країн регламентовано зазначене питання. Так, у п. 5 ч. 2 ст. 64 КПК Республіки Білорусь вказано, що понятій має право отримувати компенсацію понесених ним витрат, пов'язаних із його участю в проведенні слідчих дій [2].

У п. 2 ч. 1 ст. 69 КПК Республіки Киргизстан передбачено право понятих отримувати компенсацію витрат, понесених у результаті участі під час провадження в кримінальній справі [3, с. 146].

Стаття 75 КПК Республіки Узбекистан визначає, що за понятим зберігається заробіток за місцем його роботи за весь час, витрачений ним у зв'язку з викликом особи, що проводить дізнання, слідчого, прокурора та суду. Непрацюючим особам виплачується винагорода за відволікання їх від звичайних занять. Окрім цього, понятій має право на відшкодування йому витрат, понесених у зв'язку з викликом [4].

Відповідно до ч. 4 ст. 86 КПК Республіки Казахстан понятому належить право отримувати відшкодування витрат, понесених під час провадження в кримінальній справі [5, с. 201].

У п. 5 ч. 1 ст. 82 КПК Республіки Молдова зазначено, що понятій (у цій країні він називається процесуальним асистентом) має право отримувати відшкодування витрат, понесених у зв'язку з участю в провадженні відповідної процесуальної дії [6].

Згідно з п. 5 ч. 4 ст. 94 КПК Азербайджанської Республіки понятій користується правом отримати компенсацію на відшкодування витрат, понесених під час кримінального процесу [7].

Будучи залученими до участі в провадженні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, поняті при цьому несуть певні витрати за явкою, відриваються від своїх звичайних занять, витрачають значну кількість свого часу. Тому, на наш погляд, ст. 122 КПК України необхідно доповнити нормою про відшкодування витрат, пов'язаних із залученням понятих до провадження цих дій, виплату їм винагороди за їх відрив від звичайних занять. Крім того, пропонуємо доповнити п. 3 ч. 1 ст. 118 цього кодексу положенням, що процесуальні витрати складаються з витрат, пов'язаних із залученням понятих.

Необхідно звернути увагу на те, що в КПК України відсутня стаття, яка б визначала права понятих. Тому вважаємо, що слід доповнити цей кодекс такою статтею, у якій серед інших прав передбачити право понятих на відшкодування витрат, пов'язан-

них із їх залученням до провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виплату їм винагороди за їх відрив від звичайних занять.

Також потрібно внести доповнення до Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, які викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів, що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996 р. № 710 (далі – Інструкція) [8].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2012 р. № 868 «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність деяких постанов Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» [9] із цієї Інструкції були виключені положення про відшкодування витрат понятим та виплату їм винагороди за їх відрив від звичайних занять. Ці положення необхідно поновити.

Раніше у вищевказаній Інструкції зазначалось, що сума винагороди понятим за відрив від звичайних занять визначається з урахуванням характеру цих занять у межах від 20 до 30% неоподаткованого мінімуму доходів громадян за день. У юридичній літературі відмічалось, що ця сума є надзвичайно мізерною, яка не заохочує особу брати участь у якості понятого в слідчій дії. Крім того, навіть такі мізерні кошти слідчі не завжди мають змогу виплатити у зв'язку зі складним фінансовим становищем [10, с. 24; 11, с. 114].

Виникає запитання, а якою має бути сума вказаної винагороди. На наш погляд, такою, щоб особи були матеріально зацікавлені брати участь як поняті в проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Не складно спрогнозувати, як будуть діяти слідчі, щоб не сплачувати значні суми винагороди понятим. Зі змісту ч. 7 ст. 223 КПК України випливає, що слідчий має право не запрошувати понятих для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, у тому числі пов'язаного з ексгумацією, слідчого експерименту, освідчування особи, якщо при цьому застосовується безперервно відеозапис ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. Вважаємо, що слідчі будуть активніше застосовувати цей відеозапис замість того, щоб запрошувати понятих для участі в проведенні вказаних дій.

Актуальним для розгляду є питання щодо залучення понятих до участі в тих слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких отримується інформація, яка охороняється законом.

Законодавець встановлює гарантії захисту від розголошення інформації, що становить банківську, нотаріальну, лікарську, комерційну та інші таємниці, оскільки це може завдати шкоди юридичним та фізичним особам, яких ця інформація стосується. Під час проведення досудового розслідування може виникнути необхідність в отриманні такої інформації. Однак передбачена ч. 7 ст. 223 КПК України участь понятих під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, пов'язаних із її отриманням, зводить нанівець гарантії захисту від розголошення інформації, що становить зазначені таємниці. Пояснити це можна тим, що присутність сторонніх осіб під час їх проведення створює загрозу розголошення таємниць, які охороняються законом.

У юридичній літературі відмічається, що одним зі шляхів вирішення вказаної проблеми є залучення як понятих працівників відповідної установи, де проводиться слідча (розшукова)

дія, пов'язана з отриманням інформації, що містить зазначені таємниці.

Наприклад, Г.Д. Медарішвілі пропонує провадити огляд чи вилучення медичної документації, у якій містяться дані, що становлять лікарську таємницю, у присутності понятих із числа працівників медичного закладу, де проводиться слідча дія [12, с. 76].

Із цією пропозицією не можна погодитися. Згідно із ч. 7 ст. 223 КПК України понятими мають бути особи, незацікавлені в результатах кримінального провадження. Очевидно, що такими не є особи, які працюють у тій чи іншій установі, де проводяться слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії.

Т.М. Москалькова вважає, що слід закріпити в кримінально-процесуальному законодавстві положення про право осіб, щодо яких проводиться слідча дія, заявляти відвід понятим, якщо є підстави побоюватися за розголошення ними таємниць особистого життя громадян [13, с. 6–8].

Під час дії КПК 1960 р. О.Л. Булейко відмічала, що цей кодекс не регламентує питання залучення понятих під час провадження слідчих дій, пов'язаних з отриманням відомостей, які становлять державну, банківську, нотаріальну та комерційну таємницю. Крім того, у законодавстві відсутній дієвий механізм забезпечення нерозголошення даних досудового розслідування, що стали відомі понятому у зв'язку з його участю в слідчій дії. Також участь понятих у слідчих діях, пов'язаних із втручанням в особисту сферу особи, щодо якої така дія проводиться, може розглядатися як необґрунтоване порушення її конституційних прав. На підставі цього науковець вказує на те, що участь понятих у проведенні слідчих дій створює реальну загрозу розголошення відомостей, які мають обмежений режим доступу, або охоплюються особистою сферою життя учасників кримінального процесу. Така практика шкодить інтересам досудового розслідування та суттєво порушує гарантовану Конституцією України недоторканність особистого життя [14, с. 10].

О.В. Баулін та О.І. Поповченко пропонували доповнити кримінально-процесуальний закон положенням, що до участі в проведенні огляду документів, які містять охоронювану законом таємницю, поняті можуть залучатися в разі, якщо слідчий визнає це за необхідне [15, с. 84].

А.О. Шаповалова дійшла висновку про необхідність доповнення ст. 127 КПК 1960 р. положенням, що поняті не залучаються до участі в проведенні слідчих дій, пов'язаних з оглядом та вилученням документів, які містять банківську таємницю [16, с. 6].

Уже під час дії чинного КПК України О.Є. Остапенко висловив пропозицію «про відмову від обов'язкової участі понятих при проведенні слідчих (розшукових) дій, якщо при цьому розкривається таємниця, яка охороняється законом» [17, с. 4].

Ми підтримуємо ці пропозиції. Зазначена проблема потребує вирішення. Ознайомлення сторонніх осіб, якими є поняті, з документами, що містять таємниці, які охороняються законом, є небажаним, оскільки створюється загроза їх розголошення. Вважаємо, що ч. 7 ст. 223 КПК України доцільно доповнити нормою, що проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, пов'язаних з розкриттям таких таємниць, здійснюється без участі понятих.

На розгляд заслуговує питання про законодавче запровадження інституту «спеціальних понятих». Воно активно обговорюється в російській юридичній літературі. Відмічається, що спеціальним понятим є незацікавлена у вирішенні справи особа, що запрошується слідчим для участі в слідчій дії, яка має якості та ознаки прямо не вказані в законі, але наявність

яких забезпечує законність, науковість та етичність проведення слідчої дії [18, с. 20].

Науковці зазначають, що під час проведення слідчих дій, пов'язаних із комп'ютерною технікою, як поняттях необхідно залучати відповідних фахівців, а слідчі дії, пов'язані з вогнепальною зброєю, проводити за участі поняттях із числа відставних військовослужбовців, мисливців, спортсменів-біатлоністів [19, с. 75].

О.Л. Булейко пише: «Такий підхід на перший погляд є цілком логічним і таким, що відповідає духу та букві кримінально-процесуального закону». Однак науковець зазначає, що російські науковці як специфічні вимоги до «спеціального поняття» в більшості випадків розглядають наявність у нього спеціальних знань та навичок. Акцентується увага на тому, що наявність спеціальних знань, які застосовуються під час проведення слідчої дії, є процесуальною ознакою іншого суб'єкта кримінального процесу – спеціаліста. «Тоді навіщо, – наголошує О.Л. Булейко, – вигадувати для таких осіб незрозумілий статус «спеціального поняття», якщо вони абсолютно на законних підставах можуть брати участь у слідчій дії в якості спеціалістів, якщо слідчий потребує їх допомоги» [1, с. 70–71].

Така точка зору нами не поділяється, оскільки спеціаліст і поняття у кримінальному процесі виконують різні функції. Згідно із ч. 1, 2 ст. 71 КПК України спеціаліст може надавати консультації під час досудового розслідування з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Також він може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження. Поняття, присутні під час провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, повинні засвідчити своїми підписами відповідність записів у протоколі виконаним діям.

Висновки. Нами поділяється пропозиція тих науковців, які вважають, що потрібно запровадити інститут «спеціальних поняттях». Такі поняття повинні залучатися для проведення тих слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, розуміння змісту яких вимагає спеціальних знань. Вважаємо, що ч. 7 ст. 223 КПК України доцільно доповнити таким положенням: «Якщо під час провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій потрібні спеціальні знання, слідчий, прокурор зобов'язаний запросити як поняттях осіб, що мають такі знання».

Література:

1. Булейко О.Л. Участь поняттях у кримінальному процесі : [монографія] / О.Л. Булейко. – К. : КНТ, 2010. – 168 с.
2. Уголовно-процесуальный кодекс Республики Беларусь. – Минск : Академия МВД, 2011. – 332 с.
3. Осмоналиев К.М. Научно-практический комментарий к Уголовно-процесуальному кодексу Кыргызской Республики / К.М. Осмоналиев. – Бишкек, 2008. – 704 с.
4. Уголовно-процесуальный кодекс Республики Узбекистан. – Ташкент : Адолат, 2010. – 672 с.
5. Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовно-процесуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части / М.Ч. Когамов. – Алматы : Жеті жаргы, 2008. – 896 с.
6. Уголовно-процесуальный кодекс Республики Молдова. – Кишинев, 2011. – 210 с.
7. Уголовно-процесуальный кодекс Азербайджанской Республики. – Баку : Юридическая литература, 2001. – 567 с.
8. Про затвердження Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, які викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду

або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996р. №710 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1970.

9. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність деяких постанов Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Постанова Кабінету Міністрів України № 868 від 19 вересня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/868-2012-p>.
10. Маляренко В.Т. Про інститут поняттях у кримінальному процесі України / В.Т. Маляренко, В.В. Вернидубов // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 3. – С. 22–27.
11. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : [монографія] / В.Т. Маляренко – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
12. Медаришвили Г.Д. Врачебная тайна и уголовное судопроизводство / Г.Д. Медаришвили // Советское государство и право. – 1989. – № 11. – С. 72–78.
13. Москалькова Т.Н. Уважение чести и достоинства личности как принцип советского уголовного процесса : автореф. дис. ... юрид. наук : спец. 12.00.09 / Т.Н. Москалькова. – М., 1988. – 16 с.
14. Булейко О.Л. Участь поняттях у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.Л. Булейко. – К., 2009. – 17 с.
15. Баулін О.В. Нотаріус в кримінальному процесі України : [навч. посіб.] / О.В. Баулін, О.І. Поповченко. – Луганськ : СПД Резніков В.С., 2011. – 180 с.
16. Шаповалова А.О. Забезпечення охорони банківської таємниці у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.О. Шаповалова. – К., 2009. – 196 с.
17. Остапенко О.Є. Охорона нотаріальної таємниці у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.Є. Остапенко. – К., 2014. – 16 с.
18. Хитрова О.В. Участие понятых в российском уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.В. Хитрова. – М., 1996. – 24 с.
19. Шарун В.В. Организационно-тактические особенности производства отдельных следственных действий с участием понятых : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Шарун. – Калининград, 2007. – 214 с.

Губина Е. Н. Некоторые аспекты института понятых в уголовном процессе

Аннотация. В статье проведен анализ юридической литературы по некоторым аспектам института понятых в уголовном процессе Украины. Также проведен сравнительный анализ норм нашего законодательства и законодательства других государств в отношении института понятых. Сделаны соответствующие фундаментальные выводы и предложения по рассматриваемой тематике.

Ключевые слова: уголовный процесс, понятый, институт понятых, уголовное производство, следователь.

Gubina E. Some aspects of witnesses in criminal proceedings

Summary. This paper analyzed the legal literature on some aspects of witnesses in criminal proceedings Ukraine. Also, a comparative analysis of the norms of our laws and the laws of other states on the Institute of witnesses. Made under sound conclusions and suggestions for on this topic.

Key words: criminal process, concepts, Institute of witnesses, criminal proceedings investigator.

*Менялін А. С.,**прокурор прокуратури Приморського району м. Одеси,
аспірант Національної академії прокуратури України*

УЧАСТЬ СТОРОНИ ОБВИНУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІД ЧАС ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В X – XVI СТОЛІТТЯХ

Анотація. Стаття присвячена розвитку наукової думки та законодавства щодо участі сторони обвинувачення в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності в X – XVI століттях.

Ключові слова: сторона обвинувачення, прокурор, становлення законодавства, звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. Насправді дуже важливим є правильне теоретичне розуміння виникнення і становлення інституту участі прокурора в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності та розвитку наукової думки, у зв'язку з тим, що звільнення особи є фактичною реабілітацією, а також способом поновлення прав особи, яка підлягає звільненню від кримінального покарання, тому є суттєва необхідність у детальному дослідженні інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Мета статті полягає в з'ясуванні розвитку наукової думки та законодавства щодо участі сторони обвинувачення в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності в X – XVI століттях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правильне теоретичне розуміння виникнення і становлення інституту участі прокурора в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності є дуже важливим, у зв'язку з тим, що звільнення особи є фактичною реабілітацією, а також способом поновлення прав особи, яка підлягає звільненню від кримінального покарання, тому є суттєва необхідність у детальному дослідженні інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Для правильного розуміння та застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності в умовах реформації кримінального процесуального законодавства України, у зв'язку з набранням чинності нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а також тому, що вивченню зазначеного питання науковцями нашої країни приділялася незначна увага, окрім дослідження відомих вітчизняних учених, а саме: Х.Д. Алікперова, І.Д. Беляєва, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, М.В. Жогіна, В.Т. Малайренка, О.Р. Михайленка, Г.П. Середи та інших.

На нашу думку, вивчення проблематики застосування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності необхідно почати з дослідження історичного походження зазначеного вище інституту.

Становлення права на території сучасної України відбувалося в період існування Київської Русі. Підґрунтям кримінального права за часів існування Київського князівства, а також на інших землях, що територіально відносилися до нього, здійснювалось у X ст. на основі договорів Київської Русі та Візантії 911 р., 944 р. та 971 р. [1, с. 6–25], які в подальшо-

му стали основним джерелом для створення Руської Правди (XI–XII ст.) До нас дійшло більше ніж 100 її списків, однак не зважаючи на велику кількість списків Руської Правди, їх можна поділити на три редакції, а саме: Коротка Правда, Просторова Правда та Скорочена Правда.

Руська Правда – найважливіший пам'ятник давньоруського права. Вона має також виключне значення для історії українського, російського та білоруського права. Руська Правда лягла в основу і литовського законодавства (Литовських статутів). Є підстави вважати, що норми Руської Правди могли вплинути на розвиток права південних і західних слов'ян. Проте цим не обмежується значення Руської Правди. Вона є найціннішим джерелом соціально-економічної історії Київської Русі IX–XII ст. Норми Руської Правди лягли не тільки в основу російських та українських правових пам'ятників періоду феодальної роздробленості (Псковська та Новгородська судні грамоти), а й послужили одним із джерел кодифікації права в Російській централізованій державі.

Норми Руської Правди з'явилися в результаті законодавчої діяльності князівської влади. Вони відображали потреби феодальної держави в період її розвитку у встановленні правопорядку, що відповідає інтересам панівного класу. У Руській Правді ясно виражені принципи феодального права як права-привілеї. Руська Правда насамперед містить норми кримінального та процесуального права. Офіційне походження Руської Правди доведено радянськими дослідниками [1, с. 74]. Найнижчою судовою інстанцією були громадські суди, які склалися із сільських старшин, що розглядали незначні справи. Рішення громадських старшин можна було оскаржити до княжих судів. Під час княжого судочинства були присутні окремі особи, що брали участь у процесі: «ябедник» – щось на зразок обвинувача, «метальник» – писар, «істці» – слідчі. Слід зазначити, що цим нормативним актом того часу передбачалася сплата коштів, витрачених на лікування потерпілої особи від нанесення останній тілесних ушкоджень, ст. 24: «Аже оударить мечемь, а не оутнеть на смерть, то 3 гривны, а самому гривна за рану, же лечебное; потнеть ли на смерть, а вира» [2, с. 8]. Зазначену норму можна трактувати як одну з підстав інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Руська Правда містила в собі норми, які дозволяли звільнити винного від відповідальності, або ж від покарання у зв'язку з каяттям. Згідно з нормами зазначеного вище законодавчого акту за Академічним списком особа, яка розтратила товар, звільнялась від покарання після сплати його вартості в повному обсязі законному володільцю. Що ж стосується спричинення тілесних ушкоджень, ст. 20 Руської Правди за Академічним списком передбачає: «Аже кто кого оударить батогомь, либо чашею, либо рогомь, либо тылеснию: то 12 гривенъ; не терпя ли противу тому оударить мечемь, то вини ему въ томь нетуть» [2, с. 7].

Норми кримінального права, передбачені Руською Правдою, знайшли своє відображення і в Литовських статутах різних років та редакцій, зокрема в обох редакціях Литовського Статуту 1529 року [3, с. 126–129]. Останні мали становний характер. Це знайшло вияв, наприклад, у тому, що життя, майно, честь і гідність привілейованих станів захищали посиленними засобами кримінальної репресії. І навпаки, за деякі злочини, скоєні феодалами, карали м'якше або взагалі не карали. Так, у разі поранення шляхтича шляхтичем винному відрубували руку, а за поранення шляхтичем простої людини – стягували грошовий штраф. За умисне вбивство дитини винного карали тюремним ув'язненням на рік і шість тижнів, а після цього він мав чотири рази на рік при церкві чи костьолі каятися і сповідатися перед парафіянами. За умисне вбивство чи навіть поранення свого пана слугу четвертували. Смертну кару застосовували і за згвалтування, але лише в тому разі, коли потерпіла чинила галас, кликала на допомогу і два-три свідки могли підтвердити факт насилля. Якщо жінка виявила бажання вийти за гвалтівника заміж, його звільняли від кримінальної відповідальності. Публічне виконання присудів про смертну кару, тілесні та калічніцькі покарання мали на меті залякати та застерегти населення від злочинних дій. Дрібні злочини проти майна та особи здебільшого карали грошовим штрафом на користь скарбниці й відшкодуванням потерпілій стороні. Особливим каральним заходом, який стосувався лише привілейованих верств, було «виволання» – публічне оголошення вироку, яке означало громадянську смерть засудженого. Згодом «виволання» замінили на «опалу» – примусове вигнання за межі держави, конфіскація майна та позбавлення підданства (тепер – громадянства).

Примітною рисою системи покарань була їх невизначеність. Це створювало умови для зловживань із боку суддів, хабарництва, використання покарання як засобу репресії [3, с. 126–129]. Водночас така ситуація призводила до звільнення осіб від кримінальної відповідальності.

Що ж стосується Другого Литовський Статуту, то його було уведено в дію з березня 1566 р. На думку Н.М. Яковенко, він не лише відобразив нагромаджені за чверть століття соціальні зміни, а й засвідчив зростий рівень кодифікаторської техніки. Згідно з привілеєм Люблінської унії 1569 р. Другий Литовський Статут зберігав силу чинного законодавства на від'єднаних від Великого князівства Литовського та інкорпорованих до Корони Польської українських землях, де з плином часу дістав напівофіційну назву Волинського статуту (або волинського права). Усупереч вказівкам низки сеймових постанов Волинський статут жодного разу не був надрукований і поширювався лише в рукописних копіях [4, с. 111–120].

Співучасть розрізняли просту, за якої всі співучасники були виконавцями злочину, і складну, за якої одні діяли як підбурювачі, інші – як виконавці, а треті – як помічники. Особи, діяльність яких не перебувала в причинному зв'язку зі злочинним результатом (причетність), але які знали про злочин, не підлягали кримінальній відповідальності, хоча могли нести майнову. Наприклад, майно членів сім'ї державного злочинця, які знали про зраду глави сім'ї, могло бути конфісковане [4, с. 122–123].

Литовський Статут 1588 р. (далі – Статут) – це найдосконаліший кодекс феодального права. Він всебічно регулював суспільні відносини, містив досконалі на той час норми державного, адміністративного, цивільного й кримінального права. У Статуті юридично закріплювалося панівне становище шляхти, оформлялося остаточне закріпачення більшості селянства, регламентувалася процедура судочинства [5, с. 147–152].

Як зазначають І.Б. Усенко та Т.В. Чехович, прогресивним було декларування обмеження влади монарха законом, проголошення єдності права для всіх громадян, відмежування судової влади від адміністрації. Статут 1588 р. захищав інтереси українського (руського) населення від польської експансії, гарантуючи право судитися за нормами свого звичаєвого права в копних (громадських) судах, вимагав, щоб суддів та управителів обирали з людей, які знають право й руське письмо. За своїми правничими якостями Третій Литовський Статут стояв значно вище від багатьох тогочасних західноєвропейських кодексів. Він мав чималий вплив на законодавство сусідніх держав, був чинним як офіційний збірник законів в Україні-Гетьманщині і діяв на українських землях аж до середини XIX ст. [5, с. 148–149].

Чіткого розмежування між нормами цивільного і кримінального права не існувало. Кримінальне право, що застосовувалося на українських землях, мало становий характер. Це виявлялося, з одного боку, у тому, що особисті і майнові права представників панівних станів захищались посиленними санкціями. Наприклад, Литовський Статут за образу шляхтича передбачав ув'язнення, а за образу нешляхтича – штраф. З іншого боку – відповідальність магнатів і шляхти за деякі злочини, порівняно з простими людьми, була значно меншою.

Існування системи станових судів і вплив польського процесуального права певним чином відбилося на судовому процесі, передусім у шляхетському судочинстві. У земських судах процес мав обвинувально-змагальний характер (за участю прообразу обвинувача) Помісну шляхту викликали до суду письмовою повісткою, тоді як для бідних шляхтичів досить було усного виклику. Представництво сторін здійснювали професійні адвокати. Вони складали присягу і не мали права отримувати надто великих гонорарів. У шляхетському судочинстві існували особливі процеси: «межова тяганина», «про біглих селян» тощо [5, с. 150–152].

З огляду на норми кримінального права Української козацької республіки та Гетьманщини можна зробити висновок, що важливою рисою останнього був його приватноправовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватною справою. Суд карав злочинця залежно від волі потерпілого, а за відсутності останнього – від вимог його родичів, хоча з плином часу шораз сильніше проявлялась ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. У випадках неясності закону й сумніву щодо його точного значення суд більше схилявся до виправдання, ніж до обвинувачення; сумніваючись щодо застосування покарання, суд вибирав найлегше покарання, а у виконанні останнього виявляв більше м'якості, ніж суворості.

Таким чином, пріоритетною думкою в кримінальному провадженні під час застосування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності була думка приватного обвинувача (потерпілого).

За часів існування Гетьманщини поняття злочину мало позастановий характер. Під злочином розумілись усі дії, що спричиняли шкоду і завдавали збитків як окремій особі, так і державі. У поглядах на злочин і покарання виходили з релігійних догм: злочин трактувався як непослух і відступ від божих законів, а тому покарання розумілось як відплата за гріх перед Богом.

Суб'єктами злочину визнавались особи, що досягли 16-річного віку. Найбільш чітко оформилися в законодавстві форми провини. Наприклад, хоч і не звільняло від відповідальності психічне захворювання, але воно враховувалося судом як обставина, що пом'якшувала провину. Натомість

учинення злочину в нетверезому стані тільки обтяжувало провину. Обставинами, що пом'якшували відповідальність у визначенні міри покарання, судом вважалися: голод, неусвідомлення кримінального діяння внаслідок неповноліття. За низку вчинків, спрямованих на навмисне чи ненавмисне ушкодження чужого майна (покалічення й убивство коней, худоби, домашніх і мисливських собак, свійської птиці тощо), суд призначав у більшості випадків цивільну, а не кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду [4, с. 239–240].

Страта проводилася прилюдно: на ринку в ярмарковий день. Засудженому давали можливість сповіді та прощання з рідними і знайомими. Йому заборонялося давати алкогольні напої. На місці страти судовий писар ще раз зачитував вирок. Іноді через відсутність ката страту відкладали. Нерідко траплялося, що все було підготовлено до страти, а її не проводили – суд виносив помилування в останню мить та звільняв від кримінальної відповідальності [4, с. 240–241].

Кримінальне право гетьманської доби мало розвинені інститути злочину й покарання. У ньому з'явилися цілком нові поняття, пов'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей: замаху на злочин; розрізнення головного злочинця й співучасників; рецидиву злочину; наявності обставин, що знижують покарання, або ж взагалі звільняють від останнього (неповноліття, божевілля, старість, убивство чоловіком коханця жінки, коли він його застав) [4, с. 239–244].

Висновки. Отже, підсумовуючи, слід вказати, що дослідження розвитку наукової думки щодо виникнення інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності є реабілітацією та способом поновлення прав особи, які гарантовані Конституцією України та закріплені в нормах Кримінального процесуального кодексу України. Більше того, досліджуючи вказані питання, виробляється правильна методика застосування кримінального процесуального закону у випадках звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Література:

1. Памятники русского права: памятники права Киевского государства, X – XII вв. / под ред. С.В. Юшкова. – М. : Госюриздат. – Вып. 1. – 1952. – 287 с.
2. Калачовъ Н. Текстъ Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій / Н. Калачовъ. – СПб : Типография М.М. Стасюлевича, 1889. – 63 с.
3. Історія держави та права України / за ред. Г.І. Трофанчука. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
4. Історія держави та права України / за ред. В.С. Кульчицького, Б.Й. Тищика. – К. : Атіка, 2001. – 320 с.
5. Іванов В. Історія держави та права України / В. Іванов. – К. : Атіка, 2007. – 728 с.

Менялин А. С. Развитие научной мысли и законодательства об участии стороны обвинения в уголовном производстве при освобождении лица от уголовной ответственности в X–XVI столетиях

Аннотация. Статья посвящена развитию научной мысли и законодательства относительно участия стороны обвинения в уголовном производстве при освобождении лица от уголовной ответственности в X – XVI столетиях.

Ключевые слова: сторона обвинения, прокурор, становление законодательства, освобождение от уголовной ответственности.

Menyalin A. The development of the scientific thought and the law on participation of the prosecution in criminal proceedings during the release of a person from criminal liability in X–XVI century

Summary. The article is devoted to the development of scientific thought and legislation regarding the participation of the prosecution in criminal proceedings during the release of a person from criminal liability in X–XVI century.

Key words: prosecution, prosecutor, emergence of the legislation, exemption from criminal liability.

Волков К. Д.,
аспірант

Національної академії прокуратури України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Анотація. Стаття присвячена особливостям забезпечення права на свободу та особисту недоторканність за кримінально-процесуальним законодавством України та пострадянських країн.

Ключові слова: забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, судовий контроль, затримання, тримання під вартою, кримінально-процесуальний примус, пострадянські країни.

Постановка проблеми. Забезпечення права на особисту свободу та особисту недоторканність є однією із фундаментальних засад сучасного кримінального процесу. У зв'язку з цим її глибоке вивчення має велике практичне та теоретичне значення, однак таке дослідження не буде комплексним без з'ясування реалізації відповідної засади у зарубіжних країнах. Порівняльно-правовий аналіз допомагає краще дослідити кримінально-процесуальне законодавство зарубіжних країн та виділити найкращі та найпрогресивні шляхи розвитку для вітчизняної системи кримінальної юстиції. Разом з тим слід звернути особливу увагу на кримінально-процесуальне законодавство пострадянських країн, до яких відноситься і Україна, а саме у світлі забезпечення права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні.

Слід вказати, що за радянських часів абсолютно всі республіки мали однакове законодавство, що базувалося на однакових засадах. Однак починаючи з 1991 року кожна з пострадянських країн обрала власний шлях побудови системи кримінальної юстиції.

Мета статті (постановка завдання). Здійснення компаративіського дослідження забезпечення права на свободу та особисту недоторканність за кримінально-процесуальним законодавством України та пострадянських країн.

Виклад основного матеріалу дослідження. Республіка Вірменія одна з перших на пострадянському просторі здійснила спробу реформування власного кримінального процесу прийнявши 1 липня 1998 року Кримінально-процесуальний кодекс [1] (далі – КПК РВ). Однак дослідження положень КПК РВ дало змогу зробити висновок про збереження позицій радянської доктрини на теренах кримінального процесу Вірменії. Так, зазначену засаду регламентує ст. 11 КПК РВ, що має назву «Недоторканність особи», та встановлюються наступні положення: 1) кожен має право на свободу та недоторканність; 2) ніхто не може бути взятий під варту і міститися в неволі інакше як на підставах і в порядку, передбачених КПК РВ; 3) арешт, тримання під вартою, примусове поміщення особи до медичного або виховної установи допускаються тільки за рішенням суду (до отримання відповідної ухвали суду особа не може внаслідок затримання міститися в неволі понад 96 годин); 4) кожному затриманому або заарештованому негайно повідомляються підстави його затримання або арешту, а також фактичні обставини і юридична кваліфікація злочину, у вчиненні якого він підоз-

рюється чи обвинувачується; 5) суд, а також орган дізнання, слідчий і прокурор зобов'язані негайно випустити на свободу будь-яку, особу, свобода якої незаконно обмежується; 6) обшук і огляд особи, а також інші процесуальні дії, що порушують його недоторканність, проводяться у випадках і порядку, передбачених КПК РВ; 7) ніхто не повинен в ході кримінального судочинства піддаватися катуванням, незаконному фізичному або психічному насильству, в тому числі з використанням медичних препаратів, голоду, виснаженню, гіпнозу, позбавлення медичної допомоги, а також іншому жорстокому поводженню. Перше на що слід звернути увагу – строк затримання становить 96 годин, що надзвичайно сильно різниться з положенням ст. 211 КПК України. У даному випадку КПК України надзвичайно жорстко підходить до захисту права людини на свободу та особисту недоторканність.

Більш того положення КПК РВ щодо застосування запобіжних заходів фактично містять мало проявів судового контролю, адже серед них лише арешт та застава може застосовуватися лише судом. Інші (підписка про невиїзд, особиста порука, порука організації, передача під нагляд неповнолітнього, передача під нагляд командування військового) можуть застосовуватися прокурором, слідчим або органом дізнання. Щодо інституту затримання, то КПК РВ серед інших підстав до затримання містить постанову органу кримінального переслідування. Якщо зібрані у кримінальній справі докази дають підстави вважати, що особа вчинила заборонене кримінальним законом діяння, причому вона знаходиться в іншій місцевості або місце його перебування невідомо, орган кримінального переслідування вправі винести постанову про затримання цієї особи. На нашу думку існування такої підстави у КПК України надзвичайно негативно вплинуло на існуючі процеси гуманізації кримінального провадження, адже стало б серйозним предметом зловживань з боку органів досудового розслідування.

Забезпечення права на особисту свободу та недоторканність у Республіці Білорусь відбувається на основі Кримінально-процесуального кодексу від 16 липня 1999 року [2] (далі – КПК РБ). Одразу зазначимо, що кримінально-процесуальна доктрина білорусі цілком побудована на радянських інститутах та положеннях. Разом з тим ст. 11 КПК РБ вказує на засаду недоторканності особи, що полягає у наступному, ніхто не може бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину або взятий під варту, або під домашній арешт, а також поміщений до лікувальної установи для проведення судово-психіатричної чи іншої експертизи за відсутності на те законних підстав та в порушення порядку, передбаченого КПК РБ. Орган кримінального переслідування, суд зобов'язані негайно звільнити всякого незаконно затриманого або укладеного під варту, домашній арешт або незаконно поміщеного до лікувальної установи, а також міститися під вартою, домашнім арештом понад строк, передбачений законом або вироком. Ніхто у кримінальному процесі не повинен піддаватися насильству, іншому жорстоко-

му або такому, що принижує людську гідність, поведженню, а також без його згоди піддаватися медичним та іншим дослідям. Зміст особи, щодо якої застосовано запобіжний захід у вигляді взяття під варту, домашнього арешту, а також особи, затриманої за підозрою у вчиненні злочину, має здійснюватися в умовах, що виключають загрозу їх життю та здоров'ю. Як бачимо у положення, що регламентує наявність у білоруському кримінальному процесі засади забезпечення права на особисту свободу та недоторканність взагалі не передбачають існування судового контролю, що в свою чергу прямо суперечить ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3]. Запобіжні заходи відповідно до КПК РБ можуть застосовуватися органами, які ведуть кримінальний процес, тобто органами кримінального переслідування (орган дізнання, слідчий, прокурор) та судом. При цьому суд, у даному випадку, застосовує запобіжні заходи у судових стадіях. Затримання у кримінальному процесі Республіки Білорусь регламентовано подібно до КПК РВ. Водночас серед підстав затримання передбачається постановою органу кримінального переслідування, правове значення якої згадувалося нами вище. До заходів кримінально-процесуального примусу КПК РБ відносить зобов'язання про явку, привід, тимчасове обмеження права на виїзд з Республіки Білорусь, які також можуть застосовуватися органами кримінального переслідування та судом у судових стадіях.

Питання забезпечення права на особисту свободу та особисту недоторканність у Російській Федерації врегульовані Кримінально-процесуальним кодексом від 18 грудня 2001 року 1999 року [4] (далі – КПК РФ). Так, відповідно до ст. 10 КПК РФ недоторканність особи розуміється у наступних положень. Ніхто не може бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину або взятий під варту за відсутності на те законних підстав, передбачених КПК РФ. До судового рішення особа не може бути піддана затримання на термін більше 48 годин. Суд, прокурор, слідчий, орган дізнання і дізнавач зобов'язані негайно звільнити незаконно затриманого, або позбавленого волі, або незаконно поміщеного в медичну організацію, що надає медичну допомогу в стаціонарних умовах, або в медичній організації, що надає психіатричну допомогу в стаціонарних умовах, або утримується під вартою понад термін, передбаченого КПК РФ. Особа, щодо якої в якості запобіжного заходу обрано взяття під варту, а також особа, яка затримана за підозрою у вчиненні злочину, має міститися в умовах, що виключають загрозу його життю і здоров'ю. Аналізуючи ці положення варто наголосити на двох аспектах. По-перше, відсутня регламентація щодо необхідності судового контролю як важливого чинника забезпечення права на особисту свободу та особисту недоторканність, а по-друге строк затримання надзвичайно звужений та становить не більше 48 годин. Щодо заходів забезпечення, то лише домашній арешт та взяття під вартою, інші (підписка про невиїзд, особиста порука, нагляд командування військової частини, нагляд за неповнолітнім обвинуваченим та застава) – можуть бути застосовані як слідчим, так і дізнавачем. Варто додати, що КПК РФ регламентує й інші заходи кримінально-процесуального примусу. Більш того диференціює їх за суб'єктом накладення. Так, з метою забезпечення встановленого КПК РФ порядку кримінального судочинства, належного виконання вироку дізнавач, слідчий або суд мають право застосувати до підозрюваного або обвинуваченого наступні заходи процесуального примусу: 1) зобов'язання про явку; 2) привід; 3) тимчасове відсторонення від посади; 4) накладення арешту на майно. А у випадках, передбачених КПК РФ, дізнавач, слідчий або суд має право застосувати до потерпілого, свідка, цивільного позивача, цивільного відповідача, експерта, спе-

ціаліста, перекладача та (або) понятному наступні заходи процесуального примусу: 1) зобов'язання про явку; 2) привід; 3) грошове стягнення. Порівнюючи інститут приводу, то КПК РФ ширше підійшов до визначення суб'єктного складу учасників кримінального провадження (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий та свідок) до яких він може бути застосований, на відміну від КПК України (лише до підозрюваного, обвинуваченого або свідка). Додамо, КПК РФ не встановлює судовий контроль під час обрання приводу до учасника кримінального провадження.

Розглядаючи Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Молдови від 14 березня 2003 року [5] (далі – КПК РМ) зазначимо, що питання забезпечення права на особисту свободу та особисту недоторканність визначається у ст. 11 «Недоторканність особи» КПК РМ, наступним чином: 1) право на свободу та особисту недоторканність непорушним; 2) ніхто не може бути затриманий і заарештований, крім як у випадках і в порядку, встановлених КПК РМ; 3) позбавлення волі, арешт, примусове поміщення особи до медичного закладу або направлення в спеціальне виховний заклад допускаються тільки на підставі ордеру на арешт або мотивованого судового рішення; 4) термін затримання особи до видачі ордеру на арешт не може перевищувати 72 годин; 5) затриманому чи заарештованому негайно повідомляються його права, причини затримання або арешту, обставини справи, а також кваліфікація дій, у вчиненні яких особа підозрюється або обвинувачується, на зрозумілій йому мові і в присутності обраного захисника або адвоката, який надає юридичну допомогу, що гарантується державою; 6) орган кримінального переслідування або судова інстанція зобов'язані негайно звільнити особу, яка незаконно тримається під вартою, а також якщо підстави затримання або арешту відпали; 7) обшук, огляд і інші процесуальні дії, що порушують особисту недоторканність, можуть проводитися без згоди особи або її законного представника лише у випадках, передбачених КПК РМ; 8) будь-який затриманий чи заарештований має право на повагу до його людської гідності; 9) у ході кримінального судочинства ніхто не може бути підданий жорстокому фізичному або психічному впливу.

Слід звернути увагу на цікаву диференціацію запобіжних заходів у КПК РМ, до яких відносяться: 1) підписка про невиїзд з місцевості; 2) підписка про невиїзд з країни; 3) особиста порука; 4) порука організації; 5) тимчасове позбавлення водійських прав; 6) передача військовослужбовця під нагляд; 7) передача неповнолітнього під нагляд; 8) тимчасове звільнення під судовий контроль; 9) тимчасове звільнення під заставу; 10) домашній арешт; 11) попередній арешт. Водночас тимчасове звільнення під судовий контроль і тимчасове звільнення під заставу є запобіжними заходами, альтернативними арешту, і можуть бути застосовані тільки до особи, щодо якої заявлено клопотання про арешт, або до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, вже підданому арешту. При цьому попередній арешт, домашній арешт, тимчасове звільнення під заставу і тимчасове звільнення під судовий контроль можуть застосовуватися тільки за рішенням суду. Варто вказати, що тимчасове звільнення під судовий контроль є фактично аналогом обов'язків, які покладаються на особу під час застосування запобіжного заходу (ч. 5 ст. 194 КПК України), адже, відповідно до КПК РМ, тимчасове звільнення під судовий контроль супроводжується покладанням на особу одного або декількох обов'язків. Розглядаючи інститут затримання за КПК РМ, слід вказати, що підстави є майже однотипними із підставами інших пострадянських країни, які нами були наведені вище, в тому числі і постановою органу кримінального переслідування про затримання. Також КПК РМ передбачає надзвичайно широке коло осіб, до

яких можу бути застосований привід. Так, приводу може бути піддано тільки особу, яка бере участь у кримінальному процесі, для якої обов'язків виклик органу кримінального переслідування або судової інстанції і яка: 1) ухиляється від отримання повістки; 2) ховається від органу кримінального переслідування або судової інстанції; 3) не має постійного місця проживання.

Особливу увагу слід приділити забезпеченню права на особисту свободу та особисту недоторканність у Республіці Казахстан, адже Кримінально-процесуальний кодекс [6] (далі КПК РК) цієї країни є наймолодшим на пострадянському просторі (був прийнятий 4 липня 2014 року). У довідці до проекту зазначеного Кодексу вказано, що під час законопроектної роботи використовувався досвід розвинених країн континентальної системи права – ФРН, Франції, а також країн, які нещодавно модернізували своє кримінально-процесуальне законодавство – Грузії, Латвії, Туреччини, Молдови, Росії, України, Естонії та інших [7]. У ст. 14 КПК РК надзвичайно ґрунтовано визначається засада недоторканності особи, яка полягає у наступному: 1) ніхто не може бути затриманий за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, поміщений під варту або іншим чином позбавлений волі інакше як на підставах і в порядку, встановлених КПК РК. 2) утримання під вартою, домашній арешт та примусове приміщення особи, яка не утримується під вартою, до медичної установи для проведення судово-психіатричної і (або) судово-медичної експертизи допускаються тільки в передбачених КПК РК випадках і лише з санкції суду з наданням особі права судового оскарження; 3) кожному затриманому негайно повідомляються підстави затримання, а також у вчиненні якого діяння, передбаченого кримінальним законом, він підозрюється; 4) суд, органи кримінального переслідування, керівник адміністрації місця тримання під вартою, медичної організації зобов'язані негайно звільнити особу, яка незаконно затримана, або незаконно знаходиться під вартою; 5) ніхто з осіб, які беруть участь у кримінальному процесі не може зазнавати тортур та іншим жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видам поводження чи покарання; 6) ніхто не може бути притягнутий до участі в процесуальних діях, що створюють небезпеку для життя чи здоров'я особи; 7) шкода, заподіяна громадянину в результаті незаконного позбавлення волі, тримання в умовах, небезпечних для життя і здоров'я, жорстокого поводження з ним, підлягає відшкодуванню в порядку, передбаченому КПК РК. Як бачимо КПК РК більш глибоко регламентує досліджувану нами засаду, ніж КПК України. Цікавим та правильним на нашу думку є закріплення положення щодо відшкодування шкоди, що заподіяна внаслідок порушення недоторканності особи.

Аналізуючи забезпечення права на особисту свободу та особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів слід зупинити увагу на виняткових обставинах, які визначаються ч. 2 ст. 136 КПК РК. Так, до осіб, підозрюваним, обвинуваченим у скоєнні окремих злочинів тримання під вартою як запобіжного заходу може бути застосоване за мотивами однієї лише тяжкості вчиненого злочину. До таких злочинів віднесені: 1) вбивство: вчинене злочинною групою, в умовах надзвичайної ситуації або в ході масових заворушень; 2) найманство, яке спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки; 3) державна зрада; 4) посягання на життя Першого Президента Республіки Казахстан – Лідера Нації; 5) посягання на життя Президента Республіки Казахстан; 6) диверсія; 7) кваліфікований акт тероризму; 8) кваліфіковане створення і керівництво злочинним співтовариством, а так само участь у ньому; 9) кваліфікована контрабанда вилучених з обігу пред-

метів або предметів, обіг яких обмежений; 10) кваліфіковане незаконне виготовлення, переробка, придбання, зберігання, перевезення з метою збуту, пересилання або збут наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів; 11) кваліфіковане розкрадання або вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів; 12) кваліфіковане схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів. Відмітимо, що подібна норма була введена вітчизняним законодавцем лише у жовтні 2014 року [8], виходячи із ситуації, що склалася в Україні. Також КПК РК передбачає цікаву диференціацію підстав обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Так, тримання під вартою як запобіжний захід застосовується тільки з санкції судді і лише стосовно підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше п'яти років. У виняткових випадках цей запобіжний захід може бути застосований щодо особи підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін менше п'яти років, якщо: 1) особа не має постійного місця проживання на території Республіки Казахстан; 2) не встановлено його особу; 3) особою порушено раніше обраний запобіжний захід або захід процесуального примусу; 4) особа намагалася сховатися або сховався від органів кримінального переслідування або суду; 5) особа підозрюється у скоєнні злочину в складі організованої групи або злочинного співтовариства (злочинної організації); 6) особа має судимість за раніше скоєний тяжкий або особливо тяжкий злочин; 7) є дані про продовження особою злочинної діяльності. На нашу думку зазначені положення можуть бути враховані при удосконаленні інституту тримання під вартою у кримінальному процесі України, адже можуть вирішити багато проблемних питань, що виникають на практиці.

Досліджуючи затримання за КПК РК, ми приходимо до думки, що він є подібним до українського законодавства. При цьому КПК РК запроваджено інститут доставки (ст. 129 КПК РК). Доставка – захід процесуального примусу, що застосовується на строк не більше трьох годин з метою з'ясування причетності особи до кримінальної правопорушення. При підтвердженні причетності особи до кримінальної правопорушення орган кримінального переслідування вправі здійснити затримання в порядку, передбаченому ст. 131 КПК РК, при цьому термін доставки включається до загального терміну затримання, передбачений ч. 4 ст. 131 КПК РК. Після закінчення терміну доставляння особі негайно видається довідка про доставку, за винятком випадків його подальшого процесуального затримання. Значимо, що запровадження у КПК України інституту доставки може породити надзвичайно велику кількість зловживань, якщо не буде здійснюватися поза межами судового контролю.

Висновки. Проведене дослідження забезпечення права на особисту свободу та особисту недоторканність за кримінальним процесуальним законодавством України та пострадянських країн вказує на гуманізаційність положень КПК України та більшу наближеність до європейських стандартів, водночас окремі положення відповідного процесуального законодавства пострадянських країн можуть бути враховані при подальшому удосконаленні КПК України.

Література:

1. Уголовно-процесуальный кодекс Республики Армения от 1 сентября 1998 г. № ЗР-248 : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1450&lang=rus>
2. Уголовно-процесуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. № 295-3 : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.parliament.gov.by/legislation.php?sel=show&ID=1450&lang=rus>

- www.etalonline.by/Default.aspx?type=text&regnum=НК9900295#load_text_none_1_
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
  4. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/files/popular/000011.zip>
  5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 г. № 122 : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=326970&lang=2>
  6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231-V ЗРК : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://prokuror.gov.kz/sites/default/files/upk_rk_rus.doc
  7. Краткая справка об основных новеллах проекта Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/obshchestvennoe-obsuzhdenie-proektov-normativnyh-pravovyh-aktov/kratkaya-spravka-ob>
  8. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : Закон України від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1689-18/paran41#n41>

Волков К. Д. Обеспечение права на свободу и личную неприкосновенность в уголовно-процессуальном законодательстве Украины и постсоветских стран

Аннотация. Статья посвящена особенностям обеспечения права на свободу и личную неприкосновенность в уголовно-процессуальном законодательстве Украины и постсоветских стран.

Ключевые слова: обеспечение права на свободу и личную неприкосновенность, судебный контроль, задержание, содержание под стражей, уголовно-процессуальное принуждение, постсоветские страны.

Volkov K. Ensuring the right to liberty and security by criminal procedural law of Ukraine and former Soviet countries

Summary. The article is devoted to the peculiarities of the right to liberty and security of person by criminal procedural law of Ukraine and former Soviet countries.

Key words: right to liberty and security of person, judicial control, arrest, detention, criminal procedure compulsion post-Soviet countries.

*Іскендерова Г. Т.,
аспірант*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ УГОД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу історичних витоків угод у кримінальному провадженні в контексті компромісного врегулювання кримінально-правових конфліктів.

Ключові слова: компроміс, угода, примирення, визнання винуватості, історичні передумови, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Запровадження Кримінальним процесуальним кодексом України в 2012 році (далі – КПК України) особливого порядку кримінального провадження – провадження на підставі угод (Глава 35, Розділ VI КПК України) – є спрощеним порядком розгляду кримінальних проваджень, по суті введенням інституту компромісу. Однак противники впровадження зазначеного інституту ведуть дискусії щодо неприцятності компромісного вирішення питань для кримінального судочинства України. Наявність зазначених суперечок зумовлює необхідність дослідження витоків інституту угод (компромісу), а отже, дійти до висновків про можливість його існування в національному кримінальному процесі.

Питання появи, становлення та можливості існування компромісного вирішення кримінального процесуального спору досліджували такі вчені, як О.Г. Добровольська, А.М. Середя, А.Д. Шигаль, Є.О. Курта, Л.Д. Удалова, І.В. Паризький, О.А. Парфіло, С.М. Туркота, Г.О. Усатий та інші.

Метою дослідження є аналіз історичних шляхів появи та становлення в кримінальному судочинстві компромісного вирішення кримінального процесуального спору, що є ширшим поняттям кримінального провадження на підставі угод.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах реформування кримінального судочинства у світлі наближення до міжнародних стандартів усе більшого поширення та значення набувають альтернативні способи вирішення конфліктів, одним із яких є компроміс або ж угода в кримінальному провадженні.

З перших етапів розвитку кримінального судочинства існував компроміс, який поступово удосконалювався та розвивався. С.М. Туркота під час дослідження історичних передумов виникнення та розвитку правового компромісу без сумнівів зазначає, що історія компромісу дуже давня, і віднайти перші угоди про примирення між потерпілим та обвинуваченим, визнання обвинуваченим своєї винуватості майже неможливо. Однак те, що такі випадки існували і застосовувалися дуже часто можна стверджувати без сумнівів. Свідченням цього є пам'ятки та норми вітчизняного та зарубіжного права як минулих часів, так і сьогодення. Вивчення історії становлення мирного вирішення правового конфлікту підсилює гіпотезу про те, що це є природний і притаманний цивілізованим системам права спосіб [1, с. 47].

Про первісні спроби мирного вирішення відносин згадується ще в законах Хаммурапі [2]. Незважаючи на те, що в праві того часу не було чіткого поділу на цивільне та кримінальне судочинство, усе ж виділялись делікти. Так, за зрадництво жінкою на очах у чоловіка передбачалося зв'язати її і кинути у воду (§ 129). Проте якщо чоловік вибачав її, то й цар шадив

свого раба (чоловіка). Якщо ж чоловік не спіймав свою дружину на зраді, однак обвинувачує її в цьому, то для прощення жінка повинна була вимовити «клятву богом» і могла повернутися додому (§ 131). За нанесення в бійці тілесних ушкоджень особа повинна була визнати це і сплачувати лікування (§ 206). Таким чином, випадки примирення і визнання винуватості у відносинах були і за тих часів.

У кодифікованому державному законі Стародавнього Риму, зокрема Законах XII таблиць, містилося положення про можливість примирення винного з потерпілим. Так, у п. 2 таблиці VIII зазначалося, «якщо заподіє членушкодження та не помириться з (потерпілим), то нехай і йому самому буде спричинено те ж саме» [3]. Римське право також вирізняло поняття мирної угоди (transactio) і пакту про примирення сторін [4, с. 188]. Термін «transactio» утворився з двох латинських слів: «trans» – «через; за; по той бік», і «actio» – «позов». Таким чином, зазначений термін позначав певну угоду чи несудову формальну угоду (pactum), у якій сторони шляхом взаємних поступок припиняють взаємну суперечку чи правову невизначеність [5, с. 304].

Основним джерелом права Київської Русі була Руська Правда. У ті часи метою покарання насамперед було відшкодування шкоди, а вже потім кара за вчинений злочин. Досліджуючи норми Руської Правди, В.М. Тертишник зазначає, що ст. 3–4 Руської Правди встановлювалося правило: якщо хтось кого ударить батоном, рукояткою меча чи просто рукою, то має заплатити 12 гривень за образу. Передбачалась також можливість вибору потерпілим засобів покарання винуватого: тілесне покарання чи грошове стягнення [6, с. 551].

На території Галичини в складі Польщі з часом з'явилася можливість замість кровної помсти сторонам примиритися. Процедура примирення називалася «єднанням», до неї залучалися «посредувачі» (посередники). Головною умовою було визнати свою вину та вибачитися перед потерпілим чи його родичами [7, с. 106].

Досліджуючи закони періоду XVII – XIX ст., О.А. Парфіло зазначає, що особи, які вчинили державний злочин, зокрема втечу за кордон, і намагалися уникнути смертної кари, за Соборним уложенням 1649 року їх могли пробачити (тобто піддано більш м'якому покаранню), якщо повернулися в московську державу [8, с. 98].

В Уложенні про покарання кримінальні та виховні 1845 року містилися норми про явку з повинною, за якої застосовувалось більш м'яке покарання, особливо тоді, коли завдяки такій поведінці винного могли бути попереджені шкідливі наслідки діяння [9, с. 281]. Також покарання могло бути зовсім відмінене, якщо винний примирився з потерпілим (п. 160) [10].

Статут кримінального судочинства 1864 року також передбачав норми про примирення винного з потерпілим, а також визнання обвинуваченим своєї винуватості. Зазначене питання регулювалося Першою книгою Статуту кримінального судочинства, яка називалася «Порядок судочинства у мирових судових установах» (11 глав, п. п. 33–199). Так, у випадку, коли обвинувачений визнавав себе винним у здійсненні проступку,

мировий суддя мав право приступити до винесення вироку (п. 91). Якщо сторони вирішували примиритися, суддя розглядав лише ті докази, які були надані сторонами, що свідчить про більш повне втілення в цих справах принципу змагальності сторін (п. 104). Проведення справ у мирових судах полягало в усному та публічному розгляді (п. 88), що повинен був закінчуватися за можливістю в одне засідання (п. 116) [11].

Зарядських часів, зокрема в період дії трьох Кримінальних процесуальних кодексів на території Української РСР (1922 р., 1927 р., 1960 р.), деякою мірою передбачались скорочені процедури розгляду кримінальних справ (справи приватного обвинувачення, протокольна форма підготовки матеріалів, скорочення судового розгляду справи у зв'язку зі згодою сторін не досліджувати певні докази, інститут звільнення від кримінальної відповідальності за різними підставами).

Є.О. Курта під час дослідження компромісу на досудовому слідстві виокремив чотири етапи його застосування: перший (початковий) – з давніх часів до початку XIX ст., що характеризується застосуванням компромісу як форми погашення вини з метою обмеження кровної помсти шляхом добровільного відшкодування шкоди; другий етап (30-ті роки XIX ст. – середина XX ст.) – законодавчим закріпленням компромісів, пов'язаних із проведенням окремих слідчих дій (обшук, допит тощо) та застосуванням заходів процесуального примусу (обрання запобіжного заходу); третій етап (кінець 50-х – початок 60-х років XX ст.) – законодавчим закріпленням порядку укладання компромісу на досудовому слідстві, значно більше уваги приділялося можливості застосування компромісу під час вирішення питання про застосування примусових заходів та провадження окремих слідчих дій; четвертий етап – пов'язується з прийняттям Кримінального кодексу України 2001 року та внесенням відповідних змін до кримінального процесуального законодавства України, завдяки яким розширюється коло можливостей для прийняття компромісних рішень на досудовому розслідуванні [12, с. 8].

Щодо сучасних передумов запровадження кримінального провадження на підставі угод слід звернути виокремити тенденцію переходу кримінального судочинства від розшукового на охоронний. Зокрема, йде мова про збільшення ролі дій, спрямованих на захист прав особи, що є першочерговим щодо боротьби зі злочинністю, яке у свою чергу є виконанням державного завдання [13, с. 53].

У національному законодавстві, до прийняття КПК України 2012 року, були спроби реформувати порядок судового розгляду в напрямі спрощення кримінального судочинства. Так, 10 травня 2006 року вийшов Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів». Одним із завдань концепції є «створення можливостей для розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів», а способом врегулювання спорів названа медіація як діяльність щодо врегулювання юридичного спору самостійно самими учасниками. Також протягом 2006 року було розроблено проекти законів «Про медіацію (посередництво) у кримінальних справах» та «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо процедури медіації». Постановою Верховної Ради України від 27 червня 2007 року № 1245-V схвалено Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про стан правосуддя в Україні», у яких передбачено, що законом має бути визначена концептуальна модель процесуального інституту судового компромісу, модель процесуальної форми мирової угоди і дієвого каяття та пропозиції щодо їх застосування в кримінальному процесі

[14, с. 199]. Згідно з розпорядженням Генерального прокурора України № 4 від 17 січня 2007 року Генеральною прокуратурою України за участю Академії прокуратури та благодійної організації «Український Центр Порозуміння» виконується пілотний проект «Підтримка реформи системи кримінальної юстиції України: впровадження прийомів медіації у діяльність органів прокуратури», який передбачає проведення аналізу чинного законодавства та судової практики, розроблення відповідних навчальних програм тощо [14, с. 201].

Світовою тенденцією є також становлення та розвиток інституту угод у кримінальному судочинстві, включаючи як країни англо-американської, так і країни континентальної правової системи. Так, у Сполучених Штатах Америки вже більше ста років діє інститут угоди про визнання винуватості. Процедури, подібні до угоди про визнання винуватості та примирення, передбачені в кримінальному процесі багатьох країн Європи, зокрема в Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Чехії, Російській Федерації, Республіці Молдова та інших.

У 1999 році Рада Європи ухвалила Рекомендацію (R19/99) щодо медіації в кримінальних справах для допомоги державам-учасникам в організації та розвитку цього інституту. У Рекомендації № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 року в Розділі III «Спрощення звичайних судових процедур» у пп. 6 п. «а» державам-учасникам рекомендується ввести процедуру «заяви підсудного про визнання вини», якщо конституційні та правові традиції це допускають. У Рішенні Європейського Союзу «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві» 2001 року вказується про необхідність закріплення медіації в кримінальних справах у своєму законодавстві до 22 березня 2006 року. Економічна та соціальна рада ООН у липні 2002 року ухвалила Резолюцію про основні принципи використання програм щодо правосуддя в кримінальних справах, де закликає держав-учасниць розробити подібні інститути в національному законодавстві.

Таким чином, визнання, прийняття міжнародним співтовариством рішень із питань медіації, компромісу, угод у кримінальному провадженні свідчить про важливість та ефективність таких інститутів.

Висновки. Проаналізовані витоки та історичні передумови запровадження кримінального провадження на підставі угод дають можливість говорити про необхідність існування такого інституту в національному кримінальному процесуальному законодавстві з подальшим удосконаленням його норм із врахуванням рекомендацій міжнародного співтовариства та досвіду зарубіжних держав.

Подальше дослідження проблеми вбачається в розробці пропозицій щодо удосконалення процесуального порядку провадження на підставі угод з урахуванням теорії та практики застосування.

Література:

1. Туркота С. Виникнення та розвиток правового компромісу: історичні передумови / С. Туркота // Право України. – 2002. – № 5. – С. 46–51.
2. Законы вавилонского царя Хаммурапи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm>.
3. Законы XII таблиц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kulturoznanie.ru/work=rome_law_tables.
4. Гарридо М.Х. Римское право: Казусы, исски, институты / М.Х. Гарридо ; отв. ред. Л.Л. Кофанов ; пер. с испанского. – М. : Статут, 2005. – 816 с.
5. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.
6. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: [підручник] / В.М. Тертишник. – 5-те вид., доп. і перероб. – К. : А.С.К., 2007. – 848 с.

7. Гайворонська І. Історичний розвиток мирного і компромісного вирішення кримінально-правових конфліктів на українських землях / І. Гайворонська // Юридична Україна. – 2008. – № 5. – С. 105–108.
8. Парфіло О.А. Передумови появи інституту компромісу в сучасному кримінальному процесі України / О.А. Парфіло // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. статей. – Х., 2001. – С. 97–99.
9. Курта Є.О. Історичний аналіз розвитку норм, які передбачають компроміс на досудовому слідстві / Є.О. Курта // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 2004. – № 2. – С. 277–282.
10. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – СПб., 1845. – 922 с.
11. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.garant.ru/57791498/>.
12. Є.О. Курта Є.О. Компроміс на досудовому слідстві: поняття, види, криміналістичні прийоми досягнення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза» / Є.О. Курта ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 17 с.
13. Удалова Л.Д. Застосування компромісів при вирішенні конфліктів під час досудового розслідування / Л.Д. Удалова, І.В. Паризький. – К. : Видавничий дім «Скіф», 2012. – 184 с.
14. Нестор Н.В. Соціально-правова обумовленість впровадження медіації в правову систему України / Н.В. Нестор // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 2. – С. 196–203.

Искендерова Г. Т. Исторические предпосылки внедрения соглашений в уголовном производстве

Аннотация. Стаття посвящена аналізу історических истоков соглашений в уголовном производстве в контексте компромиссного урегулирования уголовно-правовых конфликтов.

Ключевые слова: компромисс, соглашение, примирение, признание виновности, исторические предпосылки, уголовное производство.

Iskenderova G. Historical conditions precedent to agreements in criminal proceedings

Summary. This article analyses the historical conditions precedent to agreements in criminal proceedings in the context of a compromise settlement criminal conflicts.

Key words: compromise, agreement, reconciliation, recognition of guilt, historical conditions, criminal proceedings.

Козленко А. А.,
аспірант

Національної академії прокуратури України

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ ПОДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Анотація. У статті розглянуті кримінально-процесуальні відносини, які виникають в суб'єктів кримінального провадження в процесі доказування події кримінального правопорушення, а також норми, які регулюють процес її доказування.

Ключові слова: доказ, суб'єкти кримінального провадження, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. На всіх стадіях розвитку юриспруденції доказам та доказуванню приділялася значна роль. Зазначену проблему досліджували вітчизняні та зарубіжні процесуалісти минулого та сучасності, а саме: Л.М. Лобойко, Л.Д. Удалова, Є.Г. Коваленко, В.Я. Дорохов, М.І. Костін, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, Г.М. Різник, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, Л.Т. Ульянова, Ф.Н. Фаткуллін та багато інших.

У теорії та практиці кримінального процесу тема доказування є однією з найважливіших. Це пояснюється тим, що під час кримінального судочинства розглядаються справи, які вирішують долю людини. І від того, на скільки точно, повно та об'єктивно буде досліджено всі матеріали кримінального провадження, від того, чи буде додержано вимоги закону, залежатиме правильність рішення суду. Це має дуже важливе значення, оскільки основним завданням кримінального судочинства є дотримання всіх вимог закону для того, щоб кожен, хто скоїв кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності та жоден невинуватий не був покараним.

Мета статті – у призмі Кримінального процесуального кодексу України розглянути кримінально-процесуальні відносини, які виникають у суб'єктів кримінального провадження в процесі доказування події кримінального правопорушення, а також норми, які регулюють процес її доказування.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні не існує нормативно закріпленого поняття доказування, тому різні науковці трактують його по-різному. Зокрема, Л.М. Лобойко, Л.Д. Удалова, Є.Г. Коваленко включають до процесу доказування лише збирання, перевірку та оцінку доказів, що проводиться органами досудового розслідування, прокуратурою слідчим суддею та судом. На думку М.І. Костіна, поняття доказування не включає в себе збирання доказів та їх перевірку.

Орієнтуючись на частину 2 статті 91 Кримінального процесуального кодексу України 2012 року [2, с. 52], можна визначити загальне поняття доказування в кримінальному процесі як діяльність суб'єктів кримінального процесу зі збирання, перевірки й оцінки доказів та їх процесуальних джерел, а також формулювання на цій основі певних тез і наведення аргументів для їх обґрунтування або спростування з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Під доказуванням слід розуміти діяльність органів досудового слідства, прокуратури і суду зі збирання, перевірки та оцінки зібраних доказів та їх джерел, а також формування на їх основі відповідного висновку. Не можна починати процес до-

казування з оцінки доказів і відривати цей етап від самого збирання матеріалів, що стосуються кримінального провадження.

Доказування має найбільшу питому вагу в усій діяльності сторін кримінального провадження. Нормативне регулювання й теоретичне дослідження проблем доказування посідає чільне місце в кримінальному процесуальному праві, найважливішою складовою якого є доказове право. Це зумовлене тим, що в кримінальному процесі як науці, навчальній дисципліні, галузі права і практичній діяльності все зводиться до доказування і доказів, оскільки вони є основним змістом цього процесу.

Діяльність із доказування вини особи здійснюється на виконання обов'язку, який отримав назву «тягар доказування». Досить велика група науковців під обов'язком доказування розуміє обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді та суду повно, всебічно й об'єктивно встановити шляхом збору, перевірки й оцінки доказів усі обставини, необхідні для правильного вирішення кримінального провадження, у тому числі встановлення яких забезпечує законні інтереси підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, інших учасників процесу. Однак є й інший погляд на обов'язок доказування, який полягає в обов'язку доведення винності особи у вчиненні кримінального правопорушення. Водночас існує в теорії кримінального процесу думка, що обов'язок доказування може переходити на підозрюваного, обвинуваченого, підсудного і захисника [5, с. 90].

Із зазначеною вище думкою не можна погодитися, оскільки обов'язок доказування слідчим та прокурором обставин, указаних у статті 91 Кримінального процесуального кодексу України 2012 року [2, с. 52], є вимогою закону. Вона означає, що слідчий та прокурор зобов'язані зібрати, процесуально зафіксувати, перевірити й оцінити докази, обґрунтувати ними наявність обставин, перерахованих у статті 91 Кримінального процесуального кодексу України 2012 року [2, с. 52].

Водночас стороні захисту не забороняється збирати і надавати слідчому, прокурору або до суду докази, які виправдовують підозрюваного, обвинуваченого або підсудного.

Згідно із частиною 2 статті 91 Кримінального процесуального кодексу України 2012 року [2, с. 52] метою доказування є встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, а саме: часу, місця, способу та обстановки вчинення кримінального правопорушення.

Правильним встановленням місця і часу події вчиненого кримінального правопорушення визначається не лише причетність певної особи до кримінального правопорушення, але й правильна кваліфікація її дій.

Місце вчинення кримінального правопорушення – це певна територія, де було розпочато та закінчено діяння або настав злочинний результат. У низці складів кримінальних правопорушень місце їх вчинення є обов'язковою ознакою. Наприклад, місцем вчинення кримінального правопорушення, передбаченого в статті 244 Кримінального кодексу України [1, с.115], є континентальний шельф України, у статті 285 Кримінального кодексу України [1, с. 134] – море, у статті 201 Кримінального кодексу України [1, с. 93] – митний кордон та інші.

У деяких складах місце вчинення кримінального правопорушення визначається як територія, на яку поширюється чітко визначений правовий режим. Наприклад, державний кордон України (стаття 331 Кримінального кодексу України), митний кордон України (стаття 201 Кримінального кодексу України), заповідники, території й об'єкти природно-заповідного фонду під час незаконного полювання (стаття 248 Кримінального кодексу України), місця позбавлення волі (стаття 393 Кримінального кодексу України) та інші.

Іноді місце вчинення кримінального правопорушення виступає як кваліфікуюча ознака. Це, наприклад, розбій, вчинюваний щодо населення в районі воєнних дій (частина 2 статті 433 Кримінального кодексу України).

Час вчинення кримінального правопорушення – це певний відрізок часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. Він є обов'язковою ознакою складу конкретного кримінального правопорушення в тих випадках, коли його зазначено в законі як ту чи іншу частину року, місяця, тижня або доби. Проте встановлення часу вчинення кримінального правопорушення в кожному кримінальному провадженні має важливе значення для вирішення питання про чинність закону про кримінальну відповідальність у часі.

Точне встановлення часу і місця вчинення кримінального правопорушення дуже важливо, коли виникає, наприклад, питання про алібі, виявлення предметів, що згодом можуть стати речовими доказами в кримінальному провадженні.

Важливе значення для відновлення події кримінального правопорушення приділяється встановленню способу його здійснення [6, с. 10; 3, с. 77], що має важливе кваліфікуюче значення для оцінки дій та подальшої відповідальності підозрюваного, обвинуваченого (наприклад, за способом вчинення, предметом кримінального правопорушення, іншими об'єктивними, а також суб'єктивними ознаками).

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це певний метод, порядок і послідовність рухів, прийомів, що застосовуються особою для вчинення кримінального правопорушення.

Коли спосіб вчинення кримінального правопорушення є ознакою конструктивною, необхідне його спеціальне вивчення і доказування, оскільки це має значення для кваліфікації діяння. У Кримінальному кодексі України таких складів кримінальних правопорушень чимало.

Наприклад, для складу кримінального правопорушення доведення до самогубства, передбаченого частиною 1 статті 120 Кримінального кодексу України [1, с. 54], характерним є такий спосіб, як жорстоке поводження або систематичне приниження людської гідності потерпілого. Перешкоджання здійсненню виборчого права, за вчинення якого передбачено відповідальність у статті 157 Кримінального кодексу України [1, с. 69], буде злочинним, якщо воно вчиняється шляхом насильства, обману, погроз, підкупу тощо.

Часто спосіб є не лише ознакою складу конкретного кримінального правопорушення, але ще має значення для розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень. У цьому розумінні важко переоцінити роль зазначеної ознаки в складах таких кримінальних правопорушень, як викрадення майна, адже саме від способу їх вчинення залежить визначені статті Кримінального кодексу України, за якою винна особа буде нести кримінальну відповідальність: крадіжка, грабіж чи розбій.

Іноді певний спосіб вчинення діяння є ознакою кваліфікованого виду складу кримінального правопорушення. Напри-

клад, вбивство способом, небезпечним для життя багатьох осіб, визнається вбивством за обтяжуючих обставин. Тому такі дії необхідно кваліфікувати за пунктом 5 частини 2 статті 115 Кримінального кодексу України [1, с. 53]. Спричинення тяжкого тілесного ушкодження способом, що має характер особливого мучення, утворює кваліфікований вид кримінального правопорушення, передбаченого частиною 2 статті 121 Кримінального кодексу України [1, с. 54].

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це сукупність конкретних об'єктивних обставин, умов, за яких правопорушення було вчинено. Кримінально-правове значення має лише та обстановка, яка вказана в диспозиції кримінально-правової норми. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, у яких відбувається діяння. Наприклад, самовільне залишення місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці (частина 4 статті 407, частина 3 статті 402, частина 3 статті 403, частина 3 статті 404 Кримінального кодексу України).

В інших випадках – обстановка вказує на умови, у яких перебуває потерпілий. Наприклад, залишення в небезпеці (стаття 135 Кримінального кодексу України), ненадання допомоги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані (стаття 136 Кримінального кодексу України), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (стаття 350 Кримінального кодексу України).

Обстановка вчинення кримінального правопорушення іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння та виступає як кваліфікуюча ознака. В окремих випадках вона створює привілейований склад кримінального правопорушення. Так, це може бути вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони (статті 118, 124 Кримінального кодексу України), де обстановка – це посягання з боку того, на кого посягають.

Під час доказування обставин вчиненого правопорушення, визначених у Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року як подія кримінального правопорушення, завжди необхідно встановлювати діяння, наслідки і наявність причинного зв'язку між першим і другим [4, с. 166].

В усіх зазначених випадках обстановка вчинення кримінального правопорушення є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, яка підлягає доказуванню.

Висновки. Таким чином, за будь-яким кримінальним провадженням слідчому, прокуророві, слідчому судді і суду необхідно насамперед встановити наявність або відсутність події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення відповідно до частини 1 статті 91 Кримінального процесуального кодексу України 2012 року), тобто неправомірного діяння, що має кримінально-правові наслідки.

Тут мова йде не про подію взагалі, не про подію в загальноприйнятому сенсі слова, а про подію саме кримінального правопорушення, що не завжди є те саме. Наприклад, у разі провадження за фактом виявлення трупа з ознаками насильницької смерті може бути в подальшому встановлено, що смерть – результат не вбивства, а самогубства; у справі про пожежу може бути встановлено, що пожежа – результат не підпалу, а короткого замикання.

В усіх таких випадках подія, яка стала приводом для вчинення відомостей про такі правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, є в наявності, але подія кримінального правопорушення відсутня. Правові наслідки тут принципово інші, ніж під час встановлення події кримінального правопору-

шення. Відповідно, встановлюючи подію кримінального правопорушення, необхідно керуватися не лише певною статтею кримінального процесуального закону, але й нормою матеріального закону, що передбачає відповідальність за здійснення конкретного правопорушення.

Література:

1. Кримінальний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України Законом № 2341-III від 05.04.2001 р. – Х. : Право, 2014 – С. 166.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. – Х. : Право, 2012. – С. 319.
3. Завьялов С.М. О проблемах прогнозирования способов совершения преступлений / С.М. Завьялов, Н.С. Карпов, А.П. Мозоль // Воронежские криминалистические чтения : сб. научн. трудов. – Вып. 5. – 2004. – С. 82.
4. Теория доказательств в советском уголовном процессе / под ред. Н.В. Жогина. – 2-е изд., доп. – М., 1973. – С. 330.
5. Котик З.Д. Поняття, зміст і обов'язок доказування / З.Д. Котик // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – №11. – С. 92.
6. Колесниченко О.Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.Н. Колесниченко. – Х., 1967. – С. 15.

Козленко А. А. Особенности доказывания события уголовного правонарушения

Аннотация. В статье рассмотрены уголовно-процессуальные отношения, которые возникают у субъектов уголовного производства в процессе доказывания события уголовного правонарушения, а также норм, которые регулируют процесс его доказывания.

Ключевые слова: доказательства, субъекты уголовного производства, уголовное производство, уголовное правонарушение.

Kozlenko A. Features of proof of criminal offense event

Summary. The article deals with criminal procedure that relations in subjects of criminal proceedings in the event of proving a criminal offense, and regulations governing the process of proof.

Key words: proof, subjects of criminal proceedings, criminal proceedings, criminal offense.

*Панова А. В.,
аспірант кафедри кримінального процесу та
оперативно-розшукової діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

ДОПУСТИМІСТЬ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. Стаття присвячена аналізу поняття допустимості доказів у кримінальному процесуальному законодавстві України. Досліджується нормативний зміст допустимості доказів та обґрунтовується необхідність його вдосконалення.

Ключові слова: докази, допустимість доказів, нормативний зміст, кримінальне процесуальне законодавство.

Постановка проблеми. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) свого закріплення отримали багато правових інститутів, які є новими для законодавства України, а тому потребують ґрунтовного наукового аналізу. Предметом останнього мають бути не тільки законодавчі конструкції цих інститутів, а й практика їх застосування, яка дозволяє оцінити здатність передбачених законом положень, забезпечити вирішення завдань кримінального провадження. Серед таких нових положень кримінального процесуального законодавства України, які потребують наукового дослідження і нового осмислення, слід виділити норми доказового права, які в силу особливої значущості в системі кримінального процесуального законодавства заслуговують на окрему увагу. До них, зокрема, слід віднести нормативне поняття доказів (ст. 84 КПК України), допустимість доказів (ст. 86 КПК України), підстави та порядок визнання доказів недопустимими (ст. 87–90 КПК України) тощо. У ст. 86 КПК України законодавець уперше надав легальну дефініцію допустимості доказу, зазначивши, що доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим кодексом. Відповідно до ч. 2 цієї ж статті недопустимий доказ не може бути використаний під час прийняття процесуальних рішень, на нього не може посилається суд під час ухвалення судового рішення.

На теоретичному рівні вказане поняття було предметом наукового пошуку багатьох учених ще із часів судової реформи 1864 року. Так, інституту допустимості присвячені роботи таких учених дореволюційного періоду, як Л.Є. Владимиров, В.К. Случевський, І.Я. Фойницький та інші. Допустимість доказів детально розглядалася і вченими-процесуалістами радянського періоду, а саме: Г.Ф. Горським, Ю.М. Грошевим, М.В. Жогіним, В.В. Зажицьким, В.В. Золотих, П.С. Елькінд, Н.М. Кіппісом, Л.Д. Кокорєвим, П.А. Лупинською, Г.М. Резніком, В.М. Савицьким, Н.В. Сибільовою, С.М. Стахівським, М.С. Строговичем, С.А. Шейфером, та іншими. На сучасному етапі науковою розробкою зазначеного питання займаються П.П. Андрушко, В.І. Баєв, Є.М. Бондар, В.П. Гмирко, С.В. Гончаренко, Р.В. Костенко, О.В. Крикунов, С.В. Некрасов, В.А. Лазарева, Л.М. Лобойко, А.О. Ляш, С.В. Прилуцький, Д.Б. Сергєєва, Н.В. Сиза, А.Б. Соловійов, Т.Г. Шаповалова, В.П. Шевчук, М.Е. Шумило та інші провідні науковці. Проте наукові роботи вказаних учених були засновані на аналізі законодавства, що діяло до прийняття КПК України 2012 року, який, як зазначалося вище, суттєво змінив нормативну кон-

струкцію багатьох положень доказового права та запровадив принципово нові положення.

Аналіз цього інституту є необхідним у зв'язку з його важливістю для виконання завдань кримінального провадження, забезпеченням конституційних прав і свобод усіх його учасників та, як наслідок, ухваленням законного, справедливого й обґрунтованого вироку суду. Однією з умов визнання доказів допустимими є забезпечення таких прав і свобод учасників кримінального провадження, як права на захист, поваги до людської гідності, невтручання в приватне життя, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, свободи від самовикриття, які є загальними засадами кримінального провадження та міжнародними стандартами захисту прав людини, що підкреслює значущість проблеми, яка розглядається. Саме дотримання вимог процесуального закону під час збирання доказів виступає гарантією їх законності, а в подальшому впливає на результат кримінального провадження в цілому.

Метою статті є з'ясування нормативного змісту допустимості доказів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час детального аналізу норм КПК України щодо поняття допустимості доказів певні сумніви викликає коректність законодавчого формулювання «*отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом*», адже збирання фактичних даних, що можуть бути використані в кримінальному провадженні як докази, здійснюється не тільки слідчим, прокурором, а й іншими суб'єктами в порядку, передбаченому іншими законами. У ч. 3 ст. 93 КПК України зазначено, що сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Згідно із ч. 1 ст. 45 КПК України захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Необхідно зазначити, що діяльність адвоката-захисника регулюється не тільки нормами КПК України, а й Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 13.04.2012 р. (далі – ЗУ). Так, ч. 1 п. 7 ст. 20 цього закону встановлює, що під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належно-

го виконання договору про надання правової допомоги, а саме: збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою [1].

Згідно із ч. 2 ст. 92 КПК України обов'язок доказування належності і допустимості доказів покладається на сторону, яка їх надає. Якщо їх надає захисник, то й обов'язок доказування допустимості таких доказів лежить, відповідно, саме на ньому.

Також відповідно до ч. 2 ст. 99 КПК України матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп осіб, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», за умови відповідності вимогам цієї статті є документами та можуть використовуватися в кримінальному провадженні як докази. Діяльність вказаних оперативних підрозділів регулюється ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р., яким передбачено суб'єктів, які здійснюють цю діяльність, правові підстави та строки її здійснення, а також гарантії законності під час проведення оперативно-розшукової діяльності.

При цьому згідно із ч. 2 ст. 8 ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» прийняття рішення про проведення оперативно-розшукових заходів, подання та розгляд відповідних клопотань, проведення оперативно-розшукових заходів, фіксація та використання їх результатів, проведення цих заходів до постановлення ухвали слідчого судді та інші питання їх проведення регулюються згідно з положеннями глави 21 Кримінального процесуального кодексу України, з урахуванням особливостей, встановлених цим законом, щодо мети проведення оперативно-розшукових заходів, суб'єкта, ініціювання та проведення цих заходів, обґрунтування клопотання про їх проведення та підстав для його задоволення слідчим суддею, використання результатів оперативно-розшукових заходів та інших питань, обумовлених специфікою мети їх проведення [2]. Водночас цим законом встановлено норми, що регулюють порядок і строки ведення оперативно-розшукової справи, підстави її закриття, містять положення щодо порядку використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), дотримання яких має важливе значення для допустимості використання як доказів у кримінальному провадженні відомостей, що отримані під час здійснення ОРД.

Також варто згадати Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2011 року в справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 62 Конституції України, у якій закріплено, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом. У такому випадку мова йшла про неоднакову правозастосовну практику щодо можливості використання як доказів результатів ОРД, які були отримані неналежним суб'єктом. Конституційний Суд України у своєму рішенні зазначив, що оперативно-розшукові заходи можуть проводитись виключно визначеними в ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» державними органами та їх посадовими особами, які зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [3].

Вказані приклади надають можливість дійти висновку про те, що діяльність щодо збирання доказів регулюється не тільки КПК України, а й іншими законодавчими актами. Тому вважаємо, що допустимість доказів має оцінюватися з урахуванням відповідності порядку їх збирання положенням закону, що регулює діяльність суб'єкта збирання доказів. Зважаючи на це, наведене вище положення КПК України щодо того, що допу-

стимим є доказ «отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом», на нашу думку, потребує певної зміни.

На підтвердження правильності цього висновку можна навести численні напрацювання кримінальної процесуальної науки на всіх етапах її розвитку. У зв'язку з відсутністю нормативного закріплення поняття «допустимість доказу» значна увага цьому питанню приділялась на рівні процесуальної доктрини.

Вагомий внесок у розгляд питання щодо допустимості доказів зробили автори фундаментальної наукової праці «Теорія доказів у радянському кримінальному процесі», у якій зазначено, що як докази можуть бути використані лише фактичні дані, які зафіксовані в справі та розглянуті в ній як докази, проте допустимі лише ті фактичні дані, форма яких відповідає *встановленим законом вимогам* для доказів такого виду за всіма ознаками [4, с. 228]. Н.М. Кіпніс під допустимістю доказів розумів властивість доказу, яка характеризує його з точки зору законності джерела фактичних даних (інформації), а також засобів отримання і форм закріплення фактичних даних, які містяться в такому джерелі, у порядку, *встановленому кримінально-процесуальним законом*, уповноваженою на те особою або органом у результаті проведення ним слідчої дії із суворим дотриманням кримінально-процесуального закону, визначаючого форми цієї слідчої дії [5, с. 27]. Г.М. Резнік пише: «Визнати доказ допустимим – означає зробити висновок про додержання *вимог закону*, які пред'являються до його процесуальної форми, яка включає в себе: а) джерело; б) умови; в) засоби отримання та закріплення даних про обставини справи» [6, с. 7]. Проблеми допустимості доказів ґрунтовно вивчала Н.В. Сибільова. На її переконання, допустимість доказів – одна з найважливіших умов їх формування і є визнаною законодавцем можливістю використання цього джерела як процесуального носія інформації про фактичні дані, що мають значення для встановлення істини в кримінальній справі, а також процесуальне закріплення цієї інформації уповноваженими на те особами або органами у *встановленому законом порядку* (шляхом дій) із суворим дотриманням норм комуністичної моральності [7, с. 39]. Г.Ф. Горський, Л.Д. Кокорев та П.С. Елькінд розуміли під допустимістю доказів їх відповідність умовам закону щодо джерела, способу отримання та закріплення фактичних даних [8, с. 107–117].

Науковий інтерес в аспекті теми, що розглядається, має і розробка вченими-процесуалістами теоретичної моделі Кримінально-процесуального законодавства Союзу РСР та РРФСР у 1990 р., автори якої запропонували таку модель допустимості доказів: «Доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у встановленому законом порядку та відповідає умовам, зазначеним у ст. 163 цього Кодексу» [9, 126]. На нашу думку, така законодавча конструкція є найбільш прийнятною і для сучасного кримінального процесуального законодавства.

Слід зазначити, що допустимість доказів є міжгалузевим правовим інститутом, тобто виокремленою групою норм права, які регулюють певний вид однорідних суспільних відносин та має такі ознаки: 1) регулює певний вид однорідних суспільних відносин; 2) є складовою галузі права; 3) є виокремленою, відносно автономною сукупністю норм галузі; головна функція інституту права полягає в забезпеченні самостійного, цілісного, правового регулювання певного виду суспільних відносин; 4) характеризується особливим предметом, статусом суб'єктів, специфічними поняттями, законодавчими конструкціями [10]. Зважаючи на міжгалузевий характер інституту допустимості доказів, на окрему увагу заслуговує його нормативне закріплення в інших галузях процесуального права. Так, у ч. 1 ст. 59 Цивільного процесуального кодексу України, яка закріплює по-

няття належності та допустимості доказів, законодавець зазначив, що суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням порядку, *встановленого законом* [11]. Також відповідно до ч. 3 ст. 70 Кодексу адміністративного судочинства України докази, одержані з порушенням закону, судом під час вирішення справи не беруться до уваги. [12, с. 176].

Висновки. На наш погляд, нормативна конструкція правових інститутів, що мають міжгалузевий характер, має бути уніфікована і відображати єдині підходи законодавця до їх закріплення. Це суттєво спрощує застосування цих інститутів і сприяє формуванню єдиної правозастосовної практики.

Враховуючи сказане, вважаємо за доцільне внести зміни до ч. 1 ст. 86 КПК України, у якій зазначити, що доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому законом.

Література:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
3. Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2011 № 12-рп/201 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо [...] офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>.
4. Теория доказательств в советском уголовном процессе / [Н.В. Жогин и др.]; под общ. ред. Н.В. Жогина. – 2-е изд. – М. : Юридическая литература, 1973. – 736 с.
5. Кипнис Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве / Н.М. Кипнис. – М. : Юристь, 1995. – 128 с.
6. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств / Г.М. Резник. – М. : Юридическая литература, 1977. – 118 с.
7. Сибилева Н.В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе / Н.В. Сибилева. – К. : УМК ВО, 1990. – 68 с.
8. Горский Г.Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г.Ф. Горский, Л.Д. Кокорев, П.С. Элькин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1978. – 302 с.
9. Уголовно-процессуальное законодательство Союза ССР и РСФСР. Теоретическая модель / [В.М. Савицкий и др.]; под общ. ред. В.М. Савицкого. – М. : Академия наук СССР Институт гос-ва и права, 1990. – 316 с.
10. Господарський процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
11. Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
12. Теория держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [О.В. Петрин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.

Панова А. В. Допустимость доказательств в уголовном производстве Украины: нормативно-правовой аспект

Аннотация. Статья посвящена анализу понятия допустимости доказательств в уголовном процессуальном законодательстве Украины. Исследуется нормативное содержание допустимости доказательств и обосновывается необходимость его совершенствования.

Ключевые слова: доказательства, допустимость доказательств, нормативное содержание, уголовное процессуальное законодательство.

Panova A. Admissibility of evidence in criminal procedural legislation of Ukraine: normative aspect

Summary. The article is devoted to the analysis of notion of admissibility of evidence in criminal procedural legislation of Ukraine. Normative maintenance of admissibility of evidence is investigated and the necessity of its perfection is grounded.

Key words: evidence, admissibility of evidence, normative maintenance, criminal procedural legislation.

*Ковальська В. Ю.,**аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОТЕРПІЛОГО В ЗЛОЧИНАХ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА СТАТЕВУ СВОБОДУ ТА СТАТЕВУ НЕДОТОРКАНИСТЬ ДІТЕЙ

Анотація. У статті досліджено питання про потерпілого в злочинах, що посягають на статево свободу та статево недоторканість дітей. Окрему увагу приділено поняттю потерпілого в науці кримінального права, з'ясовано його ознаки. З урахуванням загальних ознак потерпілого встановлено потерпілого в групі злочинів, що посягають на статево свободу та статево недоторканість дітей. Запропоновано зміни у визначенні потерпілого в означених злочинах із метою вдосконалення диференціації кримінальної відповідальності за ці злочини.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, диференціація кримінальної відповідальності, потерпілий, дитина, статево свобода, статево недоторканість.

Постановка проблеми. Злочини, що посягають на статево свободу та статево недоторканість дітей, належать до найбільш небезпечних, адже можуть спричинити особливо тяжкі наслідки для дитини. Ця обставина й обумовлює підвищену кримінально-правову охорону статевої свободи та статевої недоторканості дітей кримінальним законом, а отже, подальше дослідження цих проблем.

Окрім цього, з'ясування суті того чи іншого виду потерпілого має значення для встановлення соціальної природи відповідного злочину, його характеру та ступеня суспільної небезпечності, вирішення питання про криміналізацію чи декриміналізацію діяння, диференціацію кримінальної відповідальності, розмежування злочинів, їх кваліфікацію, призначення покарання тощо [6, с. 35–36].

Кримінально-правовий аспект статево злочинів проти дітей досліджувався в працях таких вітчизняних правників: Ю.В. Александрова, М.І. Бажанова, В.І. Борисова, Л.П. Брич, О.О. Дудорова, М.Й. Коржанського, Т.Д. Лисько, А.С. Лукаш, В.Т. Маляренко, В.О. Навроцького, А.П. Шеремета та інших.

Серед російських дослідників слід виокремити праці Ю.М. Антояна, М.І. Архіпцева, Н.Х. Айнетдинові, Б.А. Бліндера, Г.О. Єгошиної, О.М. Ігнатова, Ю.Є. Пудовочкіна, В.М. Сафронова, Ю.К. Суценка, М.М. Хлинцова, А.О. Ткаченка, І.М. Туктарові, Я.М. Яковлева та інших. Підґрунтя для здійснення досліджень статево злочинів сформувавши праці А.А. Жижиленка, П.І. Люблінського, А.А. Піонтковського та інших.

Метою дослідження є визначення потерпілого в злочинах, що посягають на статево свободу, статево недоторканість дітей, та вдосконалення окремих кримінально-правових понять, які застосовує законодавець у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час визначення потерпілого в злочинах, які посягають на статево свободу та статево недоторканість дітей, насамперед необхідно встановити види цих злочинів. На нашу думку, до системи цих злочинів належать ті, що передбачені:

17. ч. ч. 3, 4 ст. 152 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Зґвалтування»;

18. ч. ч. 2, 3 ст. 153 КК України «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним шляхом»;

19. ст. 155 КК України «Статево зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості»;

20. ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх».

Критерієм, який об'єднує перелічені склади злочинів у системі посягань проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, є наявність потерпілого – дитини.

Дослідження потерпілого в згаданих злочинах повинно розпочинатись з встановлення загального поняття «потерпілий від злочину», що застосовується в кримінальному праві України. Це дозволить нам визначити загальні та спеціальні ознаки потерпілого в названій групі злочинів, а також навести загальне поняття потерпілого в злочинах, що посягають на статево свободу та статево недоторканість дітей.

У теорії кримінального права існують різні погляди на визначення потерпілого в кримінальному праві України. Так, Л.Я. Таубер стверджував, що потерпілими від злочину є ті суб'єкти, яким належить порушене злочином суб'єктивне право [8, с. 71]. М.С. Таганцев вважав, що потерпілим від злочинного діяння є насамперед власник того правоохоронного інтересу, якому безпосередньо зашкодив або який поставив у небезпеку злочинець [7, с. 21].

У радянській літературі окреслене питання досліджував Б.С. Нікіфоров, який визначав потерпілого як «власника відповідних інтересів, забезпечених заборонами або веліннями кримінального закону» [4, с. 49]. Дещо інше визначення поняття потерпілого надав С.А. Фролов: «Потерпілий – це конкретний учасник суспільних відносин, носій різних соціальних можливостей, одна або декілька з яких виявилися порушеними внаслідок вчинення злочину» [10, с. 30].

Дослідження цих та інших дефініцій дозволяє виокремити основні складові ознаки поняття.

Першою науковці вирізняють соціальну ознаку потерпілого від злочину [6, с. 43]. Потерпілий від злочину – це завжди соціальний суб'єкт, елемент соціуму, учасник суспільних відносин. Щодо цього в науці кримінального права триває дискусія: деякі науковці обстоюють позицію, що потерпілим від злочину може бути лише фізична особа (А.Н. Красиков, П. Яні, Б.В. Сидоров); інші вважають потерпілими фізичних та юридичних осіб (В.С. Мінська, Г.І. Чечель, В.Е. Батюкова); ще інші – не обмежують коло соціальних суб'єктів, що можуть розглядатися як потерпілі від злочинів, і включають до нього будь-які види суб'єктів суспільних відносин: фізичних, юридичних осіб, різноманітні соціальні об'єднання, державу та суспільство в цілому (Р. Кеслер, Л.Я. Таубер, М.С. Таганцев, Б.С. Нікіфоров, С.А. Фролов, М.В. Сенаторов). На нашу думку, найбільш повним і точним є саме останній підхід. Оскільки кримінальне право однаково захищає права всіх учасників охоронюваних суспільних відносин, несправедливо не визнавати таких учасників потерпілими у випадку вчинення злочину щодо них.

Другою ознакою потерпілого є ознака заподіяної потерпілому шкоди. Потерпілий – це суб'єкт, якому заподіяна шкода. Поняття потерпілого невіддільне від поняття шкоди [1, с. 19].

Суспільну небезпечність будь-якого злочину визначає певна соціальна цінність, яка знаходиться під кримінально-правовою охороною та порушується в разі вчинення злочину. Серед таких цінностей – права та свободи людини і громадянина, зокрема статеві свобода та статеві недоторканість, власність, громадський порядок тощо. Водночас кожна із цих цінностей охороняється законом не заради себе, а задля конкретного соціального суб'єкта. Тому, коли злочин заподіюється шкода тій чи іншій цінності, ним заподіюється шкода і певному соціальному суб'єктові, який і є потерпілим від злочину.

Як правильно зазначає М.В. Сенаторов, потерпілим від злочину слід визначати соціального суб'єкта, охоронюваному кримінальним законом благо, праву чи інтересу якого заподіюється злочинною шкодою [6, с. 58].

Третьою ознакою потерпілого є те, що його охоронюваним благами, правами чи інтересам заподіяна шкода або створена загроза заподіяння такої шкоди злочинною [6, с. 59].

Зважаючи на наведені ознаки потерпілого, дотримуємось думки, що потерпілим від злочину є соціальний суб'єкт, що знаходиться під охороною кримінального закону (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство в цілому), благо, праву чи інтересу якого злочинною заподіюється шкода або створюється загроза такої [6, с. 60].

Також під час дослідження потерпілого в злочинах, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість дітей, наголошуємо, що акцентуємо саме на кримінально-правовому понятті потерпілого від злочину, а не на кримінально-процесуальному, яке і за обсягом, і за змістом значно відрізняється від кримінально-правового (останнє ширше від кримінально-процесуального поняття). По-перше, у кримінальному процесі потерпілим визнається лише фізична особа, по-друге – це суб'єкт, якому заподіяна злочинною лише моральна, фізична або майнова шкода, по-третє, потерпілий у кримінальному процесі – це суб'єкт, щодо якого особою, яка проводить дізнання, слідчим, суддею або судом винесено процесуальне рішення про визнання потерпілим.

Для дослідження потерпілого в злочинах, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість дитини, необхідно відповісти на запитання про соціальну ознаку потерпілого, характер спричиненої йому шкоди, а також вид порушеного його права. За наявності відповідей на ці питання отримуємо повну юридичну характеристику потерпілого в злочинах, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість дитини.

Досліджуючи соціальну ознаку потерпілого в складах злочинів, передбачених ч. ч. 3, 4 ст. 152 КК України «Зв'язування»; ч. ч. 2, 3 ст. 153 КК України «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним шляхом»; ст. 155 КК України «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості»; ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх», необхідно вказати, що законодавець неоднаково визначив потерпілого в названих складах злочинів. Незважаючи на те, що в тексті Розділу IV Особливої частини КК України вживаються терміни «неповнолітній» чи «малолітній», «особа, яка не досягла статевої зрілості», вважаємо, що вони охоплюються категорією «дитина». Оскільки і в ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, і в ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» дитиною визнано будь-яку людину до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до неї, вона не досягає повноліття раніше.

Шкода, яка спричиняється потерпілій дитині, має моральний та фізичний характер. Під час вчинення таких злочинів

здійснюється вплив на психіку і здоров'я потерпілої дитини, такі посягання сприяють розповсюдженню розпусти, жорстокості, агресивності, наркотизації, саморуйнівної поведінки дитини [3, с. 28; 5, с. 83]. Посягання водночас спрямовується на статеву свободу чи статеву недоторканість дитини.

Визначивши ознаки потерпілого в аналізованій групі злочинів, спробуємо ґрунтовніше дослідити ознаки потерпілого в ч. ч. 3, 4 ст. 152 КК України «Зв'язування»; ч. ч. 2, 3 ст. 153 КК України «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним шляхом». Так, у ч. 3 ст. 152 КК України, ч. 2 ст. 153 КК України потерпілим визначено неповнолітню особу, а в ч. 4 ст. 152 КК України, ч. 3 ст. 153 КК України – малолітню особу. Тобто потерпілим у цих злочинах може бути лише фізична особа до досягнення нею 18 або 14-річного віку.

Застосування законодавцем згаданих термінів у конструкції цих кваліфікованих складів злочинів свідчить про здійснену диференціацію кримінальної відповідальності за посягання на статеву свободу та статеву недоторканість дитини. І якщо необхідність такої диференціації сумнівів не викликає, то критерії, за якими таку диференціацію проведено, необхідно, на нашу думку, додатково дослідити.

Фактично, передбачивши потерпілим неповнолітнього в ч. 3 ст. 152, ч. 2 ст. 153 КК України, законодавець вказав на статеву свободу як безпосередній об'єкт цього злочину, а в ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153 КК України потерпілим від злочину названо малолітню особу, тобто в цьому випадку законодавець безпосередній об'єкт злочину визначив як статеву недоторканість.

Виникає запитання, чи співпадає таке визначення потерпілого законодавцем з тими благами, які законодавець мав намір захистити, передбачаючи відповідні норми в КК України. На нашу думку, використані позначення потерпілих у згаданих складах злочинів неповною мірою відповідають цілям охорони тих благ, які перелічено.

Здійснивши диференціацію кримінальної відповідальності в згаданих складах злочинів лише за віковою ознакою, законодавець під час визначення потерпілого дав вказівку фактично лише на встановлення віку потерпілого при встановленні потерпілого. На нашу думку, окрім того, що законодавець певною мірою «перетягнув» на кримінальне право регулятивну функцію права, оскільки фактично передбачив кримінально-правову охорону статевої свободи дитини з 14-річного віку без жодних додаткових умов. Інакше кажучи, було констатовано наявність у дитини з 14-річного віку статевої свободи як права на статево життя, його форм і партнерів відповідно.

Нагадаємо, що статеві зрілість у підлітків розпочинає формуватися в 11–12-річному віці, настає поступово упродовж 3–6 років і завершується, як правило, до вісімнадцяти років. Досягнення означеного віку свідчить не тільки про статевозрілий стан, а й про набуття необхідних знань і певного життєвого досвіду [9, с. 41].

Однак якщо проаналізувати регулятивне законодавство ст. 22 Сімейного кодексу України, то, наприклад, за загальним правилом право на статеву свободу виникає в осіб із досягненням шлюбного віку (у представників чоловічої статі з досягненням 18-річного віку, жіночої – 17-річного віку).

Згідно із ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України в окремих випадках суд має право надавати дозвіл на укладення шлюбу з досягненням 14-річного віку. Тому і право на статеву свободу в особи виникатиме раніше. Проте вважаємо, що навряд чи суд понизить шлюбний вік особі, яка ще не є статево зрілою, попри те, що досягла 14-річного віку.

З іншого боку, відповідно до п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зло-

чини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 року № 5 питання про досягнення статевої зрілості потерпілою особою у віці від 14 до 18 років вирішується на підставі висновку судово-медичної експертизи [11]. Тобто, якщо судово-медична експертиза встановить, що під час зґвалтування чи насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом потерпіла особа у віці 14–18 років не була статево зрілою, слід констатувати, що посягання здійснено не на статеву свободу, а на статеву недоторканість особи. Тому не у всіх випадках вчинення цих двох злочинів щодо неповнолітніх безпосереднім об'єктом виступатиме статеві свобода, а лише в тих, коли буде наявний відповідний висновок судово-медичної експертизи про досягнення потерпілою особою статевої зрілості. Якщо припустити випадок, коли було зґвалтовано 15-річну неповнолітню особу, яка не є статево зрілою, то об'єктом такого посягання буде статеві недоторканість, а кваліфікація здійснюватиметься за ч. 3 ст. 152 КК України. На нашу думку, таке розв'язання не є правильне, а тому визначення потерпілого в ч. 3, 4 ст. 152, ч. 2, 3 ст. 153 КК України потребує подальшого вдосконалення.

На наш погляд, правильне визначення потерпілого в складах злочинів, передбачених ч. ч. 3, 4 ст. 152 КК України («Зґвалтування»; ч. ч. 2, 3 ст. 153 КК України «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним шляхом») можливе таким чином. Установлення потерпілого в цих злочинах слід прив'язувати не лише до досягнення особою певного віку, а з метою повноцінної охорони тих благ, які в цих нормах поставлено під кримінально-правову охорону, слід прив'язувати до факту досягнення потерпілою особою статевої зрілості. Відповідно, зґвалтування дитини, яка не досягла статевої зрілості, було б передбачене ч. 4 ст. 152 КК України і повністю б охоплювалось об'єктом кримінально-правової охорони цієї норми, а в разі зґвалтування дитини, яка досягла статевої зрілості, такі дії слід було б кваліфікувати за ч. 3 ст. 152 КК України.

Фактично в цьому випадку є декілька понять, які перетинаються. Це і статеві свобода, і статеві недоторканість, статеві зрілість, шлюбний вік. Законодавець станом на сьогодні не обрав жоден із цих термінів, щоб позначити потерпілого в ч. 3, 4 ст. 152, ч. 2, 3 ст. 153 КК України. Лише в ст. 155 КК України «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» законодавець позначив потерпілого як особу, яка не досягла статевої зрілості, без прив'язки до певного віку. Постає питання, чи можливо уніфікувати, тобто застосовувати, одні й ті ж критерії для позначення потерпілого в злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей.

Вважаємо, що потерпілого в таких злочинах потрібно визначати залежно від спрямованості об'єкта злочинного посягання. Якщо об'єктом посягання є статеві свобода дитини, то очевидно, що така дитина є статево зрілою, може і до досягнення шлюбного віку претендувати на розпорядження статевою свободою.

Якщо ж посягання спрямовано на статеві недоторканість, то потерпілий повинен установлюватися як дитина, яка не досягнула статевої зрілості, а тому не має права на статеві життя та до досягнення статевої зрілості повністю захищена законом від таких відносин.

Тому залежно від визначення об'єкта посягання пропонуємо визначати потерпілого від злочину. Так, у ч. 3 ст. 152, ч. 2 ст. 155 КК України об'єктом посягання є статеві свобода, а отже, потерпілого потрібно визначати як дитину, яка досягла статевої зрілості. Об'єктом посягання в ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153 (у частині малолітнього потерпілого), ст. 155, ст. 156 КК України виступає статеві недоторканість, а тому потерпілий від

злочину повинен визначатись як дитина, яка не досягла статевої зрілості. Оскільки наявність чи можливість оперувати своєю статевою свободою, на нашу думку, слід прив'язувати не до віку, а до статевої зрілості. Саме з набуттям такої здатності організму особа й за недосягнення визначеного законом віку через суд може претендувати на набуття статевої свободи, шлюбного віку і всіх похідних від цього відносин.

Висновки. Під час визначення загального поняття потерпілого від злочину поділяємо думку М.В. Сенаторова, що потерпілим від злочину є соціальний суб'єкт, що знаходиться під охороною кримінального закону (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство в цілому), блага, праву чи інтересу якого злочинним заподіюється шкода або створюється загроза такої.

Потерпілими від злочинів, передбачених ч. ч. 3, 4 ст. 152, ч. ч. 2, 3 ст. 153 КК України, визначено законодавцем неповнолітню та малолітню особу. Оскільки під час установлення потерпілих у цих складах злочинів для осіб у віці від 14 до 18 років неможливо однозначно визначити вік, з настанням якого особа є статево зрілою (для якої суд може знизити, зокрема, і шлюбний вік), а відповідно, і констатувати вік, з якого особа має право на статеві свободу, то пропонується в цих випадках замінити визначення потерпілого на дитину, яка досягла чи не досягла статевої зрілості. Оскільки досягнення дитиною статевої зрілості є тією крайньою, на нашу думку, межею, розпочинаючи з якої суд може встановлювати право особи на шлюб, то з цього моменту, мабуть, і доцільно розпочинати кримінально-правову охорону статевої свободи. В іншому випадку повинно йтися про кримінально-правову охорону статевої недоторканості, а потерпілий повинен визначатись як дитина, яка не досягла статевої зрілості.

Залежно від визначення об'єкта посягання пропонуємо встановлювати потерпілого в злочинах, що посягають на статеві свободу чи статеві недоторканість дитини. Так, у ч. 3 ст. 152, ч. 2 ст. 155 КК України об'єктом посягання є статеві свобода, а отже, потерпілий повинен визначатись як дитина, яка досягла статевої зрілості. Об'єктом посягання в ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153 (у частині малолітнього потерпілого), ст. 155, 156 КК України виступає статеві недоторканість, а потерпілий від злочину повинен визначатись як дитина, яка не досягла статевої зрілості.

Література:

1. Дагель П.С. Потерпевший в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Потерпевший от преступления : тематический сборник. – Владивосток, 1974. – С. 16–37.
2. Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : [наук.-практ. Посібник] / О.О. Дудоров. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – 352 с.
3. Кримінальне право. Особлива частина : [підручник] : у 2 т. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – Т. 1. – 2012. – 780 с.
4. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М., 1960. – 217 с.
5. Пономаренко Є. Обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність за зґвалтування / Є. Пономаренко // Право України. – 2006. – № 7. – С. 82–86.
6. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / М.В. Сенаторов ; за наук. ред. д. ю. н., проф. В.І. Борисова. – Х. : Право, 2006. – 208 с.
7. Таганцев Н.С. Русское уголовное право : [лекции] : в 2 т. / Н.С. Таганцев. – М., 1902–. – Т. 2. – 1902. – 655 с.
8. Таубер Л.Я. Жалоба потерпевшего при преступлениях неофициальных / Л.Я. Таубер. – Х. : Типография и литография М. : Зильберберг и С-вья, 1909. – 403 с.
9. Чмут С.В. Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості : дис. ... канд. юрид. наук / С.В. Чмут. – Запоріжжя, 2010. – 239 с.

10. Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник ученых трудов. – Вып. 10. – Свердловск, 1969. – С. 185–225.
11. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

Ковальская В. Ю. Уголовно-правовое исследование потерпевшего в преступлениях, которые посягают на половую свободу и половую неприкосновенность детей

Аннотация. В статье исследованы вопросы о потерпевшем в преступлениях, посягающих на половую свободу и половую неприкосновенность детей. Отдельное внимание уделено понятию потерпевшего в науке уголовного права, выяснению признаков этого понятия. С учетом общих признаков потерпевшего определено потерпевшего в группе преступлений, посягающих на половую свободу и половую неприкосновенность детей. Предложены изменения в определении потерпевшего в указанных преступлениях с целью совершенствования

дифференциации уголовной ответственности за эти преступления.

Ключевые слова: уголовная ответственность, дифференциация уголовной ответственности, потерпевший, ребенок, половая свобода, половая неприкосновенность.

Kovalska V. Criminal legal research of victim of crimes that violates the sexual freedom and sexual inviolability of children

Summary. This article explores the issue of any victim of crimes that violate the sexual freedom and sexual inviolability of children. Special attention was given to the concept of the victim in the science of criminal law. Therefore, the author provides the victim in the group of crimes that violates the sexual freedom and sexual inviolability of children. Some changes are proposed by the author in the definition of the victim of those crimes in order to improve the differentiation of criminal responsibility for those crimes.

Key words: criminal liability, differentiation criminal charges, the victim, a child, sexual freedom, sexual inviolability.

*Шминдрок О. Ф.,
аспірант кафедри правосуддя
та кримінально-правових дисциплін
Інституту права імені Іоаннікія Малиновського
Національного університету «Острозька академія»,
адвокат*

ПІДГОТОВЧЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА КАТЕГОРІЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню змісту, мети та значення підготовчого провадження в суді першої інстанції.

Ключові слова: суд, підготовче провадження, закриття кримінального провадження, етап, стадія.

Постановка проблеми. Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), який вступив у дію 20 листопада 2012 року, було запроваджено новий кримінальний процесуальний інститут – підготовче провадження в суді першої інстанції, який замінив собою стадію попереднього розгляду справи суддею.

Окремі аспекти підготовчого провадження висвітлені в роботах В.Г. Гончаренка, Л.М. Лобойка, Л.Д. Удалової, В.О. Попелюшка, В.В. Луцика, О.В. Єні, Л.Г. Матієк та інших, однак наукові праці, присвячені безпосередньо аналізу підготовчого провадження як кримінально-процесуальної категорії, практично відсутні.

Метою статті є дослідження природи, змісту, мети та значення підготовчого провадження в кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо в науці особливих дискусій щодо процесуальної природи інституту попереднього розгляду справи суддею не виникало і він розглядався як самостійна стадія кримінального процесу, завданням якої є перевірка наявності підстав для судового розгляду та здійснення необхідних підготовчих дій щодо забезпечення необхідних умов для його проведення, то щодо підготовчого провадження одностайної думки серед науковців немає.

Одні розглядають підготовче провадження в суді першої інстанції як обов'язкову і самостійну стадію кримінального процесу, у якій суд визначає можливість на законних підставах призначити кримінальне провадження до судового розгляду [1, с. 667].

Інші дають йому таке визначення: «Підготовче провадження є стадією кримінального процесу, на якій суд, не вирішуючи наперед питання про винуватість підозрюваного, на підставі обвинувального акта і реєстру матеріалів кримінального провадження, думок та клопотань учасників процесу встановлює наявність або відсутність достатніх правових та фактичних підстав для призначення судового розгляду, а за наявності таких підстав призначає судовий розгляд та вчиняє підготовчі дії для забезпечення необхідних умов його ефективного проведення» [2, с. 588].

Серед основних завдань підготовчого провадження як стадії кримінального провадження виділяють: перевірку наявності процесуальних підстав для затвердження угоди про визнання винуватості чи про примирення, перевірку наявності підстав для закриття провадження, перевірку відповідності вимогам кримінального процесуального закону обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи

виховного характеру, перевірку дотримання правил визначення підсудності кримінального провадження, підготовку умов для успішного проведення судового розгляду [3, с. 312–313].

Інші науковці вважають, що підготовче провадження є першим важливим етапом судового провадження в суді першої інстанції, у якому суд зобов'язаний перевірити матеріали кримінального провадження, з'ясувати достатність фактичних та юридичних підстав для прийняття судових рішень, передбачених ч. 3 ст. 314 КПК України, вирішити питання, пов'язані з підготовкою кримінального провадження до судового розгляду, у тому числі визначити дату, час та місце судового розгляду, форму проведення судового засідання, склад суду тощо [4, с. 5].

Прихильники погляду, що підготовче провадження є окремою стадією кримінального провадження, виходять із того, що воно здійснюється у визначені законом строки; характеризується власними процесуальними завданнями, які зумовлені тим, що в цьому провадженні вирішуються два важливі блоки питань: щодо перевірки процесуальних підстав для призначення судового розгляду, а також щодо підготовки до розгляду матеріалів кримінального провадження в судовому засіданні; має власне коло учасників, має відповідний процесуальний порядок здійснення, передбачений главою 27 КПК України, завершується прийняттям певного підсумкового процесуального рішення, передбаченого ч. 3 ст. 314 КПК України [5, с. 288].

З таким поглядом повністю погодитись не можна. По-перше, така позиція не узгоджується з нормами чинного КПК України, оскільки, відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК України, кримінальне провадження – «це досудове розслідування, судові провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність».

Пунктом 24 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено, що судові провадження – це «кримінальне провадження в суді першої інстанції, яке включає в себе підготовче провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення; провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, Верховним Судом України, а також за нововиявленими обставинами».

Як бачимо, чинний КПК України запровадив якісно нову систему всього кримінального провадження, виділивши як стадії досудове розслідування, судові провадження в суді першої інстанції, провадження в суді апеляційної інстанції, провадження в суді касаційної інстанції, провадження у Верховному Суді України та провадження за нововиявленими обставинами, а підготовче провадження, судовий розгляд й ухвалення та проголошення судового рішення визначив як етапи стадії провадження в суді першої інстанції.

По-друге, відповідно до ч. 3 ст. 314 КПК України, у підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти одне з таких рішень:

1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. ст. 468–475 цього кодексу;

2) закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених п. п. 4–8 ч. 1 або ч. 2 ст. 284 цього кодексу;

3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам цього кодексу;

4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення невідповідності кримінального провадження;

5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Як бачимо, залежно від процедури розгляду та рішень, що приймаються за його результатами, підготовче провадження має такі диференційовані форми: провадження на підставі угод (глава 35 Розділу 6 КПК України); провадження із закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності (п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України); провадження із закриття кримінального провадження з процесуальних (нейтральних) підстав (п. п. 4–8 ч. 1, п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК України); провадження з перевірки обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру стосовно їх дотримання вимог КПК України (п. 3 ч. 3 ст. 315 КПК України); провадження щодо перевірки обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру стосовно їх дотримання правил підсудності (п. 4 ч. 3 ст. 314 КПК України); провадження щодо призначення на основі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру кримінального провадження до судового розгляду (п. 5 ч. 3 ст. 314 КПК України).

Щоб з'ясувати процесуальну природу кожної із цих диференційованих форм, охарактеризуємо їх за такими критеріями: завдання, склад учасників, процедура провадження та підсумкове процесуальне рішення.

Завданням кримінального провадження на підставі угод є перевірка судом угоди про визнання винуватості або угоди про примирення стосовно їх дотримання вимогам КПК України та кримінального закону, у тому числі щодо правильності кваліфікації кримінального правопорушення. Цей вид провадження здійснюється тим самим судом, до компетенції якого належить здійснення судового розгляду в складі, який визначається за правилами ст. 31 КПК України за обов'язковою участю сторін укладення угоди (ч. 2 ст. 474 КПК України). Процедура такого виду провадження відповідає вимогам, встановленим для судового розгляду з урахуванням особливостей, передбачених ст. 474 КПК України. Розгляд розпочинається з підготовчої частини, яка включає в себе: відкриття судового засідання, оголошення про його початок, перевірку явки учасників, повідомлення про здійснення повного фіксування підготовчого провадження та про умови його фіксування, оголошення складу суду, прізвища запасного судді, якщо він призначений, прізвища прокурора, захисника, цивільного відповідача, представників та законних представників, перекладача, секретаря судового засідання, роз'яснення учасникам права на відвід, роздачу судовим розпорядником особам, які беруть участь у підготовчому провадженні, пам'ятки про їх права та обов'язки, передбачені КПК України, а також у разі необхідності додаткового роз'яснення їх головуючим (ст. ст. 342–345 КПК України).

Після підготовчої частини суд переходить безпосередньо до перевірки угоди стосовно її дотримання вимогам Кримінального кодексу України (далі – КК України) та КПК України в порядку, передбаченому главою 35 розділу 6 КПК України. У ході такої перевірки суд здійснює повноцінне судове слідство, під час якого має право витребувати і дослідити необхідні документи, викликати та допитати свідків із приводу добровільності укладення цієї угоди.

За результатами зазначеного виду провадження суд приймає одне з таких рішень: вирок, яким затверджує угоду та призначає узгоджену сторонами міру покарання або ухвалу, якою відмовляє в затвердженні угоди та повертає кримінальне провадження прокурору для проведення досудового розслідування в загальному порядку. Такі рішення мають характер остаточних, оскільки ними вирішується питання по суті провадження, а суттю є владження кримінально-правового конфлікту між прокурором та обвинуваченим або обвинуваченим та потерпілим.

Таким чином, з точки зору завдань, учасників, процедури та процесуальних рішень провадження на підставі угод є диференційованою формою провадження в суді першої інстанції, а не підготовчим провадженням.

Завданням провадження із закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності є вирішення кримінального провадження по суті, тобто здійснення правосуддя, оскільки для закриття кримінального провадження суду необхідно встановити наявність діяння, яке містить ознаки певного кримінального правопорушення, винуватість особи, а також підстави для звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності, передбачені ст. ст. 45–49 КК України.

Підставами звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України) є: вчинення вперше обвинуваченим злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості, щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, повне відшкодування завданих ним збитків або усунення заподіяної шкоди.

Підставами для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим (ст. 46 КК України) є: вчинення вперше обвинуваченим злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості, примирення з потерпілим, відшкодування завданих потерпілому збитків або усунення заподіяної шкоди.

Підставами для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки (ст. 47 КК України) є: вчинення вперше обвинуваченим злочину невеликої або середньої тяжкості, щире каяття, клопотання колективу підприємства, установи чи організації про передачу обвинуваченого на поруки.

Підставами для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України) є: вчинення вперше обвинуваченим злочину невеликої або середньої тяжкості, зміна обстановки, унаслідок якої вчинене особою діяння втратило ознаки суспільної небезпечності, або особа, яка вчинила це діяння, перестала бути суспільно небезпечною.

Підставами для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України) є: встановлення факту, що з дня вчинення особою злочину і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки: два роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачено покарання менш суворе, ніж обмеження волі; три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за

який передбачено покарання у виді обмеження або позбавлення волі; п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості; десять років – у разі вчинення тяжкого злочину; п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Склад учасників та процедура цього виду провадження є аналогічною процедурі судового розгляду з урахуванням особливостей, встановлених ст. 288 КПК України. Так, після проведення підготовчої частини, передбаченої ст. ст. 342–345 КПК України, суд переходить безпосередньо до розгляду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, у ході якого здійснюється повноцінне судове слідство.

За результатами зазначеного виду провадження суд постановляє одну з таких ухвал: про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 288 КПК України), або про відмову в задоволенні клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності та повернення клопотання прокурору для здійснення кримінального провадження в загальному порядку, або продовження судового провадження в загальному порядку, якщо таке клопотання надійшло до суду після направлення обвинувального акта (ч. 4 ст. 288 КПК України).

Ухвала про звільнення особи від кримінальної відповідальності за своєю суттю є актом правосуддя, оскільки нею суд фактично визнає особу винною у вчиненні кримінального правопорушення, а після цього звільняє її від кримінальної відповідальності. Щоправда, таке положення КПК України суперечить принципу презумпції невинуватості особи, встановленого ст. 62 Конституції України, відповідно до якого особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду [6, с. 124].

Отже, з точки зору завдань, учасників, процедури та процесуальних рішень провадження із закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності не є підготовчим провадженням, а є нічим іншим, як однією з диференційованих форм судового розгляду в суді першої інстанції.

Завданням провадження із закриття кримінального провадження в порядку, передбаченому п. 2 ч. 3 ст. 314 КПК України, є його вирішення з підстав, які не зачіпають питання про винуватість чи невинуватість особи, тобто з нейтральних, таких, що мають виключно процесуальний зміст. Процесуальний закон до таких підстав відносить набрання чинності закону, яким скасовано кримінальну відповідальність за діяння, вчинене особою (п. 4 ч. 1 ст. 284 КПК України); смерть підозрюваного (обвинуваченого), крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України); наявність вироку, що набрав законної сили, або ухвали суду про закриття кримінального провадження за тим самим обвинуваченням (п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України); відмову потерпілого або його представника від обвинувачення в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України); відсутність згоди іноземної держави, яка видала особу щодо кримінального провадження стосовно вчиненого особою злочину до її видачі (п. 8 ч. 1 ст. 284 КПК України); відмову прокурора від підтримання державного обвинувачення (п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК України).

Хоча чинний КПК України не врегульовує процедуру закриття кримінального провадження з процесуальних (нейтральних) підстав, проте за аналогією з попереднім провадженням очевидно, що процедура є такою. Після проведення підготовчої частини, передбаченої ст. ст. 342–345 КПК України,

суд переходить безпосередньо до з'ясування однієї з підстав, яка зумовлює закриття кримінального провадження.

За результатами цього виду провадження суд постановляє ухвалу про закриття кримінального провадження. Вказана ухвала має властивості остаточного рішення, оскільки нею вирішується провадження по суті, а суттю є власне одна з підстав, передбачених п. п. 4–8 ч. 1, п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК України.

Отже, з точки зору завдань, учасників, процедури та процесуальних рішень провадження із закриття кримінального провадження з процесуальних (нейтральних) не є підготовчим провадженням, а також є однією з диференційованих форм судового розгляду в суді першої інстанції.

Єдиною формою провадження, яке можна назвати власне підготовчим, є провадження з перевірки обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру стосовно їх дотримання вимог КПК України і правил підсудності (п. п. 3, 4 ч. 3 ст. 314 КПК України) та призначення на їх підставі кримінального провадження до судового розгляду.

По-перше, воно має специфічні завдання, якими є перевірка наявності або відсутності законних підстав для призначення на їх основі кримінального провадження до судового розгляду та здійснення комплексу дій, спрямованих на його підготовку.

Такими законними підставами для призначення кримінального провадження до судового розгляду є: підсудність кримінального провадження цьому суду та відповідність обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру вимогам ст. ст. 291, 292 КПК України.

У разі встановлення судом, що обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру надійшов із порушенням правил територіальної підсудності, встановлених ст. 32 КПК України, він направляє ці документи до відповідного суду для визначення підсудності відповідно до вимог ч. ч. 2 та 3 ст. 34 КПК України. Так, питання про направлення кримінального провадження з одного суду до іншого в межах юрисдикції одного суду апеляційної інстанції вирішується колегією суддів відповідного суду апеляційної інстанції за поданням місцевого суду або за клопотанням сторін чи потерпілого не пізніше п'яти днів із дня внесення такого подання чи клопотання, про що постановляється вмотивована ухвала, а в межах юрисдикції різних апеляційних судів – колегією Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ за поданням суду апеляційної інстанції або за клопотанням сторін чи потерпілого не пізніше п'яти днів із дня внесення такого подання чи клопотання, про що постановляється вмотивована ухвала.

Якщо кримінальне провадження підсудне цьому суду, він переходить до перевірки обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру щодо їх відповідності вимогам ст. ст. 291 та 292 чинного КПК України.

Підставами повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору є встановлення судом істотних формальних порушень вимог кримінального процесуального закону. Під істотними формальними порушеннями кримінального процесуального закону слід розуміти такі обмеження чи позбавлення прав учасників процесу або порушення встановлених законом вимог до форми та змісту кримінально-процесуальних актів, які не стосуються всебічності та повноти проведеного досудового розслідування та які можна усунути безпосередньо прокурором без проведення слідчих дій [7, с. 15].

Суд має право повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору в разі встановлення таких порушень вимог ст. ст. 291, 292 КПК України, а саме: відсутнє або неправильно зазначене найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; відсутні або неправильно зазначені анкетні відомості обвинуваченого та потерпілого, зокрема прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство; відсутнє або неправильно зазначене прізвище, ім'я, по батькові, посада слідчого, прокурора; допущені порушення щодо викладу фактичних обставин кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння та його правової кваліфікації; містяться суперечності між фактичними обставинами кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння і його правової кваліфікації; не зазначені обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання; у клопотанні про застосування примусових заходів виховного характеру не вказана інформація про захід виховного характеру, який пропонується застосувати до особи; у клопотанні про застосування примусових заходів медичного характеру не вказана інформація про примусовий захід медичного характеру та позиція щодо можливості забезпечення участі особи в судовому засіданні за станом здоров'я; не вказані або вказані неправильно відомості про розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або суспільно небезпечним діянням; не вказані або вказані неправильно розмір витрат на залучення експерта, у разі проведення експертизи під час досудового розслідування; не зазначено дати і місця складання та затвердження таких документів; ці документи не підписані слідчим та прокурором або тільки прокурором, якщо прокурор склав їх самостійно, чи не затверджені прокурором; до цих документів не долучено передбачені законом додатки; прокурором не вручено копії обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваному, його захисникові, законному представникові, особі, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, її захисникові та законному представникові.

У разі встановлення судом, що обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного та виховного характеру підсудне суду та відповідає вимогам КПК України він призначає на їх підставі кримінальне провадження до судового розгляду та вчиняє комплекс дій, спрямованих на його підготовку, передбачених ст. 315 КПК України.

По-друге, таке провадження має специфічну процедуру провадження, яка закріплена главою 27 КПК України з обов'язковим урахуванням правил судового розгляду, передбачених главою 28 КПК України, до яких належить такі: здійснення провадження тим самим складом суду, фіксування судового засідання технічними засобами, роз'яснення прав та обов'язків учасників судового засідання.

По-третє, завершується прийняттям етапного рішення – ухвали про призначення кримінального провадження до судового розгляду, у якій відображаються зміст та результати підготовчого провадження та якою воно трансформується в наступний етап – судового розгляду.

Висновки. Таким чином, здійснивши аналіз підготовчого провадження, варто зробити такі висновки.

Закріплене в главі 27 чинного КПК України підготовче провадження являє собою складний (багатоскладовий) процесуальний інститут, кожна складова якого має свою специфічну процесуальну природу.

Провадження з перевірки обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру щодо їх дотримання вимог КПК України і правил підсудності та призначення на їх підставі кримінального провадження до судового розгляду відповідає ознакам підготовчого провадження як першого етапу провадження в суді першої інстанції, яким забезпечується законність, повнота та ефективність судового розгляду.

Провадження із закриття кримінального провадження зі звільнення особи від кримінальної відповідальності та з процесуальних (нейтральних) підстав є диференційованими формами судового розгляду, а провадження на підставі угод – особливим порядком провадження в суді першої інстанції. А тому саме так вони мали б бути врегульовані в КПК України.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.С. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.
2. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального Кодексу України від 13.04.2012 р. / за ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка. – Х. : Центр політико-правових реформ Factor, 2013. – 780 с.
3. Кримінальний процес : [підручник] / за ред. В.В. Коваленко, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. – К. : Видавництво «Центр учбової літератури», 2013. – 800 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / [С.М. Блажівський, Ю.М. Грошевий, Ю.М. Дьомін та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х. : Право, 2012– . – Т. 2. – 2012. – 664 с.
5. Сні О.В. Підготовче провадження як елемент судового провадження в суді першої інстанції / О.В. Сні, Л.Г. Матієк // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 286–289.
6. Конституція України від 28.06.1996 року // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – С. 124.
7. Луцик В.В. Повернення кримінальної справи прокурору зі стадії попереднього судового розгляду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В.В. Луцик. – К., 2009. – 20 с.

Шмындрук О. Ф. Предварительное производство как уголовно-процессуальная категория

Анотация. Статья посвящена исследованию содержания, цели и значения подготовительного производства в суде первой инстанции.

Ключевые слова: суд, подготовительное производство, прекращение уголовного судопроизводства, этап, стадия.

Shmyndruk O. Preparatory proceedings as a criminal-procedural category

Summary. The article reviews the matter, the mission and the tasks of the preparatory proceeding in the court of the first instance.

Key words: court, preparatory proceeding, stopping of the criminal investigation, phase, stage.

Голуб І. Г.,

здобувач кафедри правосуддя і кримінально-правових дисциплін
 Інституту права імені Іонікія Малиновського
 Національного університету «Острозька академія»

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО ЖІНОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено ряд питань, пов'язаних із застосуванням запобіжних заходів щодо підозрюваних, обвинувачених, підсудних жінок, які на момент обрання запобіжного заходу є вагітними або мають дітей дошкільного віку, та особливостей дотримання прав їх дітей. Права дитини можна захистити, не допускаючи порушення прав її батьків, що є дуже важливим у кримінальному процесі, де питання дотримання прав людини стоїть особливо гостро. В кримінальному процесі України є значні прогалини щодо захисту материнства та дитинства, зокрема при застосуванні запобіжних заходів. У статті обґрунтовано необхідність ввести в кримінальний процес норму щодо захисту прав дітей підозрюваних, обвинувачених, підсудних, жінок. Висвітлена автором проблема щодо необхідності захисту у кримінальному процесі осіб – дітей, які не є учасниками кримінального процесу, але їх права порушуються, потребує законодавчого врегулювання та впровадження в практичну діяльність.

Ключові слова: застосування запобіжних заходів, дотримання прав людини у кримінальному процесі, жінки з дітьми, неповнолітні діти, вагітна жінка, права дитини.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Запобіжним заходам значна увага приділялася радянськими вченими. Зокрема, проблеми застосування запобіжних заходів неодноразово розглядалися у науковій літературі у працях Ковриги З.Ф., Чистякової В.С., Зинатуліна З.З., Лівшица Ю.Д., Михайлова В.А. Над питаннями запобіжних заходів працювали українські вчені – Грошевий Ю.М., Маляренко В.Т., Лобойко Л.М., Аленін Ю.П., Погорецький М.А., Нор В.Т., Попелюшко В.О., Назаров В.В., Омеляненко Г.М., Горбачевський В.Я., Кучинська О.П., Борисов В.І., Глинська Н.В., Зеленецький В.С., Шило О.Г. та інші.

Формулювання цілей статті. В кримінальному процесі України є значні прогалини щодо застосування запобіжних заходів до вразливих категорій підозрюваних, обвинувачених, підсудних, особливо жінок з дітьми. У цих ситуаціях гостро постають питання захисту материнства та дитинства, в тому числі і захист прав ненароджених дітей, зокрема при застосуванні запобіжних заходів. У статті обґрунтовано необхідність ввести в кримінальний процес норму щодо захисту прав дітей підозрюваних, обвинувачених, підсудних, жінок. Захист прав дитини, в тому числі і через дотримання прав її матері у кримінальному процесі потребує законодавчого врегулювання та впровадження в практичну діяльність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із найважливіших завдань демократичної держави і суспільства, у тому числі у кримінальному процесі, є забезпечення дотримання прав найбільш вразливих категорій населення – непо-

внolітніх (дітей) та жінок з дітьми. Дотримання прав людини у кримінальному процесі при застосуванні запобіжних заходів є дуже актуальним, особливо щодо вищезазначених вразливих категорій підозрюваних чи обвинувачених.

Згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України, що введений в дію з 19 листопада 2012 року, запобіжними заходами є: особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт, тримання під вартою. Тимчасовим запобіжним заходом є затримання особи, яке застосовується з підстав та в порядку, визначеному цим Кодексом. Запобіжні заходи є заходами забезпечення кримінального провадження.

Запобіжні заходи застосовуються: під час досудового розслідування – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора. Метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам:

1) переховуватися від органів досудового розслідування або суду;

2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;

3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;

4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;

5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [1].

Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені частиною першою ст. 177 Кримінального процесуального кодексу України. Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених цим Кодексом.

Актуальним залишається використання окремих фактичних даних, що підлягають встановленню у кримінальній справі, при прийнятті процесуальних рішень уповноваженими посадовими особами. Ст. 91 КПК серед обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, зазначає обставини, які характеризують особу обвинуваченого [1].

При вирішенні питання про обрання запобіжного заходу, крім наявності ризиків, зазначених у ст. 177 Кримінального процесуального кодексу, слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів

зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, у тому числі:

- 1) вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення;
- 2) тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі у разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується;
- 3) вік та стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого;
- 4) міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність в нього родини й утриманців;
- 5) наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання;
- 6) репутацію підозрюваного, обвинуваченого;
- 7) майновий стан підозрюваного, обвинуваченого;
- 8) наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого;
- 9) дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше;
- 10) наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення;
- 11) розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюється, обвинувачується особа, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок вчинення кримінального правопорушення підозрюється, обвинувачується особа, а також вагомість наявних доказів, якими обґрунтовуються відповідні обставини.

Перелік наведених у цій статті обставин, що враховуються при обранні запобіжного заходу, не є вичерпним. Слідчий суддя, суд може визнати такими й інші обставини [2]. Законодавець передбачив однією з вагомих підстав, які враховуються при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність в нього родини й утриманців. Варто звернути увагу і на іншу вагому обставину – вік та стан здоров'я підозрюваної, обвинуваченої.

Законодавцем чітко вказано, що вищезазначені обставини повинні враховуватися при обранні запобіжного заходу, але варто виділити і законодавчо закріпити ще одну вагому підставу, тісно пов'язану з вищезазначеними: *вагітність або наявність дітей дошкільного віку у обвинуваченої, підозрюваної та дотримання прав дітей особи, щодо якої обирається запобіжний захід*. Виділення цієї обставини є важливим у зв'язку з виконанням жінкою своїх сімейних прав та обов'язків матері щодо своєї малолітньої дитини (дитини дошкільного віку), у тому числі і ненародженої. Адже зазначені законодавцем міцність соціальних зв'язків підозрюваної, обвинуваченої та наявність родини й утриманців не охоплюють повною мірою всіх питань здійснення соціальної ролі матері та дотримання прав неповнолітньої дитини, її життєзабезпечення, виховання та навчання. Іншою вагомою причиною виділення окремим пунктом вищезазначеної норми є захист прав дитини підозрюваної, обвинуваченої в кримінальному процесі. Особливо ретельного розгляду потребують питання застосування запобіжних заходів до вагітних, у тому числі таких, що не досягли повноліття. Адже існуючими нормами вищезазначені обставини не охоплюються, отже, потребують доопрацювання.

Сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі. Сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути переказані на іншу особу [3]. Отже, при обранні запобіжного заходу жінці-матері (вагітній або такій що виховує дітей

дошкільного віку) повинні враховуватися права дітей. Адже питання виживання, виховання та навчання дитини повинні бути пріоритетними, і становлять вищий суспільний інтерес, особливо при застосуванні запобіжного заходу – тримання під вартою. Слідчому, прокурору, слідчому судді варто взяти до уваги та враховувати при обранні запобіжних заходів вищезазначені обставини.

Закон зобов'язує слідчого суддю і суд підходити до вирішення питання про обрання запобіжного заходу не механічно, а оціночно що до кожної окремої підстави, керуючись при цьому принципом презумпції невинуватості і правилами, які з цього принципу випливають, в тому числі правилом про тлумачення усіх сумнівів у доведеності обставин, на яких ґрунтуються обвинувачення та ризики, на користь обвинуваченого [4, с. 6]. А щодо вищезазначених вразливих підозрюваних, обвинувачених це особливо актуально.

Запобіжні заходи повинні застосовуватися відповідно до принципу верховенства права. Принцип верховенства права є однією з провідних складових загальної системи засад будь-якої сучасної демократичної, правової держави. Він втілює в собі ціннісний сплав таких ідей як справедливість, рівність, свобода і гуманізм. Даний принцип є базовим, адже він визначає умови та спосіб побудови і діяльності правової системи взагалі, а також її окремих складових – галузей права, у тому числі й кримінально-процесуального права [5].

Висновки. При обранні запобіжного заходу обвинуваченій, підозрюваній вагітній жінці або жінці, яка має дітей дошкільного віку слідчому, прокурору, слідчому судді або суду, слід враховувати ряд обставин, пов'язаних з виконанням такою обвинуваченою чи підозрюваною соціальної ролі матері та виконанням обов'язків по збереженню життя дитини та її виховання. Для цього до моменту обрання запобіжного заходу потрібно з'ясувати наявність дітей в підозрюваної чи обвинуваченої та їх вік, а також питання перебування (проживання) дітей. Також варто вжити всіх заходів до дотримання прав дітей підозрюваної, обвинуваченої, та не допустити їх порушення при здійсненні процесуальних дій, в тому числі і при обранні запобіжного заходу, особливо тримання під вартою. Отже, статтю 178 Кримінального процесуального кодексу варто доповнити пунктом 4-а такого змісту: *вагітність або наявність дітей дошкільного віку у обвинуваченої, підозрюваної та дотримання прав дітей особи, щодо якої обирається запобіжний захід*.

На сьогодні в науковій спільноті та юридичній практиці є низка спірних теоретичних та практичних питань щодо застосування запобіжних заходів та заходів процесуального примусу в кримінальному процесі щодо вразливих категорій підозрюваних, обвинувачених, підсудних, що потребують подальшого дослідження та впровадження в практичну діяльність.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0-17>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.
3. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
4. Попелюшко В. О. Запобіжні заходи в новому КПК України: поняття, мета, підстави, порядок та суб'єкти застосування / В. О. Попелюшко // Адвокат. – 2012. – № 9 (144). – С. 4-6.
5. Кочура А. В. Принцип верховенства права як базовий принцип кримінального процесу / А. В. Кочура // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 516-521.

Голуб И. Г. Проблемные вопросы применения мер пресечения в отношении женщины в уголовном процессе Украины

Аннотация. В статье исследован ряд вопросов, связанных с применением мер пресечения в отношении подозреваемых, обвиняемых, подсудимых женщин, которые на момент избрания меры пресечения беременны или имеют детей дошкольного возраста, и особенностей соблюдения прав их детей. Права ребенка можно защитить, не допуская нарушения прав его родителей, что очень важно в уголовном процессе, где вопрос соблюдения прав человека стоит особенно остро. В уголовном процессе Украины есть значительные пробелы по защите материнства и детства, в том числе при применении мер пресечения. В статье обосновано необходимость ввести в уголовный процесс норму по защите прав детей подозреваемых, обвиняемых, подсудимых женщин. Исследуемая автором проблема – необходимость защиты в уголовном процессе детей задержанных, обвиняемых женщин. Эти дети не являются участниками уголовного процесса, но их права нарушаются именно в уголовном процессе, и эта проблема требует законодательного урегулирования и внедрения в практическую деятельность.

Ключевые слова: применение мер пресечения, соблюдение прав человека в уголовном процессе, женщины с детьми, несовершеннолетние дети, беременные женщины, права ребенка.

Golub I. Problematic issues of application preventive measures for women in criminal process of Ukraine

Summary. This article investigates a number of issues related to the application of preventive measures to suspects or accused women, who at the time of a preventive measure are pregnant or have children under school age. Rights of the child can be protected by preventing violations of the rights of the parents, which is very important in criminal process, where the question of human rights is particularly acute. The criminal process in Ukraine has significant gaps on the protection of motherhood and childhood, including the application of preventive measures. The need to introduce in the criminal process another standards for the protection of children's rights of suspects and accused women is substantiated in the article. The author highlights the need to protect children who are not participants in the criminal process, but their rights are violated in criminal process, and this problem needs legislative regulation and implementation in practice.

Key words: application of preventive measures, human rights in the criminal process, women with children, juveniles, pregnant women, children's rights.

*Дедов Є. В.,**здобувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Національного університету державної податкової служби України*

ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИКРАДЕННЯ ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ

Анотація. Статтю присвячено питанням структури криміналістичної характеристики злочинів щодо викрадення електричної енергії, в основі якої розкриваються такі елементи, як предмет посягання, особа злочинця, спосіб вчинення та типова обстановка злочину, які у свою чергу можуть доповнюватися іншими елементами в залежності від характеристики окремого злочинного діяння, що посягає на охоронювані законом права та інтереси осіб у сфері електроенергетики.

Ключові слова: криміналістична характеристика, структура криміналістичної характеристики, структура криміналістичної характеристики викрадення електричної енергії.

Постановка проблеми. Криміналістична характеристика злочинів стала невід'ємним елементом сучасної криміналістичної науки та продовжує розвиватися і вдосконалюватися. Проте незважаючи на це, у сприйнятті її науковцями виникають суттєві розбіжності, що, зокрема, стосується і питань її структури як з огляду на її загальний аспект, так і на окремі злочинні діяння.

Це безпосередньо стосується і такого злочину, як викрадення електричної енергії, криміналістична характеристика якого не має ustalenoї структури та потребує розробки єдиного підходу до її елементів.

Науковому дослідженню криміналістичної характеристики присвячена значна кількість праць таких учених, як Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, К.В. Весельський, І.А. Возгрін, А.П. Гель, І.Ф. Герасімов, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, А.В. Іщенко, А.В. Ковальов, В.А. Колесник, Н.О. Колесніченко, О.В. Кравчук, Г.А. Кушнір, В.О. Маркусєв, В.Л. Підпалій, М.В. Салтєвський, Г.С. Семаков, Л.А. Сергєєв, А.В. Старушкевич, В.Ю. Шепітько, А.П. Шеремет, Н.П. Яблоков та інші. Зазначені науковці також торкалися питань структури криміналістичної характеристики злочину. Проте єдиного підходу до цього питання так і не було сформовано.

У контексті вказаного потребує подальших досліджень криміналістична характеристика злочинів у сфері викрадення електричної енергії. Це питання останнім часом було предметом досліджень С.А. Вельможного, а також в аспекті складу злочину та його загальної характеристики їх торкалися Т.А. Чумаченко, Н.О. Антонюк, Ю.В. Кириченко, В.М. Куц та деякі інші науковці. Однак їх науковий доробок не дозволяє сформулювати однозначний погляд на структуру криміналістичної характеристики цього злочину.

Мета та завдання наукової статті полягають у визначенні структури криміналістичної характеристики злочинів та формуванні на її основі структури криміналістичної характеристики викрадення електричної енергії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криміналістична характеристика злочинів певного виду або групи розглядається насамперед як система відомостей про елементи механізму їх вчинення, які важливі для побудови методики роз-

слідування [1, с. 40; 2, с. 14] та формують її структуру. Окремі науковці акцентували увагу саме на елементах криміналістичної характеристики [2; 3; 4], визначаючи через них і її поняття, що зазвичай не розкривало сутності криміналістичної характеристики, проте давало змогу зрозуміти її склад та відповідну елементну будову.

Загалом криміналістична характеристика злочинів, з одного боку, повинна бути базою для розробки типологічних положень методики розслідування, а з іншого – служити орієнтиром для особи, яка веде розслідування, під час вибору відповідного варіанта застосування цих положень у конкретній кримінальній справі [5, с. 29] При цьому всі елементи криміналістичної характеристики є взаємозалежними, виявлення внутрішніх зв'язків дозволяє, пізнаючи один елемент системи злочину, здобути знання про деякі інші елементи і в підсумку розкрити злочин [6, с. 45].

А.Г. Філіппов визначає, що елементами криміналістичної характеристики є предмет злочинного посягання; спосіб скоєння та приховання злочину; час, місце, обстановка; особливості слідів, що залишаються злочинцями; особа злочинця і потерпілого [7, с. 332]. Н.А. Селіванов пропонує класифікувати всі її елементи на чотири групи: за даними, що належать до об'єкту злочинного посягання (зокрема, особи потерпілого); за обставинами злочину (місце, час, спосіб скоєння); за його наслідками зміни в об'єкті злочинного посягання і навколишньому його оточенні (у тому числі й сліди злочинця); за об'єктивною стороною та особою злочинця [3, с. 57]. Проте вказане властиве більше характеристиці складу злочину, а не криміналістичній характеристиці.

У свою чергу А.Ф. Волобуєв визначає, що в криміналістичній характеристиці злочинів містяться відомості про такі елементи механізму злочинів окремого виду (групи): спосіб підготовки, скоєння і приховування злочинів; знаряддя скоєння злочину; сліди злочину; місце й обстановка скоєння злочину; час скоєння злочину; предмет посягання; особа потерпілого; особа злочинця [8, с. 24]. О.Я. Басєв, у якості таких елементів (окрім механізму слідоутворення) у криміналістичній характеристиці злочинів виділив дані про різновиди способів скоєння, приховування, осіб злочинців, мотив, місце і час скоєння злочинів, віктимологічних особливостей потерпілих і низку інших, що належать до підвиду і категорії окремих злочинів проти особи [9, с. 79].

Останні наукові доробки з питань елементів криміналістичної характеристики також свідчать про збереження тенденції щодо відсутності єдиного підходу до її складу.

Так, І.М. Твердохліб на основі узагальнення поглядів науковців до її елементів відносить такі: 1) дані про потерпілу особу; 2) спосіб підготовки, вчинення і приховування злочину; 3) типові джерела матеріально-фіксованої інформації; 4) типові джерела ідеальної інформації; 5) дані про особу злочинця; 6) типові мотиви і цілі вчинення злочинум [10, с. 130]. В.Ю. Шепітько зазначає, що основними елементами криміналістичної характеристики є сукупність ознак, що визначають:

1) спосіб злочину; 2) місце та обстановку; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя й засоби; 5) предмет посягання; 6) особу потерпілого; 7) особу злочинця; 8) типові сліди злочину. При цьому, на його думку, не всі перелічені елементи однаково важливі в різних видах злочинів. Одні з них набувають першочергового значення, інші, навпаки, відходять на другий план або навіть відсутні [11, с. 274–275].

Важливою, на нашу думку, є позиція, М.В. Салтєвського, який здійснив аналіз поглядів провідних учених-криміналістів щодо структури криміналістичної характеристики та дійшов висновку, що більшість авторів виділяють такі чотири елементи: 1) предмет безпосереднього посягання; 2) спосіб учинення злочину в його широкому розумінні; 3) типова обстановка – «слідова картина» в її широкій інтерпретації; 4) особа злочинця [12, с. 419].

Саме остання позиція є найбільш прийнятною, так як стоєть усіх без виключення злочинів та водночас вона може бути уточнена або доповнена окремими елементами за потреби під час застосування до того чи іншого злочину або групи, чи виду злочинів.

Враховуючи вказане, основними елементами криміналістичної характеристики злочину щодо викрадення електричної енергії можуть бути: 1) предмет посягання; 2) спосіб учинення злочину в його широкому розумінні; 3) типова обстановка – «слідова картина» в її широкій інтерпретації; 4) особа злочинця. Водночас вказані елементи можуть бути за потреби доповнені такими, як час учинення, знаряддя й засоби, особа потерпілого, сліди злочину, а також іншими, що можуть бути необхідними для криміналістичної характеристики того чи іншого злочину.

С.А. Вельможний розглядає криміналістичну характеристику викрадення електричної енергії з огляду на такі її складові, як предмет злочинного посягання, способи вчинення, типова «слідова картина», особа злочинця [13, с. 8–10]. Натомість Л.В. Дундич, розглядаючи подібний злочин щодо викрадення вантажів на залізничному транспорті, звертає увагу на такі елементи криміналістичної характеристики, як механізм вчинення (суб'єкти, способи вчинення, способи приготування, способи приховування тощо), структура і типові моделі механізму викрадення, предмет посягання, обставини й обстановка вчинення [14 с. 8–11; 15]. Аналогічно відмінні підходи містять і роботи інших дослідників, які торкаються питань криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із викраденням.

Таким чином, навіть серед злочинів цього виду, спрямованих на викрадення, немає однотайності щодо питань криміналістичної характеристики таких злочинів.

Якцілком справедливо відмічає С.А. Вельможний [16, с. 8–10], найбільш дискусійним у теорії криміналістичної характеристики є питання про якісний та кількісний склад елементів криміналістичної характеристики злочинів. При цьому, посилаючись на Р.С. Белкіна, він зазначає, що навіть до того, як термін «криміналістична характеристика злочинів» почав використовуватись у криміналістичній науці та практиці розслідування злочинів, у структурі окремих криміналістичних методик незмінно розрізняли такий її елемент, як предмет злочинного посягання за справами певної категорії [17, с. 329]. З такою думкою складно не погодитися, адже, як цілком справедливо відмічав Г.М. Самілик, «будь-яке злочинне посягання є предметним» [18, с. 39].

Дійсно, злочинне діяння, пов'язане з викраденням електричної енергії, завжди посягає, окрім певних охоронюваних законом інтересів, на конкретні матеріальні чи нематеріальні складові суспільного життя, у тому числі на майно, товари (товарну продукцію), до якої належить також електрична енергія. Відповідно до вказаного в науці сформовано об'єкт злочинного посягання

на охоронювані законом права й інтереси та предмет такого посягання у вигляді конкретних матеріальних речей навколишнього світу та нематеріальних складових суспільного життя.

У криміналістичній літературі цілком слушно зазначається, що не існує тотожних злочинів. Водночас кожна одиночна подія – це вияв однотипних (однорядкових) подій, що характеризуються наявністю не тільки індивідуальних, а й типових ознак. Способи конкретного виду злочину мають загальні ознаки, які повторюються, що дозволяє їх узагальнити, тобто типувати системи операцій і прийомів злочинних діянь. А це безсумнівно є важливим для криміналістичної характеристики такого злочину, як викрадення електроенергії, що саме по собі передбачає велику кількість способів і прийомів такого самовільного доступу до електромереж, приладів обліку, розподільчих систем тощо.

Стосовно типової обстановки «слідової картини», то сліди з найдавніших часів використовувалися під час розкриття злочинів і викриття злочинців. Недарма саме слово «слідство» має спільний корінь зі словом «слід». Сам термін «сліди злочину» належить одному з основоположників трасології Б.І. Шевченку [19], що вказує на стосунок «слідів злочину» і «слідової картини» загалом до будь-якого злочину.

Злочин завжди матеріальний і викликає сукупність пов'язаних із ним змін, що відбуваються в органічній та неорганічній природі. Такі відображення поділяються на матеріальні (що виникають як результат взаємодії різних об'єктів) та ідеальні (суб'єктивні образи об'єктивної дійсності, відображені в пам'яті людини). М.В. Салтєвський усі джерела інформації про подію злочину, що утворюються в процесі його вчинення, назвав «слідовою картиною». «Слідова картина» – поняття дещо умовне, близьке до поняття «слідова обстановка» або «інформаційне середовище», що включає як матеріальні, так і ідеальні відображення. Отже, «слідова картина» (слідова обстановка в широкому її розумінні) як елемент криміналістичної характеристики являє собою абстрактну модель слідів злочину, що відображаються в матеріальному середовищі [12, с. 420–421].

Р.С. Белкін навів таке визначення обстановки злочину: «Обстановка події чи злочину – це конкретна життєва ситуація. Вона включає, крім матеріальної обстановки місця події, також й інші елементи: поведінку учасників події, різні обставини, що сприяють чи перешкоджають діям цих учасників, хронологічну характеристику події, психологічні відносини, що виникають між учасниками події» [20, с. 139–140]. У свою чергу В.В. Тіщенко відмічає, що до структури обстановки злочину доцільно включити такі елементи: часову характеристику розвитку події злочину; просторову характеристику на всіх її етапах; матеріальну обстановку місця підготування, учинення та приховування злочину (якщо вони не збігалися, не відбувалися в одному й тому самому місці); погодні й інші природно-кліматичні умови; поведінку учасників події; соціально-побутові та психологічні відносини між учасниками події; умови загального характеру, на тлі яких відбувалася злочинна подія (суспільні заходи, святкова подія тощо); обставини, що сприяють чи перешкоджають підготуванню, учиненню та приховуванню злочину [21, с. 69–70].

Іншу точку зору має В.Ю. Шепітько, який зазначає, що слід окремо виділяти місце, час і обстановку вчиненого злочину. Місце дає змогу відповісти на питання, де його вчинено. Обстановка – це частина матеріального середовища, яка разом із ділянкою території включає сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні стосунки та відносини між ними. Щодо часу, то його врахування дозволяє: а) визначити час події злочину; б) установити часові зв'язки між фактами; в) з'ясувати черговість подій, дій або фактів; г) обчислити тривалість різних подій та інше [22, с. 276–279].

Саме остання позиція, на наш погляд, є найбільш прийнятною, так як дає змогу повною мірою охопити всі питання слідової картини та врахувати всі або більшість факторів, які впливали на вчинення злочину. При цьому такі елементи, як місце і час вчинення можуть виступати як невід'ємними, так і додатковими, залежно від характеру злочину і загалом обстановки вчинення.

Такий елемент криміналістичної характеристики, як особа злочинця є її основною сполучною ланкою. Водночас варто звернути увагу на думку Г.А. Зоріна про те, що наслідком недостатньої уваги до особи злочинця є перетворення цього вчення в додаток до методики розслідування, що призводить до втрати інформації на тактичному та стратегічному рівнях [23, с. 11], із чим цілком слід погодитися. Також слід зауважити, що Г.А. Матусовський виконав загальну криміналістичну класифікацію осіб, які вчиняють економічні злочини, де насамперед виділив загальні закономірності особи «економічного» злочинця – осіб, які вчиняють різновиди економічних злочинів, об'єднаних у типові групи або підгрупи (злочини проти власності, підприємництва, кредитно-банківської діяльності та інші) [24, с. 140–142]. Відповідно, ним було закладено основи для подальшого удосконалення криміналістичної характеристики злочинів проти власності, у тому числі викрадень електричної енергії.

Висновки. Враховуючи все вищезазначене, можна дійти висновку, що основними елементами криміналістичної характеристики викрадення електричної енергії, яка базується на елементах загальної криміналістичної характеристики, мають стати такі елементи: 1) предмет посягання; 2) спосіб учинення злочину; 3) типова обстановка – «слідова картина» (обставини в їх широкому розумінні, а також за необхідності час та місце вчинення); 4) особа злочинця. При цьому в залежності від характеру та інших характеристик кожного конкретного злочину вказані елементи за необхідності можуть бути доповнені й іншими.

Література:

1. Васильев А.Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / А.Н. Васильев. – М. : МГУ, 1978. – 71 с.
2. Макаренко Е.И. Особенности расследования квартирных краж, совершаемых группой лиц : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика» / Е.И. Макаренко. – М., 1985. – 22 с.
3. Селиванов Н.А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования / Н.А. Селиванов // Социалистическая законность. – 1977. – № 2. – С. 56–59.
4. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики : в 3 т. : [пособие для вузов МВД СССР] / Р.С. Белкин. – 1977–1979. – Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – 1979. – 408 с.
5. Сенчик Н.А. Криминалистическая характеристика преступлений / Н.А. Сенчик // Криминалистика и судебная экспертиза : сб. статей. – К., 1983. – Вып. 26. – С. 26–31
6. Густов Г.А. Понятие и виды криминалистической характеристики преступлений / Г.А. Густов // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. научных трудов. – М., 1984. – С. 43–47.
7. Филиппов А.Г. Криминалистика : [учебник] / А.Г. Филиппов, А.Ф. Вольнский. – М. : Издательство «Спарк», 1998. – 543 с.
8. Волобуев А.Ф. Загальні положення криміналістичної методики : [лекція] / А.Ф. Волобуев. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1996. – 36 с.
9. Баев О. Я. Основы криминалистики : [курс лекций] / О.Я. Баев. – М. : Экзамен, 2001. – 230 с.
10. Трердохліб І.М. Криміналістична характеристика крадіжок вчинених в умовах надзвичайних ситуацій / І.М. Твердохліб // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право». – 2011. – Вып. 16. – С. 124–131.
11. Криміналістика : [підручник] / [кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.] ; за ред. проф. В.Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – 464 с.
12. Салтєвський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : [підручник] / М.В. Салтєвський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
13. Вельможний С.А. Основи методики розслідування викрадень електроенергії шляхом її самовільного використання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С.А. Вельможний ; Харківський нац. універ. внутрішніх справ. – Х., 2009. – 17 с.
14. Дундич Л.В. Особливості розслідування викрадення вантажів на залізничному транспорті : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л.В. Дундич ; Харківський нац. універ. внутрішніх справ. – Х., 2011. – 20 с.
15. Дундич Л.В. Поняття і структура механізму злочину / Л.В. Дундич // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 125–129. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08dlvsnz.pdf>.
16. Вельможний С.А. Предмет злочинного посягання при розслідуванні викрадень електроенергії шляхом її самовільного використання / С.А. Вельможний // Право України. – 2008. – № 2. – С. 94–97.
17. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3-х т. / Р.С. Белкин –М., 1997– . – Т. 3. – 1997. – 480 с.
18. Самилык Г.М. Еще раз о предмете преступления / Г.М. Самилык // Труды КВШ МВД СССР. – К., 1978. – № 12. – С. 39–40.
19. Шевченко Б.И. Научные основы современной трасологии / Б.И. Шевченко. – М. : Моск. юрид. ин-т, 1947. – 54 с.
20. Белкин Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств / Р.С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – С. 139–140.
21. Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : [монографія] / В.В. Тищенко. – О. : Фенікс, 2007. – С. 69–70.
22. Шепітько В.Ю. Криміналістика : [підручник] / В.Ю. Шепітько. – К. : ІнЮре, 2010. – 496 с.
23. Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики / Г.А. Зорин. – Минск : Амалфея, 2001. – 608 с.
24. Матусовский Г.А. Проблемы формирования методики расследования преступлений, совершенных посредством расчетно-кредитных банковских операций / Г.А. Матусовский, О.П. Бушан // Проблемы законности : республиканский межведомственный науч. сборник. – Х., 1995. – Вып. 29. – С. 137–142.

Дедов Е. В. К вопросу структуры криминалистической характеристики хищения электрической энергии

Аннотация. Статья посвящена вопросам структуры криминалистической характеристики преступлений о похищении электрической энергии, в основе которой раскрываются такие элементы, как предмет посягательства, личность преступника, способ совершения и типичная обстановка преступления, которые в свою очередь могут дополняться другими элементами в зависимости от характеристики отдельного преступного деяния, посягающего на охраняемые законом права и интересы лиц в сфере электроэнергетики.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, структура криминалистической характеристики, структура криминалистической характеристики хищения электрической энергии.

Diedov I. The question of structure forensic characterization stealing of electric power

Summary. The article deals with the structure of criminological characteristics of crimes of theft of electricity, based on the disclosed elements such as the subject of abuse, offender, and the typical way of committing the crime situation, which in turn may be supplemented by other elements depending on the characteristics of individual criminal acts infringes on the legitimate rights and interests of people in power.

Key words: forensic characterization, structure criminological characteristics, structure criminological characteristics kidnapping electricity.

*Казанська Л. М.,**здобувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
провідний фахівець (юрисконсульт) юридичного відділу
Національного університету державної податкової служби України*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КОРУПЦІЄЮ

Анотація. Стаття присвячена аналізу наукових поглядів щодо визначення поняття криміналістичної характеристики злочинів, зокрема пов'язаних із корупцією, та виокремлення її типових складових елементів.

Ключові слова: криміналістична характеристика, елементи криміналістичної характеристики, корупційна злочинність, неправомірна вигода.

Постановка проблеми. Практична і теоретична спрямованість діяльності з виявлення та розслідування злочинів ґрунтується на пізнанні сутності самого діяння, його системної організації, внутрішніх і зовнішніх зв'язків, які в криміналістиці відображені в категорії криміналістичної характеристики злочинів.

Дискусії, які точилися навколо появи криміналістичної характеристики в просторі науки криміналістики, не вщухають дотепер. У зв'язку з неоднозначним ставленням учених до необхідності існування вказаної категорії на сьогодні є актуальним підвищення прагматичної функції криміналістичної характеристики окремих видів злочинів, виявлення кореляційних зв'язків між її елементами, що сприятиме побудові типових слідчих версій, а це в свою чергу відкриватиме шляхи до розкриття злочинів, зокрема пов'язаних із корупцією.

Першоджерелом наукової думки щодо появи такої категорії, як «криміналістична характеристика злочину» є праці Л.О. Сергєєва та О.Н. Колісниченка. У подальшому намагання вчених-криміналістів визначити її місце в теорії та практиці розслідування злочинів неодноразово ставали предметом живих дискусій. Вагомий внесок у розвиток поняття та структури криміналістичної характеристики злочинів зробили О.М. Васильєв, В.П. Бахін, І.А. Возгрін, І.Ф. Герасімов, В.А. Образцов, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько, Н.П. Яблоков та інші.

Метою статті є визначення поняття криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із корупцією, та виокремлення її типових складових елементів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим як визначити елементи криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із корупцією, необхідно зробити короткий екскурс в історію виникнення самого поняття «криміналістична характеристика» та визначити дефініцію.

Криміналістична характеристика злочинів – це відносно нова категорія, яку введено в науковий апарат криміналістики наприкінці 60-х – на початку 70-х років минулого століття.

З моменту зародження теорія криміналістичної характеристики злочинів пройшла складний шлях від фрагментарних і не завжди системних досліджень до розвинутої науково-практичної конструкції, яка знайшла відображення в роботах авторитетних учених-криміналістів. Водночас ставлення до цього феномену в науці неоднозначне: з одного боку, існують висловлювання про абсолютну непотрібність, штучність категорії криміналістичної характеристики злочинів, з іншого – про необхідність подальшого її дослідження та розвитку. Як проміжні

погляди можна вказати думки деяких учених про необхідність заміни поняття «криміналістична характеристика злочинів» іншими термінами, так чи інакше узагальнюючими результати криміналістичного дослідження злочинів у їх системній єдності [1, с. 28].

Дослідження криміналістичної характеристики злочинів тісно пов'язано з відомою полемікою щодо практичної необхідності цієї категорії. Багато в чому дискусія була викликана відомим висловлюванням Р.С. Белкіна про те, що слід відмовитися від терміну і поняття «криміналістична характеристика злочину», який, на його думку, зжив себе і з реальності перетворився в ілюзію, у криміналістичний фантом.

Прихильники такої позиції негативно ставляться до ідеї існування закономірних зв'язків між обставиною вчинення злочину, відомостями про особу та іншими елементами злочину, які, на думку вчених, не забезпечують розкриття окремого діяння. Суперечки про необхідність криміналістичної характеристики злочинів були викликані низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. До них можна віднести новизну такої категорії криміналістики; відсутність чітко сформованого її складу; наявність конкуруючих понять – «кримінально-правова характеристика злочину» і «обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному процесі», а також наявність різних взаємозамінюючих термінів («модель злочину», «механізм злочину», «криміналістична характеристика механізму злочину» та інші), які загалом означають одне й те саме явище, але створюють підґрунтя для подальших суперечок, виключно у сфері термінології [2, с. 147].

Відповідно до висловлених наукових поглядів у криміналістичній літературі з'явилися пропозиції щодо хронології розвитку криміналістичної характеристики злочинів. Так, В.Л. Синчук у розвитку цієї категорії виділяє чотири етапи:

1. Перші згадки й опис криміналістичної характеристики злочинів у працях О.Н. Колісниченка, С.П. Мітрічева, Л.О. Сергєєва (кінець 60-х років ХХ ст.).

2. Розробка теоретичних засад криміналістичної характеристики злочинів (80-ті – початок 90-х років ХХ ст.).

3. Розробка криміналістичних характеристик окремих груп, видів і підвидів злочинів та поглиблення формування теорії криміналістичної характеристики злочинів (протягом 90-х років ХХ ст.).

4. Відставання розробок практичного аспекту порівняно з теоретичним і на підставі цього поява пропозицій щодо повної відмови від застосування криміналістичної характеристики як наукової категорії (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) [3, с. 16].

Уперше науково вивели та обґрунтували категорію криміналістичної характеристики злочинів такі науковці, як О.Н. Колісниченко та Л.О. Сергєєв. Останній розкривав її зміст на основі таких елементів: способу вчинення злочину; умов, у яких вчиняються злочини; особливостей обстановки, обставин, пов'язаних з об'єктами посягань; властивостей суб'єктів злочинів; зв'язку одних злочинів та правопорушень з іншими;

взаємозв'язку між зазначеними групами [4, с. 412]. О.Н. Колесніченко визначав, що криміналістична характеристика – це система відомостей про криміналістично-значимі ознаки злочинів цього виду, що відображає закономірні зв'язки між ними і служить побудові та перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань розслідування [5, с. 10, 14].

Як зазначає А.Н. Халіков, аналіз визначень криміналістичної характеристики злочинів, запропонованих різними авторами, не вказує на їх принципові відмінності, а швидше – на варіативний характер досліджень, спрямованих в основному на подальшу розробку цієї категорії, класифікацію її елементів та визначення їх змісту [1, с. 30].

На думку І.Ф. Герасимова, криміналістична характеристика є «сукупністю відомостей про такі загальні риси, типові ознаки, обставини і інші характерні риси певного виду (групи) злочинів, які мають організаційне і тактичне значення для розкриття цього виду (групи) злочинів». Аналогічна думка й І.Ф. Пантелєєва, який писав, що криміналістична характеристика повинна розглядатися як сукупність даних про злочин.

Т.А. Сєдова підкреслила, що криміналістичну характеристику складають знання про закономірності взаємодії і взаємозв'язків елементів (а не просто відомості про елементи), оскільки це дозволяє більш ефективно розслідувати злочин. Цю думку підтримує й І.П. Лузгін: «У криміналістичній характеристиці злочинів повинні знайти відображення реальні зв'язки і залежності між окремими елементами» [6].

На думку Л.Я. Драпкіна, криміналістична характеристика злочинів – це наукова категорія, у якій із достатнім ступенем конкретності описані типові ознаки і властивості події, обстановки, способу та механізму вчинення суспільно небезпечних дій певної класифікаційної групи, процесу утворення і локалізації доказів, типологічні ознаки особи і поведінки обвинувачуваних, потерпілих, а також стійкі особливості інших об'єктів замахів [4, с. 412].

В.О. Образцов вважає, що під криміналістичною характеристикою злочинів розуміється система об'єктивних відомостей про механізм злочинного діяння, типові сліди й об'єкти, які їх відображають, взаємодіючи в процесі вчинення злочину, особливості і джерела формованої ними фактичної інформації, яка має значення для виконання завдань кримінального судочинства шляхом застосування обумовлених ними криміналістичних засобів, прийомів і методів [7, с. 496].

Визначення криміналістичної характеристики злочинів як системи узагальнених фактичних відомостей і заснованих на них наукових висновків та рекомендацій про найбільш типові, криміналістично-значимі ознаки злочинів, знання яких необхідне слідчим і дізнавачам для організації та проведення їх всебічного, повного й швидкого розкриття і розслідування надав І.О. Возгрін [8].

Ф.В. Кофанов та О.Л. Кобилянський дають таке визначення: «Криміналістична характеристика злочинів – це система відомостей про певні види злочинів, ознаки суб'єкта злочину, його мотиви, предмет посягання, обстановку, злочинні способи, які мають значення для виявлення і розкриття таких діянь криміналістичними засобами, приемами та методами» [9, с. 240].

В.П. Сабадаш та М.О. Ларкін визначають криміналістичну характеристику злочинів як типову інформаційну систему, яка містить дані про ключові елементи механізму злочинної поведінки і слугує основою для планування розслідування і висування слідчих версій [10, с. 153]. Ми підтримуємо вказану точку зору, адже криміналістична характеристика – це не просто сукупність відомостей, даних, інформації, рис, якостей,

а сукупність криміналістично значимих ознак злочину. Саме таке бачення криміналістичної характеристики злочинів має значення для обрання ефективної системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів у розслідуванні.

Аналізуючи запропоновані дефініції, можна чітко простежити, що криміналістична характеристика злочину – це системне поняття. Тому варто погодитись із С.І. Коноваловим, який зазначає, що системне розуміння криміналістичної характеристики злочинів повинно припускати не стільки послідовну характеристику значущих елементів злочинної діяльності, скільки розкриття внутрішніх зв'язків між ними [11].

Резюмуючи викладене вище, криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із корупцією, включає в себе криміналістично-значимі елементи, які визначаються між собою кореляційним зв'язком у вигляді умисних протиправних діянь, що містять ознаки корупції, вчинені суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення, які завдають шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

Не менш дискусійним залишається питання щодо кількісного та якісного складу елементів криміналістичної характеристики злочинів. Наукові дослідження із цієї теми дають зрозуміти, що автори вказують від 4 до 19 елементів криміналістичної характеристики злочинів. Не вдаючись до глибокого аналізу наявної дискусії, наведемо декілька позицій учених із цього питання.

Так, В.Ю. Шепітько до елементів криміналістичної характеристики відносить: 1) спосіб злочину; 2) місце й обстановку; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя та засоби вчинення злочину; 5) предмет злочинного посягання; 6) особистість потерпілого (жертви); 7) особистість злочинця; 8) типові сліди злочину [12, с. 318].

Ф.В. Кофанов розглядає криміналістичну характеристику злочинів як систему, що складається з елементів, які включають у себе такі компоненти:

1) особа злочинця, яка характеризується фізичними, соціально-демографічними даними; категорії посадових матеріально відповідальних та інших осіб, які можуть бути причетними до злочину; чинники, що мали вплив на формування і здійснення злочинної мети, створення злочинної групи, розподіл ролей між співучасниками тощо;

2) способи вчинення злочинів (пошук відповідних знарядь злочину; заходи щодо створення залишку сировини, готової продукції, резерву грошових коштів та інші); способи вчинення злочину (ненасильницькі дії, заходи щодо заволодіння майном, його вилучення, збуту, реалізації); способи приховування злочину, маскуванню злочинних дій;

3) особа потерпілого (демографічні дані, відомості про спосіб життя, риси характеру, звички, зв'язки і стосунки, ознаки вкритимості тощо);

4) предмет посягання: грошові кошти, цінні папери, матеріальні цінності у вигляді сировини, палива, матеріалів, напівфабрикатів, готових виробів з урахуванням їх споживчої цінності, які можуть бути віднесені до різних джерел посягання;

5) типова «слідова картина» злочину: місце як частина матеріального середовища, що включає, окрім приміщення та ділянки місцевості, сукупність різних предметів [9, с. 241–242].

В.П. Сабадаш, крім вказаних вище елементів, додає до структури криміналістичної характеристики злочинів місце, час та обстановку скоєння протиправного діяння [10, с. 154].

І.А. Возгрін вважає, що в кожного виду злочину повинен бути встановлений свій комплекс елементів криміналістичної

характеристики, з визначенням кореляційних зв'язків і залежностей у вигляді кількісних показників [8, с. 27–28].

Враховуючи зазначені погляди на елементний склад криміналістичної характеристики злочинів, можна зробити висновок, що основними складовими цієї категорії є предмет злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, слідова картина та особа злочинця. Варто погодитися з думкою О.О. Алексеева про те, що ці елементи не можуть розглядатися як єдина та незмінна система для всіх видів злочинів. Це найбільш типовий вибір криміналістично-значущих ознак, покликаних забезпечувати прикладну функцію криміналістичної характеристики. Щодо окремих видів злочинів цей набір може видозмінюватися [13, с. 14].

Для визначення елементного складу криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із корупцією, необхідно проаналізувати склади злочинів, що, відповідно до Кримінального кодексу України, можна віднести до корупційних.

Враховуючи, що встановлення ознак, за якими те чи інше протиправне діяння може мати корупційний характер, не є метою цієї статті, ми лише зазначимо, що злочини, які пов'язані з корупцією, мають корисливий мотив у вигляді прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди.

Закон України від 7 квітня 2011 року № 3206-VI «Про засади запобігання і протидії корупції» визначає, що неправомірною вигодою – це грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав [14].

Відповідно до зазначеного закону корупційне правопорушення – умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною в частині першій статті 4 цього закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність.

О.М. Джужа корупційними вважає злочини, усі ознаки яких вказують на їх корупційний характер і визначені в законі чи впливають із його змісту. До них належать: одержання хабара; зловживання владою або службовим становищем; заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності; постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності; зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем [16, с. 26].

Враховуючи викладене та зважаючи на новели антикорупційного законодавства, до злочинів, пов'язаних із корупцією, можна віднести склади злочинів, передбачені ч. 2 ст. 191, ст. ст. 354, 364, 364-1, 365-2, 368-370, 372, ч. 2 ст. 375 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [16].

Отже, до структури криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із корупцією, ми пропонуємо віднести: 1) особу злочинця; 2) спосіб вчинення злочину та його приховування; 3) обстановку (час та місце вчинення); 4) предмет; 5) мету та мотив; 6) завдану шкоду; 7) потерпілих та третіх осіб.

Видається слушною позиція А.Н. Халікова, сферою дослідження якого є вчинення злочинів, скоєних службовими особами, який до елементів криміналістичної характеристики включає також наявність законодавчих актів та інших правових норм, що визначають повноваження та функції посадових осіб, які використовувалися або порушувалися під час скоєння злочинів у сфері службової діяльності та механізм скоєння злочину, що включає його підготовку, спосіб і посткримінальну поведінку учасників із переважанням документального фіксування їхньої дії [1, с. 39].

У контексті скоєння корупційного правопорушення службовою особою ми також погоджуємося з його думкою про те, що в обстановці скоєння злочину, крім часу та місця, великого значення набуває середовище діяльності службової особи.

У криміналістичній характеристиці злочинів, пов'язаних із корупцією, важливе місце посідає особа злочинця та потерпілого. Також не варто залишати поза увагою третіх осіб, в інтересах яких пропонується або надається неправомірною вигодою.

Завдяки прийняттю нового антикорупційного законодавства особою злочинця цієї категорії злочинів відтепер можуть бути не лише державні службовці, а й службові особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми та особи, які надають публічні послуги. Суб'єктом злочину за ст. 354 та ст. 369 КК України взагалі може бути лише загальний суб'єкт.

Згідно з приміткою до ст. 364 КК України службовими особами в ст. ст. 364, 368, 368-2, 369 цього кодексу є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів [16].

Поняття осіб, які надають публічні послуги, є новим. Ні КК України, ні будь-які інші нормативно-правові акти України не мають визначення цього поняття, тому слід виходити із загального аналізу кримінально-правових та інших нормативних приписів. Так, В.М. Киричко під особами, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (особами, які надають публічні послуги), розуміє осіб, які не є службовими (у кримінально-правовому значенні), державними службовцями чи посадовими особами місцевого самоврядування, але на законних підставах надають публічні послуги, що функціонально входять до публічної сфери суспільних відносин і полягають у виконанні певних визначених законом повноважень на засадах об'єктивності та неупередженості, фактичні результати якого, як правило, відображаються в офіційному документі і набувають обов'язкового юридичного значення для всіх або для визначених законом суб'єктів правовідносин та спричиняють чи здатні спричинити наслідки правового характеру у сфері виконання функцій держави чи місцевого самоврядування [17, с. 52].

Елементом криміналістичної характеристики корупційних злочинів, тісно пов'язаним з особою злочинця, є мета і мотиви

діяння. Зазначені ознаки мають пряме відношення до механізму скоєння злочину, до способів досягнення злочинних результатів.

Аналіз диспозицій статей КК України дозволяє зробити висновок, що мотивами корупційних правопорушень є: 1) корисливі; 2) задоволення інших особистих інтересів; 3) задоволення інтересів третіх осіб. Метою є одержання неправомірної вигоди.

Корупційні правопорушення вчиняються як у денний, так і у вечірній час. Слідча практика показує, що час вчинення цієї категорії злочинів залежить від місця скоєння, а останнє залежить від характеру неправомірної вигоди. Однозначно, що вибір часу та місця скоєння корупційних злочинів впливає на подальшу підготовку до протиправних дій, способів вчинення та поведінки учасників скоєного злочину.

Досліджуючи спосіб вчинення злочину, слід зазначити, що він, будучи серцевиною механізму злочину, показує якісну сторону злочинного діяння, його суть, яка являє собою головну дію, спрямовану на досягнення злочинного результату. З цього приводу А.Н. Халіков зазначає, що способом вчинення злочину є система індивідуальних прийомів і методів протиправних дій, які розпізнаються кримінальним законодавством, що спрямовані на досягнення злочинного результату з використанням обраних знарядь і засобів в умовах конкретної матеріальної обстановки і суб'єктного оточення [1, с. 48].

Спосіб вчинення злочинів корупційної спрямованості тісно пов'язаний з особою злочинця. Так, якщо суб'єктом злочину виступає службова особа, то беззаперечно що спосіб скоєння нею злочину передбачатиме активне використання посадових повноважень і службового становища посадової особи. З цього випливає, що практично будь-яке повноваження, надане службовій особі в якості її посадових прав та обов'язків, може бути використано в кримінальних цілях.

Предметом злочину вважається те, у зв'язку із чим або з приводу чого вчиняється злочин [18, с. 82]. Аналіз статей КК України, які мають ознаки корупції, дає підстави вважати предметом таких злочинів неправомірну вигоду. Визначення цього поняття давалося вище. Зазначимо, що згідно із законодавчою дефініцією можна виокремити такі ознаки неправомірної вигоди: 1) неправомірною вигодою можуть бути: а) грошові кошти, б) переваги, в) пільги, г) послуги, д) нематеріальні активи, е) інше майно; 2) ці предмети обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав [19, с. 59].

Як відомо, результатом скоєння протиправного діяння є завдання шкоди матеріальної та/або моральної. Під час вчинення злочинів, пов'язаних із корупцією, відповідно до КК України, шкода завдається охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб [16].

Висновки. Підсумовуючи висловлені позиції щодо елементів криміналістичної характеристики злочинів, можна зробити висновок, що наданий нами якісний та кількісний склад вказаної наукової категорії не є статичним. У залежності від необхідності та характеру скоєного злочину корупційної спрямованості до криміналістичної характеристики можуть додаватися такі елементи, як «слідова картина», типові слідчі версії та інші.

Література:

- Халіков А.Н. Должностные преступления: характеристика, расследование, предупреждение (криминалистический аспект): [монография] / А.Н. Халіков; под ред. заслуженного юриста Российской Федерации, докт. юрид. наук, проф. В.И. Комиссарова. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 312 с.
- Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: [монографія] / В.А. Журавель; Нац. акад. прав. наук України, Інститут вивч. пробл. злочинності. – Х.: Апостіль, 2012. – 302 с.
- Синчук В.Л. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення: [монографія] / В.Л. Синчук; за ред. докт. юрид. наук, проф. В.А. Журавля. – Х.: Харків юридичний, 2005. – С. 57
- Криміналістика: [учебник] / Л.Я. Драпкин, В.Н. Карагодин. – М.: 2011. – 768 с.
- Колесниченко А.Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. докт. юрид. наук. / А.Н. Колесниченко. – Х., 1967. – 21 с.
- Старушкевич А.В. Криміналістична характеристика злочинів: [навч. посібник] / А.В. Старушкевич. – К., 1997. – 44 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawdiss.org.ua/books/688.doc.html>.
- Криміналістика / под ред. докт. юрид. наук, проф. В.А. Образцов. – М.: Юристъ, 1997. – 760 с.
- Возгрин И.А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И.А. Возгрин. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003 – 475 с.
- Кофанов А.В. Криміналістика: питання і відповіді: [навч. посіб.] / А.В. Кофанов, О.Л. Кобилянський, Я.В. Кузьмичов та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 280 с.
- Сабадаш В.П. Криміналістика: [навч. посіб.] / В.П. Сабадаш, М.О. Ларкін – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 228 с.
- Коновалов С.И. Соотношение криминалистической характеристики и механизма преступления по делам о преступных нарушениях требований пожарной безопасности / С. Коновалов // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://cyberleninka.ru>.
- Шепитько В.Ю. Криміналістика: [курс лекцій] / В.Ю. Шепитько. – Х.: Одиссей, 2005. – 544 с.
- Алексеев О.О. Розслідування окремих видів злочинів: [навч. посіб.] / О.О. Алексеев, В.К. Весельський, В.В. Пясковський. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 278 с.
- Закон України від 07.04.2011 № 3206-VI «Про засади запобігання і протидії корупції» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
- Курс кримінології. Особлива частина: [підручник]: у 2 кн. / [М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.]; за заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
- Кримінальний кодекс України, Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
- Киричко В.М. Кримінальна відповідальність за корупцію / В.М. Киричко. – Х.: Право, 2013. – 424 с.
- Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / відп. ред. заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор С.Л. Стрельцов. – Х.: Одиссей, 2009. – 328 с.
- Кримінальна відповідальність за окремі злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: [навч.-практ. посіб.] / [Ю.В. Ударцов, С.М. Блажівський, Н.В. Лісова, О.О. Седельський, З.А. Загинеї (Тростюк), І.І. Присяжнюк, О.І. Бутович, Л.М. Шмаль]; за заг. ред. Ю.В. Ударцова. – К.: Алерта, 2013. – 180 с.

Казанская Л. Н. Криминалистическая характеристика преступлений, связанных с коррупцией

Аннотация. Статья посвящена анализу научных взглядов относительно определения понятия криминалистической характеристики преступлений, в частности связанных с коррупцией, и выделение ее типичных составляющих элементов.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, элементы криминалистической характеристики, коррупционная преступность, неправомерная выгода.

Kazanska L. Criminalistical characteristic of crimes related to corruption

Summary. The article analyzes the scientific views on the definition of criminological characteristics of crimes, including corruption and isolation of typical components.

Key words: criminalistical characteristics, elements of criminological characteristics corruption crime, illegal benefit.

Сіверський О. М.,

здобувач кафедри правосуддя

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СУТНІСТЬ ВИКЛИКУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті зроблено аналіз сутності виклику, як заходу забезпечення кримінального провадження. Висвітлені порівняння з аналогічними нормами в кримінально – процесуальних нормативних актах Російської Федерації, Республіки Молдова, Республіки Білорусь Латвійської республіки. Виявлені недоліки норм КПК України, які регламентують виклик слідчого, прокурора, судовий виклик. Наводяться проекти змін у КПК України для усунення виявлених недоліків.

Ключові слова: виклик слідчого, виклик прокурора, судовий виклик, повістка.

Постановка проблеми. Виклик – як захід забезпечення кримінального провадження (надалі – ЗЗКП) є першим кроком до застосування більш «тяжких» ЗЗКП – арешту майна, застосування приводу, тощо...

Недостатність розуміння суті виклику, як ефективно його реалізувати на практиці, призводить до затягування досудового слідства і судового провадження, а недооцінка правильного оформлення виклику призводить до негативних наслідків як для викликаної особи, так і для того, хто здійснює такий виклик – шляхом скасування процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Тому є необхідним більш детально вирішити питання сутності виклику.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В колишньому СРСР досліджували ЗЗКП вчені, які в даний час проживають і працюють в незалежних державах – колишніх республіках СРСР (Російській Федерації, Україні, Республіці Білорусь, та ін. державах).

Вчені Російської Федерації: А. Н. Ахпанов, Б. Альмухаметов, Б. Б. Булатов, Б. Т. Безлепкін, Б. Т. Базилев, В.А. Михайлов, В. В. Ніколюк, В. М. Корнуков, В. С. Чистякова, В. В. Кальницький, В. Ю. Мельников, В. П. Бож'єв, Г. Н. Ветрова, Д. І. Фельдман, та ін.

Вчені України: А. В. Молдаван, В. В. Назаров, Г. К. Кожевников, Л. М. Лобойко, О.Г. Яновська, С. М. Смоков, Т. В. Садова, О.Р. Михайленко, Ю.П. Аленін, О. Б. Муравін, О. П. Кучінська, Ю.М. Мірошніченко, Грошевий, М. А. Погорецький, О.Ю. Костюченко, О. М. Гумін, А.В., О. Г. Шило, В. П. Шпонька, А. Ю. Шумилов, Ю. П. Янович, та ін.

Вчені Республіки Білорусь: П.В.Гридюшко, В.В. Мелешко, А.Г. Пурс, І., В.Л. Василевська, А.О. Головка, А.О. Данилевич, С.В. Долгорукова, А.В. Дулова, Л.Л. Зайцева, Ю.А. Ключников, Л.І. Кукреш, І.І. Мартинович, Е.А. Матвієнко, П.В. Митник, М.І. Пастухова, Р.М. Питальова, Э.А. Саркісова, А.В. Солтанович, та ін.

За минулі 10 років необхідно відзначити дисертаційні дослідження О.О. Бондаренка (2004), П.С. Гридюшка (2004), С.О. Новожилова В.В. Самолюк (2005), О.В. Нікітіної, П.Г. Назаренка (2006), Д.Л. Василенка, О.В. Острогляд (2007), О.Е. Михайлової, Э.Л. Биктимерова, С.М. Воробей, Д.Р. Исеева, Т.В. Садової (2009), І.Д. Гайнова, А.В. Захарка, І.М. Янченко О.Г. Пурса (2010), А.А. Павлової, С.В. Пастушенка П.О. Угровецького (2011), та ін. Дисертанти внесли великий

внесок у розвиток теорії та практики застосування ЗЗКП взагалі, та виклику для виконання процесуальних дій – зокрема.

Наукові роботи та публікації стосувалися в основному кримінально – процесуального законодавства як колишнього СРСР так і незалежної України до набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України в 2012 році (далі – КПК України) [1], тому є необхідність приділити увагу виклику – як ЗЗКП згідно норм діючого КПК України.

Станом на 19 грудня 2014 року також виконуються дисертаційні дослідження в Національній академії внутрішніх справ (м. Київ) «Заходи забезпечення кримінального провадження, що обмежують майнові права підозрюваного,

обвинуваченого» (дисертант Щасна А.Е. Рік затвердження теми – 2013); «Застосування заходів забезпечення кримінального провадження судом першої інстанції» (дисертант Лиманська М.В. Рік затвердження теми – 2013);

«Виклик і привід як заходи забезпечення кримінального провадження» (дисертант Нетупський Г.Р. Рік затвердження теми -2013).

Метою статті є висвітлення сутності виклику слідчим, прокурором, судового виклику як ЗЗКП.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно п.п.1) п. 2 ст. 131 КПК України заходами забезпечення кримінального провадження є виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід.

Віднесення виклику до ЗЗКП є новелою КПК України.

Слід зазначити, що ні в КПК 1961 року [2], ні в діючому КПК України немає визначення поняття «виклику», а назва розділу II та глави 10 КПК України, «Заходи забезпечення кримінального провадження» викликає дискусії серед вчених, які ґрунтуються на тому, що вважають необхідним відокремити в КПК норми, які включають «Заходи забезпечення кримінального провадження» і доповнити кодекс іншою статтею, яка б включала «Заходи забезпечення кримінально-процесуального примусу». На їх думку виклик є «запрошенням» – заходом забезпечення, який не несе в собі примусу, що психологічно легше сприймається викликаною особою, на відміну від приводу, арешту, та інших заходів, вже з назви яких вбачається примус до обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Для вирішення цих питань звернемося до енциклопедій та словників.

Згідно Тлумачного словника Т. Ф. Єфремової термін «забезпечення» – це те, що служить запорукою, гарантією, забезпечує збереження або виконання чогось [3].

Згідно Енциклопедичного словника економіки і права [4, с. 155] «забезпечення» – це «сукупність прийнятих заходів і використовуваних засобів, створення умов, що сприяють нормальному протіканню економічних процесів, реалізації намічених планів, програм, проектів, підтримці стабільного функціонування економічної системи та її об'єктів, запобігання збоїв, порушень законів, нормативних установок, контрактів».

Що стосується терміну «кримінально-процесуальний примус», то таке словосполучення відсутнє у словниках і енциклопедіях, тому на нашу думку вдалим є тлумачення такого поняття

І.Л. Петрухіним, який вважає, що: «це передбачені кримінально-процесуальним законом процесуальні засоби примусового характеру, які застосовуються у сфері кримінального судочинства уповноваженими на те посадовими особами та державними органами за наявності підстав та в порядку, встановленому законом, щодо обвинувачених, підозрюваних та інших осіб, для запобігання і припинення неправомірних дій цих осіб в цілях успішного розслідування і вирішення кримінальної справи і виконання інших завдань кримінального судочинства [5].

Проаналізувавши норми кримінально – процесуальних кодексів Російської Федерації [6], Республіки Молдова [7], Республіки Білорусь [8], Кримінально – процесуальному законі Латвійської республіки [9], зазначаємо, що:

– у КПК Російської Федерації відсутній такий ЗЗКП як виклик в переліку видів процесуального примусу, а відповідна глава 14 має назву «Інші міри кримінального примусу»;

– у КПК Молдови глава III має назву «Інші міри кримінального примусу», де також відсутній виклик;

– у КПК Білорусі глава 14 «Інші міри кримінального примусу» теж не містить посилань на виклик.

– у кримінально – процесуальному законі Латвії ні в статті 242 «Міри процесуального примусу», ні в статті 243 «Міри примусу» немає посилань на виклик, як засіб або міру примусу;

Зазначене дає нам підстави необхідності розмежувати заходи забезпечення кримінального провадження та інших заходів кримінального примусу за психологічним сприйняттям та за ступенем обмеження прав та свобод людини і громадянина на дві групи.

Першу групу необхідно назвати «Заходи забезпечення кримінального провадження», до якої включити: виклик слідчим, прокурором, судовий виклик, а другу групу назвати «Інші заходи кримінального примусу», до якої включити: накладення грошового стягнення; тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна; привід; затримання особи; запобіжні заходи. Привід ми поставили перед затриманням особи, оскільки вважаємо, цей захід є більш «тяжким» за наслідками і сприйняттям особи, до якої він застосовується, і менш «легким» ніж затримання особи і запобіжні заходи, тому що останні за часом мають більшу тривалість і негативний вплив на людину.

Вважаємо, залишення виклику слідчим, прокурором, судового виклику до ЗЗКП є необхідним, оскільки виклик – повинен бути детально регламентований, для усунення причин порушення строків досудового розслідування і затягування судового провадження.

Вважаємо, інші заходи кримінального примусу в повній мірі відповідають включеним заходам, тому що «примус» – примушування діяти певним чином в певний спосіб, в певних межах, які визначені або в законі, або в процесуальному документі про застосування заходу кримінального примусу.

Оскільки в УПК України, як і в розглянутих процесуальних нормативних актах інших держав відсутнє визначення термінів «виклик до слідчого», «виклик до прокурора», «виклик до суду», вважаємо необхідним звернутися до словників та енциклопедій. Пошук відбувався в таких енциклопедіях та словниках:

Енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона [10]

Радянському юридичному словнику [11];

Великому юридичному словнику [12];

Пошук не дав результатів за сполученнями слів «виклик до слідчого», «виклик до прокурора». Натомість «виклик до

суду» згідно Енциклопедичного словника Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона – це акт судової влади, яким дана особа запрошується в певне місце і час для подання пояснень по вказаній справі...».

Згідно Радянського юридичного словника «виклик до суду» – це повідомлення про час судового засідання як у кримінальних, так і по цивільних справах з пропозицією з'явитися до суду. Після попередньої підготовки справи одним з дій суду, що мають важливе значення, є належний та своєчасний виклик...»

На нашу думку поняття виклику слідчим, прокурором, судового виклику необхідно визначити як: «захід забезпечення кримінального провадження, який приймається у формі процесуального документу – повістки про виклик для повідомлення особи, яка викликається про необхідність прибути в певний час та місце для проведення з нею, або з її участю процесуальних дій у кримінальному провадженні».

Стаття 135 КПК України «Порядок здійснення виклику в кримінальному провадженні» має недоліки. У п. 1 вказано, що виклик може бути здійснено зокрема по електронній пошті та по телефону. Є незрозумілим, як слідчий, прокурор, суд зможе підтвердити виклик про отримання особою електронного листа – повістки? Нема підтвердження – нема виклику. Адже особа може відключити автоматичне підтвердження отримання листів. Чи мається на увазі, що про доставку листа є належним автоматичне повідомлення серверу, і цього достатньо? А як бути, що немає повідомлення про прочитання листа, можливо лист попав до папки «спам»? На нашу думку, необхідно зазначити, яке підтвердження є отримане належним, та форму його фіксації, коли виклик здійснено по електронній пошті.

Є незрозумілим, як підтвердити виклик по телефону, і що дійсно з викликаною особою була розмова, і що дійсно саме щодо її явки до слідчого, прокурора, суду. На нашу думку, необхідно зазначити, що при виклику по телефону, належним підтвердженням переданого змісту повістки про виклик є зафіксований аудіо-запис розмови між слідчим, прокурором, секретарем суду та викликаною особою на технічному носії, який долучається до матеріалів кримінального провадження.

Є недоліком зазначене в ч. 2 ст. 135 КПК України положення про можливість здійснити виклик особи через адміністрацію за місцем роботи. Є незрозумілим, як викликати повнолітню особу, яка навчається, не працює, і місце її проживання невідоме? Вважаємо необхідно зазначити, що виклик можливо здійснювати через адміністрацію також місця навчання.

У ч. 1 ст. 136 КПК вказано що належним підтвердженням отримання особою повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом, зокрема, є будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом.

Є незрозумілим, що таке «будь-які інші дані, що підтверджують факт вручення особі повістки»?

На нашу думку необхідно встановити або чіткий перелік таких даних, або зазначити, якими засобами такі дані про факт вручення повістки повинні підтверджуватися.

Також не вирішено питання виконання обов'язку свідка прибути за викликом для вчинення процесуальних дій без вирішення обов'язку держави, згідно ч.6 ст.69-1 КПК на одержання відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для давання показань.

Адже, коли в свідка немає коштів, і свідок знає, що держава не відшкодує йому витрати на проїзд, або відшкодує через тривалий проміжок часу, у зв'язку з чим сума відшкодування

через економічну кризу втрапить сенс – то така особа не бажає прибувати за викликом, свідомо уникаючи прибуття.

Це питання необхідно вирішувати у площині фінансування компенсування свідкам витрат на прибуття та можливості негайного отримання ними коштів, наприклад в бухгалтерії чи касі суду або правоохоронного органу. Необхідність виплати компенсації на прибуття стосується не тільки свідків, а й експертів, спеціалістів, інших осіб, участь яких у кримінальному провадженні визнана необхідною.

Потерпілому необхідно відшкодувати здійснені ним документально підтверджені процесуальні витрати, у разі відсутності в обвинуваченого коштів, достатніх для відшкодування зазначених витрат в порядку, передбачених законом для компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням).

Є недоліком законодавства, що відсутня процесуальна форма, як діяти слідчому, прокурору, якщо особа, яку підозрюють у вчиненні кримінально караного діяння або бездіяльності не з'явилася за викликом для вручення повідомлення про підозру й місцезнаходження її невідоме. КПК не містить відповіді, оскільки розшук згідно ст. 281 КПК можна оголосити тільки щодо підозрюваного.

Обсяг статті не дозволяє розглянути склад суб'єктів подання клопотання про застосування виклику, особливості виклику особи, яка перебуває за межами України, для провадження слідчих чи інших процесуальних дій на території України, неузгодженості між нормами КПК та Правилами надання послуг поштового зв'язку щодо виклику і вручення повістки, недоліки виклику через оголошення в засобах масової інформації та комп'ютерні мережі, підстави заочного кримінального судочинства.

Також за межі статті винесені питання, як бути, коли особа з різних причин не отримала повістки про виклик або у слідства, суду немає належного підтвердження про такий факт, коли фактичні дані про переховування чи умисне ухилення від кримінальної відповідальності відсутні.

Залишилися також за межами статті питання повідомлення у кримінальному провадженні та зміст повістки про виклик, виклик неповнолітнього, обмежено дієздатного осіб з фізичними, психічними вадами, виклик законних представників, депутатів, суддів, адвокатів, прокурорів, осіб з дипломатичним «імунітетом», Прем'єр – міністра України, Президента України.

Висновки. Для удосконалення норм КПК України щодо виклику слідчим, прокурором, судом, необхідно здійснити наступне:

внести зміни до КПК України, доповнивши статтю 3 «Визначення основних термінів Кодексу» пунктом такого змісту: «виклик слідчим, прокурором, судовий виклик – це захід забезпечення кримінального провадження, який приймається у формі процесуального документу – повістки про виклик для повідомлення особи, яка викликається про необхідність прибути в певний час та місце для проведення з нею, або з її участю процесуальних дій у кримінальному провадженні».

Назву Розділу II «Заходи забезпечення кримінального провадження» КПК України викласти в такій редакції «Заходи забезпечення кримінального провадження та інші заходи кримінального примусу».

Назву Глави 10 КПК України викласти в такій редакції «Заходи забезпечення кримінального провадження, інші заходи кримінального примусу та підстави їх застосування».

Назву статті 131 КПК України викласти в такій редакції «Види заходів забезпечення кримінального провадження та інших заходів кримінального примусу».

Пункт 1 статті 131 КПК України викласти в такій редакції «Заходи забезпечення кримінального провадження та інші захо-

ди кримінального примусу застосовуються з метою досягнення дієвості цього провадження».

Пункт 2 статті 131 КПК України викласти в такій редакції «Заходами забезпечення кримінального провадження є:

1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик.

Статтю 131 КПК України доповнити пунктом 2 такого змісту: «Інші заходи кримінального примусу».

1) накладення грошового стягнення;
2) тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом;
3) відсторонення від посади; тимчасовий доступ до речей і документів;

4) тимчасове вилучення майна;

5) арешт майна;

6) привід;

7) затримання особи;

8) запобіжні заходи.

Пункт 1 статті 135 «Порядок здійснення виклику в кримінальному провадженні» КПК України викласти в такій редакції «Належним підтвердженням отримання особою повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом є розпис особи про отримання повістки, в тому числі на поштово-повідомленні, відеозапис вручення особі повістки, будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом, зафіксований аудіо-запис розмови між слідчим, прокурором, або секретарем суду та викликаного особою на технічному носії, який долучається до матеріалів кримінального провадження. Належним підтвердженням повідомлення особи по електронній пошті є зворотне повідомлення на електронну пошту відправника про факт читання надісланого електронного листа».

Ч. 2 ст. 135 КПК України необхідно доповнити словами: «та місця навчання».

Прийняття названих змін вищим законодавчим органом України дозволить усунути прогалини в кримінальному процесі, які є причиною затягування досудового слідства та судового провадження.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Кримінально – процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.
3. Єфремова Т. Ф. Новий словник російської мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://efremova-online.ru>.
4. Економіка і право: словник-довідник. — М.: Вуз і школа. Л. П. Кураков, В. Л. Кураков, А. Л. Кураков. 2004. – с. 155.
5. Петрухін І.Л. Свобода особистості і кримінально – процесуальний примус. М : Наука, 1985. – с. 238.
6. Кримінально-процесуальний кодекс Російської Федерації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakonbase.ru/upk>.
7. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Молдова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397729&sublink=4690000.
8. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Білорусь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://etalonline.by/?type=card&regnum=НК9900295>.
9. Кримінально – процесуальний закон Латвійської республіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.lv/likumi/29_upz.html.
10. Енциклопедичний словник Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz>.
11. Радянський юридичний словник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://determiner.ru/dictionary/630>.
12. Великий юридичний словник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.petrograd.biz/dictionaries/dict_big_law.php.

Северский А. М. Сущность вызова в уголовном производстве

Аннотация. В статье сделан анализ сущности вызова, как меры обеспечения уголовного производства. Освещены сравнения с аналогичными нормами в уголовных процессуальных нормативных актах Российской Федерации, Республики Молдова, Латвийской республики, Республики Беларусь. Выявлены недостатки норм УПК Украины, регламентирующие вызов следователя, прокурора, судебный вызов. Приводятся проекты изменений в УПК Украины для устранения выявленных недостатков.

Ключевые слова: вызов следователя, вызов прокурора, судебный вызов, повестка.

Siverskyi O. The essence of the call in criminal proceedings

Summary. The article provides an analysis of the nature of the call, as a measure to ensure the criminal proceedings. Highlights compared to the same standards in criminal procedural regulations of the Russian Federation, Republic of Moldova, Republic of Latvia, Republic of Belarus. Identified weaknesses norms Code of Criminal Procedure, regulatory challenge the investigator, prosecutor, court challenge. A draft amendments to the Code of Criminal Procedure to address the identified deficiencies.

Key words: summons to the investigator, summons to the prosecutor, court summons, agenda, summons.

КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПОРУШЕНЬ

Анотація. Стаття присвячується поняттю, видам і критеріям класифікації кримінально-процесуальних порушень у сучасному кримінальному процесі України.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінально-процесуальні порушення, класифікація, поняття, види та критерії.

Постановка проблеми. Класифікація кримінально-процесуальних порушень має важливе значення для науки кримінального процесу, оскільки дозволяє, зокрема, більш детально дослідити правову природу самого поняття процесуального порушення, чітко визначити загальні ознаки такого порушення і його склад, зумовити надання науково обґрунтованим пропозицій щодо подальшого удосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Питання щодо визначення поняття і видів порушень норм кримінального процесуального законодавства України (тобто кримінально-процесуальних порушень) були предметом наукових досліджень таких науковців: В.І. Галагана, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, О.Ф. Долженкова, А.Я. Дубинського, П.С. Елькінд, В.С. Зеленецького, А.В. Іщенка, М.В. Костицького, В.С. Кузьмічова, О.П. Кучинської, Л.М. Лобойка, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренка, І.Є. Марочкіна, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, С.Г. Олькова, М.А. Погорецького, М.І. Сірого, С.М. Стахівського, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, В.Д. Чабанюка, В.Ю. Шепітька, В.П. Шибіки, М.Є. Шумила та багатьох інших.

Водночас прийняття в нашій державі 13 квітня 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) стало наслідком необхідності продовжити дослідження із цієї тематики. Адже зазначеним кодексом запроваджено дещо новий підхід до порядку здійснення кримінального провадження в нашій державі, у тому числі до існуючих уявлень про кримінально-процесуальні порушення.

Метою статті є визначення критеріїв класифікації кримінально-процесуальних порушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед вважаємо за необхідне надати визначення аналізованого поняття. На наш погляд, кримінально-процесуальне порушення – це передбачене кримінальним процесуальним законодавством діяння (дія або бездіяльність), вчинене учасником кримінального провадження, що полягає в порушенні останнім норми (норм) кримінального процесуального права. Варто при цьому наголосити на тому, що таке порушення не є тотожним поняттю кримінально-процесуального правопорушення. Останнім можна визнавати тільки ті кримінально-процесуальні порушення, яким притаманні ознаки правопорушення.

У філософії класифікацією (лат. *classis* – розряд і *facere* – робити) визнається особливий випадок застосування логічної операції поділу обсягу поняття, що являє собою певну сукупність ділень (поділ певного класу на види, поділ цих видів на відповідні групи). Підставою поділу в класифікації

обирають ознаки, суттєві для цих предметів [1, с. 200]. За формальною логікою, класифікація – це розподіл предметів на класи, здійснений таким чином, що кожний клас займає відносно інших класів точно встановлене місце [2, с. 58].

Класифікація є видом поділу поняття, але вона відрізняється від звичайного поділу. Під час класифікації поділ здійснюється не за будь-якою ознакою, а за найбільш суттєвою, тобто такою, що визначає характер усіх останніх ознак, які класифікують предмети, і надає можливість встановити для кожного класу чітко визначене, постійне місце поряд з іншими класами.

Ознаками кримінально-процесуальних порушень, зокрема, виступають: шкідливість (небезпека) і протиправність діяння особи, наявність об'єкта і суб'єкта процесуального порушення, правових наслідків його вчинення. Найбільш істотними з наведених ознак, на наш погляд, виступають шкідливість протиправного діяння, його об'єкт і суб'єкт. Саме за цими ознаками (критеріями) ми будемо здійснювати класифікацію кримінально-процесуальних порушень.

Отже, критеріями класифікації кримінально-процесуальних порушень є такі: 1) ступінь небезпеки для існування та реалізації кримінально-процесуальних відносин, тобто власне шкода, що завдається останнім (за цим критерієм усі процесуальні порушення нами поділені на грубі, істотні та неістотні); 2) суб'єкт порушення (процесуальні порушення, що вчиняються обвинуваченим, слідчим, суддею тощо); 3) об'єкт процесуального порушення – конкретні сфери кримінально-процесуальних відносин, які можна об'єднати у дві основні групи: кримінально-процесуальні відносини, що існують під час досудового кримінального провадження та кримінально-процесуальні відносини, що існують під час судового кримінального провадження. За цим критерієм порушення поділяються на такі: 1) ті, що вчиняються під час досудового провадження (досудові кримінально-процесуальні порушення); 2) ті, що вчиняються лише під час судового провадження (судові кримінально-процесуальні порушення); 3) вчинення яких можливе на будь-якій стадії кримінального процесу.

За ступенем небезпеки правопорушення поділяються, зокрема, у кримінальному праві. Так, залежно від ступеня тяжкості злочину поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі (ч. 1 ст. 12 Кримінального кодексу України). При цьому поняття суспільної небезпеки безпосередньо впливає зі змісту ч. 2 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі – КК України), у якій зазначено, що не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Отже, діяння особи може визнаватися лише тоді небезпечним для суспільства, якщо воно завдало або створило загрозу заподіяння істотної шкоди відповідним суб'єктам правовідносин.

Принагідно зазначимо, що російський учений В.І. Власов за ознаками впливу на результат розслідування поділяє кримінально-процесуальні порушення на такі: 1) несуттєві (які не заважали органу дізнання і слідчому досягти істини і виконати завдання, що стоять перед ними); 2) суттєві (коли вони вплинули або могли вплинути на достовірність знання і прийняття законного, обгрунтованого рішення за справою); 3) безумовно суттєві (які завжди свідчать про неправильність висновків і рішень або ставлять їх під обгрунтований сумнів).

До останніх автор відносить такі правопорушення: порушення прав обвинуваченого під час призначення і проведення експертизи; неознайомлення обвинуваченого з матеріалами справи; відсутність на досудовому слідстві захисника у випадках, коли його участь відповідно до закону обов'язкова; провадження дізнання або слідства особою, яка підлягає відводу; відсутність перекладача, коли участь його обов'язкова; порушення правил родової підслідності, коли, наприклад, слідчий ОВС повністю розслідує справу, за якими необхідно провадження досудового слідства слідчим прокуратури; застосування незаконних методів під час провадження допитів; неправильне об'єднання або роз'єднання справи [3, с. 92].

Однак у вітчизняному кримінальному процесі вже давно використовуються терміни «грубе» та «істотне» стосовно певних процесуальних порушень, тому цілком логічним, на нашу думку, є поділ таких порушень на грубі, істотні та ті, що не є істотними (неістотні).

Вважаємо, що грубим слід визнавати таке порушення кримінально-процесуального закону, за вчинення якого передбачено кримінальну відповідальність. Про грубі процесуальні порушення зазначається в багатьох наукових джерелах і в судовій практиці. Наприклад, автори підручників із кримінального процесу зазначають: «Зловживання слідчого судді або суду можуть виражатися в одержанні хабара у зв'язку з провадженням у справі (ст. 368 КК України); недопущенні чи ненаданні своєчасно захисника, а також іншому грубому порушенні права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист (ст. 374 КК України), постановленні завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови в справі (ст. 375 КК України)» [4, с. 648].

Проте не відповідає запропонованій нами концепції таке положення цього ж підручника: «Неправильне тлумачення норми кримінального процесуального права може являти собою грубе порушення законності та бути підставою для скасування винесеного рішення» [4, с. 46]. Таке процесуальне порушення, на нашу думку, має визнаватися істотним.

Грубими порушеннями кримінально-процесуального закону слід визнавати також інші процесуальні порушення. Так, відповідно до ч. 2 ст. 87 КПК України суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод такі діяння: 1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов; 2) отримання доказів унаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведження або погрози застосування такого поведження; 3) порушення права особи на захист; 4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права; 5) порушення права на перехресний допит; 6) отримання показань від свідка, який надалі буде визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні.

Грубі порушення кримінального процесуального законодавства України передбачено в таких нормах: забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведження, утримувати особу в принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність (ч. 2 ст. 11 КПК України); не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням, крім випадків, передбачених цим кодексом (ст. 13 КПК України); під час кримінального провадження кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування (ст. 14 КПК України); ніхто не може збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне життя особи без її згоди, крім випадків, передбачених цим кодексом (ч. 2 ст. 15 України).

На думку багатьох науковців, засудження громадянина в суді без пред'явлення йому в стадії попереднього розслідування зміненого, тобто нового обвинувачення, яке погіршує його становище, було б грубим порушенням чинного процесуального закону [5, с. 373].

До категорії істотних процесуальних порушень можна віднести такі процесуальні порушення, за які хоча й не передбачено кримінальної відповідальності, однак їх вчинення зумовлює притягнення порушника до інших видів юридичної відповідальності, а також певні кримінально-процесуальні наслідки.

У кримінальному процесуальному законодавстві розрізняються дві групи його істотних порушень: умовні і безумовні. Істотні порушення кримінального процесуального закону можуть мати місце як під час судового розгляду, так і в процесі досудового розслідування. Вони можуть стосуватися доказування, забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, додержання процесуальних строків тощо, якщо це перешкодило або могло перешкодити суду ухвалити законне та обгрунтоване судове рішення.

До першої групи належать порушення, істотність яких залежить від конкретних обставин справи і визначається судом. Істотними такі порушення визнаються тільки за умови, що вони перешкодили або могли перешкодити суду об'єктивно, повно та всебічно розглянути справу і винести законний, обгрунтований і справедливий вирок (постанову). Наприклад, якщо суд не задовольнив клопотання підсудного про виклик і допит свідка, посилаючись на те, що свідок був допитаний під час досудового слідства, то суд допустив процесуальне порушення, оскільки під час постановлення вироку суд не зможе надати оцінку показанням цього свідка, оскільки він не дослідив їх. Проте таке порушення суд апеляційної або касаційної інстанції визнає істотним тільки в разі, якщо встановить, що, не допитавши свідка, суд першої інстанції не зміг з'ясувати обставини, які могли мати істотне значення для справи.

Другу групу істотних порушень кримінально-процесуального закону становлять порушення, які зумовлюють обов'язкове скасування вироку, тобто безумовні порушення. Відповідно до ст. 412 КПК України істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону є такі порушення вимог цього кодексу, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обгрунтоване судове рішення.

До таких порушень законом віднесено такі: 1) за наявності підстав для закриття судом провадження в криміналь-

ній справі його не було закрито; 2) судові рішення ухвалено незаконним складом суду; 3) судові провадження здійснено за відсутності обвинуваченого, крім випадків, передбачених ст. 381 КПК України, або прокурора, крім випадків, коли його участь не є обов'язковою; 4) судові провадження здійснено за відсутності захисника, якщо його участь є обов'язковою; 5) судові провадження здійснено за відсутності потерпілого, належним чином не повідомленого про дату, час і місце судового засідання; 6) порушено правила підсудності; 7) у матеріалах провадження відсутній журнал судового засідання або технічний носій інформації, на якому зафіксовано судові провадження в суді першої інстанції.

Так, у деяких випадках підставою скасування судом касаційної інстанції судових рішень слугувало порушення права на захист (вимог ст. 20 КПК України). Наприклад, колегія суддів Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) скасувала ухвалу апеляційного суду і призначила новий розгляд у суді апеляційної інстанції за таких обставин. Як убачається з матеріалів кримінального провадження, захисником Г. 01.07.2013 р. було подано заяву про відкладення апеляційного розгляду матеріалів кримінального провадження щодо С., призначеного на 11.07.2013 р., у зв'язку з перебуванням його у відпустці до 19.07.2013 р.

Відповідно до вимог ч. 4 ст. 405 КПК України неприбуття сторін або інших учасників кримінального провадження не перешкоджає проведенню розгляду, якщо такі особи були належним чином повідомлені про дату, час і місце апеляційного розгляду та не повідомили про поважні причини свого неприбуття.

Однак апеляційний суд у порушення цих вимог закону не прийняв до уваги повідомлення захисника Г. про поважність причини свого неприбуття, відмовив у задоволенні клопотання засудженого С. про відкладення розгляду матеріалів кримінального провадження у зв'язку зі знаходженням його захисника у відпустці та здійснив розгляд за апеляційними скаргами прокурора та представника цивільного позивача. У зв'язку із цим ухвала апеляційного суду постановлена з істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, що є безумовною підставою для скасування судового рішення [6].

Порушення кримінального процесуального закону, що не вплинули і не могли вплинути на законність та обґрунтованість вироку або ухвали, не визнаються істотними і не тягнуть за собою зміни або скасування судового рішення. Наприклад, недодержання пріоритетного права членів сім'ї обвинуваченого чи потерпілого бути присутніми під час судового засідання (ч. 2 ст. 328 КПК України), недодержання строків призначення судового розгляду (ч. 2 ст. 316 КПК України).

До переліку неістотних можна віднести такі порушення загальних правил проведення слідчих дій: слідчий не оберег майнові інтереси учасників слідчої дії, наприклад зробив невикликане необхідністю пошкодження заборів дверей та інших предметів під час проведення обшуку; мали місце дії, що зашкодили честі чи гідності громадян, або спричинили розголошення відомостей про їх приватне життя (наприклад, у процесі обшуку в приміщенні сталося розголошення обставин інтимного життя його власників); учасники слідчої дії не виконали всі вказівки слідчого (наприклад, особа залишила місце, у якому здійснюється обшук, всупереч відповідній забороні слідчого).

2. За суб'єктом кримінально-процесуальні порушення поділяються на ті, що вчиняються підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, поручителем, цивільним позивачем і

відповідачем, свідком, заставадавецем, перекладачем, експертом, спеціалістом, працівником органу досудового розслідування, слідчим, прокурором, слідчим суддею, суддею, судом тощо. При цьому таким суб'єктом може виступати не лише певна фізична особа – ним є також «колективний суб'єкт» (наприклад, суд першої та апеляційної інстанції, потерпілий – юридична особа).

Так, процесуальними порушеннями, що можуть вчинятися слідчими і прокурорами, є відмова розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також нежиття всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила; порушення порядку виконання певних слідчих дій; нероз'яснення підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника; недопущення захисника під час проведення досудового розслідування; неправильне складання відповідних процесуальних документів (протоколів, постанов), неправильне складання обвинувального акта тощо.

Прикладом процесуальних порушень, що можуть вчинятися судом, є істотне порушення вимог кримінального процесуального закону (зокрема, порушення права на захист; невиконання апеляційними судами вимог ст. 419 КПК України в частині неналежного розгляду апеляційних скарг учасників кримінального провадження, а також порушення вимог ст. 404 КПК України в частині виходу за межі апеляційних скарг учасників кримінального провадження тощо).

3. Найбільш важливим критерієм поділу процесуальних порушень на види є об'єкт останніх – конкретні сфери кримінально-процесуальних відносин – тобто відносин між учасниками кримінального провадження, що виникають, припиняються або змінюються на підставі норм кримінального процесуального права.

Відносини між суб'єктами кримінального процесу, які здійснюють досудове розслідування та судовий розгляд, розвиваються і реалізуються у формі проваджень та за певними стадіями, які є відносно самостійними частинами кримінального процесу, та характеризується притаманними їм особливостями і водночас слугують досягненню цілей і вирішенню загальних завдань кримінального провадження.

Отже, усі сфери (види) кримінально-процесуальних відносин узагальнено (згруповано) у вироблених наукою кримінального процесуального права стадіях кримінального процесу. Цими стадіями виступають: 1) досудове розслідування; 2) підготовче провадження; 3) судовий розгляд; 4) провадження в суді апеляційної інстанції; 5) провадження в суді касаційної інстанції; 6) виконання судових рішень; 7) провадження у Верховному Суді України; 8) провадження за нововиявленими обставинами [4, с. 23].

Висновки. Узагальнюючи всі стадії кримінального процесу, можна дійти висновку, що процесуальні порушення можуть вчинятися або під час досудового кримінального провадження, або під час судового кримінального провадження. За цим критерієм процесуальні порушення можна класифікувати так: 1) кримінально-процесуальні порушення, що вчиняються під час досудового провадження (досудові кримінально-процесуальні порушення); 2) кримінально-проце-

суальні порушення, що вчиняються лише під час судового провадження (судові кримінально-процесуальні порушення); 3) кримінально-процесуальні порушення, вчинення яких можливе на будь-якій стадії кримінального процесу.

Література:

1. Философский словарь / ред.-упоряд. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М., 1987. – 850 с.
2. Жеребкин В.Е. Логика / В.Е. Жеребкин. – Х., 1968. – 220 с.
3. Власов В. И. Расследование преступлений. Проблемы качества / В.И. Власов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – 199 с.
4. Кримінальний процес : [підручник] / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, В.П. Пшонка та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
5. Кримінальний процес України : [підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти] / [Ю.М. Грошевий, Т.М. Мірошниченко, Ю.В. Хоматов та ін.] ; за ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – 496 с.
6. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 квітня 2013 року в справі № 5-4598

км 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35559558>.

Томин Е. Е. Классификация уголовно-процессуальных нарушений

Аннотация. Статья посвящается понятию, видам и критериям классификации уголовно-процессуальных нарушений в современном уголовном процессе Украины.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовно-процессуальные нарушения, классификация, понятие, виды и критерии.

Tomin E. Classification of criminal procedure violations

Summary. The article is dedicated to the concept, types and criteria for the classification of criminal procedural violations in criminal process modern Ukraine.

Key words: criminal procedure, criminal procedure violations, classification, concept, types and criteria.

*Харина Є. Я.,**здобувач спеціальної кафедри № 4**Національної академії Служби безпеки України*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядається питання поетапного формування антикорупційного законодавства та державної політики у сфері запобігання і протидії корупції в Україні.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, нормативно-правові акти, антикорупційне законодавство, запобігання і протидія корупції.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства і функціонування державного механізму проблема поширення корупції та протидії їй є надзвичайно актуальною. Корумповані відносини в Україні все більше витісняють правові й етичні взаємовідносини між людьми, з аномалії перетворюючись на норму поведінки. Цей негативний чинник серйозно поглиблює кризу довіри до держави, її владних структур, правоохоронної і судової систем, зводить нанівець їх авторитет, сприяючи значному послабленню принципу верховенства закону і загрожуючи національній безпеці України.

Останнім часом проблема запобігання і протидії корупції розглядалася у величезній кількості фундаментальних і прикладних наукових праць, засобах масової інформації, у межах проведення тематичних міжнародних і національних конференцій, семінарів та симпозіумів із залученням широкого кола науковців і фахівців-практиків. Однак це не заважає феномену корупції посилювати свій вкрай негативний вплив на соціально-економічний розвиток держави та управлінські інституції. До однієї з причин цього фахівці відносять неналежний рівень нормативно-правового регулювання запобігання і протидії корупції, яке тривалий час формувалося безсистемно, за відсутності чітко визначеної, дієвої стратегії. Викладене зумовило потребу в аналізі становлення і розвитку антикорупційного законодавства в Україні та формування державної політики у сфері запобігання і протидії корупції з тим, щоб визначити оптимальні шляхи їх удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема нормативно-правового регулювання запобігання та протидії корупції в Україні була предметом дослідження таких вітчизняних учених, як М.Ю. Азаров, Т.О. Давидова, Д.Г. Заброна, М.І. Камлик, О.М. Лемешко, М.М. Луценко, М.І. Мельник, Є.В. Невмержицький, В.А. Пентегов, М.А. Погорецький, В.В. Романовський, І.В. Сервецький, В.Є. Скулиш, Є.Д. Скулиш, М.М. Семедьї, М.І. Хавронюк, Ф.В. Шиманський, Л.І. Щербина та інші.

Водночас з урахуванням динамічних змін у чинному антикорупційному законодавстві окреслене питання потребує додаткового дослідження.

Метою статті є аналіз стану нормативно-правового регулювання у сфері запобігання і протидії корупції в Україні в історичній ретроспективі та визначення подальшого напрямку його удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати аналізу сучасного українського законодавства дозволяють дійти висновку, що правову основу запобігання і протидії корупції складають відповідні положення Конституції України, законів

України, постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України та нормативно-правових актів міністерств і відомств, які у своїй сукупності становлять антикорупційне законодавство України.

Незважаючи на певною мірою умовний характер цього терміну, під антикорупційним законодавством розуміють ті законодавчі, підзаконні та відомчі нормативно-правові акти чи їх окремі норми, якими встановлюються спеціальні положення щодо запобігання корупції, визначається відповідальність за вчинення корупційних правопорушень, регулюється діяльність державних, зокрема правоохоронних, органів чи їх спеціальних підрозділів, до компетенції яких входить запобігання і протидія корупції.

Сутність антикорупційного законодавства загалом полягає в тому, щоб:

1) обмежити, нейтралізувати чи усунути фактори корупції, запобігти конфлікту інтересів (особистих і службових), нормативно визначити межі правомірної й етичної поведінки посадових і службових осіб, зробити вчинення корупційних правопорушень справою не вигідною і ризикованою, врешті-решт досягнувши того, щоб така особа чесно і сумлінно виконувала свої службові обов'язки;

2) чітко визначити ознаки корупційних правопорушень, передбачити адекватні заходи відповідальності за їх вчинення, належним чином врегулювати діяльність органів державної влади, правоохоронних органів та їх окремих підрозділів, які безпосередньо протидіють корупції.

В Україні налічується понад 100 законодавчих, підзаконних та відомчих нормативно-правових актів, які так чи інакше спрямовані на вирішення проблеми запобігання і протидії корупції. Проте наявність такої кількості актів антикорупційного спрямування зовсім не свідчить про те, що існуюча система є досконалою та ефективною. Зазначені акти приймалися в різний час, різними уповноваженими органами, з різною метою і досить часто – за відсутності єдиної науково обґрунтованої, реалістичної концепції протидії корупції.

Нормативно-правові акти у сфері запобігання і протидії корупції за часів незалежності України приймалися досить регулярно при тому, що перша концепція протидії корупції була прийнята лише наприкінці 90-х років минулого століття. Усе це свідчить про певне порушення логіки формування антикорупційної законодавчої бази, яка мала здійснюватися за схемою: концепція (стратегія) – програма – закон – підзаконні акти. На жаль, на практиці все вийшло навпаки, що не могло не позначитися на якості антикорупційного законодавства та ефективності його застосування. Про це свідчить динаміка прийняття основних нормативно-правових актів у сфері запобігання і протидії корупції, яка виглядає таким чином.

Протягом 1992–1994 років створюються Координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президенті України [1], спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю МВС і СБ України

та на підзаконному і відомчому рівні вирішується низка інших організаційно-правових питань протидії корупції [2; 3].

У 1993 році приймається Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [4], а в 1995 році після тривалого обговорення – Закон України «Про боротьбу з корупцією» [5]. У цьому законодавчому акті зосереджуються превентивні антикорупційні положення, передбачаються спеціальні обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій держави, визначаються ознаки адміністративних корупційних правопорушень і відповідальність за їх вчинення, а також встановлюються процесуальні особливості розгляду таких справ. Водночас антикорупційне законодавство не зводилося лише до цього Закону, так як питання про кримінальну, дисциплінарну, цивільно-правову та інші види відповідальності за вчинення корупційних правопорушень вирішувалися згідно з нормами інших законодавчих актів (Кримінальний кодекс України; Кодекс України про адміністративні правопорушення; Цивільний кодекс України тощо).

Згодом, відповідно до вимог указу Президента України від 5 серпня 1996 року № 628/96 «Про додаткові заходи щодо забезпечення законності та правопорядку в Україні» [6], Кабінетом Міністрів України розроблено Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2006 роки. [7]. Основним стратегічним завданням зазначеної програми визначалося подальше вдосконалення практичної діяльності правоохоронних органів у зміцненні правопорядку і законності, налагодження системи профілактики правопорушень, належне забезпечення конституційного ладу, прав і свобод людини та економічної безпеки держави. Пріоритетними в цій діяльності визнавалося формування досконалої правової бази боротьби зі злочинністю і корупцією, захист політичних, економічних, соціальних та інших сфер життєдіяльності держави, активна протидія злочинним проявам, усунення причин і умов, що їм сприяють, а також виявлення і знешкодження злочинних угруповань, викорінення тінізації економіки.

10 квітня 1997 року указом Президента України № 319/97 затверджується Національна програма боротьби з корупцією, якою передбачалося вжиття низки профілактичних, організаційно-правових та інших заходів протидії цьому явищу [8].

Наступного року затверджується Концепція боротьби з корупцією на 1998 – 2005 роки, у якій передбачається застосування системного підходу та ефективної організації діяльності із запобігання та протидії корупції на базі комплексної, науково обґрунтованої концепції [9].

З метою забезпечення посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією, які продовжують завдавати значної шкоди справі забезпечення захисту прав і свобод громадян, гальмувати розвиток економіки та становлення ринкових відносин, підривають міжнародний авторитет України, а також усунення серйозних недоліків у діяльності правоохоронних та інших органів, приведення її у відповідність із вимогами європейських стандартів, Президентом України 6 лютого 2003 року виданий Указ № 84/2003 «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» [10].

Зважаючи на соціальну і політичну значимість проблеми корупції, у 2005 році Верховна Рада України прийняла постанову «Про стан боротьби з організованою злочинністю у 2004–2005 роках» [11], а Президент України видав указ від 18 листопада 2005 року № 1615 «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» [12]. У положенні цих нормативно-правових актів містилося доручення Кабінету Міністрів України вжити заходів щодо удосконалення

законодавства у сфері протидії корупції та організованій злочинності, із врахуванням досвіду набутого в країнах – членах Ради Європи.

На виконання положень названих нормативно-правових актів та з метою забезпечення виконання державою міжнародних зобов'язань у сфері протидії корупції Верховна Рада України протягом 2005–2006 років ухвалила Закони України «Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією», «Про ратифікацію Конвенції ООН проти корупції», «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» та «Про ратифікацію Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією». Ратифікація цих міжнародних документів мала утвердити позитивний імідж України у світі як держави, де формується сприятливий політичний клімат для широкомасштабного, взаємовигідного співробітництва з усіма країнами, у тому числі й із питань протидії корупції та іншими правопорушеннями, безпосередньо пов'язаними з нею.

У 2006 році Президентом України затверджується Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» на 2006–2010 роки [13], у якій наводиться характеристика корупції та визначаються основні напрями розв'язання проблеми доброчесності в органах виконавчої і судової влади, оскільки саме в цих сферах спостерігаються тенденції до посилення корупційних ризиків. Велика увага в концепції приділена посиленню ролі громадянського суспільства та засобів масової інформації у виявленні та запобіганні корупції. Стратегічним напрямом протидії корупції визначається посилення діяльності, спрямованої на виявлення корупційних проявів та забезпечення притягнення винних осіб до відповідальності.

На виконання положень зазначеної концепції подолання корупції в 2009 році Верховною Радою України приймається низка антикорупційних законів, а саме: «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» та «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення», які втратили чинність у грудні 2010 року, так і не набувши законної сили.

У квітні 2011 року Верховна Рада приймає Закони України «Про засади запобігання і протидії корупції» та «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» [14; 15].

Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» визначив основні засади запобігання і протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданих унаслідок вчинення корупційних правопорушень збитків і шкоди, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб та інтересів держави. У ньому деталізовані основні принципи та суб'єкти протидії корупції, суб'єкти відповідальності за корупційні правопорушення, питання заходів, спрямованих на запобігання і протидію корупції, участі в цих заходах громадськості, відповідальності за корупційні правопорушення, усунення їх наслідків, контролю і нагляду за виконанням законів у цій сфері, а також міжнародного співробітництва.

Певною новелою у сфері посилення кримінальної відповідальності за корупційні злочини стало прийняття у квітні 2011 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» [15] та у квітні 2013 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» [16].

Зокрема, внесені зміни і доповнення до Кримінального кодексу України значно розширили поняття «служба особа», запровадили вжиття нового терміну «неправомірна вигода», змінили редакції низки статей, а також закріпили в законодавстві нові склади корупційних злочинів, що було пов'язано з приведенням національного законодавства у відповідність до стандартів Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією [17].

У схваленій у жовтні 2011 року Національній антикорупційній стратегії на 2011–2015 роки [18] наведений аналіз ситуації у сфері протидії корупції, що склалася в державі, визначена мета, завдання і принципи забезпечення антикорупційної стратегії, основні напрями і механізми реалізації, очікувані результати, фінансове забезпечення і наукове супроводження, а також питання моніторингу та оцінки її ефективності.

На виконання антикорупційної стратегії Кабінетом Міністрів України розроблена та затверджена Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки [19].

У 2012 році ухвалюється новий Кримінальний процесуальний кодекс України, що зумовлено стрімким розвитком суспільного життя, правової системи, динамічною зміною законодавства, появою нових наукових розробок у сфері кримінального процесу та запровадження міжнародних стандартів кримінального судочинства. Згідно з нормами названого кодексу передбачалося створення нового антикорупційного правоохоронного органу – державного бюро розслідувань, до підслідності слідчих якого відносилося провадження досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до 1–3 категорій посад, суддями та працівниками правоохоронних органів [20].

Восени 2013 року, з метою інформаційного забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики, розробляється комплексна національна система оцінки рівня корупції [21], яка мала сприяти належній оцінці рівня корупції, визначенню основних факторів, що стимулюють реалізацію корупційних практик у різних сферах суспільних відносин та виявляти вплив здійснюваних заходів на стан корупції.

Підсумовуючи викладене та порівнюючи його з реальними результатами протидії корупції в Україні, можна дійти прямо протилежних висновків. З одного боку, антикорупційне законодавство постійно розвивалося, перебуваючи в позитивній динаміці, а з іншого – у сфері запобігання і протидії корупції не відбувалося жодних суттєвих позитивних зрушень, що держава регулярно визнавала під час прийняття чергового нормативно-правового акту (чи то в преамбулі, чи то в пояснювальній записці до законопроекту). Такий стан в антикорупційній сфері тривалий час зумовлювали перманентна криза політичної влади, слабкість демократичних традицій, обмеженість інститутів громадянського суспільства, глибокі економічні проблеми та невизначеність перспектив соціально-економічного розвитку України.

На певному етапі розвитку України саме надзвичайне поширення корупції призвело до масових протестів наприкінці 2013 – початку 2014 року. Зокрема, це підтверджується результатами дослідження «Барометра Світової Корупції» (Global Corruption Barometer), проведеного міжнародною організацією Transparency International у 2013 році, згідно яких 36% українців були готові тоді вийти на вулицю, протестуючи проти корупції. За результатами проведеного міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) наприкінці 2013 року дослідження громадської думки корупція входила до переліку найбільших проблем населення і викликала занепокоєння в 47% громадян. За даними досліджень Індексу сприйняття корупції, що прово-

дяться Transparency International, українці вважають свою державу однією з найбільш корумпованих у світі: у 2012 і 2013 роках вона займала 144 місце, а в 2014 – 142 місце з 176 країн, у яких проводилися дослідження.

Високий показник сприйняття корупції громадянами фахівці пояснювали відсутністю реальної, а не вдової, політичної волі вищого керівництва держави протидіяти корупції, відсутністю дієвих реформ у цій сфері та неефективною діяльністю правоохоронних органів щодо виявлення корупційних правопорушень та притягнення винних осіб до відповідальності.

Потім найскладніша в новітній історії України соціально-економічна й політична криза, зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, звела нанівець і без того здебільшого лише декларовану антикорупційну політику держави.

Ситуація, що склалася, спонукала Президента України П.О. Порошенка визначити першочерговим і головним завданням знищення корупції в державі, що він оприлюднив під час інаугураційної промови [22]. Те, що головним завданням визначена не боротьба із сепаратизмом, не повернення анексованої території, а саме протидія корупції свідчить, що подолання чи хоча б обмеження масштабів її поширення залишається чи не найбільш гострою і складною проблемою сучасності для України.

З метою забезпечення належного вирішення поставленого Президентом України завдання протягом вересня-жовтня 2014 року в Україні прийнята низка нових антикорупційних законів: «Про засади антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» [23], «Про очищення влади» [24], «Про запобігання корупції» [25], «Про Національне антикорупційне бюро України» [26], «Про прокуратуру» [27] та «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» [28]. Прийняті закони визначають оновлені правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень, чіткі індикатори стану та ефективності виконання як основних програмних документів в антикорупційній сфері, так й інших нормативно-правових актів тощо.

Беручи за аксіому твердження, що зміст нових законодавчих актів прийнято вважати таким, який повною мірою відповідає сучасним вимогам, вважатимемо оновлене антикорупційне законодавство сучасним, досконалим та ефективним інструментом утвердження законності та справедливості. Проте наявність такого інструменту зовсім не гарантує кардинальних позитивних змін у сфері запобігання і протидії корупції. Це зумовлено тим, що існує низка чинників, які стосуються умов і механізму реалізації того чи іншого закону та здатні істотно вплинути на його застосування. Ці чинники спроможні не лише заблокувати прогресивні новели, але й поглибити наявні в законодавчих актах проблеми.

Висновки. Підсумовуючи викладене, відзначимо, що прийняття якісно нового антикорупційного законодавства не означає завершення процесу його реформування, яке забезпечить виконання задекларованих цілей та завдань, що мають надзвичайно важливе значення для забезпечення національної безпеки України. Їх реалізація стане реально можливою лише тоді, коли будуть створені належні умови й механізми їх правильного застосування, а це на практиці потребує набагато більше зусиль, часу та ресурсів, ніж підготовка будь-якого закону.

У контексті цього вважаємо, що до позитивних зрушень в Україні спроможна привести лише сильна політична воля ви-

щого керівництва держави протидіяти корупції і сформовані завдяки їй антикорупційне законодавство та єдина державна політика в цій сфері, які б включали комплекс заходів державного, політичного, економічного, соціального і правового характеру. Жодні інші окремо взяті заходи, направлені на запобігання і протидію корупції, не можуть бути ефективними, якщо відсутня політична воля та не забезпечується її реалізація на всіх рівнях влади.

Література:

1. Указ Президента України від 26 листопада 1993 року № 561/93 «Про Координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю» // Урядовий кур'єр. – 1993. – 2 грудня.
2. Указ Президента України від 21 липня 1994 року № 396/94 «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» // Урядовий кур'єр. – 1994. – 23 липня.
3. Указ Президента України від 27 серпня 1994 року № 484/94 «Питання посилення боротьби з корупцією та іншими злочинами у сфері економіки» // Урядовий кур'єр. – 1994. – 30 серпня.
4. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 359.
5. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
6. Указ Президента України від 5 серпня 1996 року № 628/96 «Про додаткові заходи щодо забезпечення законності та правопорядку в Україні» // Урядовий кур'єр. – 1996. – 10 серпня.
7. Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2006 рр., затверджена указом Президента України від 12 вересня 1996 року № 837/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
8. Національна програма боротьби з корупцією, затверджена указом Президента України від 10 квітня 1997 року № 319/97 // Урядовий кур'єр. – 1997. – 17 квітня.
9. Концепція боротьби з корупцією на 1998–2005 рр., затверджена указом Президента України від 24 квітня 1998 року № 367/1998 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 17. – Ст. 14.
10. Указ Президента України від 6 лютого 2003 року № 84/2003 «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/84/2003>.
11. Постанова Верховної Ради України від 30 листопада 2005 року № 3070-IV «Про стан боротьби з організованою злочинністю у 2004–2005 роках» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 5–8. – Ст. 76.
12. Указ Президента України від 18 листопада 2005 року № 1615/2005 «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» // Урядовий кур'єр. – 2005. – 21 листопада.
13. Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», затверджена указом Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 20 вересня.
14. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T113206.html.
15. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 7 квітня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T113206.html.
16. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 квітня 2013 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 10. – Ст. 119.
17. Кримінальна конвенція ООН про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 44. – Ст. 2939.
18. Указ Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1001/2011 «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/tu/documents/14092.html>.
19. Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, затверджена постановою КМ України від 28 листопада 2011 року № 1240 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1240-2011-%D0%BF>.
20. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Голос України. – 2012. – № 90. – 19 травня.
21. Концептуальні засади національної системи оцінки рівня корупції, затверджені наказом Міністерства юстиції України та Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 30 вересня 2013 року № 2055/5/1153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://Documents and Settings\1153.html>.
22. Порошенко назвав головне завдання: знищити корупцію в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/pershim-zavdanniam-poroshenka-ye-znischennya-korupciyi-v-ukrayini-353537.html>.
23. Закон України «Про засади антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1684-18>.
24. Закон України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>.
25. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/48911>.
26. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T141698.html.
27. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/archive/2014/10/14>.
28. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1689-18>.

Харина Е. Я. Нормативно-правовое регулирование в сфере предупреждения и противодействия коррупции в Украине

Анотация. В статье рассматриваются вопросы поэтапного формирования антикоррупционного законодательства и государственной политики в сфере предупреждения и противодействия коррупции в Украине.

Ключевые слова: нормативно-правовое регулирование, нормативно-правовые акты, антикоррупционное законодательство, предупреждение и противодействие коррупции.

Kharyna E. Legal regulation of preventing and combating corruption in Ukraine

Summary. In this article, the author examines gradual formation of anti-corruption legislation and state policy in the sphere of preventing and combating corruption in Ukraine.

Key words: legal regulation, normative legal acts, anti-corruption legislation, preventing and combating corruption.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

---

*Столярський О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ОКРЕМІ ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ДЕФІНІЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті досліджуються окремі доктринальні підходи щодо дефініції міжнародних злочинів у міжнародному кримінальному праві, аналізуються норми міжнародного кримінального права в цій сфері.

Ключові слова: доктрина, дефініція, міжнародний злочин, міжнародне кримінальне право.

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблеми є очевидною, оскільки, по-перше, на сьогодні в доктрині міжнародного права не існує єдиного підходу вчених щодо розуміння поняття міжнародних злочинів, по-друге, немає його і в міжнародних угодах щодо боротьби зі злочинністю, в яких лише закріплені поняття окремих його видів. Окрім цього доктринальні підходи українських і зарубіжних вчених щодо дефініції міжнародних злочинів у міжнародному кримінальному праві значно відрізняються, що й обумовлює необхідність у досліджуваній проблемі.

В українській науці міжнародного кримінального права окремі проблемні питання визначення поняття та сутності міжнародних злочинів досліджували такі вчені: В.А. Василенко [10], Н.А. Зелінська [32], В.І. Ролінський [33], Є.Л. Стрельцов [12], С.М. Мохончук [34], М.М. Гнатовський [35], однак ця проблема потребує нового комплексного наукового підходу в дослідженні особливостей вітчизняної та зарубіжної доктрини щодо дефініції міжнародних злочинів у контексті специфіки розуміння сучасного міжнародного кримінального права.

Мета статті. Основною метою написання цієї статті є спроба комплексного наукового дослідження окремих доктринальних підходів щодо дефініції міжнародних злочинів у міжнародному кримінальному праві, аналізу норм міжнародного кримінального права в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. У чинних двосторонніх і багатосторонніх договорах широко вживається термін «злочини проти миру та безпеки людства». Згідно з проектом Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, складеним Комісією міжнародного права за дорученням Генеральної Асамблеї ООН ще в 1954 р., до таких злочинів віднесено злочини проти миру, військові злочини і злочини проти людяності [1, с. 2]. У проекті Кодексу класифіковано злочини, прописані в Статуті Міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 р. [2, с. 165]. Радянський юрист А.Н. Трайнін дуже образно і влучно назвав ці протиправні дії злочинами проти людства [3, с. 23]. Цей термін був сприйнятий і практикою держав. У Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р. широко використано це поняття в низці статей. У Конвенції про припинення злочину апартеїду і покаранні за нього від 30 грудня 1973 р. апартеїд був визнаний злочином проти людства, який порушує принципи міжнародного права, цілі і принципи Статуту ООН і створює серйозну загрозу для міжнародного миру та безпеки [4, с. 18].

Комісія міжнародного права в ході підготування проекту статей про відповідальність держав розробила поняття міжнародного злочину. На думку членів Комісії, міжнародно-протиправне діяння, що виникає в результаті порушення державою міжнародного зобов'язання, настільки основоположного для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, що його порушення розглядають як злочин перед міжнародним співтовариством загалом, і є міжнародним злочином [5, с. 21]. Збіг переліку злочинів проти миру і безпеки людства з переліком міжнародних злочинів переконливо свідчить, що і той, і інший терміни позначають ідентичні поняття – злочини проти людства.

Однак, поняття «злочини проти людства» слід відмежовувати від поняття «злочини проти людяності», які є різновидом перших. Так, український вчений юрист-міжнародник М.М. Гнатовський стверджує, що в сучасному міжнародному праві під злочинами проти людяності розуміють широкомасштабні та систематичні порушення прав людини, що вчинюються проти цивільного населення та становлять тяжке посягання на життя, здоров'я та гідність великої кількості людей та здійснюються щодо значної частини або всього цивільного населення певної місцевості. Злочини проти людяності є частинною поширеною практики найбрутальніших порушень прав людини або відбуваються в рамках політики (плану) державної влади чи організованих державо-подібних політичних груп. Злочини проти людяності заборонені в будь-який час, незалежно від існування на відповідній території збройного конфлікту [35, с. 171].

Проте слід згадати, що в радянській науці загальною визначним було поняття міжнародних злочинів. Але відразу ж слід зазначити, що такі злочини більшістю юристів обґрунтовано розглядаються як один з видів порушень норм міжнародного права. Д.Б. Левін першим висловив думку про необхідність проведення відмінності між «простими порушеннями міжнародного права і міжнародними злочинами, такими, що підривають його основи та найважливіші принципи» [6, с. 105].

Дещо пізніше, розвиваючи цю думку, Г.І. Тункін писав: «Сучасне міжнародне право знає дві категорії правопорушень, суб'єктом яких може бути держава і які спричиняють різну відповідальність. До першої відносять правопорушення, що становлять небезпеку для миру. Сюди належать дії держав, які створюють або можуть створити загрозу безпеці державам, що є порушенням миру або акти агресії... До другої категорії слід віднести всі інші правопорушення, за винятком тих, які становлять небезпеку для миру. Щодо цих правопорушень відповідальність держави обмежена більш вузькими межами» [7, с. 297].

У зв'язку з розробленням питань міжнародно-правової відповідальності і міжнародно-правових санкцій у низці робіт була запропонована класифікація міжнародних правопорушень на міжнародні злочини і делікти. Такого ж поділу міжнародних правопорушень дотримується Л.А. Моджорян. Під міжнарод-

ним деліктом вона розуміє «нічим не спровоковане порушення державою основних прав іншого суб'єкта міжнародного права, що тягне за собою його відповідальність, тобто обов'язок закладити заподіяні і відшкодувати завдані збитки» [8, с. 216].

Що ж стосується міжнародного злочину, то під ним потрібно розуміти особливо важкий міжнародний делікт, загрозливий самому існуванню держави чи нації [8, с. 217]. Про необхідність виділення та категоризації міжнародних правопорушень та міжнародних злочинів держав «є те, що вони, по-перше, порушують не тільки конкретні права тієї чи іншої держави, але і корінні основи міжнародних відносин, тим самим вони знаходяться в суперечності з основними принципами міжнародного права; по-друге, спрямовані не тільки проти інтересів окремої держави, але й проти інтересів усіх держав, і, по-третє, дають державам підстави для вжиття рішучих заходів впливу на державу-порушницю аж до застосування військових санкцій і прийняття ефективних гарантій проти повторення злочинів у майбутньому» [9, с. 39].

Український вчений В.А. Василенко пропонує тричленний розподіл міжнародних правопорушень на підставі таких критеріїв: значимість міжнародно-правових актів і характер регульованих або правових відносин; передбачуваний спосіб дій держави-правопорушника; ступінь соціальної небезпеки і характер наслідків міжнародного правопорушення. За цими критеріями він ділить всі міжнародні правопорушення на три основні види:

- 1) ординарні міжнародні правопорушення;
- 2) особливо небезпечні міжнародні правопорушення;
- 3) найтяжчі міжнародні злочини [10, с. 188].

Такої ж класифікації дотримується А.В. Дмитрієв [11, с. 286].

Є.Л. Стрельцов стверджує: «Згідно з прийнятою в міжнародному праві класифікацією кримінальна відповідальність фізичних осіб настає за вчинення таких злочинів: 1) міжнародні злочини, відповідальність за які фізичні особи несуть тільки за умови, що їх діяння пов'язані зі злочинною діяльністю держав; 2) за вчинення злочинів міжнародного характеру [12, с. 424].

Західні автори також виділяють різні міжнародні правопорушення в залежності від серйозності дій. У їхніх роботах простежується загальна думка про поділ міжнародних правопорушень, хоча й бракує однозначних термінів для позначення поняття міжнародного злочину та міжнародного делікту [13, с. 373].

Не зачіпаючи глибоко проблему класифікації міжнародних правопорушень, необхідно відзначити загальне визнання в доктрині міжнародного права такої особливої категорії, як «міжнародні злочини». У матеріалах Комісії міжнародного права чітко простежується думка, що визнання міжнародного правопорушення міжнародним злочином пов'язано з особливим об'єктом порушеного зобов'язання. Згідно з п. 3 ст. 19 проекту статей про відповідальність держав міжнародні злочини виникають у результаті: а) важкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення міжнародного миру і безпеки; б) важкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення права народів на самовизначення; в) важкого та масового порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту людської особистості; г) важкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища» [14, с. 194].

Комісія віднесла до числа таких злочинів агресію, також порушення зобов'язань щодо забезпечення права народів на самовизначення, ліквідацію колоніалізму, рабства, геноциду, апартеїду, а також порушення зобов'язань щодо Охорони навколишнього середовища.

Міжнародний суд ООН у рішенні щодо справи *Barcelona Traction* від 5 лютого 1970 р. зазначив різне значення зобов'язань держав і дійшов висновку про різні наслідки їхніх порушень. Так, Міжнародний суд вважає, що «необхідно встановити основне розходження між зобов'язаннями держав щодо міжнародного співтовариства загалом, та зобов'язаннями, які стосуються іншої держави в рамках дипломатичного захисту. Навіть за своїм характером перші стосуються всіх держав. Враховуючи значення розглянутих прав, всі держави можна вважати як такі, що мають юридичний інтерес щодо захисту цих прав. Зобов'язання, про які йдеться, становлять собою зобов'язання *ergo omnes*. Вони є наслідком того в сучасному міжнародному праві, що акти агресії і геноциду поставлені поза законом, а також принципів і норм, що стосуються основних прав людини, включаючи захист від рабства і расової дискримінації. Деякі права на відповідний захист включені в загальне міжнародне право. Інші права репрезентовані міжнародними деліктами, мають універсальний або квазіуніверсальний характер» [15, с. 32].

У працях радянських юристів проаналізовано основні характерні риси міжнародних злочинів. Д.Б. Левін зазначає, що міжнародні злочини – це посягання на корінні основи міжнародного спілкування на права і інтереси всіх держав [9, с. 20].

М.С. Лазарев додає, що міжнародні злочини, посягають на незалежність кожного народу та мирні відносини між народами [16, с. 178].

Л.А. Моджорян вважає, що злочини цього роду – це посягання на саме існування держави і нації [17, с. 143].

У разі виділення з міжнародних правопорушень не тільки міжнародних злочинів та деліктів, але й особливо небезпечних міжнародних правопорушень, виникає певне змішування понять. З цієї точки зору цікаво розглянути погляди, висловлені В.А. Василенко про поділ міжнародних правопорушень. Він розрізняє особливо небезпечні міжнародні правопорушення і найважчі міжнародні злочини.

«Особливо небезпечні міжнародні правопорушення, – пише В.А. Василенко, – передбачені міжнародно-правовими нормами, в яких закріплені зобов'язання держав не тільки одна перед одною, але і перед усім міжнародним співтовариством держав. Це певна група норм, дотримання приписів яких відіграє суттєву роль для підтримання міжнародного правопорядку» [10, с. 187].

Сукупність ознак, що характеризують окремі особливо небезпечні міжнародні правопорушення, В.А. Василенко виводить із заборон, що містяться в угодах, регулюють міжнародне співробітництво в спеціальних сферах. До таких угод належать: Женевська конвенція про відкрите море 1958 р., Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою 1963 р., Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і в земних надрах ядерної зброї та інших видів масового знищення 1971 р. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) зброї і токсинів та їхнє знищення 1972 р. та інші.

До найважчих міжнародних злочинів В.А. Василенко відносить особливо групу міжнародних правопорушень, ознаки яких чітко сформульовані в міжнародних угодах. Міжнародні злочини – це фактично посягання «на самі підвалини міжнародного правопорядку, найбільш суттєві права й інтереси всього міжнародного співтовариства держав». Такі посягання ставлять під загрозу саме існування держав і народів [10, с. 189]. «Найтяжчі міжнародні злочини, з огляду на їхню особливу небезпеку для міжнародного співтовариства і всього людства, називають також злочинами проти людства.

Далі автор зазначає, що в узагальненому вигляді визначення і класифікація злочинів проти людства подані в Статутах Нюрнберзького і Токійського міжнародних військових трибуналів. Він вважає, що визначення, сформульовані в цих статутах, застосовують й до держав, оскільки вони стосуються норм міжнародного права, які поставили агресивну війну поза законом і заборонили застосування у збройному конфлікті недозволених засобів і способів його ведення, зокрема жорстоке поводження з військовополоненими і цивільним населенням.

В.А. Василенко справедливо відносить вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокі дії, вчинені щодо цивільного населення до чи під час війни, переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким іншим міжнародним злочином до злочинів проти людства. До найважчих міжнародних злочинів він також відносить колоніальну агресію, колоніальну анексію, об'єднуючи їх у групу «злочини колоніалізму». Нарешті, до категорії найважчих міжнародних злочинів він відносить екоцид, розуміючи його як навмисний вплив на навколишнє середовище, що спричиняє такі зміни, які ведуть до руйнувань, страждань і загибелі людей [10, с. 190].

При всій привабливості такої логічної класифікації міжнародних правопорушень з нею складно погодитися. Що ж стосується складу «особливо небезпечних міжнародних правопорушень», то вони повністю підпадають під визначення міжнародного злочину, даного Комісією міжнародного права в ст. 19 проекту статей про відповідальність держав. Припустимо, складно з категорії міжнародних злочинів виділити найважчі, але тут потрібно користуватися іншими критеріями. Безсумнівно, що і ті міжнародно-протиправні дії, які В.А. Василенко характеризує як найважчі міжнародні злочини, спрямовані проти життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства загалом, які порушують зобов'язання, мають основоположний характер.

Загально визнано в радянській науці міжнародного права, що міжнародні злочини підпадають під міжнародно-правову відповідальність і санкції, які включають у себе і міжнародну кримінальну відповідальність фізичних осіб, винних у їхньому вчиненні. «Найважливішою особливістю найважчих міжнародних злочинів є те, що їхні наслідки припускають не тільки відповідальність держави загалом, але і міжнародну кримінальну відповідальність винних посадових осіб» [18, с. 431]. Незважаючи на різні погляди щодо визначення поняття міжнародного злочину, у Комісії міжнародного права було висловлено спільну думку про те, що міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб, винних у їхньому вчиненні, є складовою міжнародно-правової відповідальності держав [19].

З огляду на сказане, можна визначити такі міжнародні правопорушення, як міжнародні злочини. Вихідною юридичною базою для цього є Статут Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, і передусім ст. 6 про злочини проти людства [20, с. 279]. У ході його підготування до нього були включені міжнародні злочини, вчинені фашистською Німеччиною [21, с. 175]. У Статуті міжнародного військового трибуналу всі міжнародні злочини поділені на три групи. До першої групи належать злочини проти миру: «планування, підготування, розв'язання або ведення агресивної війни або війни з порушенням міжнародних договорів, угод чи запевнень, або участь у спільному плані чи змові, спрямовані на здійснення будь-якої з цих дій». До другої групи віднесено військові злочини: «вбивства, катування або продаж у рабство чи для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених чи осіб, які перебувають у морі;

вбивство заручників; пограбування громадської чи приватної власності; безглузде руйнування міст чи сіл; розорення, невинуватого військовою необхідністю, та інші злочини». Третя група – це злочини проти людяності: «вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокі дії, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, який підлягає юрисдикції трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні».

Звичайно, угоду між урядами СРСР, США, Великобританії, Тимчасовим урядом Франції про судові переслідування і покарання головних військових злочинців європейських країн досі від 8 серпня 1945 р., частиною якого є Статут міжнародного військового трибуналу, виконано, і вона не діє сьогодні. Але це угода послужила основою для загального визнання всіма державами як звичаєвої норми нюрнберзьких принципів, про що свідчить резолюція Генеральної Асамблеї ООН і розробка проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства [22].

У сучасному міжнародному праві чинна низка нових конвенційних і звичаєвих норм, які розширюють перелік міжнародних злочинів. Це перш за все заборона застосування сили в економічній сфері. Викрити і засудити економічний примус більш складно, ніж випадки військового застосування сили. Але документи багатьох міжнародних конференцій і Хартія економічних прав і обов'язків держав і низка інших угод забороняють застосування сили в економічній сфері [23]. Значно розширено й уточнено перелік дій, які є військовими злочинами в чотирьох Женевських конвенціях 1949 р. і інших договорах: Конвенції про поліпшення участі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р., Конвенції про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, потерпілих у корабельній катастрофі, зі складу збройних морських сил від 12 серпня 1949 р., Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., Конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р., Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту від 14 травня 1954 р., Додатковому протоколу від 12 серпня 1949 р., до Женевських конвенцій від 12 грудня 1977 р.

Визнано злочинами проти людяності геноцид і апартеїд [24]. Військовими злочинами визнано в багатьох багатосторонніх конвенціях розміщення певних видів озброєння в зоні Землі і Космосу [25]. Процес розширення переліку складу злочинів триває.

Особливості міжнародних злочинів виразно проявляються при їхньому порівнянні з менш небезпечними міжнародними правопорушеннями, які було названо міжнародним деліктом.

У класичній доктрині міжнародного права міжнародний делікт зазвичай визначають як порушення норм міжнародного права або міжнародних зобов'язань. Багато вчених розглядали цю тему. Так, наприклад, К. Штруп пише: «Міжнародний делікт – це певна дія держави в її відносинах з потерпілою державою» [26, с. 557]. Відомий швейцарський юрист П. Гугенхейм визначає міжнародний делікт як порушення зобов'язання, передбаченого нормою міжнародного права [27, с. 132].

Але в сучасному міжнародному праві у зв'язку з виділенням міжнародних злочинів в особливу групу міжнародних правопорушень все більш визнаним стає розуміння делікту як менш небезпечної неправомірної поведінки держав. М.І. Лазарев правильно наголошує на необхідності відрізняти «міжнародний злочин» від «міжнародного делікту» [28, с. 173]. Виділення з міжнародних правопорушень «міжнародних злочинів»

і віднесення всіх інших правопорушень та міжнародних деліктів було широко визнане в радянській науці [29, с. 124]. Проект статей про відповідальність держав, підготовлений Комісією міжнародного права, п. 4 19 ст., містить загальне положення: «Будь-яка протиправна дія, що не є міжнародним злочином, відповідно до п. 2 становить міжнародний делікт» [30, с. 191].

Окрім цього, В.А. Василенко вводить поняття «квазіміжнародний делікт», за допомогою якого також показує особливості міжнародних злочинів та міжнародних деліктів. Під квазіміжнародним деліктом він трактує «злочинні дії фізичної особи, що суперечать приписам міжнародних угод або звичаїв, так само як і сформульовані на їхній основі норми внутрідержавного (національного) права [10, с. 171]. Далі він обґрунтовано доводить, що до квазіміжнародних деліктів відносять акції індивідів, які безпосередньо зачіпають інтереси інших держав і дезорганізують міжнародне спілкування: вбивство представника іноземної держави, порушення національних інтересів або рівноправності, фальшивомонетництво, незаконна торгівля наркотиками, незаконне втручання в діяльність цивільної авіації та інші. Не можна не погодитися з висновком В.А. Василенка, що квазіміжнародні делікти скоюють індивіди, які не є посадовими особами і діють не від імені і за уповноваженням держави, а порушують національне законодавство особисто. «Тому квазіміжнародні делікти не можуть бути підставою до відповідальності держави» [10, с. 172].

Найбільш тяжкі міжнародні злочини – це такі міжнародні правопорушення, які ставлять під загрозу знищення існуючий міжнародний порядок, що посягають на права та інтереси всього світового співтовариства, як правило, здійснюються з неправомірним застосуванням збройних сил, інших неправомірних примусових заходів, що ставлять під загрозу існування держави тощо, – пишуть О.В. Задорожний, В.Р. Буткевич, В.В. Мицик [31, с. 114–115]. Зі сказаного можна зробити висновок, що поняттям «найбільш тяжкі міжнародні злочини» охоплюються діяння держав та індивідів. Цієї позиції дотримуються й інші українські вчені.

Н.А. Зелінська зазначає, що міжнародний злочин – це посягання на універсальну етику та загальнолюдські цінності, що підлягає солідарному кримінальному переслідуванню держав або світового співтовариства в цілому. З одного боку, такий підхід дозволяє виключити з сфери солідарного кримінального переслідування держав злочину, що не володіють «абсолютної злочинністю», з іншого – посилює ступінь солідарності держав у застосуванні кримінальної репресії щодо «надзлочинних» діянь до рівня створення судів, які мають міжнародну кримінальну юрисдикцію [32, с. 63].

В.І. Ролінський стверджує, що в юридичній доктрині міжнародні злочини були виділені в особливу категорію правопорушень у результаті тієї великої суспільної небезпеки, яку вони представляють не тільки для окремих держав, а й усього людства [33, с. 63].

Насамкінець слід погодитися з С.М. Мохончуком, який наголошує, що сучасна юридична наука пропонує для характеристики складів міжнародних злочинів, отже, і злочинів проти миру і безпеки людства, використовувати їхні так звані історичні модифікації, що відображають генезу поняття міжнародного злочину загалом та ґрунтуються на різних рівнях кодифікованості норм міжнародного права в різні історичні періоди:

1) «нюрнберзька» модифікація, сконструйована нюрнберзьким і токійським прецедентами. У цей період були вперше запропоновані окремі склади злочинів проти миру і людяно-

сті, воєнних злочинів та створені передумови для юридичного закріплення відповідальності за вчинення таких злочинів;

2) «постнюрнберзька» модифікація, що сформувалася в постнюрнберзький період під впливом національної судової практики і розвитку міжнародного права. Концепція міжнародного злочину відображається і розвивається в багатьох міжнародно-правових документах, визначаються підстави та принципи відповідальності за вчинення цього злочину;

3) «гаазька», формування якої пов'язано зі створенням й діяльністю міжнародних трибуналів у Гаазі та Аруші, в основу якої була закладена пріоритетність міжнародної юрисдикції створених рішенням Ради Безпеки ООН кримінальних трибуналів ad hoc. «Гаазька» модифікація не «прив'язує» міжнародний злочин виключно до збройного

конфлікту. Розширюється коло суб'єктів цих злочинів, до яких віднесені не тільки представники державної влади, але й всі інші особи, що діють у рамках певної політики як державних, так і опозиційних сил. Саме ця модифікація міжнародного злочину відступає від уявлення про безпосередній зв'язок злочину індивіда і правопорушення держави, тобто персоналізованого злочину держави;

4) «римська», закладена в Римському статуті Міжнародного кримінального суду, є найбільш повною і враховує попередній досвід щодо формулювання складів більшості злочинів проти миру і безпеки людства [34, с. 456–457].

Висновки. На підставі вищезазначеного можна підсумувати, що міжнародні злочини – це такі протиправні діяння, що можуть бути вчинені в результаті тяжкого порушення міжнародних зобов'язань, які мають основоположне значення для забезпечення міжнародного миру і безпеки, права народів на самовизначення, захисту людської особистості, захисту навколишнього середовища, або коли порушено інтереси не лише безпосередньо постраждалої держави, а й міжнародного співтовариства загалом. Значення цього положення полягає в тому, що за його допомогою закладена міцна міжнародно-правова основа для створення більш жорсткого режиму відповідальності за міжнародні злочини.

Таке розуміння міжнародних злочинів відіграє велику роль з практичної точки зору для підтримання міжнародного правопорядку й ефективного розвитку міжнародних відносин у дусі миру та взаєморозуміння. Питання про з'ясування характеру правопорушення також має велике теоретичне і практичне значення – якщо при вирішенні питання про те чи наявне міжнародне правопорушення потрібно керуватися фактом порушення міжнародного зобов'язання незалежно від об'єкта останнього, то при визначенні наявності міжнародного злочину встановлюють особливий об'єкт такого правопорушення. Об'єктом міжнародного злочину є відносини держав, які регулюють життєво важливі інтереси міжнародного співтовариства. Отже, тут важлива значимість порушених міжнародних зобов'язань, їхній характер і зацікавленість не однієї, а багатьох або всіх держав. Порушення зобов'язань, відповідно до міжнародно-правових норм, які мають основоположне значення для життєво важливих інтересів, становитимуть собою міжнародний злочин, який є підставою для підвищеної відповідальності. Для кваліфікації міжнародно-правових дій як міжнародного злочину необхідно, щоб порушене зобов'язання держави було основоположним для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, яке пов'язане з природною основою життя кожної людини, з самими умовами існування народів, усього людства. Природно, що міжнародно-правові дії подібного роду пов'язані з зобов'язаннями erga omnes і стосуються загальних інтересів всіх держав. Тому поняття міжнародного злочину

можна визначити як особливо небезпечно міжнародне правопорушення, що посягає на життєво важливі інтереси держав і націй, підриваючи найважливіші принципи міжнародного права та становлячи загрозу міжнародному миру і безпеці. Визначення міжнародного злочину дає змогу вважати такими лише ті дії, що є небезпечними для людства, для нормальних відносин між державами, незалежно від їхнього соціально-політичного устрою.

Література:

1. Доклад Комиссии международного права о работе ее шестой сессии, 3 июня – 28 июля 1954 г. – Нью-Йорк. – 1954. – С. II.
2. Ст. 6 Устава Международного военного трибунала от 8 августа 1945 г. // Сборник действующих договоров – Вып. II. – С. 165–172.
3. Трайнин А.Н. Защита мира и уголовный закон / А.Н. Трайнин. – М. – 1969. – 23 с.
4. Сборник действующих договоров. – Вып. XXXII. – М. – 1975. – 58 с.
5. Доклад комиссии международного права о работе ее двадцать восьмой сессии 3 мая – 23 июля 1972 г. Док. ООН А/34/194. – 21 с.
6. Левин Д.Б. Проблема ответственности в науке международного права / Д.Б. Левин. – Известия Академии Наук СССР (отделение экономики и права). – 1946. – № 2. – 105 с.
7. Тункин Г.И. Вопросы теории международного права / Г.И. Тункин. – М. : Юрид. лит., 1962. – 297 с.
8. Моджорян Л.А. Основные права и обязанности государств / Л.А. Моджорян. – М. : Юрид. лит. – 1965. – С. 216–217.
9. Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве / Д.Б. Левин. – М. : Междунар. Отношения. – 1966. – 39 с.
10. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения / В.А. Василенко. – К. : Вища школа. – 1976. – С. 170–190.
11. Дмитрієв А., Муравйов В. Міжнародне публічне право : [навч. посіб.] / А. Дмитрієв, В. Муравйов – К. – 2000. – 286 с.
12. Стрельцов С.Л. Экономичні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти : [навч. посіб.] / С.Л. Стрельцов – Одеса. – 2000. – 424 с.
13. Shupilov V.P. General Comments on the Draft International Criminal Code / V.P. Shupilov // Review Internationale de Droit Penal 3-4. – 1981. – 373 p.
14. Доклад Комиссии международного права о работе ее двадцать восьмой сессии 3 мая – 23 июля 1972 г. – 191 с.
15. ICJ. Report. – 1970. – P. 32.
16. Лазарев М.И. Империалистические военные базы на чужих территориях и международное право / М.И. Лазарев. – М. : ИМО. – 1963. – 178 с.
17. Моджорян Л.А. Ответственность в современном международном праве // Советский ежегодник международного права / Л.А. Моджорян. – 1970. – М., 1971. – 143 с.
18. Курс международного права в 6-и томах. – Т. 5. – М., 1969. – 431 с.
19. Report of the International Law Commission on Work of its Thirty-sixth Session, 7 May – 27 July 1984, U.N. General Assembly (U.N.) Official Record. Supp. (№ 10), at 539110 (1984).
20. United Nations Treaty Series, vol. 82. – 279 p.
21. History of the United Nations War Crimes Commission and Development of War (London) H.M Stationary Office, 1948. – 175 p.
22. Рез. Генеральной Ассамблеи ООН 95 (I) от 11 декабря 1946 г. и рез. 170 (II) от 21 ноября 1947 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ga/2/docs/2res.shtml>.
23. Колосов Ю.М. Хартия экономических прав и обязанностей государств 1974 г. // Действующее международное право / Ю.М. Колосов и Э.С. Кривчикова. – М., 1999. – Т. 3. – С. 135–145.
24. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml.
25. Treaty on the prohibition of the Emplacement of Nuclear Weapons and Other Weapons and. Other Weapons of Mass Destruction on the Seabed and the Ocean Floor and in the Subsoil There of signed, at Washington, London and Moscow, 11 February 1971.
26. Strupp K. Les regles generales du droit de la paix, «Recueil des cours d'Academie de droit international», t. 47 (1934–I). – 557 p.
27. Guggenheim P. Les principes de droit international public, «Recueil des cours d'Academie de droit international», t. 80 (1954–I). – 132 p.
28. Лазарев М.И. Империалистические военные базы на чужих территориях и международное право / М.И. Лазарев. – М. : МО. – 1963. – 173 с.
29. Курис П.М. Международные правонарушения и ответственность государства / П.М. Курис. – Вильнюс, 1973. – 124 с.
30. Доклад Комиссии международного права о работе ее двадцатой сессии, 3 мая – 23 июля 1976 г. – 191 с.
31. Задорожний О.В., Буткевич В.Г., Мицик В.В. Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права / О.В. Задорожний, В.Г. Буткевич, В.В. Мицик. – К., 2001. – С. 114–115.
32. Зелінська Н.А. Міжнародні злочини і міжнародна злочинність: Монографія / Н.А. Зелінська – Одеса : Юридична література. – 2006. – 487 с.
33. Ролінський В.І. Міжнародне кримінальне право: Загальна і особлива частини: навчальний посібник / В.І. Ролінський. – К. : Кафедра, 2012. – 63 с.
34. Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі : [монографія] / С.М. Мохончук. – Х. : Право, 2013. – С. 456–457.
35. Гнатівський М.М. Злочини проти людяності у сучасному міжнародному кримінальному праві / М.М. Гнатівський. – Український щорічник міжнародного права. – 2007. – С. 171–213.

Столярский О. В. Отдельные доктринальные подходы к дефиниции международных преступлений в международном уголовном праве

Аннотация. В статье исследуются отдельные доктринальные подходы к дефиниции международных преступлений в международном уголовном праве, анализируются нормы международного уголовного права в этой сфере.

Ключевые слова: доктрина, дефиниция, международное преступление, международное уголовное право.

Stolyarskiy O. Separate doctrinal approaches to the definitions of international crimes in international criminal law

Summary. This article examines individual doctrinal approaches to the definitions of international crimes in international criminal law, analyzes the norms of international criminal law in this area.

Key words: doctrine, definition, international crime, international criminal law.

*Цибуляк-Кустевич А. С.,**здобувач кафедри організації судових та правоохоронних органів
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ДОЦІЛЬНІСТЬ СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОГО МИРОВОГО СУДУ

Анотація. Статтю присвячено вивченню питання доцільності створення нової для міжнародного правосуддя установи – Міжнародного Мирowego суду як органу, що покликаний на засадах примирення вирішувати малозначні справи в спрощеному порядку та розглядати скарги на рішення національних органів мирової юстиції.

Ключові слова: міжнародна мирова юстиція, Міжнародний Мирований суд, міжнародне правосуддя.

Постановка проблеми. Зміни, що повсякчас відбуваються на міжнародній арені, потребують відповідної еволюції засобів мирного врегулювання спорів, де головним буде адаптування минулого досвіду міждержавного примирення до реалій сьогодення. Історія міжнародних відносин базується на тому, що здебільшого всі держави, прагнучи уникнути насильницького подолання конфліктів, ведуть пошуки альтернативних (мирних) способів їх урегулювання. Природно, що зусилля країн у цій сфері знайшли своє відображення в міжнародному праві, найвищою метою якого у всі часи було збереження миру та безпеки. Значення принципу мирного врегулювання спорів (у тому числі міжнародних) для укріплення міждержавних та внутрішніх зв'язків між суб'єктами відповідних правовідносин з часом лиш зростає і відіграє величезну роль для розвитку не лише міжнародного, але і національного права.

Водночас об'єктивне зростання ролі міжнародного правосуддя, збільшення загальної кількості установ міждержавної юстиції, а також прагнення використовувати міжнародно-правові інститути захисту порушених прав після проходження всіх ланок національної судової системи, обумовлюють необхідність детальної розробки та дослідження питань, присвячених особливостям функціонування міжнародних судових органів.

Незважаючи на те, що ідея міжнародного примирного судочинства бере свої витоки з часів римського права, вперше вона привернула до себе прискіпливу увагу вчених і стала предметом наукових досліджень тільки наприкінці XIX ст. Саме до цього часу належать перші спроби кодифікувати норми міжнародного судового процесу, що створило передумови для проведення Гаагських конференцій миру 1899 і 1907 років. У результаті було створено постійну Палату третейського суду в Гаазі, діяльність якої досліджувалася такими іноземними науковцями, як М.М. Беджауї, П.Х.Ф. Беккер, Б.Х. Оксен.

При цьому теоретичні і практичні аспекти функціонування різноманітних міжнародних судових установ містяться в працях М.В. Андреева, М.С. Волосова, І.П. Бліщенко, Н.М. Гончарової, С.Б. Крилова, М.І. Лазарева, С.Ю. Марочкіна, Н.М. Полянського, В.Л. Толстих, А.С. Худинцевої тощо. Окремо діяльністю мирових судів займалися Н.М. Апостолова, В.В. Кононенко, В.О. Туманов, Ф.М. Решетніков, М.В. Ярова та інші.

Що ж стосується аналізу можливості створення спеціального примирного органу світової судової системи – Міжнародного Мирowego суду (надалі – ММС), то це питання є очевидною «terra incognita» для вітчизняних та зарубіжних дослідників мирової юстиції та міжнародної судової системи, що в сукупності лише посилює актуальність проведеного дослідження.

Абсолютна відсутність розробки питань міжнародної мирової юстиції обумовила мету і завдання її дослідження. Метою цієї статті є з'ясувати доцільність створення нової для міжнародного правосуддя установи (ММС) як органу, що покликаний на засадах примирення вирішувати малозначні справи в спрощеному порядку та розглядати скарги на рішення національних мирових судів та суддів.

Для досягнення вказаної мети автором було здійснено спробу вирішити наступні науково-теоретичні завдання: 1) обґрунтувати підстави та передумови запровадження Міжнародного Мирowego суду; 2) визначити роль ММС у розв'язанні міжнародно-правових спорів як суду першої чи вищестоящої інстанції; 3) сформулювати власне бачення доцільності та потенційної ефективності діяльності ММС; 4) окреслити перспективи подальшої розробки та дослідження ресурсних переваг запровадження ММС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одразу ж на початку дослідження вважаємо за необхідне окреслити, що, будучи обмеженими допустимим обсягом і форматом наукової статті, розгляд потенціалу і перспектив створення міжнародної мирової юстиції буде здійснено нами в цілому, так би мовити з висоти міжнародно-правової та судоустрійної теорії без зайвого заглиблення в надмірну деталізацію, а інколи і недоречно конкретику, що на сучасному етапі первинного формулювання пропозицій по створенню ММС (коли сама ідея їх заснування лише кристалізується) відходить на задній план порівняно із загальним визначенням доцільності та необхідності розширення міжнародних судових органів ще однією установою. Тому в цій статті ми не фокусуватимемося на таких аспектах майбутнього функціонування ММС, як підсудність, склад суду, повноваження учасників судового процесу, процедура звернення до суду та порядок розгляду справ, розміри окладів, тривалість відпусток тощо. З нашої точки зору, тільки такий максимально загальний погляд на окреслену проблему дозволяє по-справжньому усвідомити сутність та призначення органів міжнародної мирової юстиції, оцінити переваги їх ймовірного створення та виокремити приховані резерви для подальшого ефективного функціонування ММС.

Отже, у сучасних умовах стрімко зростає необхідність посилення міжнародного контролю та вдосконалення механізмів мирного врегулювання спорів. У доктрині міжнародного права в результаті багаторічних дискусій було сформульовано основоположний принцип полюбовного врегулювання спорів міжнародними судовими установами, відповідно до якого «всі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, і безпеку і справедливість» (п. 3 ст. 2 Статуту ООН). Орієнтовний перелік таких мирних засобів є дієвою гарантією ефективного функціонування механізму реалізації мирного подолання міжнародних конфліктів та спорів і охоплює: «Перемовини, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи домовленостей або інші мирні засоби на вибір сторін» (п. 1 ст. 33 Статуту ООН). При цьому вимушені не погодитися з думкою А.М. Попкова, який перераховані засоби мирного вирішення міжнародних спорів відносить до традиційних дипломатичних, а не судових способів примирення [1, с. 10].

Станом на сьогоднішній день у ситуації, коли сторонам не вдається дійти згоди і подолати конфлікт мирним способом у рамках національного правосуддя, вирішувати спір між ними в залежності від характеру спору та правосуб'єктності учасників покликані Європейський Суд з прав людини (з питань порушення державами норм Європейської Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини і громадянина); Міжнародний Комерційний Арбітраж чи Економічний Суд СНД – як ефективні інструменти полюбовного вирішення «торгових» питань, Міжнародний Суд ООН – для вирішення спорів між державами з метою збереження миру і міжнародної безпеки. Прикметним є те, що діяльність кожного із вищевказаних органів у тій чи іншій мірі ґрунтується на положеннях про необхідність/можливість полюбовного/мирного вирішення справ та збереження миру.

Мирові судді (Justices of the peace) були запроваджені у свій час (а відбулося це, як відомо, в Англії) з аналогічною ціллю, – охорона королівського миру та суспільного спокою в межах вірених їм округів [2, с. 63–66]. Автори концепції судової реформи Російської імперії XIX ст., у результаті котрої також було впроваджено інститут мирових суддів, розглядали останніх, як суддів, котрі забезпечують мир та спокій у суспільстві і зобов'язані спершу вживати заходів до примирення сторін, а потім уже вирішувати спір за правилами скороченого провадження, являючись швидше примирителями, ніж суддями. Таким чином, є підстави стверджувати, що мировий суддя, будучи судовим органом, одночасно був передусім «хранителем миру» серед народу. А найголовнішим його завданням було здійснювати суд по совісті, мінімально використовуючи каральні заходи, всіляко домагаючись примирення сторін [3]. Отже, саме цій судовій установі належить першочергова роль забезпечувати мир на місцевому рівні.

На жаль, доводиться констатувати, що в процесі багатовікової еволюції та рецепції інституту мирових судів/суддів у правові системи різних країн ряд із них упустило із виду першочергове призначення інституту: збереження миру та примирення сторін, а розглядають його виключно як найнижчу ланку судової системи із особливою компетенцією, – розгляд малозначних та нескладних справ. А тому ще одним завданням ММС може стати забезпечення певної єдності в застосуванні національними мировими судами/суддями примирних процедур (наскільки це можливо зважаючи на відмінності правових систем та традицій судочинства) і відновлення первинного призначення мирової юстиції шляхом надання відповідних роз'яснень, рекомендацій та узагальнень власної судової практики розгляду скарг на їх рішення.

Дійсно, виникнення інституту мирової юстиції у будь-якій країні в історичному минулому обумовлено об'єктивною необхідністю оперативного вирішення малозначних соціально-правових конфліктів на певній локальній території авторитетними членами спільноти (з огляду на їхній життєвий досвід, набуті знання, особисті моральні якості) задля відновлення миру, справедливості та примирення сторін. Як вірно відзначає В.В. Кононенко, запровадження мирових судів – це не данина моді; це багатотисячова тенденція пошуку цивілізацією найбільш оптимальних форм судочинства [4, с. 6]. У зарубіжних країнах за мировим суддею визнається особлива роль сполучної ланки між державою та громадянським суспільством [5, с. 312]. А власне існування інституту мирових суддів відносять до загальних рис і тенденцій розвитку судових систем розвинутих європейських країн при всій їх різноманітності та належності до різних типів права [6, с. 79].

Беручи до уваги вже згаданий вище принцип полюбовного врегулювання спорів міжнародними судовими установами,

вважаємо, що наша пропозиція по створенню ММС цілком органічно вписується в систему міжнародних судових органів і установ.

На сьогодні органи мирової юстиції: мирові суди (Magistrates' Courts), мирові судді (Justices of the Peace, Magistrates, Magistracy) як найнижча ланка судової системи успішно функціонують у переважній більшості країн світу (Великобританія, Італія, Іспанія, США [7, с. 181], Андорра, Бельгія, Греція, Люксембург, Мальта, Норвегія, Туреччина, Франція [8, с. 96–285], Ізраїль [9], Бразилія [10], Швейцарія [11, с. 29]) впродовж уже не одного десятиліття. Відсутність при цьому міжнародної судової установи, яка могла б бути вищестоящою інстанцією для таких судів після проходження сторонами всіх національних судових органів, є істотним недоліком сучасного міжнародного правосуддя.

При дослідженні самотніх та унікальних форм мирової юстиції зарубіжних держав з'ясується, що іноземний досвід підтверджує лише те, що моделі як судоустрою загалом, так і системи мирових судів у різних правових системах надзвичайно відмінні. До того ж амплітуда розбіжностей є такою, що всі спроби умістити їх у три моделі мирової юстиції (класичну, континентальну та змішану) будуть марними. При чому особливий привабливості і актуальності набуває дослідження специфіки становлення і розвитку мирових судів тих країн, мирову юстицію яких важко однозначно віднести до англійської (класичної) або до європейської (континентальної) моделей, навіть незважаючи на ту обставину, що за цілою низкою інституційних і юрисдикційних ознак вони можуть бути асоційовані з однією з них. Або належить до так званих змішаних (гібридних) типів мирової юстиції, що являє собою результат тривалого процесу конвергенції двох найбільш поширених у наш час світових моделей мирової юстиції.

Це вкотре доводить, що, оскільки кожна країна має свій специфічний підхід до цього інституту та до судового устрою загалом, відсутність єдиного міжнародного судового органу, уповноваженого на міждержавному рівні розглядати і вирішувати справи, віднесені до компетенції мирових судів держав-учасниць відповідних договорів, є істотним недоліком сучасного судочинства. Враховуючи широкий діапазон поширення мирових судів на території більшості країн світу, створення відповідного міжнародного органу мирової юстиції, з нашої точки зору, повинно знайти схвальне розуміння та підтримку у всіх правових системах і формах судоустрою у світі. Адже, як відзначає А.М. Попков, міжнародний посередницький суд наділений величезними потенційними можливостями для врегулювання міжнародних спорів у нових міжнародних реаліях, будучи особливо ефективним у тих випадках, коли сторони в спорі прагнуть вирішити справу на основі принципу *ex aequo et bono* (за справедливістю та полюбовно) [1, с. 12].

Ще однією правовою підставою доцільності запровадження ММС можна назвати офіційне документування терміну «суттєва шкода» в якості нового критерію прийнятності заяв до Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд). Так, відповідно до статті 12 Протоколу № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (набрав чинності 1 червня 2010 р.) Суду надано право оголосити непринятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо він вважає, що заявник не зазнав суттєвої шкоди [12].

Введення цього критерію, на думку Суду, було необхідним у зв'язку з усе зростаючим навантаженням на Суд та необхідністю сконцентруватися на справах, що вимагають розгляду по суті. Іншими словами, він дає можливість ЄСПЛ відхиляти справи, які можна визнати «незначними» відповідно до

принципу «De minimis non curat praetor» [13, с. 84–87]. І хоча поняття «малозначний» до 1 червня 2010 року формально не було частиною Європейської Конвенції з прав людини, все ж згадувалося в декількох окремих думках членів Комісії та судів Суду, – *Euoum-Priso* проти Франції; *H.F. K.-F.* проти Німеччини, *Lechesne* проти Франції, *Dudgeon* проти Сполученого Королівства; а також у запереченнях наданих Суду державами-відповідачами наприклад у справі *Koumoutsea* та інші проти Греції [13, с. 84–87]

Щодо поняття «суттєва шкода», то його зміст не розкривається ні в Конвенції, ні в Протоколах до неї. Натомість воно повинно було знайти тлумачення в прецедентній практиці Суду з цього питання, котра, розвиваючись, мала виробити об'єктивні критерії [13, с. 84–87]. Проте уже на момент вступу в силу згаданого Протоколу (01.06.2010), Суд, у рішенні *Іонеску* проти Румунії [14] констатує, що навіть тоді, коли поняття «істотна шкода» не було офіційно розтлумачено, воно знаходило відображення в ряді документів – окрема думка до рішення *Дебона* проти Мальти (7 лютого 2006), *Міхалапа* проти Латвії (31 травня 2007), *О'Халлоран і Френсіс* проти Великобританії (29.06.2007) і *Мікаллеф* проти Мальти (15.10.2009). Протягом наступних 2 років з моменту впровадження аналізованого критерію ЄСПЛ неодноразово відхиляв заяви, що стосувались виплат відносно малих сум, однак жодним чином не конкретизував межі прийнятності. Наприклад, рішення від 24 січня 2012 року в справі «*Гурурян* проти *Арменії*» (*Guruyan v. Armenia*) [15] (справа щодо заборгованості із заробітної плати в сумі 200 євро); рішення від 12 квітня 2011 року в справі «*Стефанеску* проти Румунії» (*Ștefănescu v. Romania*) (невідшкодування 125 євро [16], рішення від 01 липня 2010 в справі «*Корольов* проти Росії» (*Korolev v. Russia*) [17] (стягнення суми, меншої 1 євро), рішення від 22 лютого 2011 в справі «*Гафтонюк* проти Румунії» (*Gaftoniuc v. Romania*) (стягнення недоотриманої в зв'язку з інфляцією суми в розмірі 25 євро) [18], рішення від 01 червня 2010 в справі «*Іонеску* проти Румунії» (*Ionescu v. Romania*) (стягнення суми, еквівалентної 90 євро) [14]. Проте в науково-дослідницькому звіті ЄСПЛ щодо двохрічної судової практики застосування нового Критерію допустимості (§ 3 ст. 35 Конвенції) [19] та в рішенні «*Хворостяної та інші* проти України» від 25 липня 2013 року [20] Суд узагальнює, що і раніше визнавав відсутність «суттєвої шкоди» в справах, де сума, про яку йдеться, була рівна або нижча за приблизно 500 євро. Таким чином можемо констатувати, що на сьогодні Суд виробив очікувану від нього практику щодо матеріального аспекту критерію визначення суттєвості шкоди, і окреслив його сумою 500 євро.

Проте важко погодитись з універсальністю та однаковим рівнем «малозначності» даної суми для всіх країн-учасниць Конвенції. Так, наприклад, мінімальна зарплата в Україні в липні 2013 року в перерахунку по курсу НБУ становила 108 євро (на сьогодні – 70 євро) [21]. У країнах ЄС згідно статистичних узагальнень Євростату мінімальна зарплата в 2013 році варіювалась від 157,5 євро (Румунія) до 1875 євро (Люксембург). При цьому в половині із представлених у звіті країн розмір мінімальної заробітної плати менше 500 євро [22]. Тому говорити про можливість та обґрунтованість визначення єдиного розміру матеріального критерію розміру шкоди вкрай важко, адже для громадян одних країн така сума еквівалентна майже піврічному доходу, для інших – це питання одного тижня.

І хоча Суд визнає той факт, що вплив матеріального збитку не може вимірюватися в абстрактних термінах, навіть незначна матеріальна шкода може бути суттєвою у світлі конкретних умов людини і економічної ситуації в країні або регіоні, де вона проживає [17], все ж таки в більшості випадків заяви

із незначними сумами визнаються Судом неприйнятними (див. всі вищезгадані рішення). Більше того, ЄСПЛ враховує, що матеріальний інтерес – не єдиний фактор, який слід враховувати при визначенні, чи було заявнику завдано істотної шкоди. Адже порушення Конвенції можуть стосуватися важливих принципових питань, і тим самим завдати істотної шкоди, не зачіпаючи матеріальної сторони справи, – зазначено в рішенні по справі *Корольов* проти Росії. У цьому ж рішенні Суд допускає, що наполегливість заявника про виплату відповідачем 22,50 російських рублів, могла бути викликана його суб'єктивним сприйняттям принципової важливості питання. Та все ж Суд не визнав це достатньою підставою для висновку про наявність суттєвої шкоди, оскільки суб'єктивні відчуття заявника щодо впливу заявленого порушення повинні ґрунтуватися на об'єктивних підставах. Аналогічного висновку дійшов суд і в справі «*Rinck* проти Франції» [23] (150 євро збитків та 22 євро судових витрат). Хоча заявник і стверджував, що мова йде про принципове для нього питання, ЄСПЛ вирішив, що нарахування штрафного балу до посвідчення водія не було достатньою підставою для висновку про те, що спір мав значні наслідки для особистої ситуації заявника.

Однак, зустрічаємо в судовій практиці ЄСПЛ і випадки, коли шкода визнається суттєвою, хоча матеріальний збиток менший встановленого судовою практикою мінімуму – 500 євро. Так, у справі «*Gaglione* та інші проти Італії» Суд не прийняв аргумент держави-відповідача про те, що заявникам не було завдано суттєвої шкоди, оскільки затримка виплати компенсацій становила 19 і більше місяців у 65% справ [24]. Відхилено Судом новий критерій прийнятності і в справі «*De Ieso* проти Італії» від 24 квітня 2012 року, де сума стосувалася виплат по інвалідності, що не були значними, однак мова йшла про довготривалість цивільного судочинства. [25] У справі «*Giugan* проти Румунії» (21 червня 2011) (про відшкодування вкрадених з квартири товарів на суму 350 EUR) Суд встановив, що заявник зазнав значної шкоди, тому що справа стосувалася принципового для нього питання, а саме його права на повагу до володіння та будинку. [19] У справі «*Лучанінова* проти України» (9 червня 2011 [26]) ЄСПЛ зазначає, що формальним результатом провадження в цій справі стало визнання заявниці винною у вчиненні дрібної крадіжки та застосування до неї стягнення у вигляді зауваження. Суд не має сумнівів, що це мало негативний вплив на її особисте становище. Однак для визначення суттєвості результату визнання заявниці винною Суд повинен також оцінити будь-які інші, здебільшого об'єктивні наслідки такого визнання для заявниці. У цьому зв'язку Суд зазначає, що результат провадження, яке, за словами заявниці, було незаконним та несправедливим, мав особливо негативні наслідки для її професійної діяльності, оскільки стало підставою для її звільнення з роботи. Загальні суди, які розглядали її наступну позовну заяву про поновлення на роботі, залишили її без задоволення. Отже, Суд доходить висновку, що за цих обставин заявниця зазнала суттєвої шкоди

Таким чином, ми бачимо, що з одного боку новий критерій прийнятності – «суттєва шкода» – мав розвантажити ЄСПЛ від дрібних справ та зосередити його увагу на розгляді та вирішенні більш значимих питань. Однак з'ясування всіх необхідних особливостей у справі з метою встановлення її істотності як з суб'єктивної, так і з об'єктивної точки зору є питанням не з легких і потребує в будь-якому випадку затрат часу та уваги Суду. Стверджувати про універсальність та загальноприйнятність тієї чи іншої суми, від якої можна вести відлік суттєвості шкоди, нерационально в силу різних соціально-економічних умов життя громадян як в межах країн-учасниць Конвенції, так і в

межах окремо взятої країни. Більше того, наявність лише матеріального критерію не може визнаватися достатнім для відхилення чи прийняття заяв, оскільки має значення і суб'єктивне сприйняття заявником ситуації, і об'єктивні обставини справи тощо. Тому ряд питань застосування нових критеріїв прийнятності залишається для Суду відкритими. Як зазначається в згаданому вище звіті ЄСПЛ, юриспруденція має допомогти з'ясувати чітке співвідношення між поняттями «суб'єктивне сприйняття обгрунтоване об'єктивними підстави» з одного боку, і «особисте принципове питання» з іншого [19].

Тому у світлі проаналізованої вище практики Суду підтверджується доцільність впровадження ММС, до провадження котрого можна віднести всі справи із сумою нижче 500 євро. Розвантаживши, з одного боку, ЄСПЛ, з іншого – надавши можливість кожній, незначній на перший погляд скарзі, бути розглянутій і в більш короткі терміни. Таким чином, структурно, у складі ММС можна запропонувати функціонування двох палат: по розгляду скарг на рішення національних органів мирової юстиції (мирових суддів, мирових чи магістратських судів, судів малих сесій і так далі) та по розгляду заяв у «незначних» справах (справи, у котрих заявник не зазнав «суттєвої шкоди»). Така структура дозволить забезпечити спеціалізацію суддів кожної із палат, – фахівці в галузі мирової юстиції та фахівці у сфері застосування Європейської Конвенції з захисту прав і основоположних свобод людини і громадян.

Висновки. Таким чином, на наше переконання, для створення ММС є достатньо передумов, які спроможні перетворити його на один із найбільш затребуваних елементів складного механізму міжнародного правосуддя, що спроможний вирішувати міжнародні справи (в якості суду I інстанції) та спори з міжнародним елементом (в якості вищестоящего суду до національних мирових судів) на засадах примирення та полюбовної згоди, чим здійснюватиме власний внесок у розробку нової моделі міжнародно-правових відносин для всього світового співтовариства.

Узагальнити підстави запровадження ММС можна наступним чином. По-перше, роль мирних способів врегулювання спорів (у тому числі міжнародних) для укріплення міждержавних та внутрішніх зв'язків між суб'єктами відповідних відносин стрімко зростає. По-друге, мирові суди та судді, головною метою створення яких було саме збереження миру та спокою в суспільстві, а однією із форм внутрішньодержавної діяльності – примирення, посередництва та добрих послуг, функціонують у більшості країн світу. А тому необхідність створення міжнародної судової установи, яка б розглядала і вирішувала незначні міжнародні спори, а також скарги на рішення національних мирових судів з можливістю полюбовного врегулювання конфлікту за скороченою процедурою, є актуальною. По-третє, офіційне документування терміну «суттєва шкода» в якості нового критерію прийнятності заяв до ЄСПЛ не досягло своєї мети – розвантаження останнього. Оскільки з'ясування всіх необхідних особливостей у справі з метою встановлення її істотності потребує, у будь-якому випадку, затрат часу, а стверджувати про універсальність певної суми, що може бути покладена в основу суттєвості шкоди складно, пропозиція про впровадження ММС, що міг би розглядати ці «незначні справи» за скороченою процедурою видається раціональною. Адже крім принципів процесуальної економії та розвантаження ЄСПЛ забезпечить можливість кожній, незначній на перший погляд скарзі бути розглянутій, а отже наблизить правосуддя до населення.

Підсумовуючи наведене вище, хотілося б вкотре наголосити, що в цій статті ми не ставили перед собою завдання розробки детальної структури та конкретизації повноваження мирових суддів

у запропонованій нами новій для сучасного міжнародного права судовій установі – Міжнародному Мировому суді. Наша увага здебільшого була прикута до висвітлення доцільності та актуальності створення такого органу у світовій судовій системі, що в силу знаковості та масштабу діяльності заслуговує на те, щоб стати предметом окремого дисертаційного дослідження у майбутньому. Тому, підбиваючи підсумки, варто, з нашої точки зору, наголосити у декількох словах про значні перспективи подальшого розвитку доктринального, цілісного бачення міжнародної мирової юстиції на основі викладеного у цій статті підходу до її вивчення.

На наш погляд, у прогресивному ракурсі розвитку теми дослідження вбачається ціла низка похідних, проте наділених неабияким гносеологічним потенціалом питань, на яких варто зупинитися більш детально. Насамперед, до проблемного поля цієї теми входить порядок формування і структура міжнародного мирового суду. Цікавою має бути і цілеспрямована робота з розробки міжнародного нормативно-правового акту, що регламентував би діяльність цієї судової установи. Плідною своїми висновками обіцяє бути і аксіологічна характеристика принципів та основних засад функціонування такого суду. Значного практичного результату можна очікувати від ще не проведеного спеціального дослідження процедури розгляду та вирішення справ Міжнародними Мировими судами. Поряд із цим міжнародна мирова юстиція – досить цікавий і багатоаспектний об'єкт для порівняльно-правового аналізу, і на свого дослідника-компаративіста ще чекає надскладна проблема співставлення підходів до висвітлення мирової юстиції з аналогічними установами, розміщеними у інших правових системах світу.

Література:

1. Попков А. Н. Формы международного арбитража и современные тенденции их развития в международном праве // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 3 – С. 10–16.
2. Иванов Н.А. Мировые судьи в Англии // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. Кн 4. – СПб., 1859. – С. 59–102
3. Муратшина Г.П. Мировая юстиция: исторический опыт и вопросы преемственности / Г.П.Муратшина. – [Электронный ресурс]. // Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_4947.html
4. Кононенко В. Мировой суд как зеркало судебной-правовой реформы [Текст] / В. Кононенко // Российская юстиция. – 1998. – № 11. – С. 5–6.
5. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. – М.: «Юридическая литература» Республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с франц.; Под ред. В.А. Туманова. М., 1989. – С. 310 – 334.
6. Яровая М. В. Особенности судебных систем Франции, ФРГ, Великобритании и Нидерландов [Текст] / М. В. Яровая // Российская Юстиция. – 2006. – № 3. – С. 68 – 70.
7. Шишкін В.І. Судові системи країн світу : Навч посіб. [у 3-х кн.]. Кн.2. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 335 с.
8. Судебные системы европейских стран. Справочник / Перевод с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 336 с.
9. Судебная система Израиля [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1642585>
10. Хавронюк Н., Мироненко С. Нужны ли Украине мировые судьи? // Дзеркало тижня. – 2009. – № 24. – <http://www.zn.ua/1000/1050/66589/>
11. Kenrick Jones Swiss Democracy: A Model for Britain. – Great Britain: Arena Books, 2009. – 148 p.
12. Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції від 13.05.2004. Ратифіковано Законом від 09.02.2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32.
13. Практическое руководство по критериям приемлемости. Совет Европы / Европейский Суд по правам Человека, 2011. С. 84-87 (105 с.) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_RUS.pdf
14. Ionescu v. Romania No. 36659/04 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search>

- aspx?i=001-99748
15. Gururyan v. Armenia No. 11456/05 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-109098>
  16. Ștefănescu v. Romania No. 11774/04 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=002-562>
  17. Korolev v. Russia No. 25551/05 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-99843>
  18. Gaftoniuc v. Romania No. 30934/05 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-103812>
  19. Research Report The new admissibility criterion under Article 35 § 3 (b) of the Convention: case-law principles two years on / Council of Europe/ European Court of Human Rights, 2012 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_admissibility_criterion_ENG.pdf
  20. Справа «Хворостяної та інші проти України» (Заява № 54552/09 та 249 інших заяв) 25 липня 2013 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_948
  21. Закон України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» від 16.01.2014 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 8 Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/719-18>; Офіційний курс валют Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/curmetal/currency/search/form/day>
  22. Minimum wages – EUR/month [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=0&language=en&pcode=tps00155>
  23. Rinck v. France No.18774/09 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/france/2010/10/19/rinck-v-france-804-18774-09.shtml>
  24. Gaglione and others v. Italy No. 45867/07 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/italy/2010/12/21/gaglione-and-others-v-italy-696-45867-07.shtml>
  25. De Ieso v. Italy No. 34383/02 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://sim.law.uu.nl/SIM/CaseLaw/hof.nsf/e4ca7ef017f8c045c1256849004787f5/1a516ae81f37ec7cc12579e60036467e?OpenDocument>
  26. Справа Лучанінова проти України (Заява № 16347/02) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_788

Цибуляк-Кустевич А. С. Целесообразность создания Международного Мирового суда

Аннотация. Статья посвящена изучению вопроса целесообразности создания нового для международного правосудия учреждения – Международного Мирового суда, как органа, который призван на основе примирения решать незначительные дела в упрощенном порядке и рассматривать жалобы на решения национальных органов мировой юстиции.

Ключевые слова: международная мировая юстиция, Международный Мировой суд, международное правосудие.

Tsybuliak-Kustevych A. S. The expediency of creating the International Magistrate's court

Summary. The article deals with studying the suggestion to create a new institution of international justice – the International Magistrate's court, as a body, meant to solve minor cases in the simplified procedure using means of conciliation, and to hear appeals on the national Magistrate's court institutions decisions.

Key words: international Magistrate's justice, International Magistrate's court, international justice.

ЗМІСТ

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>Чанишева Г. І.</i> ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН	4
<i>Севрюков Д. Г.</i> РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ У БЕЛЬГІЇ	8
<i>Гаевая А. В.</i> НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГЛОБАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ОПЛАТЫ ТРУДА	11
<i>Дейнега М. А.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ	14
<i>Новіков Д. О.</i> ШТРАФ ЯК ВИД ДИСЦИПЛІНАРНОГО СТЯГНЕННЯ: ВЕЛІННЯ ЧАСУ ЧИ ЧЕРГОВИЙ ПРОЯВ КОНЦЕПЦІЇ «ГНУЧКОСТІ» (ДЕРЕГУЛЮВАННЯ) У ТРУДОВОМУ ПРАВІ	17
<i>Дейнека В. М.</i> БЕЗПОСЕРЕДНІ ПЕРЕГОВОРИ ЯК СПОСІБ УРЕГУЛЮВАННЯ РОЗБІЖНОСТЕЙ МІЖ ПРАЦІВНИКОМ І РОБОТОДАВЦЕМ	20

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

<i>Калишук Л. А.</i> ВИБІР СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ТА КРИТЕРІЇ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ	24
<i>Чумаченко І. Є.</i> ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ВОД	28
<i>Костенко С. О., Стрільчук В. А.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ ПІД ЧАС ЕКСПОРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ	31
<i>Золотарьова Д. М.</i> СУТНІСТЬ ПРАВА ТИМЧАСОВОГО КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЕЮ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ РОЗВІДУВАЛЬНИХ РОБІТ	34
<i>Коломієць Я. Л.</i> ПРО ПРАВОВУ РЕГЛАМЕНТАЦІЮ ЗАБОРОНИ НА ПРОВАДЖЕННЯ ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ НА ПЕВНИХ ТЕРИТОРІЯХ	37
<i>Сидоренко В. В.</i> ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ САМОВІЛЬНО ЗАЙНЯТИХ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК	40
<i>Стрельник В. В.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ ЗА ОХОРОНОЮ НАДР	43

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Кузнецов В. В., Чабанюк В. Д.

**ЗВОРОТНА ДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ В ЧАСІ:
СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ** 48

Головка М. Б.

**ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (НА ОСНОВІ ОФІЦІЙНИХ
СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ ДЕРЖАВНОЇ СУДОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЗА 2010-2013 РОКИ)** 51

Павликівський В. І.

**СВОБОДА СЛОВА ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НЕДОТОРКАНОСТІ ПРИВАТНОГО
ЖИТТЯ (АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН)**..... 54

Березовська Н. Л.

**КРИМІНАЛІЗАЦІЯ І ПЕНАЛІЗАЦІЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ**..... 58

Вечерова Є. М.

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ДОКТРИНА:
ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-ЕТИМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПИТАННЯ**..... 66

Колодін Д. О.

**ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ
ПРОТИ ВИБОРЧИХ ТА РЕФЕРЕНДНИХ ПРАВ У ЗАКОНОПРОЕКТАХ**..... 69

Коломиец Ю. Ю.

**ВЛИЯНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
НА ЗАКОНОТВОРЧЕСТВО В СФЕРЕ УГОЛОВНОГО ПРАВА**..... 73

Федчун Н. О.

**ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
КРИМІНОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МОРЕПЛАВСТВА** 77

Ізовіта А. М.

**КРИМІНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПОВИХ РИС ОСОБИ,
ЯКА ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИН У ЗЕМЕЛЬНІЙ СФЕРІ**..... 81

Ігнатенко М. П.

**ФОРМАЛІЗАЦІЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ ЯК СПОСІБ ВДОСКОНАЛЕННЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ ЗЛОЧИНІВ ІЗ ПОДВІЙНОЮ ФОРМОЮ ВИНИ**..... 85

Адамян А. С.

**ПРАВОВА ПРИРОДА КАЗУСУ ЯК НЕВИННОГО
ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**..... 88

Поляков В. М.

**ЩОДО ДОЦІЛЬНОСТІ ІСНУВАННЯ КОНФІСКАЦІЇ МАЙНА
ЯК ВИДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ**..... 91

Тимофєєва Л. Ю.

**ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ГУМАНІЗМУ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА**..... 94

Іваньков О. І.

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ
НАДАННЯ ПОБАЧЕНЬ ЗАСУДЖЕНИМ ТА УВ'ЯЗНЕНИМ,
ЯКІ УТРИМУЮТЬСЯ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**..... 98

Барбара А. О.

ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДІЖНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ..... 101

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 10-2 том 2, 2014

Серію засновано у 2010 р.

Коректор   Скрипченко О.О.
Комп'ютерна верстка   Кузнєцова Н.С.

Підписано до друку 12.01.2015 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 28,44, ум.-друк. арк. 23,25.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 1201-15.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4392 від 20.08.2012 р.)
Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105. Тел. (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua